

SOUDOBE DĚJINY

2-3/95

Předplatné za ročník II (1995), tj. 4 čísla:

180,- Kč (včetně poštovného) pro jednotlivce,

210,- Kč (včetně poštovného) pro instituce.

Pro vysokoškolské studenty v České a Slovenské republice při odběru prostřednictvím fakultního ústavu, semináře nebo katedry činí celoroční předplatné 100,- Kč (včetně poštovného) s podmínkou minimálního odběru 5 výtisků od každého čísla ročníku II (1995).

Předplatné pro zahraničí:

45 US dolarů (včetně poštovného) pro jednotlivce,

60 US dolarů (včetně poštovného) pro instituce.

Letecký příplatek činí celoročně 26 US dolarů.

Cena 48,- Kč za jedno číslo.

Objednávky přijímá Ústav pro soudobé dějiny AV ČR,

Vlašská 9, Praha 1 - Malá Strana, PSČ 118 40, tel.: (02) 245 10 207-8.

Soudobé dějiny (ISSN 1210-7050)

Vydává Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR
v nakladatelství Doplněk jednou za čtvrt roku.

Obálka Alena Nievaldová.

Resumé přeložil Derek Paton.

Vycházejí za podpory Grantové agentury ČR a Nadace Konráda Adenauera.

Časopis Soudobé dějiny byl registrován Ministerstvem kultury ČR

dne 16. 4. 1993 pod číslem MK ČR 6475.

© Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR 1995

SOUDOBÉ DĚJINY

II / 2-3

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR

9595529

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUDOBÉ DĚJINY
SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Vilém Prečan

REDAKČNÍ KRUH:

Milan Drápala, Jan Měchýř, Derek Paton, Jindřich Pecka,
Vilém Prečan, František Svátek, Oldřich Tůma

REDAKČNÍ RADA:

Karel Bartošek, Paříž
Marie-Elizabeth Ducreux, Paříž
Ladislav Hejdlánek, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Jozef Jablonický, Bratislava
František Janáček, Praha
Jan Janák, Brno
Karel Kaplan, Praha
Ivan Kamenec, Bratislava
Zdeněk Kárník, Praha
Jan Křen, Praha
Václav Kural, Praha
Robert Kvaček, Praha
Jaroslav Marek, Brno
Antoine Marès, Paříž
Jan Měchýř, Praha
Vojtěch Mencl, Praha
Alena Nosková, Praha
Milan Otáhal, Praha
Jacques Rupnik, Paříž
Oldřich Sládek, Praha
Zdeněk Sládek, Praha
Jan Stříbrný, Praha
Zdeněk L. Suda, Pittsburgh
Jiří Vančura, Praha
Zdeněk Vašíček, Paříž
Václav Vaško, Praha
Zbyněk A. Zeman, Oxford
Jozef Žatkuliak, Bratislava

PE 6469/2.1995.

0898 / 00

REDAKCE:

Ela Nauschová

Obsah

Zdeněk Kárník	Fenomén první republiky v proudu dějin	147
Peter Heumos	Strukturální prvky první Československé republiky. <i>Politicko-spoolečenský systém, intermediární organizace a problém stability</i>	157
František Svátek	K dějinám sociálních elit první Československé republiky . .	169
Jaroslav Pátek	Možnosti a hranice rozvoje ekonomiky v meziválečném Československu a úloha hospodářského managementu . . .	201
Dušan Kováč	Slovensko v mezivojnovom Československu <i>Pokus o syntézu</i>	225
Ladislav Niklíček	Českoslovenští komunisté mezi Kominternou a střeoevropskou demokracií	237
Eduard Kubů	Zátěž dějinného dědictví, chybné kalkulace, osudová neschopnost, či neúprosná logika vývoje? <i>Zahraniečnēpolitické sekvence</i>	254
Jiří Šubrt	Sociální paměť a sociologický výzkum	269
 <i>Horizont</i>		
Ferdinand Seibt	Cestou k Mnichovu. <i>K vytváření nacionálně socialistických perspektiv mezi Němci v Československu 1930–1938</i>	281
Hans Lemberg	„Mnichov 1938“ a jeho dlouhodobé důsledky pro vztahy mezi Čechy a Němci	295
 <i>Recenze</i>		
Jiří Pernes	Kominforma a poválečná Evropa	308
Jan Měchýř	Pokrytecké zákony	315

Kronika

Jan Měchýř	Vladimír Kašík sedmdesátiletý	317
Jan Měchýř	Ladislav Niklíček (9.10.1936 – 24.6.1995)	319
Rudolf Vévoda	O Václavu Černém v Náchodě	322

<i>Bibliografie</i>	324
---------------------	-----------	-----

Archiv soudobých dějin

Oldřich Tůma	„Žijeme ve velmi složité době.“ <i>Záznam rozhovoru E. Honeckera a V. Biřáka 24.11.1988</i>	361
Milan Otáhal	Malý akční program Československého hnutí za demokratický socialismus	374
Jiří Kocian	Ústavněprávní poměr Čechů a Slováků v návrzích politických stran při přípravě Ústavy ČSR v letech 1946–1948	399

<i>Resumé</i>	472
---------------	-----------	-----

Autoři čísla

Peter Heumos (1938)

od roku 1983 vědecký pracovník mnichovského střediska bohemistického bádání Collegium Carolinum. Převažujícím oborem jeho odborného zájmu jsou soudobé dějiny Československa a východní Evropy.

Zdeněk Kárník (1931)

absolvent Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, na které se v roce 1966 habilitoval v oboru nových československých dějin. V roce 1971 byl donucen ji opustit. Vrátil se v roce 1990, kdy byl jmenován profesorem. Pracuje v Ústavu hospodářských a sociálních dějin FFUK.

Jiří Kocian (1956)

absolvent Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Zabývá se poválečnými dějinami s orientací na vývoj politického a společenského systému. Pracuje v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR.

Dušan Kováč (1942)

ředitel Historického ústavu Slovenské akademie věd v Bratislavě. Věnuje se slovenským a střeoevropským dějinám na přelomu 19. a 20. století, česko-slovenským vztahům a vývoji nacionalismu ve střední Evropě.

Eduard Kubů (1951)

pracovník Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty UK v Praze. Zabývá se moderními českými politickými, hospodářskými a sociálními dějinami.

Hans Lemberg (1933)

profesor východoevropských dějin na Philippsově univerzitě v Marburgu. Zabývá se dějinami vztahů mezi Němci a východoevropskými národy, zejména historií českých zemí a Československa v 19. a 20. století.

Jan Měchyř (1930)

docent Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty UK. Zaměřuje se především na dějiny Československa od konce druhé světové války do současnosti.

Ladislav Niklíček (1936–1995)

absolvent Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. V roce 1970 musel odejít z katedry dějin dělnického hnutí, kde se věnoval dějinám komunistického hnutí, a zaměřil se na dějiny medicíny.

Milan Otáhal (1928)

pracoval do roku 1968 v Historickém ústavu ČSAV, po roce 1989 se vrátil na historické pracoviště. Nyní působí v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, kde se věnuje problematice tzv. normalizace.

Jaroslav Pátek (1934)

docent Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty UK, autor řady prací z dějin vědy a techniky, dějin zemědělství, průmyslu a bankovníctví 19. a 20. století.

Jiří Pernes (1948)

pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. Zabývá se studiem problematiky krize komunistického systému v letech 1953–1957.

Ferdinand Seibt (1927)

v letech 1969–92 profesor středověkých dějin na univerzitě v Bochumu, předseda mnichovského střediska bohemistických bádání Collegium Carolinum, zabývá se dějinami česko-německých vztahů, autor mnoha publikací o evropském a českém středověku.

František Svátek (1936)

vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, pracuje na výzkumu politických elit v Československu v letech 1918–1953. Odborník na evropské a české dějiny 19. a 20. století, zajímá se rovněž o dějiny a teorii historiografie.

Jiří Šubrt (1958)

odborný asistent na katedře sociologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se problematikou obecné sociologické teorie, výzkumem veřejného mínění a sdělovacích prostředků.

Oldřich Tůma (1950)

pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. Zabývá se moderními českými dějinami, zvláště obdobím 1969–1989.

Rudolf Vévoda (1964)

absolvent Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se otázkami disentu v období tzv. normalizace. Pracuje v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR.

Fenomén první republiky v proudu dějin

Zdeněk Kárník

Smysl dossier

Když mi redakce *Soudobých dějin* nabídla uspořádání tematického čísla k dějinám první republiky, pochopil jsem to jako programový krok časopisu i ústavu vřazovat dějiny první republiky též do souboru nazývaného „soudobé dějiny“, „nejnovější dějiny“ a podobně, a byl jsem nadmíru spokojen. Pociťil jsem to jako úkol, který je ctí plnit. Ovšem, i jako velkou šanci a nemensší riziko zároveň. Když jsem byl ubezpečen, že mám v jeho koncipování volnou ruku (a to se brzy potvrdilo; ukázalo se totiž, že se číslo díky mým nárokům změní v dvojčíslo), zatrnulo mi nad odpovědností úkolu. A když jsem konečně zvěděl, že na přípravu rukopisů je šibeniční termín 3–4 měsíců, odevzdal jsem se do rukou autorů, které se mi podařilo získat.

V dějinách jsou na první pohled období klidu a plynulého vývoje a naopak okamžiky dramatických zvratů, revolucí a válek. Ty první zůstávají ve stínu pozornosti, věnované druhým. Ve skutečnosti není malých a velkých dějin a malých a velkých historických témat. Poklidná období realizují výsledky předcházejících a připravují vypuknutí následujících dramát. Jsou nabita dramatickostí vnitřní, a právě tu máme my, historici, přece nejraději. Významem do očí bijící dějinné události svádějí totiž k popisu, zatímco vnitřní spleť jeví jeví výzvu k odhalování spodních proudů, tajných a tajených příčin. Dějiny první republiky jsou příkladem dějinných jevů poklidného vývoje. Proto připoutávají sice pozornost historické obce, nedočkaly se však – jako například kataklyzmat obou světových válek – syntézy, nebo alespoň vážného pokusu o ni. Tak zněly základní důvody mého rozhodování nad šancí uspořádat *dossier* čísla (či dvojčísla) *Soudobých dějin* o první republice: Nikoli pokoušet se tak či onak suplovat onu syntézu (bylo by to pošetilé), nebo dokonce jen přehled, nýbrž nadhodit specifickou metodou, jakou disponuje právě útvar tematického čísla, naléhavost takového úkolu. Skutečnost, že z per našich soudobých historiků takový text ještě nevyšel, začíná být, domnívám se, nezanedbatelnou zábranou rozvoje bádání na mnoha tématech našich moderních dějin.

Cesty k jeho naplnění

V uvážení těchto okolností jsem se rozhodl, že budu preferovat pestrost pohledu a formy zpracování a zároveň sáhnou k tématům, jež by snad netvořila jen základní pohled na dějiny první republiky, ale

především provokovala v dobrém slova smyslu k pojetí, které právě nyní může posunout historické bádání o krok dál.

Proto jsem například sáhl – v tematice vnitropolitického stavu první republiky, ze které jsem musel volit jen jeden dílčí pohled – po politologickohistorické stati Petera Heumose, vysloveně analytického typu. Proto jsem opět požádal o pokus o syntézu v duchu „Slovensko v meziválečném Československu“ Dušana Kováče, který systematicky po léta cílí přesně tam. Byl jsem doslova povinován sáhnout do oblasti hospodářských dějin, rozvíjených u nás s tradicí, kterou nutno považovat již za velkou. Žádal jsem jen, aby se dostalo místa i na téma donedávna tabuizované a ještě dnes téměř nerozvinuté – velké podnikatele a vůbec management. Volil jsem proto Jaroslava Pátka, aby se mohl projevit autor programově operující se studentským výzkumem a studentskými pracemi. Existují témata, jež historie objevuje a věnuje se jim proto, že neúčinněji posouvají výzkum vpřed. Jistě mezi ně náleží výzkum zdrojů a vývoje společenských elit (což je ovšem široký pojem), a proto jsem požádal o příspěvek Františka Svátka, který v této oblasti dospěl, pokud je mi známo, nejdál. Byť nakonec nemohl dodat stať v rozsahu a vybavení, jaké původně zamýšlel. Pominout zahraničněpolitický rozměr první republiky opravdu nelze, a proto byl požádán Eduard Kubů, v rozběhu i houževnatě usilující (často s Antonínem Klimkem) o sondy i celistvý pohled na věc. Jak ještě vyplyne z jednotlivých textů i jejich souhrnu, cítil jsem povinnost nevyhnout se otázce historického vědomí a povědomí o první republice, nesnadné otázky po odkazu, příčinně spojené, jak se domnívám, s rovinou její politické kultury. Když se ukázal nereálný záměr obsáhlé úvahy, využil jsem příspěví sociologa Jiřího Šubrtu, který shrnul vývoj výsledků průzkumů veřejného mínění o první republice.

Zvláštního postavení se dostalo – ze zcela odlišných důvodů a s naprosto rozdílnými výsledky – dvěma tematickým okruhům. Již v úvodu jednání o „prvorepublikovém“ tematickém čísle *Soudobých dějin* jsem si vyhradil, že z něj vyjmu česko-německý vztah. Shrnuto, vedly mne k tomu dva důvody. Předně využívám skutečnosti, že právě před rokem (1994, 2/3) věnoval tento časopis své *dossier* Fóru o sudetoněmecké otázce (na 60 stran). Konkurovat mu (odlišnou metodou) by nebylo užitečné. Druhý důvod může být shledán provokativním. Domnívám se totiž, že téma v naší historiografii hypertrofuje pod vlivem různých politických kampaní, či přesněji hypertrofuje v politických dějinách (a hlavně v publicistické a občas i nevážené rovině), a tak překrývá ke škodě historiografie jiné závažné problémy. Měla by mu být věnována pozornost, to jistě, avšak tím, čemu se říká základní výzkum, a v tematických okruzích, jichž je organickou součástí (tak se také objevuje i ve statích, které zde následují), a ne vytržené ze souvislostí. (*Zařazením dvou textů do rubriky Horizont, přeložených pro toto číslo časopisu, chtěli vydavatel s redakčním kruhem alespoň naznačit, že považují danou problematiku za důležitou součást prvorepublikových dějin. Pozn. vyd.*)

Zcela jiným problémem je sociální rozměr dějin první republiky, včetně jejich sociálních hnutí. Je přítomen celému jejímu vývoji a projevuje se v mnoha sférách jejího života, které by samozřejmě stály za samostatná pojednání. Již vzhledem k celému pojetí a možnostem dvojčísla časopisu bylo samozřejmě iluzorní jít touto cestou. Chtěl jsem řešit věc dvěma příspěvků, z nichž (chronologicky) prvním měl být slovenský. Sešlo z něj, bohužel, a tak zbyl jen druhý. Nemám rád, jistě jako ostatní, žádná tabu, a tak ani to, jež se tvoří kolem historie meziválečného československého komunismu. Proto jsem požádal Ladislava Niklíčka, aby napsal studii o osudech již bolševizované KSČ v období ohrožení Československa Hitlerovým Německem, neboť patřil vždy v tomto ohledu mezi nejzasvěcenější. Veden odpovědností a pečlivostí, kterou byl znám, odevzdal studii jako první. Několik dní nato se stal spolu se svou ženou obětí železničního neštěstí a studie vychází posmrtně. Tragická nahodilost, občas zasahující do dějin, tak vztáhla svůj kostnatý prst k zářmutku nás všech i do tohoto souboru studií o první republice.

Z toho, co bylo řečeno, jistě vyplynulo, v jak skromných rozměrech se pohybuje i tento úvod a k čemu cílí. Vyrožil jsem již, jaká témata jsem vybral a proč. Nechtěl bych odůvodňovat, proč jsem požádal o příspěvek toho či onoho, a ne jiného. Snad jen uvedu, že jsem se cítil nucen vynechat ty nejzaměstnanější, kteří jsou žádáni téměř všude a vždy. Přijít na ně s šibeničním termínem, v jehož hranicích jsem se musel pohybovat, jsem se prostě neodvážil. Také jsem chtěl, aby ke slovu pokud možno přišli autoři nejen odlišných odborných zaměření, ale i životních osudů, a aby se mohli vyjádřit nejen mladší než já (což se mi podařilo snadno, jsem ze všech účastníků *dossier* nejstarší), ale i následnická generace.

Nechci jakýmkoli způsobem zaujímat stanovisko k jednotlivým studiím. Je pravda, že jsem někdy výslovně žádal klasickou odbornou studii s patričním vědeckým aparátem, jindy jsem již předpokládal spíše úvahu (nikdy však esej). Krátký termín se samozřejmě podepsal na výsledku někdy i tady. Někteří autoři museli upustit od původního úmyslu přispět bohatě dokumentovanou studií a odevzdali spíše úvahu, pokus o syntetický pohled či stať v jádře především přehlednou, a já to jen vzal na vědomí. Každou žádost o příspěvek provázal rozhovor o jeho pojetí, nikoli však o soudech, shrnutích, věcném pojednání problémů. Rozhovor někdy stručný, jindy podrobnější, v závislosti na tom, jaká se jevila potřeba na obou stranách. Totéž lze říci i o rozhovorech, jež následovaly po odevzdání studie. Ostatní záviselo na běžné redakční rutině časopisu.

Závěrem, nikoli však poslední v řadě, přichází na pořad poděkování. Cítím se povinován, a to povinován v tom nejlepší smyslu, poděkovat redakčnímu kruhu *Soudobých dějin* za možnost, kterou mně a autorům tohoto dvojčísla svým rozhodnutím poskytli. Opravdu zavázán se cítím všem, kteří přijali moji nabídku přispět do souboru o první republice. Jistě, i oni v ní viděli možnost odborného uplatnění. Přistoupili však k úkolu v termínu, který by jinak byl pro ně těžko přijatelný, a věnovali mu všechny svoje schopnosti, znalosti a péči. Opravdu srdečně jim děkuji, bylo mi radost s nimi spolupracovat.

Následující řádky jsou jen pokusem co nejstručněji a v tezích vystihnout to, co pokládám v dějinách první republiky za nejdůležitější. Výčet nepovažuji za úplný, vlastně jsem nadhodil v tomto úvodu k následujícím statím jen několik problémů, jež zasluhují kritické pozornosti. Tvrzení, která teze obsahují, vycházejí z poznatků, jak je nashromáždila desetiletí vlastní odborné práce. S články, jež následují, je poji jen to, že jsem volil určité autory a žádal je o spolupráci a o zpracování toho či onoho tématu. S jejich názory či závěry ani nepolemizuji, ani jim nepřitakávám. Jsou na mně nezávislé do té míry, do jaké mohou na sobě být nezávislí autoři, kteří žijí a pracují vedle sebe. Nemůže jít pochopitelně než o náčrt, či spíše o výzvu ke zkoumání a diskusi.

Místo první republiky v českých dějinách

Po staletí se formovaly české země ve velmi vyhraněný a pevně konstruovaný sociální, etnický a geografický útvar. V 19. a na počátku 20. století se staly již středně vyvinutou industriální společností, plně sociálně stratifikovanou, propojenou složitým předivem organicky rostlých vztahů. Etnicky šlo o zemi Čechů s velkou menšinou Němců, malou, ale stabilizovanou a poměrně vlivnou menšinou Židů a s ještě méně početnou menšinou Poláků. Jestliže však německá politika v Předlitavsku i celém Rakousko-Uhersku hranice mocnářství přesahovala a byla z nemalé části nerakouská, velkoněmecká a (v rakouském

pojetí) velezrádná, pak především česká politika a Češi měli ty nejlepší důvody být k podunajské říši loajální.

Rozmach nacionalismů v 19. století vedl k tomu, že přes nemalou vzájemnou snahu českých Čechů a Němců o dohodu nebylo zmíněné společenství schopno zvládnout problém soužití české většiny a německé menšiny v zemi. Příčiny byly na obou stranách i na straně třetí, to jest státu, jehož modernizace se opožďovala za potřebami. Rozhodující vinu, mohu-li tento termín použít, však nesl útočný německý nacionalismus, neschopný vzdát se politické nadvlády a hospodářské převahy. Nakonec vsadil na v podstatě násilné a absolutistické řešení sporu ve svůj prospěch prostřednictvím války. Tím české národní hnutí přivedl do situace, kdy muselo volit řešení, jež narušovalo a koneckonců přetrhávalo do té doby panující organické hospodářské, sociální, ale i národnostní vazby.

Tak vznikla Československá republika, pro český národ (a českou většinu země) původně neprogramované a v podstatě vnucené východisko, se kterým česká politika přes všechny příznaky blížící se katastrofy (před rokem 1914) vážně nepočítala. Teprve válka a plány na uvržení Čechů někam k roku 1850, stejně jako na proměnu habsburského mocnářství ve vazala německé říše, začaly dosavadní vztahy převracet. Z rakouských Němců se stávali věrní Rakušané tohoto Rakouska „s německou páteří“, a z Čechů zásadní opozičníci, ba odbojníci. Když potom válka rozhodla o úspěchu nerakouské (protirakouské) české orientace, byl nový samostatný stát postaven před mimořádně velkou zátěží problémů ekonomických, sociálních a národnostních. Řešil je s velkou odvahou, podle principů demokracie a všech tehdy ctených atributů společenského pokroku. Tato v dějinách Čechů první republika byla proto bezesporu dosavadním vyvrcholením jejich dějin, a to nejen v očích těch, kteří ji žili.

Nebylo však v silách státního vedení první republiky a jeho hybných sil vytvořit za těchto podmínek opravdu stabilní a ve všech směrech demokraticky uspořádaný celek – ačkoli o něj usilovaly. Pro fungování stabilizovaného demokratického státu mu chyběly především nosné alternativy řešení, jež byly – jak ukázaly zvláště pozdější zkušenosti – bezpodmínečně nutné. Nebylo to takzvané objektivně možné. Přesahovalo to dobu a neexistoval tu ani příklad nové demokracie, který by mohl být vodítkem. Československá demokracie byla útvarem vynikajícím v tehdejší střední Evropě pevností a životností – avšak zároveň natolik křehkým, že sice mohl, ale také nemusel odolat frontálnímu velmocenskému náporu zvenčí, zvláště pokud vnější agresí podporovalo působení vnitřní páte kolony. Proto byla první republika takovým vyvrcholením českých dějin, jež se zároveň mohlo stát – a nakonec se také stalo – vyvrcholením krizovým. Její demokratické struktury onomu frontálnímu náporu, který se skutečně dostavil, neodolaly. Katastrofa druhé světové války a její důsledky proto ne náhodně, ale naopak přirozeně vyřadily prvou republiku z dějin. Státoprávně Československá republika nepřestala existovat, ale tato první republika nemohla již být po meziválečných zkušenostech obnovena. Její státní politická stavba, ekonomické a sociální vazby, hlavně však etnická skladba obyvatelstva se změnily natolik, že takový cíl byl historicky nereálný.

To vše je také důvod, proč je a vždy bude první republika v dějinách Čechů neopakovatelným fenoménem, ke kterému nejen není návratu ani paralel a napodobení, který však přirozeně budí nostalgii i nutkání po ideologizaci a legendárním chápání, jež se budou – třeba po vlnách odlivu či přehodnocování – zřejmě (zvláště v reálné či zdánlivě analogických situacích, po neúspěších či jen zklamáních) stále vracet.

... a v dějinách slovenských

Slováci vstupovali do první republiky v příkrě odlišném stavu své společnosti, očekávali od ní jiné věci než Češi, a také se jim jiných věcí dostalo. Padesát let soustavného ničení Slováků jako národa v Uhrách přineslo (Maďarům) své plody. Soustavný výzkum snad prokáže, nakolik se slovenská společnost před rokem 1917 dostala do stadia, kdy akutně hrozilo v rozmezí dvou tří generací, že nebude již schopna vývoje směrem k modernímu, plně strukturovanému politickému národu a že se stane jen zajímavou, vývojově bezperspektivní etnickou skupinou na způsob Lužických Srbů (jak ji vnímala maďarská politická reprezentace).

To, co se odehrálo na Slovensku po roce 1918, však naznačuje, že přinejmenším byla skutečnost složitější, že těžkou dobu maďarizace přežilo a navzdory ní se uchovalo jádro, schopné za příznivých podmínek a pomoci zvenčí regenerovat národ. Proměna slovenského etnika ve dvaceti letech první republiky náleží ovšem do kategorie oněch takzvaných historických zázraků. Ať celkový úsudek vyzní tak či onak, první republika přes všechny svoje vady a chyby byla rozhodujícím činitelem záchrany Slováků jako národa, jejich vřazení mezi moderní politické národy, bez ohledu na to, že finále tohoto procesu proběhlo později.

Českoslovenství (čechoslovakismus) jako národně státní ideologie (a nikoli po zneužití jako pejorativum) hrálo v té době dvojí a rozpornou roli. V prvním období či okamžicích plnilo, jistě s omezením, vyplývajícím z pojetí československého národa jako státního, úkol oživovatele slovenství, ba přispívalo k samotnému jeho zrodu. Tajilo v sobě však od počátku rozpor, přičemž negativa narůstala, aniž by se v něm samém nacházel patřičný korektiv vymezování funkce. Jeho princip měl přece spočívat v tom, že Slováci se s jeho pomocí pozvednou ve všech směrech na úroveň svébytného, plně konstituovaného a sebevědomého národa, a tím čechoslovakismus sehraje až do poslední opony svoji vlastní historickou roli – rozpustí se jako národní ideologie sám v sobě.

Přirozenou státněorganizační variantou tohoto procesu mohla být v dobách první republiky jen povlnná autonomizace Slovenska (pozdější etapy vývoje by samozřejmě diktovaly jiná řešení), vycházející ze vzájemné dohody. Slovenská autonomistická politika byla legitimní, situaci odpovídajícím a přirozeným vyjádřením slovenských národních zájmů té doby. Nedokázala se však vymezit, a hlavně zbavit vnitřní kontaminace cizími zájmy a rezidui maďaronství – stejně jako čechoslovakistický centralismus nedokázal v komplikované mezinárodní situaci první republiky pochopit státopotvornou potenci jejího jádra. Následky přinesly porážku pro obě strany.

Zahraniční priority

Legendární pojetí vzniku Československa, občas využívané a instrumentálně zneužívané v zahraničí, praví, že naši samostatnosti bylo dobyto železem a krví i diplomatickou neúnavností a obratností exilu. Jistě bylo obého dost a nelze si bez toho vytvoření našeho samostatného státu ani představit. Nicméně tím nelze zastřít skutečnost, že samostatný československý stát byl vytvořen především díky tomu, že se velmocí Dohody těsně před svým vítězstvím rozhodly ve vlastním zájmu střední Evropu a Podunají státně reorganizovat. Tak mohl dostat *placet* mimo jiné i maximální požadavek československého exilu,

který byl připraven nepovažovat za porážku i řešení rakousko-maďarsko-československého trialismu a jemu podobná.

Tento jev měl i svoje meziválečné pokračování. Československo bylo existenčně závislé na zárukách versailleského mírového systému, či přesněji na jeho nejtvrdějším, „francouzské“ variantě. Teprve s tímto vědomím jsme schopni reálnějšího pohledu na diplomatické manévrování Československa v nepřátelském obklíčení od prvních let budování jeho bezpečnostního systému až po tragické mnichovské dny. Byla to neobyčejná zátěž a dilema pro všechny, rozhodovat se zvláště v září 1938, zda a případně za jakou cenu se vzepřít této konstantě existence první republiky.

Bez pochopení této základní skutečnosti nelze chápat příčiny, stav a následky československé zahraničněpolitické orientace, činnost diplomacie ČSR, povahu historické osobnosti T. G. Masaryka, bezkonkurenční délku vlády Edvarda Beneše nad československou diplomacií atd. Stejně jako zodpovědět otázky, kdy, jak a proč zahraniční politika v ČSR tak často nejen silně ovlivňovala, ale přímo určovala směry politiky vnitřní. Zahraniční politika byla natolik přednostní, že se musíme v hledání příčin některých vnitropolitických jevů obracet na ni. Jisté ovšem je, že každý menší nebo malý stát, zvláště ve střední Evropě, musel být do jisté míry takovému jevu poplatný. Bylo však touto obecnou podmínkou československé specifikum beze zbytku vyčerpáno?

Ve staré Evropě

Idea vytvoření samostatného Československa nebyla dílem provinciálního myslitele. Byla zasazena do velkolepého konceptu. Vítěznou válkou Dohody budou odsunuty do ěarburdí dějin zbytky feudalismu a teokracie a v Evropě bude nastolena vláda demokracií, tvořící *Novou Evropu* – světadíl spolupracující v nadnárodních orgánech na společném údělu demokraticky spravovaných svobodných národů. Novou Evropu, která především bude – a ne snad jen momentální mocenská konstelace – zárukou existence samostatného Československa stejně jako jiných malých národů a jejich států.

Tento velkolepý plán „Nové Evropy“ však předběhl dobu, tvrději řečeno, byl iluzí. Otcem myšlenky bylo především veliké přání, a ne politický kalkul. Masaryk věděl, že bez „Nové Evropy“ sotva bude trvalého a silného samostatného Československa. Fatalismus není na místě nikdy, nicméně realistické konstatování bylo tehdy nezvratné: namísto „Nové Evropy“ Masarykovy existovala nadále Evropa stará, Evropa imperialismu a imperialismů. Z nich ten nejhorší teprve chystal nejděsivější válku, jakou lidstvo zažilo – a naprosto jinou „Novou Evropu“, než měl na mysli Masaryk. Také ji (na krátkou dobu) dokázal nastolit. Teprve tato válka a porážka Hitlerovy „Nové Evropy“ – a to ještě po dlouhých peripetiích války studené vedla (a ještě vede, ta cesta nikdy nekončí) k nové Evropě. Padesát let po smrti první republiky.

Exportní země

Velmi často se u nás kladl důraz na to, že Československo převzalo z mocnářství pětinu území a čtvrtinu obyvatel, avšak na 70 % průmyslové výroby, což je v přepočtu na obyvatele téměř trojnásobek. Z tohoto zjištění vzešlo i další hrdé konstatování, že české země (na rozdíl od Slovenska) byly ekonomicky nejen daleko nejvyspělejší z Předlitavska,

ale že v meziválečném období náležely mezi průmyslově vyspělé, či přímo nejvyspělejší země Evropy, ba světa. Skutečnost byla však taková, že leželo co do ekonomické síly i technické a sociální vyspělosti na rozhraní západní Evropy a zaostalých států zčásti střední, ale především jihovýchodní a východní Evropy.

Podstatnější však bylo, že české země v době existence habsburského mocnářství netvořily ekonomicky rovnovážný celek – byly zeměmi exportními. To však tehdy nebylo problémem. Naopak, velký, cly chráněný trh monarchie činil z tohoto faktu přednost. Ekonomika českých zemí z této situace mohla těžit a také těžila. Po ustavení samostatného státu se český kapitál musel utíkat pod ochranu silného západoevropského (ne německého) kapitálu, přesto však se stal export mnohem náročnější, protože cly chráněný trh zmizel. Po překonání první poválečné hospodářské krize musela československá průmyslová – a v jiné podobě i zemědělská – výroba narazit na tvrdou konkurenci ekonomicky (a technicky) vyspělejších států, hlavně Německa. Československá ekonomika jako celek jen stěží hledala rovnováhu, hypertrofie některých odvětví podvazovala existenčně její mobilitu a měla pochopitelně i politické důsledky.

Nemalou roli hrála i teritoriální, a proto i národnostní skladba výroby. Stabilizace československé ekonomiky ve dvacátých letech vykonala své, zvláště ve vztahu k Německu a Rakousku, kde se inflací zhroutil měna i výrobní systémy. Československo bylo českým Němcům nejen zemí demokracie, ale i prosperity. Tak se formovala sociální základna německého aktivismu v ČSR. V druhém desetiletí se však československá ekonomika ukázala jako velmi zranitelná. ČSR se jen těžko zotavovala z velké hospodářské krize, protože se většina zemí bránila před propadem vlastní výroby cly a autarkií. Pro exportní ČSR to byla katastrofa. Navíc byla shodou ne nahodilých okolností nejmíc postižena odvětví v českém pohraničí, ve kterých pracovali Němci. Československo neprokázalo tehdy schopnost obstát před Hitlerovým totalitním, krizovým (a válečným) hospodářským programem a před nacistickou propagandou. Tak se tvořila sociální základna totalitního volebního vítězství Henleinovy páté kolony mezi Němci v demokratické ČSR.

Národní hospodářství Československa přes některé výkyvy a snahy ovládal liberalismus, jemuž byla víceméně cizí nejen organizace „vnitřního exportu“, ale především velkovýrobní program ekonomického a sociálního vyrovnávání Slovenska a Podkarpatské Rusi s českými zeměmi (v tomto směru podniknuté pokusy zaostávaly v čase a byly polovičaté). Vnitřní ekonomické a sociální protivy ve státě spíše narůstaly, než aby se mírnily, a byly příčinou hospodářské, a nejen hospodářské nestability státu.

První republika sociální a socialistická

Sociální skladba průmyslově vyspělé země tehdejší doby byla charakteristická vysokým procentem dělnictva, zvláště průmyslového, které bylo tehdy – nejen v ČSR, ale ve většině evropských zemí – v politice orientováno socialisticky. Sociální demokracie, až do rozkolu v roce 1920 největší politická strana v zemi, se hlásila k marxismu, přitom však byla přirozeným a nejmasovějším iniciátorem demokratických změn již v habsburském mocnářství a poté nejmasovější oporou demokratického systému ČSR. Bez výrazné účasti reformních socialistických stran na řízení státu si v prvních letech vůbec nelze představit udržení a později fungování státu. Ne náhodou byli socialisté (až na krátkou dobu) trvalou součástí vládních koalic, a to zvláště v dobách pro stát nejkritičtějších.

Specifikou, vyrůstající z domácích kořenů, byla i relativně (v poměru k počtu obyvatel) nejpočetnější – a to na celém světě – politická strana levého, revolučního socialismu, kterou představovala do bolševizace KSČ. V roce 1925 byla jen těsně druhou největší politickou stranou ČSR. KSČ nedokázala zformulovat opoziční alternativu (dělnické vlády prováděné parlamentními prostředky), protože jí to Kominternu nedovolila, a vcelku neznamenala pro režim vážné nebezpečí. Zužovala však podstatně již tak nedostatečný manévrovací prostor pro formování a fungování vládních koalic. Ani bolševizovaná KSČ, zaměřená na likvidaci demokratického státu v ČSR, neztratila oproti šmeralovské více než jen čtvrtinu voličských hlasů a nestala se tak svou velikostí stranou druhého řádu. Nebyla ovšem schopna tvořivé státní politiky. S výjimkou několika měsíců v době ohrožení státu Hitlerem se o to ani nepokoušela a zůstávala jen povolným nástrojem sovětské zahraniční politiky. Bývalí stoupenci KSČ z let dvacátých však nepřecházeli k politické „pravici“ či konzervatismu, nýbrž k reformním socialistickým stranám. Reformní socialistický směr na jedné straně, radikální socialismus a posléze i zbolševizovaná KSČ na straně druhé tvořily jako celek podstatnou (ke 40 % voličstva, roku 1920 dokonce 46 %) a velmi stabilní (neklesla pod 35 % ani pod náporom Henleina) část politického spektra první republiky. Politický socialismus byl a je legitimním dědictvím první republiky.

Kontinuita a diskontinuita

První republika – to byla národní revoluce. Odstraněna byla dynastie Habsburků a nastolena demokratická republika, byla „odčiněna Bílá Hora“ a ústředním heslem bylo: „Odrakouštit!“ Nicméně nebyla při převratu 28. října 1918 rozbita jediná okenní tabulka, a to nejskvělejší z něj spočívalo v prvním zákonu samostatného státu, kterým všechny zákony a nařízení zůstaly v platnosti. Beze zbytku byla převzata také struktura a obsazení státní správy a bezpečnostních složek. Nový stát přebíral i služební řády, pokud se to přímo nepříčilo fungování státu. Základní orientací mužů v čele státu byla kontinuita. Nově byly budovány v podstatě jen instituce do té doby neexistující, to jest centrální úřady, ministerstva.

Bylo to ovšem složitější. V armádě dostávali přednost legionáři, akcie a centrály podniků byly nostrifikovány, bleskovou akcí byla oddělena československá měna od rakousko-uherské, do diplomacie šli především lidé Maffie a zahraničního odboje. Naopak někdy neuspěli nebo uspěli jen málo mnozí politici a vysocí důstojníci, kteří zůstali za války loajální Rakousku, i když šlo o kvalitní odborníky. Kde to však bylo možné, byly aparáty převzaty i s lidmi. Nebyl zatčen a souzen jediný armádní či policejní důstojník, nejvyšší představitel rakouské státní moci v Praze byl poslán na dovolenou. Kdo byl ochoten ve státní správě sloužit, mohl zůstat. Pouze špičky byly někdy obsazeny novými lidmi. Všichni „bezúhonní“ však plynule postupovali v úřadech na vyšší místa. Rozhodující v personálním ohledu bylo, že drtivá většina všech politiků, vysokých i nižších úředníků, specialistů v hospodářství a dalších byla odchována, kvalifikovala se a nabyla postavení, ze kterého byl postup víceméně předpokládán, v habsburském mocnářství. Tuhé předlitavské služební řády úřednictva byly sice narušeny, ale takzvaní *homines novi* byli výjimkou. Podstatnější výměna kádrů přišla na pořad až asi za 15–20 let. Šlo však již o přirozenou generační výměnu, která neměla co činit s formováním a programy první republiky.

O revolučnosti změn svědčí ze všeho nejvíc vývoj hospodářské a sociální skladby společnosti. Změny v průmyslové výrobě, pomineme-li nástup českého a západoevropského kapitálu, nebyly zásadní, snad kromě postátnění drah. Zásadní změna byla pouze v držbě půdy; pozemková reforma podstatně omezila hospodářskou základnu šlechty, na úkor velkostatku rozhojnila i počet „trpasličích“ hospodářství, a hlavně zvýšila početnost selského stavu. Tvář venkova změnilo ještě podstatně snížení počtu zemědělského dělnictva. Šlechta byla jedinou sociální vrstvou, jež nebyla převzata jako taková do služeb nového státu. Protože její místa v grémiích monarchie a v její diplomacii byla privilegovaná a relativně hojná, šlo o jedinou podstatnou změnu. Ve městech k podobným změnám nedošlo.

Tvrdí protiaristokratická orientace, vzešlá ze souladu mezi Hradem a agrární stranou, byla – oproti stavu v mocnářství – prakticky jedinou podstatnější sociální a sociálně politickou změnou ve společnosti první republiky. Byla sice jen rubem mince demokratické společnosti a nástupu občanských vrstev k moci, neodehrála se však bez průvodních jevů intolerance. Dějinně byly „nadbytečné“, v jejich příčinném základě však tkvěly dějinné události spjaté s českým osvobozeneckým hnutím a pádem monarchie, respektive s rolí, kterou v nich aristokracie sehrála.

Tradice a její podstata

Dějepisectví musí složit účty při sumarizaci pozitiv. V případě první republiky je to dost snadné. Hluboká – i když ne neomezená – demokratizace veřejného života první republiky je naprosto zřejmá. Zavedení všeobecného, rovného, přímého a tajného volebního práva do nejvyššího zákonodárného orgánu postavilo ženy poprvé na roveň mužů. Nástup žen do veřejného života je příznačný pro každou demokratickou společnost a v první republice byl imponující. Neméně znamenalo poprvé u nás zavedené všeobecné volební právo do obcí, které přineslo demokracii tam, kde ji občan cítí již zcela bezprostředně, ve spravování věcí jemu nejbližších.

Naprostá spolková svoboda, z níž byli vylučováni, a to jen obezřetně, po váháních a jako naproستé výjimky, pouze ti, kteří tyto svobody chtěli zničit, zanechala v myslech lidí snad nejhlubší dojem. Nejrůznější zájmové organizace, počínaje mohutnými organizacemi odborů až po sdružení, jež se svépomocí starala o drobné hospodářské, společenské, náboženské a kulturní potřeby občana, jeho zájmy a záliby, pozvedaly občanskou úroveň společnosti do rovin, se kterými se shledáme i dnes jen ve vyspělých státech.

Svoboda projevu a náboženského vyznání byla doplněna svobodou každého občana národně se určit a najít pro toto sebeurčení patřičné vyžití. Není nadsázkou konstatování, že přes nedůslednosti a jisté rysy nekoncepčnosti řešení požívali Němci v Československu nejvíce demokratických svobod vůbec v mezinárodním srovnání (jasné to bylo zvláště od roku 1933 a 34, kdy se v Německu chopil moci Hitler a v Rakousku Dollfuss). ČSR jako první (a vůbec výjimečně) uznala židy za Židy a přidala tak k jejich náboženské svobodě možnost hlásit se k národu židovskému.

Jako systém rozvíjela první republika sociální zákonodárství. Pro dělníky a zaměstnance přineslo například osmihodinový pracovní den, stejně jako existenci závodních rad a výborů, podporu v nezaměstnanosti, garantovaný systém kolektivních smluv, právo na

dovolenou atd. Pro každého občana ochranu nájemníků. Ve výčtu by bylo možné pokračovat.

Svoboda kultury měla za následek doslova výbuch uměleckých činností, které obsáhly daleko širší vrstvy národa než dřívě. Československá kultura se zbavila provinciálnosti, otevřela se světu, zvláště západní Evropě a nejvíce asi Francii, a sama tam vstoupila.

První republika přivedla k vrcholu, jakého nebylo dosaženo do té doby a ani později (včetně našich posledních let), formování české občanské společnosti. Základem pozitivního historického vědomí a povědomí o první republice je občanská hrdost.

Představovat si takto podstatu tradice první republiky by však bylo jednostranné. Dějepisectví má do křestního listu přece vepsáno rozbíjení iluzí a bourání legend. Proto neméně důležité bylo a je, že první republika působila i jako vzor záporný. Svými nedostatky a neřešenými problémy, kterých je záhodno se vystříhat.

Nejde o bezprincipiální relativizování, téměř ke každému kladu však lze nalézt i ono „ale“, a na mnohá z nich jsem již upozornil. Kromě toho například: Vytvoření samostatného státu se odehrálo zároveň s prudkým rozmachem techniky, který přivedl – ovšem jen v souladu se sociálním rozvojem – do všech domácností udivující vymoženosti, které podstatně změnily každodennost občana k lepšímu. Tato zlepšení, která se dotýkala přímo občana a vyvolala hluboký dojem, se v obecném povědomí samozřejmě spojují s érou první republiky a její celkovou vyspělostí, zatímco technický pokrok jako samostatný činitel je v tomto ohledu podceňován. Volební systém poměrného zastoupení, kombinovaný s vázanými kandidátkami, měl za následek, že občan nevolil svého poslance, ale politickou stranu. Tento volební systém podstatně omezoval reálný vliv občana na správu státu. Ekonomický liberalismus, politický praktikismus a pragmatismus byly zábranou v koncipování velkorysejších ekonomicko-sociálních programů. Země se tak obtížněji, než bylo třeba, dostávala z hospodářské krize, neřešila zaostávání Slovenska, a zvláště Podkarpatské Rusi. Společenský život byl zamořen korupčními aférami, váleční i pováleční zbohatlíci zpupně považovali republiku za svou. Občanské sebevědomí se zvrhalo i v „křupanství“, v pohrdání měšťáckých paniček služkami z venkova, stejně jako bohatých sedláků slovenskými drotáry či rusínskými čeledíny.

První republika, hlavně její intelektuálové, ale i představitelé státu a státní orgány, stejně jako církve a kulturní a výchovné instituce, sváděla s těmito jevy půtky i boje. Někdy úspěšně, jindy je pouze omezovala na únosnou míru, když kořeny jevů vězely hluboko v sociální skutečnosti země. Z těchto zkušeností čerpali sílu všichni, kteří se snažili, aby samostatný stát neopakoval chyby minulosti jak předválečné, tak později meziválečné. Někdy lépe, někdy hůře. Dějepisectví musí ovšem bez ohledů a s nezaujatou kritičností vidět vše.

Nekritický pohled na historii první republiky je znakem nedospělosti společnosti, jíž je vlastní. Pouze úsilí o všestranný, nekarikovaný, ale také nelegendarizovaný obraz první republiky a svoboda v diskusi o něm, mohou vést k sebevědomí občana, ohlížejícího se nazpět. Přispět k tomu je velkou šancí pro dějepisectví. Stojí za to o ni dbát. Nechováme přece už iluze o tom, že jich má naše společnost nadbytek.

Strukturální prvky první Československé republiky

*Politicko-společenský systém, intermediární organizace
a problém stability¹*

Peter Heumos

Ten, kdo by se chtěl informovat o první Československé republice jako společensko-politickém systému, bude v literatuře marně pátrat po něčem alespoň z poloviny upotřebitelném: historiografie se doposud nevymanila z tradičního výkladu dějin státu ve stylu 19. století. Německá historiografie je až příliš fixována na česko-německý scénář katastrof, na národnostní konflikt, a nemůže dospět k distanci nutně pro celkovou, strukturálně historicky orientovanou analýzu.² Česká historická věda vplouvá po roce 1989, vidím-li to správně, stále hlouběji do apologetického proudu. Zřejmě cítí nutnost postavit proti dlouholetému desavuoování první republiky komunistickým režimem příznivější obraz československých poměrů mezi léty 1918–1938, který je také potřebný jako historické pozadí pro zdůvodnění vzniku nové České republiky. To není dobrý základ pro kriticky nezaujaté posuzování.³

1. Novodobý reprezentativní parlamentarismus se v první republice nedovedl prosadit. Princip vytváření většiny a většinového rozhodování i střídání vládní odpovědnosti a opozice byly v ČSR dalekosáhle nahrazeny proporcionalizací politické moci, již vykonávala po dvacet let v jádře sotva se měnící vládní koalice. K vyrovnávání rozdílných zájmů stran koalice docházelo jako ve všech proporčních demokraciích na základě „dohadovaného zákonodárství“, *junktimováním*, to je sdružováním či vzájemnou kompenzací dílčích

1 Pod intermediární organizací rozumí autor strukturu organizací (zájmových svazů, spolků apod.) mezi politickými stranami a sociálními strukturami obyvatelstva. Pozn. překladatele.

2 K nepočetným výjimkám patří studie JAWORSKI, Rudolf: *Vorposten oder Minderheit? Der sudetendeutsche Volkstumskampf in den Beziehungen zwischen der Weimarer Republik und der ČSR*. Stuttgart 1977.

3 K tomu HEUMOS, Peter: *Probleme des Neuanfangs. Bemerkungen zu Konzeptionen und Methoden der tschechischen zeitgeschichtlichen Forschung nach 1989*. In: *Bohemia*, 34 (1993), s. 359–380.

zájmů, pro něž by se jinak nenašla parlamentní většina. Jako příklad takového *junktim* může posloužit v roce 1926 uzavřená dohoda mezi agrární stranou a katolickou lidovou stranou, přičemž se katolíci odvděčili za souhlas agrárnků se zvýšením kněžských platů (kongruy) příslibem, že budou hlasovat pro zavedení zemědělských cel. Právě tak se dohodli v roce 1930 – to je další z nesčetných příkladů této praxe – agrárníci a českoslovenští sociální demokraté na dovozních certifikátech na okurky zároveň se zvýšením podpory v nezaměstnanosti.⁴

Proporční praxe v ČSR byla zčásti dědictvím rakousko-uherského parlamentarismu konce 19. a počátku 20. století, v němž byl reprezentativní prvek slabě vyvinut.⁵ Tuto praxi lze vysledovat i v „malých“ evropských demokraciích meziválečné doby, jako tendenci k širokému rozptýlení politické odpovědnosti za vědomého potlačení principu většiny a většinového rozhodování.⁶ Také národnostní problematika první republiky podporovala proporční uspořádání tím, že si vynucovala širokou českou vládní koalici k zajištění většiny v parlamentě, a tak oslabovala vytváření „vnitročeské“, politicky definované frontové linie mezi vládou a opozicí.⁷

Proporční systémy slouží k vytváření rovnováhy při dělbě moci mezi politickými subjekty (stranami) a tento účel také *de facto* splňují.⁸ V tom zajisté spočívá jeden z důvodů relativní politické a společenské stability první republiky; za tuto stabilitu se ovšem muselo něčím zaplatit. Absence opozice, jež by byla dokázala navrhnout alternativy, zřejmě nemalou měrou omezovala možnost politicko-sociální inovace a zužovala prostor pro dlouhodobou proměnu společenských struktur v ČSR. V proporčních systémech je tento deficit zásadní povahy: protože nejdůležitější a největší politické strany v ČSR se bez výjimky podílely na vládě, nemohlo dojít ke změnám na úkor jejich mocenských a zájmových pozic, zejména tehdy, když tyto pozice svou vahou překračovaly určitou míru. Urovnávání konfliktů podle uvedeného *junktim* mezi kněžskými platy a agrárními cly se co do rozsahu zřejmě ještě pohybovalo v rámci toho, co mohlo být zahrnuto do politického „smlouvání“. Sociální problém rozsahu slovenské agrární otázky, jejíž vyřešení ztroskotalo také na silných zájmech českých agrárnků, kteří zpravidla patřili k proporčnímu společenství,⁹ zůstal naproti tomu mimo okruh konfliktů, které mohly být podchyceny, ne-li vyřešeny vyrovnáním dílčích zájmů dohodou, *junktimováním*. Jeden z důvodů neschopnosti první Československé republiky odstranit značné vývojové rozdíly mezi jednotlivými

4 *Národní shromáždění republiky Československé v prvním desetiletí*. Praha 1928, s. 372; LIPSCHER, Ladislav: *Verfassung und politische Verwaltung in der Tschechoslowakei 1918–1939*. Wien 1979, s. 37n. (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 34.)

5 LEHMBRUCH, Gerhard: *Proporzdemokratie: Politisches System und politische Kultur in der Schweiz und Österreich*. Tübingen 1967, s. 21–22. (Recht und Staat in Geschichte und Gegenwart 335/336.)

6 ROKKAN, Stein: *The Structuring of Mass Politics in the Smaller European Democracies: A Developmental Typology*. In: *Party Systems, Party Organizations and the Politics of the New Masses*. Berlin, Otto Stamm 1968, s. 26–65.

7 Proporční praxe nebyla pouhým nástrojem zajištění české nacionální nadvlády, jak ukazuje alespoň dočasná účast německých stran ve vládní koalici.

8 K tomu zásadně Lehmbrochova studie. Viz pozn. 5.

9 HEUMOS, Peter: *Die Entwicklung organisierter agrarischer Interessen in den böhmischen Ländern und in der ČSR: Zur Entstehung der Machtstellung der Agrarpartei 1873–1938*. In: *Die Erste Tschechoslowakische Republik als multinationaler Parteienstaat*. Hrsg. Karl Bosl. München, Wien 1979, s. 323–376.

oblastmi země měl bezpochyby základ v naznačených souvislostech.¹⁰ Kromě toho nebyla první republika na tomto poli nijak zvlášť učenlivá: Když se ve třicátých letech pod tíhou světové hospodářské krize a stupňujícího se ohrožení Třetí říší stalo zřejmým, že tradiční řešení konfliktů *junktimováním* dílčích zájmů nestačí, avšak strany spojené v proporcčním kartelu prokázaly svou neschopnost přejít k vytvoření dynamické většiny, stalo se jediným východiskem postupné rozšíření vládní koalice z pěti stran (*pětka*) na osm politických uskupení (*osmička*); na obvyklém způsobu řešení konfliktů podle vzoru proporcionalizace politické moci se nic nezměnilo.

Na základní tendenci této strategie, totiž na rozdělení společenského a politického systému mezi politické strany podle omezených sobeckých zájmů, si současníci nejednou stěžovali.¹¹ Nikdo je nepopsal plastičtěji než americký vyslanec v Praze George F. Kennan ve zprávě pro *State Department* ze dne 29. března 1939: „Češi se mají k politickým stranám jako kachny k vodě, a čím menší je strana, tím větší loajalitu projevují k jejím záležitostem a tím víc žárlí na ostatní. Mnoho let seděly české politické strany kolem stolu a rozdělovaly si veškerou politickou kořist jako kluci dělící se o ukradený meloun. Jejich starost o velikost vlastního podílu byla větší než starost o rozsah toho, co se mělo dělit; to bylo jedním z faktorů, jež přispěly ke katastrofě, která postihla národ.“¹²

V Československu meziválečného období se skutečně mohla ve velké míře rozvinout Kennanem popsaná stranickopolitická roztržičnost státní a společenské sféry – jev ne nepodobný americkému *spoils* systému. Jestliže rozdělování ministerských resortů mezi koaličními partnery vedlo k vytváření „dědičných statků“ politických stran,¹³ které se pokoušely obsazovat svými členy i úřednická místa v jimi spravovaných ministerstvech,¹⁴ pak stranickopolitická patronace nad zemskou správou i samosprávou, nad bankami, pojišťovnami, nemocenskými pokladnami, charitativními zařízeními a podobně tento vývoj značně posilovala.¹⁵ Dokonce i při přijímání dělníků do podniků, které – jako brněnská Zbrojovka – podléhaly státní kontrole, se uplatňovala proporcční pravidla podle síly politických stran,¹⁶ a dominoval onen „klíč“, jež kritičtí čeští pozorovatelé po druhé světové válce nazvali „kletbou první republiky“.¹⁷

To, co nakonec vzniklo z této roztržičnosti, podmíněné proporcionalizací státu a společnosti, byla forma politické integrace, kterou politologové označují německým pojmem *Versäulung* (od slova *Säule* – sloup) nebo jako „seksionalismus“. Mínil tím snahu politických

10 K těmto regionálním strukturálním problémům a k neuspokojivé politice státu v této oblasti viz SLÁMA, Jiří: Die sozioökonomische Entwicklung der ČSR: Wirtschaftliche und soziale Probleme. In: *Die demokratisch-parlamentarische Struktur der Ersten Tschechoslowakischen Republik*. Hrsg. Karl Bosl. München; Wien 1975, s. 7–33.

11 *Přítomnost*, (10.12.1925) a (11.3.1926) (příspěvky J. Beneše a F. Peroutky).

12 KENNAN, George F.: *From Prague after Munich*: Diplomatic Papers 1938–1940. Princeton 1968, s. 99.

13 K těm patřila například ministerstvo vnitra a ministerstvo zemědělství, která byla vždy pevně v rukou agrárníků, dále ministerstvo sociální péče (sociální demokraté), ministerstvo průmyslu, obchodu a živnosti (národní demokraté) a ministerstvo pošt a telegrafů (národní socialisté). V diskusi o reformě československé ústavy po roce 1945 bylo při vzpomínce na „dědičné statky“ v první republice požadováno obsazování ministerstev rotací. Srv. MEISSNER, Alfred: *O budoucí ústavě ČSR*. Praha 1946.

14 LIPSCHER, L.: *Verfassung und politische Verwaltung*, s. 116.

15 *Tamtéž*, s. 117.

16 FRANĚK, Otakar: *Dějiny koncernu brněnské Zbrojovky 1918–1939*. Brno 1969, s. 402, pozn. 351.

17 *Svobodný zítřek*, (7.11.1945).

stran vytvořit z jimi ovládaných segmentů (článků) státního a společenského organismu co možná uzavřená a nepropustná sociální prostředí, která se ohraničují vůči jiným, podobně stranickopoliticky ovládaným segmentům státních a společenských struktur. Zde postačí poukázat na příklad československé agrární strany, jejíž organizační aparát obstarával pod určitým ideologickým předznamenáním téměř celé spektrum společenských potřeb: patřily tam stranou kontrolované úřady práce, vlastní charitativní instituce, pojišťovny, banky, družstva, živnostenské podpůrné fondy, vzdělávací a kulturní zařízení, různá sdružení podle povolání, mládežnické a ženské organizace, odborové svazy atd.¹⁸

Je příliš zjednodušené oslavovat tento vysoce diferencovaný pluralismus, který byl příznačný pro vnitřní struktury všech ostatních stran, jako důkaz, že první republika byla „nejorganizovanější demokracií na světě“.¹⁹ Tyto pluralistické organizační struktury sloužily jednak k tomu, že usměřňovaly a otopovaly vnitrostranické konflikty vytvářením speciálních zachytných útvarů pro opoziční proudy a zvláštní zájmy; to se dá doložit právě u agrární strany, která tak pacifikovala radikalismus malých a chudých zemědělců ve vlastních řadach.²⁰ Na druhé straně vyvolávala snaha politických stran přivlastnit si a organizovat každý organizovatelný zájem kritiku všemocnosti stran; po druhé světové válce vyjádřil tuto kritiku tisk katolické lidové strany formulací, že diktatura stran první republiky si činila nárok na celého člověka, na celistvost jeho svobodných a racionálních životních projevů.²¹

Takto parlamentně autorizovaný stát politických stran byl již v meziválečné době do té míry pravidlem, že jen stěží lze považovat dominanci politických stran v systému první republiky, zdůrazňovanou v četných výzkumech, za zvláštnost.²² Diktatura stran Výmarské republiky se od československé varianty odlišovala v nejlepším případě jen kvantitativně. Specifičnost československých poměrů byla patrně spíše v tom, že politicko-ideologický typ organizace označovaný jako sekcionalismus nebo *Versäulung* – v té době přítomný i v Rakousku, ve Švýcarsku a v Nizozemí²³ – zmenšoval integrační sílu politického systému; stranickopolitické články zřejmě směřovaly k vytváření struktur s vlastními pravidly, jež byly indiferentní k představám o celospolečenském řádu. Potvrzujícím příkladem jsou pokusy agrární strany oslabit systém všeobecného nemocenského pojištění zřizováním speciálních nemocenských pokladen, ovládaných agrární stranou.²⁴ Sekcionalismus (*Versäulung*) bezpochyby přispíval k ustrnutí a nehybnosti politických stran: „dědičné statky“, proporcionalizace politické moci a z toho vyplývající malá ochota vzdát se omezených stranickopolitických zájmů ve prospěch celospolečenských a integračních cílů byly znakem systému, který postrádal vnitřní hnací sílu k dynamickým změnám a silně omezoval

18 *Deset let práce Republikánské strany zemědělské a maloroľnického lidu v republice Československé*. Praha 1928–1929; UHLÍŘ, Dušan: *Republikánská strana venkovského a maloroľnického lidu 1918–1938: Charakteristika agrárního hnutí v Československu*. Praha 1988.

19 *At the Cross-Roads of Europe: A Historical Outline of the Democratic Idea in Czechoslovakia*. Praha 1938, s. 274n.

20 HEUMOS, Peter: *Die Entwicklung organisierter agrarischer Interessen*, s. 364n.

21 *Lidová demokracie*, (8.7.1945).

22 Srv. k tomu předmluvu k sborníku citovanému v pozn. 9.

23 K Rakousku a Švýcarsku viz Lehbruchovu studii, pozn. 5. Pro Nizozemsko srv. GEISMAN, Georg: *Politische Struktur und Regierungssystem in den Niederlanden*. Frankfurt a.M.; Bonn 1964.

24 DEYL, Zdeněk: *Sociální vývoj Československa 1918–1938*. Praha 1985, s. 67n.

mobilitu politických elit. Není náhodou, že téměř všechny politické strany se časem dostaly do vnitřních konfliktů s nastupující mladší generací, která ovšem před rokem 1938 nemohla vážně zpochybnit vedoucí postavení generace zakladatelů státu.²⁵

2. Jestliže stranickopolitický systém první republiky a specifický způsob urovnávání konfliktů mezi stranami jen málo přispíval k politické integraci státu, nemohl se na druhé straně ani československý parlament vyvinout v instanci, jež by byla tento deficit vyrovnala. V literatuře nejrůznějšího zaměření existuje široká shoda o tom, že vlastní mocenské a rozhodovací centrum první republiky nebylo v parlamentu, nýbrž v již zmíněné *pětce*; Toto ústavou nepředvídané a také nikdy nelegalizované grémium se skládalo z předsedů pěti českých stran, jež zpravidla tvořily koaliční vládu: strany agrární, sociálně demokratické, národně demokratické, národně socialistické a katolické lidové strany.²⁶ Jako mimokonstituční orgán uzavírala *pětka*, jejíž začátky sahají do podzimu 1920, dohody o parlamentní agendě a rozhodovala o tom, které otázky se stanou předmětem politického jednání; uzavírala dohody o koaličním programu, „tahala za nitky“ při změnách vlády, při řešení vládních krizí a vytváření nových koaličních spojení.²⁷ „Všechna politická rozhodnutí a řešení prováděli a zprostředkovali vůdci stran mimo půdu legislativy, od níž potom očekávali, že je mechanicky schválí.“²⁸ Mimořádně rigidní nátlak na parlamentní frakce politických stran první republiky svědčí o tom, že výbor *pětky* nikdy nechtěl nechat uvést v pochybnost své mocenské postavení a předběžné dohody o zákonodárném procesu.²⁹

V mírnějších úsudcích se říká, že československý parlament neměl „žádnou vlastní politickou existenci“,³⁰ přísnější kritici vidí československý parlament meziválečné doby jenom jako „hlasovací stroj“.³¹ Námitky proti *pětce* neoslabují ani připomínky, že navzdory předběžným dohodám o parlamentních procedurách v *pětce* mělo Národní shromáždění formálně vždy „poslední slovo“.³² Parlament byl ve skutečnosti sotva něčím jiným než veličinou závislou na výboru *pětky*; proto se také Národní shromáždění po rozpadu *pětky* v letech světové hospodářské krize snadno stalo i *de iure* přívěskem exekutivy, a to

25 V této souvislosti je poučný příklad Dělnické akademie, institutu pro vzdělávání dělníků v československé sociálně demokratické straně. Až do roku 1938 neměla akademie, kterou tvořila mladší (a teoreticky ambiciózní) sociálně demokratická generace, žádnou možnost uplatnit se ve straně intelektuálně nebo mocenskopoliticky proti staré elitě vedení, která řídila osudy sociální demokracie již před rokem 1918.

26 Mnoho materiálu k činnosti *pětky* je v pětisvazkovém díle PEROUTKY, F.: *Budování státu*: Československá politika v popřevratových letech. Praha 1934–1936.

27 Ke krizovému managementu *pětky* viz též NOVÁK, Jan: Promeškaná příležitost. In: *Příspevky k dějinám KSČ*, (1966), s. 634–683.

28 ROTHSCCHILD, Joseph: *Return to Diversity: A Political History of East Central Europe since World War II*. New York: Oxford 1989, s. 95.

29 LIPSCHER, L.: *Verfassung und politische Verwaltung*, s. 113n.

30 *Tamtéž*, s. 119.

31 GAJANOVÁ, Alena: K charakteru první republiky. In: *Historie a vojenství*, (1968), s. 797–823, zde s. 809.

32 BURIAN, Peter: Demokratie und Parlamentarismus in der Ersten Tschechoslowakischen Republik. In: *Krise des Parlamentarismus in Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen*. Hrsg. Hans-Erich Volkmann. Marburg/Lahn 1967, s. 85–102.

obzvláště zmocňovacím zákonem vydaným – ostatně bez větších protestů veřejnosti – v červnu 1933.³³

Zbavení československého Národního shromáždění moci „studenou cestou“ patří k oněm strukturálním přeměnám parlamentů v evropských průmyslových společnostech 20. století, v jejichž průběhu parlamenty poněkud degradují z debatujících na pouze demonstrující reprezentativní orgány.³⁴ V ČSR se však toto zbavení moci parlamentu událo vědomě a otevřeně, a důvody se příliš nepříkrašlovaly; tvrdilo se – a to ještě dříve než byl parlament vůbec vystaven zatěžkávací zkoušce v bojích společensko-politických zájmů – že československé poměry nedovolují svobodné vyznění konfliktů na půdě parlamentu. „Z geografické a národnostní konstrukce našeho státu a z politického i sociálního vrstvení lidu plyne,“ napsal v roce 1922 sociální demokrat Rudolf Bechyně, který v *pětce* zastupoval svou stranu, „že naše konflikty jsou hlubší a nebezpečnější než jinde. (...) Pětka je nezbytnost, je to opačná strana chaosu. Bez Pětky budete mít z parlamentu licitační shromáždění, v němž přestává rozumná politika a počíná agitační demagogie.“³⁵

Na tomto místě nejde o hledání odpovědi na otázku, zda výbor *pětky* představoval v prvé řadě preventivní opatření proti od počátku oprávněně předpokládaným destabilizačním tendencím československého národnostního a menšinového problému, nebo zda patřil ke strategickým zábránám proti revolučnímu dělnickému hnutí a revolučním radám v raném vývoji republiky mezi léty 1918 a 1920; pro obě eventuality jsou dobré důvody.³⁶ Co nás však obzvlášť zajímá, je vliv výboru *pětky* na celkovou strukturu formování společensko-politických zájmů v první republice.

Formování zájmů sociálních tříd je závislé na způsobu, jakým jsou tyto zájmy vnášeny do systému politického rozhodování: tlak problémů plynoucí ze společenských konfliktů reprezentuje při vyšší kumulaci zájmů a tomu odpovídající vyšší schopnosti mobilizovat konfliktní potenciál větší sílu. Takto koncentrovaný zájem má proto také lepší šance najít si cestu do státních orgánů rozhodování než silně fragmentovaný, organizačně rozdělený a na mnoho lokalit rozptýlený zájem. Existují doklady o tom, že *pětka* tuto jednoduchou rovnici pochopila a že se podle ní chovala, buď aby udržela již existující roztržičnost zájmů, nebo je znovu rozdrolila tam, kde již dosáhly jisté integrace. To první platí například o strategii koaličních vlád v oblasti subvenční politiky podle zásady „rozděl

33 HRADILÁK, Zdeněk: Československá sociální demokracie a zmocňovací zákon v roce 1933. In: *Příspěvky k dějinám KSČ*, 7 (1967), s. 29–51; K politickému pozadí tohoto zákona viz ČADA, Václav: Politika Republikánské strany na počátku velké hospodářské krize. In: *Československý časopis historický*, 22 (1974), s. 329–360.

34 HABERMAS, Jürgen: *Strukturwandel der Öffentlichkeit*: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft. Neuwied; Berlin 1969. (Politica 4.)

35 Viz PEROUTKA, Ferdinand: *Budování státu*, sv. 4: 1921–1922. Praha, Lidové noviny 1991, s. 1390n. – Ačkoliv nechyběly protesty poslanců proti jejich závislosti na rozhodnutích *pětky* a proti jejím výhodám, většina členů parlamentu přece jenom akceptovala úlohu Národního shromáždění jako přívěšku vládní koalice. Že šlo ve skutečnosti o prvek politické kultury ČSR, pokládaný za legitimní, nedotčený ani hlubokými společenskými převraty, se ukázalo po druhé světové válce; v červenci 1946 upřela Gottwaldova vláda ústavodárnému Národnímu shromáždění *de facto* jeho pověření, když předseda vlády v parlamentu prohlásil, že se vláda sama ujme vypracování ústavy; proti tomu se neozval žádný protest. Teprve po několika dnech protestoval jeden sociálně demokratický odborář a mluvil o „oktroji“. Srv. *Cil*. Socialistický týdeník pro kulturu a politiku, (19.7.1946).

36 GAJANOVÁ, A.: K charakteru první republiky. Viz pozn. 31, s. 808n.

a panují,³⁷ druhé o (částečně úspěšném) pokusu zmenšit účast státu a nároky vůči němu v oblasti sociálních konfliktů. To lze zřetelně sledovat například na zavedení Gentského systému pojištění v nezaměstnanosti (1925); Gentský systém přesunul hlavní finanční a administrativní břemeno pojištění v nezaměstnanosti ze státu na odbory.³⁸ Také ve všeobecné sociální politice lze prokázat tendence vládní politiky zbavit stát zodpovědnosti na tomto úseku a sociální problémy „zespolečenštit“.³⁹ Masaryk se opakovaně zasazoval o to, aby řešení sociálních a hospodářských problémů bylo přeneseno ze státu na samosprávné orgány.⁴⁰

Politika rozdrobování konfliktů a jejich vytlačování z center státního rozhodování, tedy vědomý pokus tlumit konflikty jejich rozptylováním, byla v neposlední řadě úspěšná proto, že intermediární systém první Československé republiky pro svou značnou stranickopolitickou roztržičnost a segmentaci k tomu poskytoval nejlepší podmínky. To se dá dobře ukázat především na zastupování podnikových a odborářských zájmů dělnictva, tedy na konfliktech v průmyslu. Československá vláda si byla určitě vědoma výbušné síly těchto konfliktů. Dokazuje to přidělování půdy desetitisícům dělníků při pozemkové reformě v letech 1918–1920; půda jim měla zajistit existenční minimum pro případ průmyslových krizí.⁴¹ Proto lze také předpokládat, že způsob řešení průmyslových konfliktů v ČSR, který se vcelku ukázal jako málo efektivní, byl v souladu se společensko-politickými představami vlády a že opomíjení tohoto problému mělo co činit s úmyslnou nečinností, třebaže je možné se domnívat, že právě zde stojíme před jedním z problémů, které svými dimenzemi – jak naznačeno úvodem – předem vylučovaly řešení cestou vyrovnávání dlíčích zájmů, tedy jejich *junktivování*.

Pro komplexní institucionalizaci konfliktů v průmyslu poskytovaly odbory první republiky málo příznivých předpokladů, už z toho důvodu, že byly jenom přívěsky politických stran, a tím tedy součástí „sekčního systému“ stranami ovládaných segmentů společnosti.⁴² Rozšiřování odborových aktivit nad rámec té či oné odborové organizace znesnadňovala rovněž silná rozdrobenost odborového systému, který v roce 1937 zahrnoval přes 700 jednotlivých odborových organizací, z nichž necelých 500 příslušelo ke střeškovým svazům.⁴³ K tomu přistupovala navíc okolnost, že tento systém spočíval veskrze na podnikových odborech, které si na podnikové úrovni navzájem konkurovaly; v důsledku toho se konflikty v průmyslu drobily již na nejnižší úrovni.⁴⁴ Proto se nemohly vnášet

37 SHAW, Jackson: Massenorganisationen und parlamentarische Demokratie. In: *Die demokratisch-parlamentarische Struktur der Ersten Tschechoslowakischen Republik*, s. 35n.

38 Přední experti v sociálních otázkách první republiky, jako E. Stern, označili Gentský systém jako „velikou úsporu pro stát, ale jako nedostatečný pro nezaměstnané, obzvláště v dobách hospodářských krizí“. Viz kapitulu k zákonodárství o ochraně dělníků. In: *Československá vlastivěda*, sv. 6, Praha 1930, s. 101n.

39 DEYL, Z.: *Sociální vývoj*. Viz pozn. 24, s. 179–180.

40 MASARYK, T. G.: *Cesta demokracie: Soubor projevů za republiky*. Sv. I: 1918–1920, Praha 1933, s. 416.

41 VOŽENÍLEK, Jan: *O naší pozemkové reformě*. Praha 1931, s. 19.

42 K propojení politických stran a odborů jako u československé národně socialistické strany – BRANDES, Detlef: *Die tschechoslowakischen National-Sozialisten*. In: *Die Erste Tschechoslowakische Republik als multinationaler Parteienstaat*, s. 101–153.

43 *Zprávy Státního úřadu statistického*, 19, č. 104–107 (1938), s. 797n.

44 Na příkladu brněnských zbrojařských závodů vysvětluje FRANĚK, O.: *Dějiny koncernu brněnské Zbrojovky*, viz pozn. 16.

spory mezi prací a kapitálem ve větší míře do ústředních grémií a místem pro řešení průmyslových konfliktů zůstaly většinou jednotlivé podniky; o tom svědčí mimo jiné i vývoj v oblasti kolektivních smluv. Ještě v roce 1933 platila jedna kolektivní smlouva v celostátním průměru jenom pro 15 podniků: kolektivní smlouvy tak upravovaly sotva více než lokální pracovní poměry.⁴⁵ To svědčí na jedné straně o velké schopnosti přizpůsobit se diferencovaným zájmům a potřebám dělnictva, což jistě propůjčovalo odborovému systému značnou oporu v členských masách a pružnost. Tento systém však byl zároveň neefektivní; lze to pozorovat na vývoji dělnických bojů, z jejichž výsledků můžeme usuzovat na všechno jiné než na průraznou organizaci velkého rozsahu a s velkým bojovým potenciálem: přes rostoucí účast na pracovních zápasech se v letech 1918–1938 nepodařilo zkrátit průměrnou délku stávek.⁴⁶ K optimálnímu načasování pracovních zápasů podle křivky hospodářského růstu také nedošlo; odbory se o to zřejmě nikdy ani vážně nepokusily.⁴⁷

Právě na konfliktech v průmyslu – v roce 1930 jimi byla v celém státě postižena dobrá třetina obyvatelstva⁴⁸ – se dá dobře ukázat, že řešení společenských problémů na malém prostoru vzbudilo nebo posílilo v obyvatelstvu představy o uspořádání společnosti, v nichž se zřetelně odrážela odlehlost těchto konfliktů od úrovně centrálního politického rozhodování a tvorby obecných hodnotových norem. Zde můžeme připomenout silné družstevně socialistické proudy v československé sociální demokracii a její koncept řešení třídních konfliktů „bez vlivu státu“,⁴⁹ dále neméně antietatistický program socialismu československých národních socialistů, který chtěli uskutečnit jako „socialismus malých lidí“⁵⁰ – drobných výrobců, řemeslníků a dělníků; a konečně „lidově socialistické“ tendence v Německé sociálně demokratické dělnické straně, v nichž ovšem při zostřování takzvaného sudetoněmeckého národnostního zápasu stále silněji zaznívaly národní tóny.⁵¹

Nejpozději zde se stává zřejmým dilema, před nímž stáli političtí protagonisté první ČSR od samého počátku. Rudolf Bechyně se domníval, že sociální a politické problémy

45 Zprávy Státního úřadu statistického, 16, č. 82–83 (1935), s. 602n.

46 Stávky trvaly průměrně 10,1 (1921) a 11,3 (1936) pracovních dnů v roce. In: Zprávy Státního úřadu statistického, 18, č. 150–152 (1937), s. 1142 (tabulka 2); *Statistická ročenka ČSR 1938*. Praha 1939, s. 225.

47 V roce 1932, bezprostředně před vyvrcholením světové hospodářské krize a při kvótě nezaměstnaných 28,3 %, byl celkový počet 317 stávek v ČSR o 50 % vyšší než v roce 1927, který se vyznačoval příznivou konjunkturou a nízkou nezaměstnaností (2,4 %). Srv. CHYBA, Antonín: *Postavení dělnické třídy v kapitalistickém Československu*. Praha 1972, s. 135 a 268; K periodizaci vývoje konjunktury viz PRŮCHA, Václav: *Hospodářské dějiny Československa v 19. a 20. století*. Praha 1974, s. 87 a 185. K neúčinnosti stávek v krizových obdobích mezi válkami viz VEJNAR, Lubomír: K problematice stávkového hnutí v předmnichovské ČSR. In: *Přehled vědecké a pedagogické práce kateder marxismu-leninismu 1958*, Praha 1958, s. 15–36.

48 TEICHOVÁ, Alice: *The Czechoslovak Economy 1918–1980*. London; New York 1988, s. 9.

49 První programovou formulaci tohoto konceptu viz MODRÁČEK, František: *Samospráva práce*. Praha 1918. – Jak silné byly takové společensko-politické představy dělnictva ještě po druhé světové válce ukazují HEUMOS, Peter: *Betriebsräte, Einheitsgewerkschaft und staatliche Unternehmensverwaltung: Anmerkungen zu einer Petition mährischer Arbeiter an die tschechoslowakische Regierung vom 8. Juni 1947*. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 29 (1981), s. 215–245.

50 HARNA, Josef: *Kritika ideologie a program českého národního socialismu*. Praha 1978.

51 BACHSTEIN, Martin: *Der Volkssozialismus in Böhmen. Nationale Sozialisten gegen Hitler*. In: *Bohemia*, 14 (1973), s. 340n.

republiky mohou být vyřešeny, jen pokud se zabrání tomu, aby se organizačně a institucionálně propojily; tomu mělo mimo jiné napomoci vědomé oslabení úlohy parlamentu. Právě tak se chovala *pětka* při rozdrobování konfliktů a „odstátňování“ sociálních problémů, a také intermediární systém nakonec podstatně přispěl k tomu, že společenské zájmy byly extrémně roztrženy. Působení těchto struktur a následky takové politiky vedly k oslabení integračních faktorů uvnitř státního mechanismu a měly za následek jistou lhostejnost vůči institucionálnímu uspořádání vyššího řádu. Tento jev měli zřejmě špičkoví politici na mysli, když si stěžovali na nedostatek „smyslu pro stát“ u obyvatelstva.⁵² Tento deficit je v literatuře většinou považován za dědictví postavení Čechů před rokem 1918, kdy se český národ po desetiletí vyvíjel v konfliktech se státem a v zápasech s habsburskou monarchií.⁵³ Jestliže oproti takovému vysvětlení trvám na stanovisku, že zde nadhozené problémy byly způsobeny samotným politickým systémem a intermediárními strukturami první republiky, mohu pro své tvrzení uvést další argumenty.

3. Panuje obecná shoda o tom, že k podstatným zárukám demokratického pořádku patří pluralistická organizace v oblasti politiky a na úrovni zájmových svazů a spolků. Oba předpoklady byly v ČSR dány v bohaté až přebohaté míře a tento „bytostně důležitý znak demokracie“ jí vůbec nechyběl. Nabídka politických stran, jež už nemohla být větší (ve volbách kandidovalo zpravidla asi 30 politických stran), umožňovala, že každý významnější hospodářský, sociální, kulturní a politický zájem mohl být organizován; to se týkalo i národnostních odlišností.⁵⁴ Takřka nepřehledný počet organizovaných jednotek najdeme – jak bylo již vícekrát naznačeno – na úrovni různých svazů a zájmových sdružení. Každá sociální třída a skupina měla k dispozici široké spektrum, které zahrnovalo vedle (několika) masových organizací a větších svazů nespočet organizovaných částíček, které fungovaly jako satelitní organizace stran nebo suborganizace větších zájmových sdružení, často však měly i autonomní postavení.⁵⁵ Markantním příkladem takových struktur byly – jak již ukázáno – odbory a agrární sektor, setkáváme se s nimi však i v rozvinuté oblasti drobných živností a v nezemědělském družstevnictví.⁵⁶

Je nabíledni, že značně specializované zájmové skupiny (silná diferenciacie československého intermediárního systému svědčí o tom, že právě o takový typ v Československu šlo) vystupovaly jenom od případu k případu jako politickomocenský činitel, a to právě

52 Citát je Masarykovo vyjádření z roku 1919. Srv. *Deutsche Gesandtschaftsberichte aus Prag: Innenpolitik und Minderheitenprobleme in der Ersten Tschechoslowakischen Republik. Teil I: Von der Staatsgründung bis zum ersten Kabinett Beneš 1918–1921. Berichte des Generalkonsuls von Gebattel, des Konsuls König und des Gesandten Professor Saenger. Výběr, úvod a komentář Manfred Alexander. München; Wien 1983, dokument č. 71. (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 49/1.)*

53 LEMBERG, Hans: *Gefahrenmomente für die demokratische Staatsform der Ersten Tschechoslowakischen Republik. In: Krise des Parlamentarismus im Ostmitteleuropa*, s. 103n.

54 V přehledu k tomu HOCH, Charles: *Les partis politiques en Tchécoslovaquie*. Praha 1935.

55 Tento vysoce diferencovaný pluralismus neplatil jenom pro svazové organizace české části obyvatelstva; zcela podobné byly poměry i u ostatních národností ČSR.

56 DEYL, Zdeněk: *K ekonomickým problémům městské maloburžoazie v českých zemích za předmnichovské ČSR. In: Příspěvky k dějinám KSČ*, 4 (1964), s. 709–731; *Genossenschaftswesen und soziale Fürsorge in der Tschechoslowakei*. Praha 1924.

jen tehdy, když šlo o jejich speciální zájmy.⁵⁷ Jinými slovy: účast těchto skupin na celkovém politickém dění byla malá; také proto, že mnohé z organizačních částic československého intermediárního systému v důsledku malé členské základny patrně vyčerpávaly svoji sílu zápasem o udržení vlastní existence. Jestliže však integrace do celkového politického procesu byla vcelku slabá, nelze předpokládat, že by se ve skupinovém povědomí těchto malých jednotek zrcadlila obecně politická integrační orientace. Existují ostatně opěrné body pro tvrzení, že mnohé z těchto malých organizací konzervovaly společenské problémy, které v celostátním rámci dávno zastaraly. V této souvislosti je možné poukázat na železniční odbory, ovládané národními socialisty: zatíženy dědictvím Rakousko-Uherska, zůstaly zafixovány na jazykové spory a tím na silný nacionalismus, ačkoliv vývoj v meziválečném období celkově směřoval k poměrně klidnému soužití českého a německého dělnického hnutí a obou sociálně demokratických stran.⁵⁸

Zájmové skupiny jsou jen tak silné, do jaké míry si mohou monopolizovat určité zájmy a legitimovat je jako národní: z tohoto důvodu poukazuje silná roztržičnost československého intermediárního systému na stav relativní bezmocnosti v globálních politických procesech. Podle mé teze poskytla tato situace státu a autoritativním politickým směrům šanci na dominantní vliv. Zhroucení československého politickoorganizačního systému po rozbití první republiky v září 1938 a vnitřní vývoj druhé republiky až k počátku Protektorátu Čechy a Morava mohou tuto tezi potvrdit.

Právě ty výzkumy, které zdůrazňují demokratický a parlamentní charakter první ČSR, projevují tendenci vidět druhou republiku jako něco exotického; vzniká tak dojem, jako by přes noc, po cézuře mnichovské dohody, vznikl docela jiný stát, který ničím nepřipomíná předmnichovskou republiku. Jeho znakem je panství pravicově konzervativních uskupení, propad demokracie, liberalismu a parlamentarismu, rychlé rozšíření demagogických ideologií, jako byl antisemitismus, antipluralismus, antikomunismus, a masová orientace na autoritativní státní formy.⁵⁹ Psychologizující vysvětlení tohoto prudkého obratu, podle něhož ztráta národní suverenity a územní integrity republiky vedla k hlubokému politickému marasmu, k všeobecnému zoufalství a ochromující apatii, což pak politické pravici a politicky i morálně pochybným živlům umožnilo zmocnit se státu a společnosti⁶⁰, je neuspokojivé. Kdybychom totiž toto vysvětlení domysleli do konce, museli bychom připustit, že demokracie byla v první republice proměnnou veličinou, závislou na zahraničně politické stabilitě; a to by bylo přece jen příliš zjednodušené.

Z mého dosavadního výkladu vyplývá jiné vysvětlení. To, že politický a intermediární systém první republiky se po září 1938 zhroutil jako domeček z karet a velice diferencovaná politická a společenská organizační struktura byla bez znatelného či pozoruhodnějšího odporu nahrazena několika velkými masovými organizacemi, jejichž program již

57 K tomu zásadně LEPSIUS, M. Rainer: *Demokratie in Deutschland als historisch-soziologisches Problem*. In: *Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft?* Verhandlungen des 16. Deutschen Soziologentages. Hrsg. Theodor Adorno. Stuttgart 1969, s. 197–213.

58 BRÜGEL, Johann Wolfgang: *Ludwig Czech: Arbeiterführer und Staatsmann*. Wien 1960.

59 LUKEŠ, František: *Podivný mír*. Praha 1968.

60 *Tamtéž*. Do dneška nebyly předstíženy kriticko-sarkastické eseje a postřehy Josefa Čapka o intelektuálním a politickém klimatu české společnosti bezprostředně po Mnichovu. ČAPEK, Josef: *Přáno do mraků*. 1936–1939. Praha 1970.

neodpovídal demokratickým tradicím první republiky,⁶¹ to, že nakonec na jaře 1939 mohly být přes dva miliony Čechů sjednoceny v Národním souručenství, ve velké organizaci vybudované přísně hierarchicky podle „vůdcovského“ principu a ideologicky orientované na stavovský stát podle vzoru italského fašismu⁶² – to obojí svědčí o skutečnosti, že extrémně partikularizovaná organizace politických a společenských zájmů před rokem 1938 a jejich malá účast na integračních politických procesech způsobovaly základní slabost celého systému. Politická diferenciací byla do značné míry zaměnitelná s vnitřně nejasnou nacionální orientací, jejíž místo pak mohla bez potíží zaujmout autoritativně konzervativní integrační ideologie. Nikde se to neukazuje lépe než na příkladu československé sociálně demokratické strany, která v několika týdnech po mnichovské dohodě hodila přes palubu svůj v průběhu desetiletí nejtvrdějších sociálních a politických bojů vypracovaný a vyzkoušený program a klesla na pozici konzervativního, sociálně smířlivého stavovského zastoupení, jež dělilo jen pár kroků od demagogických frází Německé pracovní fronty.⁶³ V jistém smyslu lze právě na Národním souručenství demonstrovat jeden ze základních problémů vnitřního vývoje první Československé republiky: česká společnost byla schopna značné integrace na nacionálním základě, avšak pro skutečnou, všeobecně platnou politickou integraci jí chyběly strukturální předpoklady: Národní souručenství reprezentovalo národní jednotu bez politické identity.⁶⁴

4. Pokusme se o stručné resumé: V literatuře se stále jako v modlicím mlýnku opakuje tvrzení o stabilitě demokratického parlamentního zřízení Československé republiky v letech 1918–1938, které se zdá být zcela evidentní, protože se může opírat o opačné příklady úpadku demokracie ve všech sousedních zemích; toto tvrzení je však nepřesné, když ztotožňuje kontinuální existenci československého parlamentu do roku 1938 s jeho funkcí skutečného centra politického rozhodování. Ve skutečnosti byla stálost československého parlamentního systému výsledkem toho, že Národní shromáždění bylo vytvořením *pětky* zbaveno nutnosti zabývat se na konflikty bohatým procesem vyrovnávání společenských a politických zájmů; jeho schopnost politicky integrovat nebyla podrobena nejmenší zkoušce. Že ČSR dlouho zůstala společensky stabilnější než všechny ostatní státy ve středním a středovýchodním evropském prostoru, souviselo s dvěma faktory, které mohly být v rámci tohoto krátkého přehledu načrtnuty jenom ve svém základním významu: byl to jednak způsob řešení konfliktů založený na proporcionalizaci politické moci, a za druhé vysoký stupeň rozdrobenosti a segmentace potenciálu společenských konfliktů.

Proporcionalizace politické moci vyvolávala stabilizační účinky potud, pokud se dělení společenské „kořisti“ mezi politické strany týkalo dílčích otázek; v takovém případě mohl tento způsob řešení konfliktů přispívat přinejmenším k spořádanému soužití národností

61 KUKLÍK, Jan: Poznámky k činnosti sociálních demokratů ve druhé republice. In: *K dějinám československé sociální demokracie*. Praha 1968, s. 191–257.

62 PASÁK, Tomáš: Vznik Národního souručenství. In: *Dějiny a současnost*, 11 (1969), č. 7, s. 39–42.

63 KUKLÍK, Jan: *Sociální demokraté ve druhé republice*. Praha 1992. (Acta Universitatis Carolinae Philosophica et Historica Monographia CXLII.) Kuklík se ovšem v této práci nezajímá o strukturálně historické otázky, jak jsou formulovány v mé stati, a vysvětluje úpadek a změnu orientace sociální demokracie jako taktický přizpůsobovací manévř.

64 HEUMOS, Peter: Thesen zur sozialgeschichtlichen Dimension eines Systemzusammenbruchs: Das Beispiel der Ersten Tschechoslowakischen Republik 1938/39. In: *Archiv für Sozialgeschichte*, 34 (1994), s. 55–61.

v ČSR. Když si politické strany v letech 1921–1935 mezi sebou rozdělovaly dovozní certifikáty na polské uhlí, a tak shrabovaly provize do svých stranických pokladen, byly zcela samozřejmě do tohoto (ne zcela regulérního) „podnikání“ zahrnuti i němečtí křesťanští sociálové, německá agrární strana, německá živnostenská strana i slovenská ľudová strana.⁶⁵ Velké strukturální problémy republiky, které propukly za světové hospodářské krize, bylo možno podle vzoru amerického *spoils* systému a *junktimování* tu a tam zmírnit, ne však řešit. To platí v jiném ohledu i pro intermediární systém první Československé republiky. Extrémní roztržičnost organizace společenských zájmů měla na jedné straně bezpochyby stabilizační vliv. Sociologické výzkumy moderních průmyslových společností kladně hodnotí, že partikularizace společenských konfliktů přispívá k pružnosti přizpůsobování společenských zájmů, a tím i k celkové stabilitě společnosti.⁶⁶ Na druhé straně chyběl československému intermediárnímu systému účinný způsob vnášení problémů do rozhodujících politických arén, a to v neposlední řadě proto, že parlament jako místo pro zprostředkování mezi rozdílnými společenskými zájmy a pro jejich integraci tuto svou funkci do značné míry neplnil. To se nestalo zřejmým teprve ve 30. letech, když se počaly hromadit sociální a ekonomické problémy; již mnohem dříve se ukázalo, že pro vnášení společenských zájmů do center politického rozhodování bylo nutné nalézt jiné náhradní řešení, než byly institucionálně stanovené postupy; způsoby urovnávání konfliktů v průmyslu jsou toho pádným příkladem.⁶⁷

K zvláštnostem první ČSR asi opravdu patřilo, že v obzvlášť vysoké míře vyvinula neinstitucionalizované a z ústavy nevycházející struktury, které sloužily zprostředkování mezi společenskými zájmy a politickým pořádkem. Kromě již vícekrát jmenované *pětky* je přirozeně nutno připomenout „Hrad“, republikánské mocenské centrum zástupců politických a intelektuálních elit země, sdružených kolem Masaryka a Beneše, které představovalo v letech 1918–1938 vysoce vlivný faktor neformálního vládnutí;⁶⁸ dále klanové struktury na Slovensku jako formu vykonávání moci primárními sociálními skupinami.⁶⁹ A konečně „klientelní“ poměry v československé agrární straně, to jest vztahy podřízenosti, za nichž byly agrární zájmy vnášeny do politického systému prostřednictvím regionálních předáků strany, a nikoli cestou stanovených organizačních a institucionálních struktur.⁷⁰

Ani tento aspekt doposud žádného badatele nezajímal, což jen potvrzuje mé úvodní konstatování, že chybí moderní, strukturálně historicky orientované zpracování dějin první Československé republiky.

Z němčiny přeložil Bohumil Černý.

65 SLÁDEK, Zdeněk: Polské politické uhlí. In: *Slovanský přehled*, č. 3 (1990), s. 224–233.

66 *Nachkriegsgesellschaften im historischen Vergleich: Grossbritannien – Frankreich – Bundesrepublik*. München 1982, s. 33–39. (Kolloquien des Instituts für Zeitgeschichte.)

67 HEUMOS, Peter: Die Arbeiterschaft in der Ersten Tschechoslowakischen Republik: Elemente der Sozialstruktur, organisatorischen Verfassung und politischen Kultur. In: *Bohemia*, 29 (1988), s. 50–72.

68 *Die „Burg“: Einflußreiche politische Kräfte um Masaryk und Beneš*. Hrsg. Karl Bosl. 2 Bde. München; Wien 1973–1974.

69 Beneš odhadoval počet významnějších klanů na Slovensku až na dvacet.

70 Srv. k tomu v pozn. 9 citovanou studii.

K dějinám sociálních elit první Československé republiky

František Svátek

Pojem elity a jeho role v současné historiografii

Historik se při zkoumání sociálních struktur či mocenských systémů neobejde bez teoretických kategorií, pojmů či konceptů, které mu dovolují konstruovat společenskou a politickou „realitu“ doby. Takové pojmy nenachází jednoduše ve svých pramenech. I když to jsou slova historického období, které studuje, musí z nich volit, upravovat je v koncept, kterým již popisovanou realitu hierarchizuje, „řadí do souvislostí“ (srovnej německý překlad anglického výrazu *concept = Ordnungsversuch*). Pokud je přebírá z běžného jazyka své současnosti, opět se nevyhne podobnému „pojmotvornému“ postupu. Konečně může tyto pojmy přejímat „hotové“ z teorie (filozofie, sociologie, politické vědy, psychologie a podobně), tedy z diskursivního jazyka některé z generalizujících věd, v níž empiricky pracující historik hledá oporu. Zcela bez teorie a bez určitých základních historicko-politických pojmů nepracuje ve skutečnosti historik nikdy. U „čistých empiriků“ jde o užívání pojmů, jejichž teoretický původ a paradigmatický kontext si neuvědomují, přebírajíce je v významech daných převládajícím „duchem doby“.

Donedávna se historikové u nás neobešli bez klíčových kategorií *společnost – třídy*, a pro novodobé a nejnovější dějiny *buržoazie – proletariát*. Teoretický koncept *elity* se přitom v české historiografii neužíval a ani samo toto slovo se u nás v jazyce historiků nikdy příliš nevyskytovalo – snad s výjimkou krátkých období, zejména koncem 60. a počátkem 70. let, kdy se o teorii elit více diskutovalo mezi filozofy, sociology a politology.¹ Po obratu

1 Analýzu klasické teorie elit a jejich moderních, současných podob podali zejména JODL, M. – PECKA, E.: *Teorie elity*. Praha 1994; JODL, M.: *Teorie elity a problém elity*. Praha 1969; 2. vyd. Praha 1994. Doslov E. Pecky doplňuje informace o osudech teorie elit v Československu od roku 1968. Instrumentální a ortodoxně „marxisticko-leninská“ kritika teorie elit vyvrcholila v letech 1971–1975 v těchto pracích: VANĚK, A.: *Společenská struktura*. Praha 1975; MÁCHOVÁ, J. – VANĚK, A.: *Mýtus elit*. Praha 1975; NÁRTA, M.: *Teorie elit a politika*. Praha 1975. V nich lze nalézt i odkazy na publikované statě z let 1967–70, které vyšly většinou v časopisech a denním tisku, a to Ivana Svitáka, J. L. Fischera a dalších filozofů a sociologů, kteří teorii elit tehdy přejímali a aplikovali na československé poměry. Kritika těchto názorů z „pozice

roku 1989 (převratu, demokratické či „něžné“ revoluci) – i tady potřebujeme koncepty a jejich volba už naznačuje teoretický přístup k nedávným událostem, ale toto téma zde otevírat nemůžeme – se slovo elity objevuje stále častěji. V publicistice se s ním setkáváme běžně, v historických pracích také zdomácnělo, obvykle však bez definic a bez jasné charakteristiky teoretického diskursu, který historik bezděky přejímá se slovem. Koncepty elit mají totiž svá ideologizující rizika, neméně než marxistické i nemarxistické teorie tříd či sociologické teorie sociální stratifikace.

Historikové v západní Evropě a demokratických státech světa vůbec sice užívají v současné době pojem elity stále častěji, ten však rozhodně nevytlačil běžné kategorie, jako je měšťanstvo či buržoazie, tedy kategorie „společenských tříd“, jejichž definice a specifické vymezení, jakož i „konstrukce“ sociální reality se ovšem velmi liší od dogmatického a sterilního určení v takzvaném vědeckém komunismu či marxismu-leninismu. Sofistikovány výzkumy sociální stratifikace nebo i třídních struktur v minulosti, teoreticky vycházející z neoweberiánských nebo neomarxistických principů, jak je používají, zejména od 60. let, historikové „sociálních dějin“ na Západě, jsou ale v současné době doplňovány nebo i nahrazovány přístupy, v nichž se uplatňují také teorie elit. Jak to vyjádřil jeden z reprezentativních historiků elit ve Francii, právě zájem o třídy, vrstvy, „lid“ a studium sociálních změn a revolucí vedly historiky k převzetí konceptu elity ze sociologie a politologie. „Zatímco sociologie kladla nové otázky, o formování, struktuře, koloběhu a úloze elit, historiografie, která se obrátila k poníženým a utlačeným lidem, k rolnickým třídám venkova a k proletářům města, odhalila existenci elit ve vztazích mezi vládnoucími a ovládanými. Čím dále vyplouvala na moře 'totální' historie, tím vnitřně nezbytnější se pro ni stávala reflexe o elitách; aby lépe poznala reálné podmínky lidové závislosti a odhalila nástroje nadvlády, aby vysvětlila revoluční fenomény a mutace, kterými prošly společnosti stavů do společností notáblů XIX. století – a nakonec k demokracii.“²

Riziko použití pojmu *elita* spočívá v nebezpečí, patrném i v části dnešní publicistiky, že se slovem elita bude přijat i „elitářský“ přístup k pozorování či konstrukci historické reality. Mezi historiky sociálních dějin se mnoho diskutovalo o možnosti nazírat dějiny „shora“ nebo „zdola“, ze dvou odlišných, protikladných, a zároveň komplementárních perspektiv. Pojem elity svádí k představě, že správná je jen „perspektiva shora“: *elita* jako skupina osob vůči ostatní společnosti zřetelně odlišená stavovsky, sociálně nebo rasově a zpravidla vynikající původem, majetkem, vzděláním či autoritou je předurčena vládnout, zastávat řídicí postavení ve státě či „dominovat“ ve společnosti. Jinak řečeno: jen pohled vzdělaných, majetných a společensky vlivných elit na svět, jejich racionalita, jejich „věda“, je „pravdivý“, zatímco pohled, zkušenost „člověka z ulice“, takzvaného lidu (*common people*), je *apriori* nezralý, iracionální, *davový*, a proto manipulativní. Svůdnost takového přístupu je pochopitelná: je to antiteze donedávna do omrzení hlásaných

marxismu-leninismu“ je v nich ovšem prováděna krajně instrumentálně a zkresluje jejich stanoviska. V Sešitech Ústavu pro soudobé dějiny byl vydán sborník *Politické elity v Československu 1918–1948* / ed. I. Koutská, F. Svátek. Praha 1994, se dvěma studiemi věnovanými sociologii elit (E. Pecka) a aplikacím této teorie v historickém a politologickém výzkumu (F. Svátek). Ve všech citovaných pracích jsou uvedeny bibliografické odkazy na další literaturu.

2 CHAUSSINAND-NOGARET, G.: Élités. In: BURGUIERE, A.: *Dictionnaire des sciences historiques*. Paris 1986, s. 242–245, cit. s. 242–3.

předností „lidu“ a „kolektivu“ oproti jedinci. Sociologie i historiografie elit musí však pracovat vždy s pojmovou dvojicí *elity – masy* či *elity – lid* a posuzovat sociální jevy v obou perspektivách, shora i zdola, s kritickým porozuměním.

Jako příklad takového nejednostranného přístupu může sloužit celá velká debata historiků v Německu, vedená od poloviny 60. let. Diskuse o válečné vině (*Kriegsschuldfrage*) a takzvaná *Fischerdebatte*, stejně jako pozdější diskuse o německé zvláštní cestě (*Sonderweg*), byly vyplněny mimo jiné kritikou německých *tradičních elit* – zejména pruských junckerů a byrokracie, důstojnictva, diplomatů. Vedly k výzkumu vztahu německé šlechty (*Adel*) k německému měšťanstvu (*Bürgertum*), ke střední vrstvě (*Mittelstand*) a k novým středním třídám, k zaměstnancům (*Angestellten, Arbeitnehmer*) či proletariátu, případně i k maloburžoazii (*Kleinbürgertum*). Právě v diskusi o podílu jednotlivých tříd a vrstev, skupin elit na politické moci a politickém rozhodovacím procesu se empirickým historickým výzkumem obraz německých elit obohacoval, „zahušťoval daty“. Současně se rozvíjelo komparativní bádání o vzniku měšťanstva (*Bildungsbürgertum*), buržoazii, inteligenci v Evropě.³ Podobně se rozvoji studia elit nikterak nestaví do cesty studium lidové kultury (*Volkskultur*) a pronikání etnografie do historických metod, nýbrž se s ním doplňují.

Příliš jednostranně užívaný pojem *elity* vyvolává asociace s Platonovou vládou moudrých nebo stavovsky definovanou „přirozenou“ vedoucí pozicí aristokracie, lidí urozených a vyšších. Není však nutně spjat s tradičním schématem feudálních stavů. Setkáme se s ním u triumfujícího měšťanstva, ve specifické podobě pak u jeho „patricijské“ části, která přejímala od feudálů vzory kultury, životního stylu, ale také nechut k demokracii. Z představ o aristokracii, jež se obracely spíše k antice, vyrůstalo v 19. a 20. století uctívání „elity ducha“ či ideál „moderního gentlemana“. Vedle toho nastal rozkvět estetizujících elitářských koncepcí filozofů, jako byl Friedrich Nietzsche a po něm celá plejáda dalších (u nás v poslední době znovu módní Ortega y Gasset, S. Madariaga a jiní). Výraznou odezvu našly myšlenky o elitách ve fašistických a nacionálně socialistických teoriích *vůdce* a *pasivní masy*, respektive árijské a méněcenné rasy, ale i v marxistické ideologii předvoje či „avantgardy“, kterou má tvořit komunistická strana.

Ve schematickém marxismu-leninismu „má“ (čili „drží“) pravdu v historických situacích vždy 1) *lid*, 2) nejkročilejší třída lidu – *proletariát*, 3) předvoj proletariátu, avantgarda třídy – *strana*. Tato třístupňová představa hierarchie „avantgardních“ sociálních útvarů nemusí mít vždy jen „vulgární“ formu. V intelektuálně brilantních formulacích některých neomarxistů z řad akademických sociologů „nové levice“ 60. až 80. let byly aplikovány teoretické přístupy italského komunisty Antonia Gramsciho, který recipoval vyspělou italskou filozofii politiky, včetně prací teoretiků *elity*; jeho teze o bolševické straně jako „kolektivním intelektuálovi“ nalezla určitý ohlas i v československé historiografii a sociologii koncem 60. let. V politické filozofii neokonzervativních teoretiků *establishmentu* je

3 PEŠEK, J.: Německá diskuse let 1985–1992 o tématu: *Bürgertum – Bildungsbürgertum* konce 18. až počátku 20. století. In: *ČČH* 92, č. 1 (1994), s. 104–121 s rozsáhlou bibliografií v poznámkách. K historiografickému vývoji diskuse o elitách ve vztahu ke konceptu „buržoazie“, inteligence, intelektuálů atd., stejně jako o „aristokracii“ v moderní době viz dále bilanci jednoho z předních badatelů o elitách ve Francii: CHARLE, Ch.: *The Present State of Research on the Social History of Elites and the Bourgeoisie: A Critical Assessment*. In: *Contemporary European History* 1, č. 1 (1992), s. 99–112.

zase zřetelná inspirace u romantiků raného 19. století de Maistra, Bonalda či u „konzervativní tradice“ britských toryvců, kteří ovšem pokládali „demokracii“ za nebezpečné heslo demagogů.

Elitářské postoje jsou zdrojem antidemokratické politiky. Održenost elit od nazírání „obyčejných lidí“, uzavřenost mocenské elity a její „ztuhnutí“ v kastu vedly v dějinách nejednou k sociální a politické zaslepenosti. Nepochopení „cizí“, sociálně, etnicky, civilizačně odlišné situace a diferencovanosti žitých světů (*Lebenswelten*) způsobilo chyby v sociální a politické strategii rozhodujících sociálních aktérů, jež vyústila někdy i v katastrofu.

Demokracie, přes všechny možné odlišné výměry, se hlásí k zásadě rovnosti lidí, i když ji dnes nechápe tak přímočaře jako v počátcích Francouzské revoluce; historicky měla demokratická hnutí a demokratické systémy vlády obtíže, jak srovnat rovnost se svobodou individua. Demokratické ideové proudy se rozdvojily na proud „rousseauovské“, plebejské a rovnostářské demokracie a na proud v určitém směru „konzervativní“ demokracie, liberální a zastupitelské, respektující liberální svobody a nutnost autority a řádu. Právě tato verze „liberální demokracie“ se prosadila v „moderním“ světě.

Oproti klasickým teoriím elit z přelomu 19. a 20. století, které se vyjadřovaly o možnostech politické demokracie skepticky nebo byly přímo ideologicky antidemokratické, soudobá teorie elit konstatuje skutečnost, že bohatě diferencovaná moderní demokratická společnost se nemůže „rozplynout“ ve své organizaci v mytickém řízení, v němž mizejí hranice mezi vládou a lidem. Skutečně řídit, uplatňovat svůj vliv, dominanci ve společnosti jako elity sociální či kulturní a intelektuální, respektive vládnout, mít moc rozhodovat jako elity politické mohou skutečně vždy jen malé menšiny. Problémem dobrého fungování a stability demokracií je nalézat volbou a otevřeným výběrem – lidem, z lidu a pro lid – ty nejlepší funkční elity, podrobené periodické soutěži (volby) a kontrole (veřejnost, tisk, ústavní mechanismy), umožňovat jejich doplňování, postupování a střídání kontraelitami, které se v pluralitní společnosti neustále tvoří. Formování, vzájemná konkurence, „koloběh“ elit tedy bytostně souvisí s otevřeností sociálních a politických systémů.

V příliš do sebe uzavřeném „koloběhu“ elit dochází k degeneračním procesům, k úpadku demokracie. Politické strany a jejich elity mají přirozený sklon k oligarchizaci moci, uzavírání se do sebe a k přeměně stranických vedení v klany a kasty; státní administrativa a vysoká byrokracie jako její elita tíhnou k rutinní byrokratizaci; profesní experti a inteligence obecně, jež tvoří funkční elity „vlivu a kompetence“, se zaštiťují svou odborností, a přitom nedemokraticky prosazují často sektorový, dílčí zájem nebo způsob vidění na úkor většiny. Mechanismy výběru elit, jejich sklon uzavírat se v kastu, nebo naopak podmínky jejich fungování jako otevřené struktury patří ke klíčovým problémům výzkumu elit.

Elity v demokracii jsou alespoň v principu odpoutány od závislosti na původu a majetku (i když se tyto znaky jako měřítko stále uplatňují), zato se od nich vyžaduje mnohem důrazněji výkon, kvalifikace, zásluhy a odpovědnost, i umění vést, získávat a udržet si prestiž. Odlišnost v postavení demokratických elit od „starých“, „pozičních“ či „tradičních“ elit vede část politologů dokonce k „ostychu“ před pojmem elity, zatíženým protidemokratickými asociacemi, který navrhuje nahradit slovem a konceptem *vedení* (*leader, leadership*). Většina badatelů, zejména sociologů a historiků, však rozlišení *leadership – elites* považuje za formální a přidržuje se konceptu elit, jen mu dává „moderní“ obsah.

Pro historika znamená přístup, k jakému ho vede pojem a koncept elit, zvýšenou citlivost k sociální změně, ke střídání specifických sociálních skupin v dominujícím postavení, tedy zájem o úpadek „tradičních“ a nástup „moderních“ elit. Stejně tak ale musí věnovat pozornost jednání osob ve vedoucím a odpovědném postavení, v procesech rozhodování. Zatímco hospodářské a sociální dějiny zkoumají procesy změny v důsledku činnosti především velkých kolektivů, tříd a vrstev, politické a také starší kulturní a intelektuální dějiny se tradičně soustřeďují na vylíčení činnosti velkých osobností, individuů. Jde tu o dvě stránky vztahu *společnost, celek – jedinec*, které historik akcentuje. Výzkum elit je při vymezení badatelského pole soustředěn někam „mezi“ oba póly tohoto vztahu, obrací totiž zřetel ke studiu malých skupin lidí v řídicích institucích a mocenských strukturách společnosti.

Otázky mohou být koncentrovány stejně tak do oblasti hospodářství, kultury či sociálního života společnosti (k *panství*, neboť se ptáme po panujících třídách, vrstvách, sociálních skupinách, studujeme primárně *sociální elity*) jako do sféry politiky (k otázkám *moci*, když studujeme užší skupiny *mocenských, politických elit*). Jiné „sektorové“ vymezení jednotlivých typů elit se táže na hospodářskou moc a velké bohatství *hospodářských elit*. Nebo je možné upřít zájem na *intelektuální elity* jako nositele ideových inovací a tradic, tvůrce a šířitele idejí a ideologií, schopné ovlivňovat, nebo dokonce utvářet „veřejné mínění“. Pojmy *byrokracie* a *experti* jsou ústřední pro postžení „funkčních elit“, jejichž doménou je výkon, organizace, řízení. Pokusy zejména ekonomů, sociálních a politických vědců vymezit přesněji jednotlivé typy elit v souladu s pojetím *moci ve společnosti* vedly k velkému počtu rozmanitých definic toho, co jsou elity. Teoretické oddělování moci ekonomické, sociální a politické nebo „sociálního kapitálu“ od „kulturního“ a „ekonomického“ a podobné – z hlediska empirického historika – „spekulace“ sociologů sice historika upozorňují na možnosti typologií a modelování společenských situací, avšak při empirickém výzkumu pramenů lze tyto jednotlivé typy často jen obtížně rozlišit. Tím se sice značně relativizuje sektorové rozdělení historie na subdisciplíny, svou heuristickou platnost však neztrácí.⁴

Přístup jak teorie, tak empirického výzkumu elit preferuje většinou oblast politickou, mocenskou. Koneckonců cílí vždy k politickým dějinám, hierarchiím mocenských elit, i když si všímá také elit sociálních, hospodářských, kulturních a intelektuálních. Vždy se

4 Kromě literatury uvedené v pozn. 1 viz ŠANDEROVÁ, J.: Nesnáze s pojmem společenská třída. (Na okraj jedné diskuse.) In: *Sociologický časopis*, 31, č. 1 (1995), s. 61–76. Do slovníku a metod historiků elit pronikly různé konstruované teorie moci z prací například ekonomů Jeana Lhomma, sociologa Pierra Bourdieua nebo „civilizační“ teorie Norberta Eliase, nejčastěji však teorie modernizace (koncept „modernizujících elit“, které mění „tradiční společnost“ v „moderní“) B. F. Hoselitze, A. Gerschenkrona, S. Huntingtona, C. E. Blacka, R. Bendixe a mnoha dalších. Srv. výběrný přehled o vývoji výzkumu „modernizace“, který podává BLACK, C. E.: *The Dynamics of Modernization*. New York 1964, s rozsáhlým historiografickým exkursem. Většina historických a sociologických prací o „střední a východní Evropě“ v anglosaské literatuře, pokud usilují o komparaci, přejímá koncepty teorie modernizace a v jejím rámci i koncept tradičních a modernizujících elit. Např. GATI, CH.: *Modernization in Hungary: the Postwar Era*. In: *Modern Age – Modern Historian*. In: *Memoriam György Ránki (1930–1988)* / ed. F. Glatz. Budapest 1990, s. 345–365. V celém tomto sborníku je řada podobně pojatých statí. Jako příklad neokonzervativních teorií *establishmentu* srv. SCRUTON, R.: *Smysl konzervatismu*. Praha 1993, zejména 2. a 3., 7. až 9. kapitola, o pojmu *establishment* s. 220–252. Tendence k elitářství je patrná i z řady hesel Scrutonova *Politického slovníku*, Praha 1992.

ale zajímá o skupiny, sleduje nejen politického vůdce, ale i jeho okolí. Historiografie elit se může přitom soustředit buď převážně na otázky statických průřezů společnosti určité doby, studovat *strukturu společnosti shora*, určovat a popisovat *panující třídu, řídicí vrstvy*; anebo sledovat dynamické procesy sociální změny, úlohu *sociálních hnutí* a jejich společenskou skladbu, zajímat se nejen o elity stávajícího pořádku, o *establishment*, nýbrž také o *kontraelity* (revoluční či reformní elity). Zvláště významné místo zaujímá výzkum „starých a nových elit“, jejich střídání ve státech a společnostech, v nichž dějinný vývoj probíhal diskontinuitně, s násilnými přerывy způsobenými válkami a revolucemi, převraty a rozpady říší a budováním nových státních celků.

V politologii a sociologii politiky i v historiografii posledních desetiletí přibýlo také prací, které namísto makrosociálních měřítek pracují s výšečmi skutečnosti, s mikroanalýzami případových studií. Usilují proniknout za obecné a příliš generalizující popisy „vládnoucí třídy“, a tak studují jednotlivé instituce, tábory či postavení (*Lebenslage*), případně specifická prostředí (*milieu*), v nichž elity jednají. Jsou konstruovány i teorie politického jednání „aktérů“ ve vztahu k politickému systému a velkým politickým procesům, ke konfliktu sociálních a politických skupin, zájmů a institucí, a konečně ve vztahu k „politickým agendám“, k rozhodování zcela konkrétnímu a předmětnému, implikujícímu nutnou volbu mezi řadou alternativ. (Rozlišení mezi *politics* a *policy* v české terminologii dosud chybí.)

Historikové se tradičně zabývali dějinami panovnického dvora, vlády, posuzovali jednání ministrů, poslanců a členů parlamentů, studovali složení politických stran a jejich vedení. Vůči politickým aktérům, které můžeme chápat jako politické elity, stojí „občanská společnost“, veřejnost, jako „objekt“; není však zdaleka jen pasivním předmětem jejich rozhodnutí. Také v občanské společnosti vznikají a prosazují se „elity vlivu“ – v tisku a médiích, ve skupinách ideologických „rodin“ a volných názorových proudů, často spojených určitou ideovou tradicí, způsobem nazírání na svět, „reprezentacemi“ (představami) o životě, mentalitou nebo i životním stylem. Jednotlivé skupiny elit si navzájem konkurují. Jestliže klasickým přibližným vyjádřením rozdělení moci ve společnosti je v grafickém zobrazení pyramida, dole se širokou základnou a nahoře s jedním úzkým vrcholem, pak moderní společnosti bývají zobrazovány pomocí nepravidelného lichoběžníku, jehož základna je užší než střední široké pásmo. „Dole“ je místo nejchudších a nejméně vlivných vrstev, odhadovaných nebo statisticky konstruovaných kolem jedné pětiny až jedné třetiny občanů („nová chudoba“ v takzvané dvoutřetinové společnosti a podobně). Kolem středu se rozkládá široké pásmo „středních tříd“. Směrem vzhůru se obrazec zužuje a vybíhá ne v jeden, ale v několik vrcholů – různé elity, *pluralismus elit*.

Klasické i současné teorie elit si všímají také symbolických forem a hodnot, jež se manifestují ve vztahu elity – masy. Připomínají, že v pojmu elita je v moderních demokraciích přítomna vždy normativní a programová složka, mířící k etice politiky a sociální a politické odpovědnosti. Jedna ze současných definic pojmu elita zní: „(Elity) jsou řídicí skupiny ve špičkových pozicích, které se zavázaly plnit *étos* reprezentace, a jejich politická moc je tomuto *étosu* ve značné míře podřízena.“⁵ To ovšem nevyklučuje aféry a nemoralita v chování a jednání konkrétních politiků či celých stran, korupčnost byrokratů nebo

5 RÖHRICH, W.: *Eliten und das Ethos der Demokratie*. München 1991, s. 23.

profesní krátkozrakost expertů, jak je zná historik i každý občan. Obě tyto stránky vztahu politiky a morálky lze demonstrovat i na historii první republiky, s jejím silným étosem služby, kultem Masaryka, ale také halasnými skandály korupčních afér. Ferdinand Peroutka shledával „cynismus mocných“, jehož pokoušení jsou vystaveni všichni političtí vůdci a státníci, i u Antonína Švehly: „Řekl bych ne zlý cynismus, ... spíše dobromyslný cynismus, ale byl to cynismus člověka, který měl moc a věděl, co všechno moc zmůže, jak lidi někdy se krčí před mocí, jak žádají od moci výhody, a naučil se lidí si tak docela nevážit a někdy je i korumpovat.“⁶ Podobně byl ovšem kritizován za sklon k autokratickému rozhodování Edvard Beneš, a dokonce i T. G. Masaryk.

Přesto si fungování demokracie takový koncept eticky čistých a odpovědných elit v principu vynucuje. Přijetí a užívání pojmu elita v demokraticky řízených společnostech nevyklučuje poznání, že ne každá elita, která se za elitu vydává, jí také skutečně je: každá funkční elita v demokracii je elita podmíněná, elita „jako by“. Musí své elitní postavení neustále prokazovat výkonem i étosem služby celku.

V konceptu elity se od dob antiky spojovaly tři základní a konstitutivní složky: *původ*, *bohatství* a *autorita* či *prestiž* (plynoucí zejména z bohatství ducha, charismatu osobnosti či vědění jako kompetence). Relativní váha každé z nich se v různých dobách měnila. Pro elity v moderních demokraciích je příznačná tendence oddělit autoritu, pramenící z výkonu a kvalifikace, od starších znaků původu a bohatství, které jsou nebo by alespoň měly být při selekci elit druhořadé. Empirický výzkum jak současnosti, tak minulosti ovšem tento ideální vzor demokratické občanské rovnosti nikdy zcela nepotvrzuje. Ani v první Československé republice význam žádné z uvedených složek nezanikl, původ i bohatství měly váhu při formování „nových elit“. Dokonce i T. G. Masaryk oceňoval přednost původu ze „staré rodiny“ pro formování osobnosti, uvědomoval si jako sociolog význam bohatství nebo aspoň relativní zámožnosti pro svobodu a nezávislost člověka (svobodu od nouze a „chlebové“ závislosti), pro jeho vzdělání a rozhled – a tím i pro předpoklady stát se osobností s autoritou a prestiží, moderním „šlechticem ducha“. ⁷ Přesto podtrhneme ještě jednou: v demokracii jsou tradiční charakteristiky elit jen předpokladem, ulehčují jejich formování; ani původ, ani bohatství, ani prestiž nemohou otevírat automaticky přístup mezi elity. K tomu je třeba navíc vzdělání, kompetence, schopnost prosadit se v konkurenčním soupeření pluralitních „kandidátů“ elit. Nemá-li se ale toto soupeření zvrhnout v sociální či politický darwinismus, v honbu za úřady a mocí, je nutné také *přijetí étosu* služby. Označení za elitu národa znamená vždy i etický apel, morální závazek a normativní ideál.

6 PEROUTKA, Ferdinand: *Deníky, dopisy, vzpomínky* / uspořádala S. Peroutková. Praha, Lidové noviny 1995, 320 s., cit. s. 149. Jde o citát ze „vzpomínek zaznamenaných pro vysílání RFE“ (1968–1969).

7 *Hovory s T. G. Masarykem*. Praha 1928, s. 111–112. (V tomto I. vydání prvního svazku *Hovorů* je Karel Čapek jako autor uveden jen skromnými iniciálami K.Č.) Masaryk ne bez hrstky uvádí, že není vyloučeno, „že v žilách mých dětí proudí královská krev“ (po matce, Charlotte Garrigue). Jeho demokratický postoj mu však prikazuje dodat: „Pokud to byli mužové výborní, je to dobře, ale stěží byli výbornými lidmi všichni. Pro každého má jistou cenu, že jeho předkové něco znamenali a byli slušnými lidmi ... po mně mají mé děti krev slovenskou, selskou, a té je víc ... slušný předek selský nebo dělnický není horší.“

Následující úvaha má charakter problémové skicy bez podrobné dokumentace a analýz, na které zde není místo. Všimá si také jen české společnosti, nikoliv etnických menšin, a tedy ani jejich elit.⁸ O nich lze sumárně říci, že lavírovaly mezi odmítnutím a podmíněným přijetím československého státu, na jehož vzniku se nepodílely buď vůbec (v případě „českých Němců“ a jejich spíše „rakouských“ elit), nebo jen velmi nereprezentativně (v případě Slováků). I političtí vůdci a elity „aktivistických“ menšinových stran však zaujímalí k ČSR citově chladný, až téměř nepřátelský postoj, ovlivňovaný resentimenty bývalé „vládnoucí třídy“ v Předlitavsku, pro kterou představa, že Němci budou „druhým národem“ ve státě, nebyla přijatelná. Tato studie se také nezabývá dělnictvem, „lidovými vrstvami“, socialistickou a komunistickou stranou a jejich reformními či revolučními elitami (či kontraelitami), jež představovaly v první republice tlak „zdola“, v podstatě však ještě vážně neohrožovaly postavení a sociální moc měšťanských elit. Půjde zde především o pohled na elity budující československý stát po 28. říjnu 1918 a střetávající se s odporem „tradičních elit“: aristokracie, vysokého katolického duchovenstva, části důstojnictva a státní byrokracie.

Elity se formují a nacházejí svoji soudržnost v závislosti na státu a „politické pospolitosti“. Jsou proto vázány na území. Při velkých změnách, rozpadu říší a vzniku nových států, které je možné „založit“, ale které je také nutno delší dobu budovat, se elity mění, transformují, do jisté míry „staré“ zanikají a „nové“ ještě nejsou dostatečně rozvinuty. V tomto smyslu například i někteří němečtí badatelé soudí, že českým Němcům (či takzvaným sudetským Němcům) po vzniku ČSR chyběly elity vůbec.⁹ Lze to interpretovat tak, že staré elity Předlitavska, v nichž měli Němci ze zemí Koruny české silné zastoupení, ztratily v důsledku válečné porážky a zániku staré říše své pozice. Přišly o významné zastoupení ve vídeňském parlamentu, byly připraveny o majetky uložené ve válečných půjčkách; zhroutil se starý měnový a inflační znehodnotil nashromážděný kapitál. Ztroskotaly mnohé kariéry a s nimi spojené hodnoty a pocty se rozplynuly. V troskách monarchie zůstalo nejen výsadní postavení těchto elit, rozbila se i jejich vnitřní struktura a celistvost. Z elit zřetelných a jasně ohraničených se staly fragmenty, torza, které potřebovaly čas, aby byly nově integrovány v sociální útvary a aby si vybudovaly novou identitu. Do určité míry ovšem platí toto konstatování také pro české elity, protože i ony byly na počátku první světové války zčásti již reálně včleněny do elit Předlitavska; porážka říše pak byla i jejich porážkou, nejen vítězstvím. Mohli bychom to demonstrovat například na osudech primátora města Prahy Karla Groše a rovněž řady dalších starostů, kteří doplatili na svou loajalitu k monarchii, i když byla zčásti vynucena okolnostmi války. Po vzniku Československa ztratili moc a prestiž a přestali být považováni za součást elit. Elity nového státu se musely po roce 1918 nově zformovat ze starých i nových skupin.

8 K problému etnického složení Československa, jeho mezinárodního postavení a historického „oprávnění“ budování nového státu přinesla mnoho nových podnětů vědecká konference v Historickém ústavu AV ČR „Československo 1918–1938 – nahodilost či logika dějin?“ (1993), referáty byly publikovány in: *Moderní dějiny*, sv. 2, Praha 1994.

9 SEIBT, F.: Zur Sozialstruktur der Ersten ČSR. In: *Beiträge zum deutsch-tschechischen Verhältnis im 19.–20. Jahrhundert*. München 1967, s. 111–125; citovaná charakteristika deficitu německých (sudetoněmeckých) elit v ČSR pochází z dosud nepublikovaného diskusního příspěvku na konferenci o česko-německých vztazích ve světě učebsnic, která se konala v květnu 1995 na Karlově univerzitě v Praze.

Kapitoly 1 a 2 kladou otázky z hlediska vztahu elit první Československé republiky k „tradičním elitám“, které měly dominující postavení v Rakousku-Uhersku. Takovými elitami je míněna především aristokracie, jak rodová, tak i úřednická, podnikatelská a finanční („pošlechtěná buržoazie“), dále vysoký katolický klérus, důstojnictvo armády a námořnictva a vysoká byrokracie. Všechny tyto skupiny byly ovšem napojeny na centrální místo monarchie – panovníka a jeho dvorský okruh. Svržení monarchie, odmítnutím dynastie Habsburků (nejen v ČSR, ale i v Rakouské republice) bylo vážně otřesenou postavení těchto elit ve všech „nástupnických“ státech.

Jejich společnou charakteristikou byl nepřátelský, nebo přinejmenším chladný postoj k novému státu a jeho „novým“ elitám: cítily se (alespoň ve svých významných institucích a reprezentantech, ne-li jako celek) „převratem“ roku 1918 a jeho následky poškozeny či diskriminovány. Tato jejich „životní situace“ (*Lebenslage, Lebenswelt* – ve smyslu mentality a ideové pozice, jak chápou tyto pojmy fenomenologicky orientovaní sociologové) je také určitým způsobem sblížovala s nacionálními etnickými menšinami a jejich kritikou „československé demokracie“. Postupně se ale vcelku adaptovaly na nové poměry, i když se nikdy neztotožnily s „Masarykovou demokracií“, a zejména s Benešovou volbou prezidentem a jeho vůdčím postavením od roku 1935 až do mnichovských událostí. Lišily se však od „kontraelit“, ať již nacionalistických nebo sociálněrevolučních, které tento stát od počátku nebo v průběhu jeho vývoje zásadně odmítaly.

3. kapitola je věnována základnímu sociálnímu prostředí, v němž vyrůstaly elity republiky, tedy velmi široce chápanému českému měšťanstvu či středním třídám. „Konstrukce“ buržoazie/měšťanstva, nemá-li být pouhou frází či nálepkou, není ovšem snadná. Historikové a sociologové se v evropsky založených komparativních studiích pokoušeli, ne zcela se zdarem, koncept buržoazie a jeho dějiny vymezit a zpřesnit; usilovali přitom, aby zůstal zachován rámec jednotné „globální“ kategorie (ať už s použitím konceptu společenská třída nebo bez něho), integrující různorodé sociální skupiny, které lze empiricky popsat. Připomeňme, že do širokého spektra užívaných pojmů, které se připojují ke konceptu buržoazie/měšťanstva či středních tříd patří i další, rovněž nepřiliš určité a obtížně definovatelné kategorie, jako je intelektuál či inteligence, byrokracie, profesní vrstvy.

Stať ponechává stranou jako samostatné téma pro jinou příležitost politické elity v první Československé republice, tedy otázky spojené s výzkumem politického systému republiky, politických stran a jejich vůdců, takzvané skupiny Hradu jako specifické mocenské elity meziválečného Československa, politických hnutí, organizací a spolkového života atd. Z přehledu problematiky byly také záměrně vpuštěny aspekty zahraničněpolitické, dále vztahy mezi řídicími elitami českými a elitami jiných národností a etnik (zejména německých a slovenských). Tato témata zde nejsou probírána také proto, že jim věnují pozornost jiné články v tomto čísle časopisu.

1. Vznik Československa: národ bez šlechty aneb chybějící elity?¹⁰

Československo vzniklo na podzim roku 1918 – definitivního potvrzení hranic mírovými smlouvami a jejich plné kontroly dosáhlo však až v průběhu roku 1919 – s řadou neznámých, pokud šlo o jeho budoucnost. Pro mnoho pozorovatelů zvenčí i uvnitř státu bylo útvarem umělým a přechodným, podezřelého tvaru, příliš dlouhých hranic, strategicky špatně hájitelných, s množstvím etnických menšin. Především ale bez kontinuity k nějakému pragmaticky zřetelnému, ne pouze historickoprávně zdůvodňovanému „českému státu“. V politické teorii a praxi vlád Předlitavska byla vážně zpochybněna nejen státoprávní jednotka země Koruny české, ale i celistvost Království českého; ještě za války ji navíc rozleptávaly první kroky na cestě k utváření „uzavřeného německého území“ Čech, s přímou vazbou k Vídní, nikoliv ku Praze. O to „nepřirozenějším“ útvarem se jevil všem kritikům nový stát, který zahrnoval všechny země České koruny a navíc i Slovensko a Podkarpatskou Rus.

Kritici, ale i někteří přátelé ČSR v zahraničí, si kladli také otázku, zda nový stát má či bude mít dostatek svých sociálních a politických elit, které by byly schopny jej řídit. Za pozdější krize evropského systému států a v době zániku Československa koncem třicátých let se často tvrdilo, že Československo jako stát s dominujícím „československým“ národem – či dvěma národy Čechů a Slováků – není životaschopné, neboť je společností bez šlechty, a proto bez elit. Jindy se v retrospektivní politicko-historické debatě o „selhání

10 Psát o „české šlechtě“ se stalo v poslední době módou, zejména u publicistů. Díky zájmu veřejnosti vzniklo několik přehledných děl, např. HALADA, J.: *Lexikon české šlechty*, I–III, Praha 1992–1995, opírající se o starší, hlavně encyklopedické příručky a kompendia. Materiály rodopisné nebo eseje o „české šlechtě“ byly v letech 1991–1994 otiskovány zejména v časopisech *Střední Evropa a Prostor*, s tendencí „rehabilitovat“ místo české šlechty v dějinách. Hlubší historický výzkum představují práce J. Polišenského, R. Nového, J. Janáčka, J. Petráně, J. Války, J. Pánka, V. Bůžka, V. Vanička aj., srv. např. bilance pro *VII. sjezd českých historiků*, Praha 24.–26. září 1993, Praha 1994. V referátech V. Urfuse, V. Vanička, V. Bůžka a v jejich odkazech na literaturu je patrný zesílený akcent na historickou roli šlechty, na vazby mezi českou státností a stavovskou monarchií i šlechtou. Tento výzkum začal již před rokem 1989. Byl obohacován i speciálními pracemi muzejníků, archivářů a kroužků genealogů a heraldiků (M. Buben, M. Zenger, M. Hlinomaz aj.), historiků kultury, knihovníků a památkářů (B. Liška, P. Mašek, Z. Hojda, V. Vlnas aj.). Jako příklad: HOJDA, J.: Sociální zázemí Jednoty výtvarných umělců – rozchod s tradiční základnou uměleckého mecenášství v Čechách? In: *Povědomí tradice v novodobé české kultuře*. Praha 1988, s. 355–358. Společným rysem této rozsáhlé produkce je, že její autoři věnují pozornost středověké a novověké slávě šlechty, a téměř si nevšímají poslední fáze, kdy jednotlivé rody jako by se vytrácely koncem 19. století z českého národního života. Cenu pramene mají dobové práce a polemiky kolem pozemkové reformy, např. HERBEN, J.: *Nové učení o české šlechtě*. Praha 1924 (Brožury Nové Svobody, sv. 1); PEKAŘ, J.: *Omyly a nebezpečí pozemkové reformy*. Praha 1923; tiskové ohlasy na literárněhistorické dílo HANUŠ, J.: *Národní museum a naše obrození*, I–II. Praha 1921, 1923; statě Jana Kaprase v *České revue* aj. Průkopnickým pokusem vymezit téma „česká šlechta a první republika“ historicky byla práce (v tehdejší samizdatu) DOLEŽAL, J.: *Česká šlechta v první republice*. Praha 1988, (Česká expedice); též zkráceně v článku Úvahy o české šlechtě v čase První republiky. In: *Svědectví* (Paříž), č. 20 (1986), s. 39–62 s následnou reakcí čtenáře – dopis Františka Schwarzenberga v č. 79, s. 701–708. Vyváženou bilancí názorů kritiků i obhájců „české šlechty“ podal v přednášce Karel Kučera, srv. rozmnožený text (teze) KUČERA, K.: *Česká šlechta*. Syllabus přednášky z cyklu o českých dějinách. Praha, 19.12.1989. Po listopadu 1989 se objevilo hodně reportážních prací a rozhovorů s jednotlivými představiteli šlechtických rodů, kteří se trvale vraceli nebo navštěvovali Československou, resp. Českou republiku. (Srv. poslední takovou práci – původně v rozhlasovém cyklu – VOTÝPKA, J.: *Osudy české šlechty*. Praha 1995.) Jejich hodnota je ovšem nevyrovnaná, pokud tato publicistika obsahuje autentické výpovědi pamětníků, jsou pramenem, který bude nutno soustavně analyzovat.

elit“ (a nověji i v publicistice o významu „české šlechty“) soudilo, že neschopnost republikánských elit ČSR získat pro nový stát šlechtu byla hlavním důvodem „české tragédie“, že republika začala nešťastně již při zrušení šlechtických titulů a radikální pozemkové reformě, která šlechtu těžce postihla a odcizila státu. Podobně „revize“ oživil zejména Mnichov a duchovní klima takzvané druhé republiky; zrušení šlechtických titulů výslovně charakterizoval v soukromých rozhovorech jako chybu i premiér Rudolf Beran, předseda strany, která řídila provádění pozemkové reformy, jakož i arcibiskup a kardinál Kašpar.

Elity byly opravdu v dlouhé historii Evropy spjaty se šlechtou, aristokracie byla zřetelně oddělena od „třetího stavu“. Mezi historiky nechybějí názory, že v celé Evropě, a zejména v některých zemích s tradicemi silného postavení aristokracie, nebyla její moc – jako stavu či třídy, v konfrontaci s „třetím stavem“, buržoazií – definitivně zlomena ani Francouzskou revolucí 1789–1799, ani následnými válkami a revolucemi 19. století, a snad dokonce ani „Velkou válkou“ 1914–1918, takže doznávala ještě v meziválečném období. Právě intenzivní debaty o výkladu dějin Francouzské revoluce, ale i rozličných „zvláštních cest“ Německa, Francie či Británie ve velké modernizační přeměně a v éře „buržoazních revolucí“,¹¹ přivedly ovšem část historiků k náhledu, že kontrapozice aristokracie – buržoazie a představa „vítězné buržoazie“ a „poražené šlechty“ jsou falešně konstruovaná schémata.

Aristokracie 18. století ve Francii nebyla již „pravou“ šlechtou, z velké části již podnikala kapitalisticky a „zburžoazněla“; naproti tomu buržoazie ještě v 19. století přejímala aristokratický styl a pojem „notáblů“ spojoval různé skupiny historické aristokracie i nedávno nobilitovaného měšťanstva, a dokonce i ty, kteří si šlechtický predikát přisvojovali zcela svévolně. Měli ovšem bohatství, statek, šlechtické sídlo, pěstovali šlechtické mravy a osvojovali si aristokratickou kulturu a způsob života. Také o vývoji britských aristokratických elit, propojených s částí podnikatelských a obchodních vrstev do společné *upper class*, horní třídy, se diskutovalo podobným způsobem. Byla ještě aristocracií, nebo již buržoazií? A rovněž v Německu nejprve historicko-sociologické teorie modernizace a úvahy o „chybějící buržoazní revoluci“, později historické rozbory prusáckého „junkerstva“, které si podrobilo slabou liberální buržoazii a vnutilo jí svoje hodnoty, či naopak teze o „zburžoaznění“ aristokracie v průběhu 19. století, zejména za Bismarckova a Vilémova císařství, sledovaly v podstatě tutéž interpretační linii. Podrobnější výzkumy ukázaly ostatně značný rozdíl mezi šlechtickými velkostatkáři na východ od Labe a zámožnými, často s obchodem a podnikáním spjatými šlechtici nebo pošlechtěnými měšťany v Porýní. Pro Uhersko v 19. století a také pro meziválečné Maďarsko byla aplikována teorie „synkretické“ rovnováhy mezi zemskou aristocracií velkých statkářských magnátů a vzhůru se tlačící *gentry* a „*gentrystickou*“ inteligencí měst.

11 Hlavní účastníci debaty: R. Palmer, A. Cobban, A. Soboul, F. Furet, M. Vovelle (pro Francouzskou revoluci), L. Namier, G. Eley, J. Kocka, H.-U. Wehler, T. Nipperdey – a u nás M. Hroch, J. Kofalka, O. Urban (pro „buržoazní revoluce“ 19. století a *Sonderweg* Německa či jiných států a národů), N. Preradovich, L. Stone, D. Cannadine (pro aristokraty a jejich proměny jako elity). Pokusy o syntézu na „evropském“ panoramatu: MAY, A. J.: *Adelsmacht und Bürgertum: Die Krise der europäischen Gesellschaft 1848–1914*. München 1984; WEHLER, H.-U., ed.: *Europäischer Adel*. Göttingen 1990. (Geschichte und Gesellschaft, Sonderheft 13); LIEVEN, D.: *The Aristocracy in Europe 1815–1914*. Hampshire; London 1992.

V literatuře o monarchii Habsburků v době císaře Františka Josefa I. je často v souvislosti s přežívajícím vlivem aristokracie připomínána zvláštní role panovníka při nobilitaci úředníků říše, osvědčujících loajalitu i étos služby, finančníků a průmyslníků, důstojníků, a dokonce i univerzitních a jiných intelektuálních osobností. Tak údajně vznikala strukturovaná, zdaleka ne již jen rodem určená aristokracie, blíží se představě „elity výkonu“ či zásluh (*meritokracie*). V tomto poněkud idealizujícím a nostalgickém pohledu nazpět na život společnosti za „starého mocnářství“, jaký se vyskytuje zejména u potomků takto široce vymezené šlechty obou hlavních „státních národů“ monarchie, tedy šlechty rakouské a uherské – a často též u autorů maďarského nebo rakousko-německého původu žijících v exilu, v USA, Kanadě, ale i ve Švýcarsku či Itálii –, je akcentován jeden možný model sociální proměny elit. Jedná se o model graduální transformace, spočívající v postupování a doplňování „tradičních elit“ novými „elementy“ pod tlakem modernizačních procesů. Habsburská monarchie se v této retrospektivě jeví „pozitivně“, dokonce jako inspirace do budoucnosti, a to nejen z důvodů geopolitiky (jako mocnost zaručující bezpečnost národů „střední Evropy“), nýbrž i jako model společnosti schopné ve svém vnitřním uspořádání transformace od Tradice k Moderně, s moderními vývojovými možnostmi, kterou jen „historická náhoda“ zničila. Tento výklad evropských a středoevropských dějin, představující Rakousko-Uhersko jako předobraz federalizované Evropy, zdůrazňující zájem o stavovství a podobně, má pochopitelně nejvíce příznivců v lobby ex-dynastie Habsburků. Vzhledem k pružnosti a ideové přizpůsobivosti habsburské dynastické ideje k „evropanství“ a nejrůznějším kombinacím federalismu (od Panevropy až po představy o evropském federalistickém regionalismu v současné Evropské unii) vyvíjejí tyto koncepce určitý ideologický a publicistický tlak na veřejnost, jemuž se zčásti neubrání ani historiografie.¹²

Proti módě vidět vznik ČSR v roce 1918 kriticky, protože prý zničila (spolu s jinými silami) středoevropský *monarchismus*, je třeba připomenout, že *republikánská ideologie* byla v české společnosti živá již od revoluce 1848, zesílila za první světové války i před ní frankofilskou orientací české kultury a koncem války se rozšířila pod vlivem kultu americké demokracie, Woodrowa Wilsona a jeho vize Nového řádu. Francie byla hlavním a téměř jediným nositelem republikánské ideje v Evropě a hledala již od revoluce 1848 spojence. V roce 1918 je našla a československé republikánství bylo součástí vlivu Francie ve střední a jižní Evropě.¹³

V historii Předlitavska v 19. století se historikové soustředili, s malým opožděním za německým výzkumem, dosud hlavně na měšťanstvo (*Bürgertum*). Pokud se dostala do centra pozornosti aristokracie, pak to byla její historicky starší podoba; předmětem výzkumu se stalo hlavně její podnikání v zemědělství a v manufakturách v předběrné době rané industrializace. Téměř opomíjen zůstává rozklad či přeměna šlechty v procesu modernizace na konci 19. a ve 20. století.

12 „Habsburské“ téma a otázka rozpadu monarchie Rakouska-Uherska jsou příliš obsáhlé, než aby bylo možné a účelné je zde bibliograficky podchytit; v soudobé publicistice jde zejména o studie a stať v časopise *Střední Evropa*.

13 MIQUEL, P.: *Poslední králové Evropy*. Praha 1994 (francouzský originál 1993). I když je tato práce psaná pro širší okruh čtenářů, je vhodnou četbou jako protiváha proti „konzervativnímu středoevropanství“. Miquel je historik francouzské republikánské tradice („France radicale“).

Ve víru, který přitahoval i jiné vrstvy Předlitavska od roku 1871 k mocnému Německu, přecházela šlechta z českých zemí stále očividněji – vedle oficiálního rakousky dynastického postoje – na stanoviska „říšské“, velkoněmecké a nacionální politiky. Neúčinnost českého zemského státoprávního programu a politiky z let 1860–1871 podlamovala důvěru ve spojení národní (staročeské) strany s historickou českou šlechtou. Její energie a vůle angažovat se pro český program ostatně sláblly tou měrou, jak se v národním českém táboře prosazovaly hlasy mladočechů a pak i dalších stran, které se dožadovaly odstranění kuriálního systému voleb a privilegií rodové šlechty, zrušení *fideikomisů*, virilních hlasů na zemském sněmu, omezení konfesijního dohledu církví nad školami atd.

Šlechta s velkostatkem v českých zemích, ať „česká“ nebo „německá“, historickostátoprávní nebo „ústavověrná“, inklinovala k Vídni, sídelnímu městu monarchie. Už kolem roku 1900 představitelé významných šlechtických rodů byli jen zřídka dlouhodobě přítomni v palácích v Praze nebo na statcích v českých zemích,¹⁴ neboť dávali přednost rakouskému a německému prostředí. I ve starých českých rodech, kde se udržovala znalost českého jazyka a určitý rozhled po vlastní kultuře a umění, odumíralo mecenášství, které se ještě v počátcích národního obrození zdálo poskytovat „české šlechtě“ novou funkci v českém moderním národě. S výjimkou několika rodů pro „českou šlechtu“ také nebyl přijatelný radikální český nacionalismus, který se například za bouří kolem Badeného jazykových nařízení roku 1897 střetl s neměně radikálním nacionalismem německým. I když šlechta byla vychovávána více „evropsky“, s jazykovými i kulturními znalostmi italské a francouzské oblasti, „kulturní národ“ německý pro ni konečkonců představoval světovost, zatímco český jazyk a kultura jen provinciálnost, komunikaci s podřízenými, jazyk služebnictva. Tradice Říše římské národa německého odpovídala jejímu „genealogickému“ způsobu myšlení, představám o cti rodu, který je vázán na dlouhý rodokmen předků. Odlišujícím znakem mezi „českou“ šlechtou a „německou ústavověrnou“ šlechtou v Čechách se koncem 19. století stávala – více než jazyková, kulturní nebo etnická odlišnost – konzervativní, protiliberální ideologie a katolická konfese „české“ šlechty. Nepřátelé, především vídeňští i pražští liberální Němci, konzervativní šlechtu napadali jako „klerikální a feudální kamarilu“. Její „češství“ bylo považováno za pouhou fasádu, za politicky účelové spojení s českým nacionalismem ve snaze obhájit feudální privilegia.¹⁵

Profil „české aristokracie“ doplňoval příliv pošlechtěných měšťanů neboli „šlechticů s železným křížem“ – velkoobchodníků, bankéřů a podnikatelů, kteří dostali za „komerční a kulturní zásluhy“ o stát nejprve železný kříž a pak i titul barona či „svobodného pána“. Řadu z nich – nechyběli mezi nimi podnikatelé jako Škoda, Ringhoffer či Lanna – jmenoval císař do panské sněmovny. Stejně pocty se dočkali i představitelé české vědy a politiky, například v létě 1905 František Křižík, Jan Gebauer a jiní. Skutečná rodová šlechta však nepovažovala tyto „povýšence“ za sobě rovné, tvořili odlišnou společnost.

Podnikatelskou elitu, z níž se často rekrutovali nově nobilitovaní, kriticky zobrazily práce o jednotlivých průmyslových odvětvích, zejména o uhelném, hutnickém a strojnictvém průmyslu, zaměřené ovšem spíše na hospodářské než na sociální dějiny. Elitní skupina

14 VLČEK, T.: *Praha 1900*. Praha 1980. Autor podal charakteristiku měnící se pražské společnosti a kultury na přelomu století se zřetelně malým podílem rodové aristokracie.

15 Toto stanovisko přináší např. anonymní brožura *Bilder aus Böhmen*. Leipzig, Fues's Verlag (R. Reisländer), 1898. Křížem patrně od pražského liberálního Němce.

manažerů a vlastníků v převážně německé „konferenci ředitelů“ (*Direktorenkonferenz*) či ve Spolku pro hornické zájmy v severozápadních Čechách (*Verein für die bergbaulichen Interessen im nordwestlichen Böhmen*), která kontrolovala nejen produkci, ale i velkoobchod s uhlím, se podle J. Matějčka jeví jako dravá, ale naprosto ne „gentlemanská“ vrstva: „Ze zpráv spolku vyplývá jednak velmi rozhořčený konkurenční boj, vedený pokud možno všemi prostředky a málo gentlemansky (jízlivé vzájemné napadání v tisku, denunziace v peticích vládě a podobně), a bryskní odmítání všeho, k čemu nebyli podnikatelé nuceni zákonem, i pokud šlo o obecně prospěšné záležitosti. Stejnými způsoby jednání se ovšem vyznačovaly vcelku všechny podniky v té době i později. Charakterizoval je prudký odpor proti všem vnějším zásahům, byť byly i společensky užitečné, arogantní způsob jednání a přezíravý postoj k těm, kdo byli – třeba jen dočasně – v nevýhodě. To vše muselo vyvolávat stále nové a nové spory, protože se tak chovali všichni. Způsob jednání nové podnikatelské vrstvy, deroucí se vzhůru všemi prostředky, připomínal velmi nápadně boj psů o kost.“¹⁶

Specifickou elitní skupinou, více „rakušáckou“ než českou, byla úřednická a důstojnická šlechta, nobilitovaná za zásluhy ve službách císaři, armádě a státní správě. Je až s podivem, kolik československých generálů po roce 1918 – hlásících se k české nebo německé národnosti, ale optujících podle domovské příslušnosti k ČSR – patřilo mezi tuto elitu. Velké části těchto generálů (z hlediska druhu zbraně šlo původně také o rakouské admirály, zbrojmistry atd.) československý stát ovšem přiznal jen hodnost a současně je poslal do výslužby. Pouze některé z nich reaktivoval.¹⁷

Ve variabilitě soupeřících loajalit „češství“ a „němectví“ či „rakušanství“ se pravděpodobně přikláněla většina titulárně nižší šlechty (většinou rytíř, svobodný pán a podobně) k loajalitě k monarchii a soustátí Rakousko-Uherska. Vždyť byla spjata celoživotními zkušenostmi a služebními závazky, přísahou atd. s panovníkem, vládnoucí dynastií a rakouským státem. Pro ČSR optovala až po „katastrofě“, a poté co ex-císař oficiálně zrušil pro své bývalé poddané závazky, vyplývající z přísahy věrnosti, stali se Čechoslováky bez nadšení – i když to nutně neznamená, že jednotlivci z této úřednické šlechty se nestali vlastenci a loajálními republikány. Početná byla však rovněž analogická skupina těch šlechticů českého původu, která optovala po 28. říjnu 1918 pro Rakousko. Rozhodování mezi rakouským a československým občanstvím – a podobné dilema existovalo i pro mnohé příslušníky maďarské *gentry* na Slovensku – bylo ovlivněno především existenčními ohledy, individuálními a rodinnými poměry.

V amalgámu nového a tradičního „šlechtictví“ se udržovala ještě dlouho, až do doby první republiky, specifická „aristokratická kultura“ a životní styl. Zdá se, že podobně jako v Británii si i na kontinentě v 19. století značná část majetné nobilitované buržoazie zakupovala na venkově statek s lesem a honitbou a ve městech, nejlépe v metropoli, palác, v němž udržovala salon. Venkovský zámeček, nebo alespoň „panský dům“ patřil k nutným vnějším znakům příslušnosti k aristokracii i zámožnému měšťanstvu. Mezi dvěma světovými válkami tento znak „aristokratického stylu“ života postupně zanikal, respektive se

16 MATĚJČEK, J.: *Vývoj uhelného průmyslu v českých zemích po průmyslové revoluci (do roku 1914)*. Praha 1984, s. 140.

17 *Československá generalita: Biografie: Armádní generálové 1918–1938*. Odp. red. Jiří Fidler. Praha, Historický ústav Armády ČR 1995.

proměňoval. „Člověk minulých dob, zámecký pán i měšťan, žil ve svém domě; v tom se ukazovalo, tam se nahromadilo jeho postavení v životě. Dům sloužil tomu, čím se kdo chtěl jevit, a na to jsou vždycky peníze; dnes jsou tu ale jiné věci, které splňují tento účel: cesty, automobily, sport, zimní pobyty, apartmá v luxusních hotelech. Fantazie ukazovat, kým kdo je, se ubírá tímto směrem, a když si teď nějaký boháč přesto postaví dům, ulpívá na tom něco nepřírozeného, něco soukromého, co už není splněním obecné touhy.“ Tak popsal situaci „přechodu“ od 19. do 20. století Robert Musil.¹⁸ S úpadkem či zánikem významu „zámku“ i jako prostředku reprezentace se rozplývá poslední hmatatelná odlišnost „aristokrata“ od „bohatce“, i když zvláštnosti tradiční šlechty ještě přežívají.

Po vzniku ČSR byl poměr „české šlechty“ k republice v rozhodující většině odmítavý, později se zdrženlivě přizpůsoboval nutnosti. Vyhlášení Národního výboru 28. října 1918, že Československo se stalo samostatným státem, uvítalo jen několik příslušníků šlechtických rodů. Harrachové dali výboru a pak vládě k dispozici pro zasedání svůj palác, Kolovraté, Kinští a jiné rody nebo jejich větve vystupovali jako čeští vlastenci, zejména když císař Karel Habsburský se vzdal řízení státních záležitostí, odjel z Vídně (11. listopadu 1918) a přestal vázat své věrné přísahou. Karel sice formálně neabdikoval, ale po vyhlášení Rakouské republiky a obdržení ultimáta od republikánské sněmovny, že bude postaven mimo zákon, neopustil-li Rakousko, odjel 24. listopadu 1918 do Švýcarska i s rodinou. Zbytky českého monarchismu přežily, avšak utrpěly další ránu, když nejen v Československu, ale i v Rakouské republice přijalo Národní shromáždění (2. dubna 1919) usnesení, které vyhošťovalo celou rodinu Habsburků z území těchto států a konfiskovalo všechn její majetek.

Pád monarchie oslabil aristokracii v samých základech. Česká veřejnost, vláda, politické strany, publicistika – všichni byli k šlechtě nepřátelští, stejně jako ke svržené habsburské dynastii. Češi se nejen hlásili k demokracii, k liberálním svobodám, rovnosti bez stavovských privilegií jako k politické ideologii, ale Palackého a Havlíčkův liberalismus a liberální pojetí demokracie vrostly v 19. století do české mentality. „...oč méně se nosilo slovo, o to více byl liberalismus právě v meziválečném dvacetiletí samozřejmou součástí denního života, samozřejmější než před rokem 1914. (...) Demokratický převrat roku 1918 byl krajně důsledný. (...) Revoluční Národní shromáždění zrušením ... šlechtictví, posílením demokratické samosprávy a oslabením vlivu důstojnictva a byrokracie – realizovalo dávný liberální program. Jenom v poměru ke katolické církvi zůstalo z pragmatických důvodů v půli cesty.“¹⁹

Ostre protiaristokratická byla v této době stanoviska většiny „avantgardy“ a mladé generace umělecké vůbec, jak je to patrné například na juvenilních Bedřicha Václavka nebo ve fejetonistických obrázcích z Prahy, které psala na počátku 20. let tehdy ještě hodně „salonní“ a patricijská spisovatelka Marie Pujmanová pro *Tribunu* a *Národní osvobození*. Protišlechtický polemický tón udržovaly nejen noviny agrární a sociálně demokratické strany, ale i *Národní listy*, a dokonce i *Národní politika*. Republikánská (agrární) strana,

18 MUSIL, R.: *Povídky: Pozůstalost za života*. Praha 1991, s. 299 (z textu Nevědné úvahy). Pro význam venkovského zámku (*country house*) jako znaku britské elity srv. STONE, L. – STONE, F.: *Open élite? The British aristocracy 1640–1880*. Princeton 1989.

19 HAVRÁNEK, J.: Liberalismus za první republiky. In: *Český liberalismus* / ed. M. Znoj, J. Havránek, J. Sekera. Praha 1995, s. 275–278, cit. s. 276–7.

kteřá v prvních letech republiky musela bojovat se sociální demokracií o vliv na provádění pozemkové reformy, byla celkově naladěna radikálně protišlechticky. Potřebovala získat hlasy středních a malých sedláků, a tak vystupovala proti šlechtickému velkostatku jako konkurent, opřena ostatně o starší tradici soubojů sedláků se šlechtickým velkostatkem na českém venkově. Sociální demokracie, která ještě v roce 1914 vycházela se šlechtickými velkostatkáři české konzervativní strany překvapivě dobře, se nyní radikalizovala a snažila se získat hlasy venkovské chudiny – bezzemků a chalupníků.

Sociálněhistorické práce o poměrech podruhů a zemědělského dělnictva na šlechtickém velkostatku, stejně jako řada pamětí a dobových polemik, zejména z okruhu německé, rakouské a české sociální demokracie, prokazují ostatně velmi názorně, že představa o ušlechtilém aristokratovi, který s patriarchálním humanismem pečuje o blaho svých zaměstnanců, patří do říše pohádek. Právě uvolněná nenávist zemědělských a lesních dělníků, kteří žili na velkostatech jako stálá čeleď nebo kočovali jako sezonní dělníci v primitivních podmínkách a ve skutečně hluboké bídě, tato nenávist – když za války a po ní ztratili strach z „pánů“ i návyk poslušnosti – radikalizovala české poválečné egalitářství, které se pak majetným vrstvám jevílo jako „bolševismus“. Odborové organizace zemědělských dělníků i hnutí „Domovin“, organizací agrární strany pro chalupníky a bezzemky, udržovaly antiaristokratické postoje v ČSR při životě, zejména aspiracemi na přiděl půdy z pozemkové reformy.²⁰

Pohled na vývoj velkostatku v českých zemích však na druhé straně ukazuje, že ve vztahu mezi šlechtou a nejsilnější politickou stranou první republiky existovaly také významné styčné plochy. Od poloviny 19. století do předvečera první světové války je zřejmá základní tendence k posilování „měšťanského velkostatku“ ve srovnání s držbami aristokracie.²¹ To však neznamená, že by šlechtický velkostatek – dokonce ani po rozsáhlé pozemkové reformě v ČSR po roce 1918²² – nebyl přijatelný jako partner velkostatku občanského. Zejména velkostatkářské křídlo agrární strany mělo zájem na potlačení nepřátelství, které vznikalo z napětí mezi rolníky a šlechtickým velkostatkem v 19. století.

- 20 Práce o sociálních dějinách vesnice z pohledu „zdola“ v historiografii 50.–80. let (zejména J. Cesar, B. Černý, V. Lacina, O. Kodědová aj.). Pro soupeření agrární strany a sociální demokracie o vliv na pozemkovou reformu s četnými doklady o protišlechtických náladách srv. např. LACINA, V.: Boj o uzákonění pozemkové reformy v letech 1918–1919. In: *Sborník k dějinám 19. a 20. století*, sv. 5, Praha 1978, s. 123–144.
- 21 Ještě roku 1891, jak to ukázala přítomnost šlechtických expozic na Jubilejní zemské výstavě v Praze, mělo hospodářské podnikání šlechty v zemědělství i v průmyslu svou váhu. HLAVAČKA, M.: *Jubilejní výstava 1891*. Praha 1991, s. 43–51. Pro celkový historický pohled na hospodářský význam šlechty v procesu industrializace a modernizace zemědělství srv. MYŠKA, M.: Šlechta v Čechách, na Moravě a ve Slezsku na prahu buržoazní revoluce: Hospodářská aktivita české aristokracie a tzv. „kapitalistická modernizace“. In: *Casopis Slezského muzea*, ř. B., sv. 36, 1987, s. 46–65 a týž německy *Der Adel der böhmischen Länder: Seine wirtschaftliche Entwicklung*. In: *Der Adel an der Schwelle des bürgerlichen Zeitalters 1780–1860* / ed. A. Reden-Dohna, R. Melville. Stuttgart 1988; tam i studie MELVILLE, R.: *Adel und Grundherrschaft in Böhmen an der Schwelle des bürgerlichen Zeitalters 1780–1850*. Viz přehled a rozbor obsahu schematismů od poloviny 19. století do r. 1914 – PŠENIČKOVÁ, J.: Statistické přehledy velkostatků v Čechách v období kapitalismu. In: *Sborník archivních prací*, 38 (1988), s. 533–56.
- 22 VOŽENÍLEK, J.: *Pozemková reforma v Československé republice*. Praha 1924; týž: *Předběžné výsledky pozemkové reformy*. Praha 1930; sborník *Pozemková reforma*. Praha 1938; OTÁHAL, M.: *Zápas o pozemkovou reformu v ČSR*. Praha 1963; *Československá pozemková reforma 1919–1935 a její mezinárodní souvislosti*. Uherské Hradiště, Slováké muzeum 1994.

Šlechta skutečná i nová vrstva občanského velkostatku, stylem života a prostředím i podnikáním spjatá s transformovanou „venkovskou“ aristokracií, zůstávaly součástí „sociálních elit“ první republiky. Aristokratický element v novém agrárním zájmovém společenství, jak ukazuje například i činnost stavovské organizace Svazu československých velkostatkářů,²³ se udržoval a šířil; společné zájmy, životní filozofii a záliby (včetně genealogie a rodokmenů předků) nalezl i s velkými sedláky, majiteli nových zbytkových statků, zakoupených při pozemkové reformě. Hony v lesích, jejichž část šlechtě zůstala, nebyly uzavřeny republikánským měšťanským elitám, a naopak agrární měšťanští statkáři nebo továrníci, majitelé nově zakoupených lesních revírů, zvali své aristokratické protějšky. Hospodářská, zejména exportní politika agrární strany se zásadně zájmům šlechtického velkostatku neprotivila, podrobovala ho jen disciplíně kartelových a syndikátních úmluv a finanční kontrole bankovních a finančních ústavů.²⁴

Dokonce i ideologie agrarismu, ač principiálně selská a v některých rysech se blížící spíše představám mýtu o „svobodném sedlákově“ (zejména německého či ve středověku franckého), jak byl šířen především německou a rakouskou historiografií a publicistikou, měla styčné body s tradičními středoevropskými orientacemi a zájmy původně šlechtického velkostatku. V druhém desetiletí republiky se pak postoje k velkostatku, šlechtickému i měšťanskému, u politických elit agrární strany, jakož i většiny stran vládní koalice, celkově zmírnily ve vzájemnou toleranci. O výmluvném politování, které ministerský předseda Rudolf Beran vyslovil za druhé republiky nad příliš radikálním postupem proti šlechtě v počátcích státu, zde již byla zmínka.

Část šlechty se za první republiky udržela v popředí společenského života Prahy, když dodávala lesku Společenskému klubu RČS v paláci Sylva-Tarouccově nebo konkurenčnímu obdobnému klubu „smetánky“ na Žofíně. I bez oficiálně zrušených, avšak ve společenském styku uznávaných titulů zůstávala v republice ozdobou plesů a početných dobových společenských „party“. Zaujímal přední postavení ve všech sportovních spolcích, které vyjadřovaly luxus a reprezentaci (jachting, autoklub, letecký klub, ale i šermířské školy a jezdecké jednoty, golf, lyžování, tenis).²⁵ Představitelé šlechty byli vítanými návštěvníky řady zahraničních ambasad v Praze a svými hodnoceními politické situace ovlivňovali i názory diplomatů.

Jestliže šlechta náležela k sociální elitě první republiky, v jejím politickém životě nehrála žádnou významnější roli. Byla především jako celek početně slabá, na rozdíl od šlechty uherské a polské. Tam nepřetržitá tradice početné drobné šlechty přetrvala až do 20. století; proto nebyli výjimkou „šlechtici“ mezi sedláky, úředníky, inteligenci – v Maďarsku dokonce samo slovo pro inteligenci souviselo s označením šlechty. V Československu pokusy sestavit šlechtické almanachy, „modré knihy“ žijících představitelů šlechty,

23 KUBAČÁK, A.: Činnost Svazu československých velkostatkářů v letech 1919–1943. In: *SAP* 37 (1987), s. 325–373; HEUMOS, P.: Die Entwicklung organisierter agrarischer Interessen in den böhmischen Ländern und in der ČSR. In: *Die Erste Tschechoslowakische Republik als multinationaler Parteienstaat* / ed. K. Bosl. München; Wien 1979, s. 323–376.

24 GEBHART, J.: K činnosti středoevropské agrární instituce ve 20. a 30. letech. In: *Sborník k dějinám 19. a 20. století*, 11 (1989), s. 97–133.

25 *Společenský adresář na rok 1931*. Praha 1931 (s údaji o složení výborů hlavních společenských a sportovních klubů v příloze).

obsáhly sotva kolem 80 rodů. Navíc jen několik z nich a jen hrstka jednotlivců, stojící stranou hlavního tábora české a německé rodové šlechty, se vůbec uvolily „sloužit“ československému státu. Prezident T. G. Masaryk sice hned v roce 1919 uvažoval, navzdory svému principiálnímu antiaristokratismu a antimonarchismu, jak zapojit některé české šlechtické rody do služeb budování státu, jak využít jejich kompetence a určité mezinárodní a sociální prestiže například v diplomacii a podobně.²⁶ Ale v důsledku psychologické a zájmové bariéry, jakou představovalo dynastické a monarchistické smýšlení většiny šlechty, její nadnárodní, středoevropské zakotvení, jim byla ČSR jako národní stát příliš malá a nacionálně omezená. Ve světle jejich převážně jazykově německé, někdy i italské, francouzské, anglické či jinak kosmopolitní a světové kultury se jim jevil český nacionalismus a jeho národní kultura jako něco neplnohodnotného. Jak ukázal vývoj koncem třicátých let, mnohem přitažlivěji působil na mnohé příslušníky šlechty žijící na území ČSR a s československým státním občanstvím nacionalismus německý.

Celá řada velkých českých rodů, v zemsky českém nebo moravském smyslu, byla ostatně ve službách *rakouského státu* jako vysocí byrokraté jak před rokem 1918, tak i po něm. K „české šlechtě“ v zemském smyslu, svými statky ukotvené v českých zemích, patřili počátkem 20. století i ministři zahraničí Aehrenthal či Czernin, diplomaté z rodu Bouquoyů, Rohanů, Waldsteinů atd., nemluvě o velkém počtu „úřednické“ drobné šlechty s vazbou na český a moravský rodový majetek. Po roce 1918 většina rodové aristokracie – podobně jako generalita či úřednická šlechta, která byla již vzpomenua – optovala pro občanství v Rakouské republice. V jejich diplomatických službách pak našla uplatnění celá řada aristokratů „českého“ stejně jako uherského či polského původu, spřízněných s československými občany z řad bývalé šlechty, kterým zákon šlechtický titul odňal.

Pro Československo a československou státní příslušnost optovala ta část historické šlechty, která spolupracovala v 19. století se staročechy a zůstala na pozicích „zemského vlastenectví“ a věrnosti České koruně i po roce 1918. Dosvědčila to i odvážnými proklamacemi v kritické době rozpadu Československa v roce 1938 a okupace českých zemí Německem po 15. březnu 1939. Historici a ještě výrazněji publicisté zdůraznili jejich význam. Ovšem tato prohlášení nezměnila v zásadě negativní postoj historické české šlechty – a jejich „elitních“ rodů, ať ve smyslu starobylé autority a prestiže nebo ve smyslu bohatství statků – k Československé republice a její státní ideji z let 1918–1938. Až na výjimečné případy (například rod Bořků Dohalských) se hlásili k zemi, k historické Koruně české, nikoliv k demokratické republice.²⁷

26 ŠOLLE, Z.: *Masaryk a Beneš ve svých dopisech z doby Pařížských mírových jednání v roce 1919*. Praha 1993–1994, 2 sv. (Práce z dějin České Akademie věd, ser. B 6)

27 Pro význam české šlechty v politice v Předlitavsku do roku 1918 viz práce J. Havránka, J. Kořalky a V. Urfuse, shrnuté v syntéze KOŘALKA, J.: *Tschechen im Habsburgerreich und in Europa 1815–1914*. Wien; München 1991, zvl. s. 27n., 51n., 146n.; KÁRNÍK, Z.: Česká sociální demokracie, český katolicismus a česká šlechta na počátku první světové války. In: *Prager Wirtschafts- und Sozialgeschichtliche Mitteilungen*, 1, 1994. Pro podíl některých jedinců z řad šlechty v československé diplomacii a státní službě vůbec viz *Die „Burg“*, *Einflussreiche politische Kräfte um Masaryk und Beneš*. Ed. K. Bosl. Díl 1–2, München; Wien 1973 a 1974, zejména příspěvek J. Kořalky. In: SCHWARZENBERG, K.: *Obrana svobod*. Praha 1991 (obsahuje články z let 1935–1940). Pro celkovou tendenci převahy „germanizace“ české šlechty srv. *Gothaisches Genealogisches Taschenbuch der Gräflichen Häuser*, Gotha, pro roky 1918–1942.

Určitou analogií k tomuto odcizení by mohl být postoj monarchistické francouzské šlechty, stojící z opozice k francouzské Třetí republice v úmyslné izolaci. Mladí šlechtici z ní ve velkém počtu vystoupili až v roce 1914, kdy se manifestačně hlásili k boji za Vlast, za Francii (slovo republika, které nenáviděli, se vůči faktu války nezdálo být nyní důležité).

Dosud jen v některých regionálních studiích, dějinách měst a topografiích byl studován jiný aspekt působení „šlechtických elit“ před i po roce 1918: vztah hradu nebo zámku a „podzámčí“,²⁸ vesnice, města, regionu ve smyslu kulturním a symbolickém, jakož i v každodenním životě, v kalendářním cyklu lokálních slavností a svátků, v přátelském soužití nebo konfrontaci. Ani tady nezáleželo tolik na starobylosti rodu, na změnách majitelů, jež mnohde přivedly na stará rodová sídla nové vlastníky z občanských vrstev, pokud „zámek“ byl schopen udržovat funkci sociálního a kulturního vzoru, mecenášství a podobně. V této souvislosti také nelze přehlížet význam zaměstnanců původně šlechtického, později občanského velkostatku a jeho průmyslových podniků, pro formování měšťanských elit, zejména v 19. století, ale i v době první republiky.

Vraťme se k výchozí otázce: chyběla Československu šlechta, a proto i elity? Šlechtické či šlechtě svým postavením a mentalitou příbuzné skupiny elit existovaly i po roce 1918 v novém státě. Jejich základní postoj k republice, k národnímu státu vzešlému z rozpadu monarchie, byl zpočátku negativní nebo indiferentní a ani později se nezměnil v jednoznačný souhlas. To budování státu nepochybně ztěžovalo. Naproti tomu se už během prvního desetiletí trvání republiky ukázalo, že soužití z rozumu funguje a že proces postupné „amalgamizace“, analogický proměně aristokracie v „horní třídu“ v jiných zemích Evropy, je i v ČSR na postupu. Příslušníků „české šlechty“ bylo však i početně příliš málo, zejména ve srovnání se sociální skladbou sousedních zemí, proto i „nepřítomnost“ aristokratických elit v české a československé společnosti zůstávala nápadná. Přisuzovat však rozbití Československa důsledkům pozemkové reformy a absence šlechty je patrně ideologickým zkruslováním problému.

2. Dědictví konkordátu v Československu a ambivalentní elity katolické²⁹

Druhou skupinou elit Československa, která se nestavěla jednoznačně na stranu nového státu a zachovávala si výhrady k jeho oficiální státní ideji, byla část českého a moravského katolicismu. Podobně jako v případě šlechty střetly se u katolíků, zejména u vyššího kléru a členů řádů, loajalita k svržené dynastii s pocity identity národní a s vlastenectvím, které rozbitím monarchie dostalo nový obsah. V některých případech se nacionálně německy smýšlející členové řádů dostali přímo do konfliktu s nově ustavovanou vládou, pokoušeli

28 TYWONIAK, J.: *Benešov a Konopiště v minulosti*. Benešov 1992.

29 TRAPL, M.: *Politický katolicismus a Čs. strana lidová*. Praha 1990 (a dvě jeho starší práce) pro „státotvornou“ politiku hlavního proudu českého katolicismu; PUTNA, M. C.: Literární dějiny pozdního katolicismu na Moravě a v Čechách, část 1–3. In: *Literární noviny*, č. 22–24 (červen 1995), pro nepřátelství velké části kléru, ale i českého „fundamentálního“ katolického myšlení u části literátů (Durych, Deml a další) k „Hradu“ a vedení čs. státu. Pro politiku Vatikánu až do druhé světové války srv. LEWY, G.: *L'Eglise catholique et l'Allemagne nazie*. Paris 1965; MONTCLOS, X. de: *Les Chrétiens face au nazisme et au stalinisme*. Paris 1983.

se jednat proti „převratu“ v roce 1918 nebo sympatizovali s hnutím za odtržení takzvaných německých provincií od ČSR a jejich spojení s Rakouskem; v době krize československého státu o dvacet let později se aktivizovali znovu na „velkoněmecké“ straně. Část kléru byla také přímo spjata s aristokracií, pocházela z ní a sdílela s ní její postoje a mentalitu.

Většina katolické elity však setrvala při opatrném vyčkávání, nevyklučujícím rozhořčení nad prvními projevy českého radikálního antiklerikalismu. Bolestně se jí dotýkalo stržení Mariánského sloupu v Praze, protifirmská pamfletová propaganda a přestupové hnutí do nově ustavené Československé církve, kult Husův, zesílený vliv protestantské inteligence, import zahraničních institucí jako YMCA, YWCA, Rotary Club, ale i legální činnost zednářských lóží atd.

Tento postoj byl ještě posilován tím, že Vatikán zachovával vůči ČSR zřejmý chlad. Vatikánská diplomacie měla z historicky pochopitelných důvodů přátelské vztahy k habsburské dynastii a s její podporou počítal i ex-císař Karel při svých dvou pokusech o získání uherského trůnu v roce 1921. Vysoká katolická hierarchie považovala Československou republiku – už vzhledem k napjatým předválečným vztahům k Masarykovi a ke kritice, s níž se angažovala ve sporech o pojetí českých dějin³⁰ – za oporu protestantismu, ateismu a náboženského indiferentismu. Světové církve měly v této době ještě daleko k ekumenismu. Představitelé protestantských denominací z USA, kteří přijížděli do Prahy v prvních letech republiky, se obraceli na prezidenta Masaryka s přáním, aby zatlačil „papežence“ a vrátil zemi Husově tradici. V Masarykových koncepcích za války a krátce po ní je patrné zaujetí pro myšlenky československé národní církve, ale i československé verze pravoslaví. To vše ztěžovalo nalezení společného jazyka mezi nacionálními stoupenci nového státu a katolickou církví – klérem i částí laických katolíků.

Také výčitky, že se nová republika stala baštou svobodného zednářství, se objevily – dokonce dříve než u českých fašistů – zejména mezi katolickým kněžstvem na Slovensku, později i mezi militantními stoupenci politického katolicismu. Na Slovensku tyto kampaně navazovaly na tradice útoků nacionální a konzervativní martinské ideologie před rokem 1914 proti Masarykovi a pokrokářským hlasistům. Ovšem také Vatikán vedl od konce 19. století proti zednářství velkou ideovou válku. V Čechách a na Moravě se v ní silně angažovala katolická publicistika, jako například časopis *Vlast* nebo deník *Čech*. I když to byl zápas spíše s fantomy než s reálnými společenskými silami, na vzájemné vztahy to vliv mělo. Nebyl to tedy jen konflikt o „československou církev“ ani oficiální účast prezidenta na Husových slavnostech v roce 1925, co vedlo k odjezdu papežského nuncia z Prahy a zmrazení vzájemných styků. Po uklidnění sporu došlo v roce 1928 k uzavření *Modu vivendi* – smlouvy, jež byla dílem diplomatické obratnosti vyslance Kamila Krofty. Její jednotlivé články se však v úplnosti nepodařilo realizovat a vzájemná nechuť nadále přetrvávala. Nebezpečí konfliktu se znovu otevřelo ve 30. letech, v důsledku odlišné interpretace občanské války ve Španělsku, poměru ke španělské republikánské vládě a také odlišného hodnocení „bolševického nebezpečí“. Naproti tomu větší část lidové strany, v čele s monsignorem Janem Šrámkem, se od poloviny 20. let aktivně podílela na „státotvorné“ politice vládní koalice. Podpořila i volbu E. Beneše prezidentem v prosinci 1935.

30 SKILLING, H. G.: *T. G. Masaryk: Proti proudu: 1882–1914*. Praha 1995.

Elity českého katolicismu byly zprvu téměř výhradně kněžské. Teprve počátkem 20. století, a zejména v období republiky se vyprofilovaly osobnosti laické, především spisovatelé a novináři. Za všechny jmenujme Jaroslava Durycha, okruh nakladatele Josefa Floriana, na konci 30. let pak časopisy *Archa*, *Obnova*, *TAK*. Jako opozice k politikům lidové strany se objevila československá verze „integrálního“, nesnášenlivého katolicismu u laických literátů – svěbytné, malé, ale duchovně vlivné elity, jež byla jakýmsi protějškem levicové avantgardy. Svými útoky na Hrad, jeho jednotlivé představitele, ale i na oficiální politiku lidové strany a její vůdce ovšem asi oslabila voličskou základnu katolicismu hlavně v Čechách.

Pro věřící katolíky, a zejména klérus, ať již patřili k dogmatickému křídlu (v tradici publicistů družstva *Vlast* a podobných katolických center, bojujících v duchu papežského *Syllabu* z roku 1864 proti zlořádům liberalismu i socialismu) nebo k literárním tradicionalistům (jako byl kruh J. Floriana ve Staré Říši), musela být atmosféra první republiky, plná agitací skupin ateistických, socialistických, komunistických, ale i útočných vystoupení odpadlíků k protestantismu a k Československé církvi, skutečně nesnesitelná, „svatokrádežně“ znesvěčující posvátné hodnoty. Před rokem 1914 by byla valná část podobných „provokací“ důvodem k trestnímu postihu: konflikt profesora Masaryka s katolickými katechety v roce 1906 je jen jedním z mnoha příkladů ilustrujících problematické výhody, které měla katolická církev jako oficiální a státem chráněné náboženství. Sociálně demokratický politik a ministr František Soukup v prvním poválečném období ve své knize o Masarykovi ovšem tento Masarykův boj s katolickým klérem připomněl. O citové dotčenosti svědčí jak dobové články v katolických časopisech, tak vzpomínkové interpretace pocházející z těchto kruhů, které označují demokracii první republiky přívlastky „židovsko-zednářská“ nebo „bolševická“.

Podobně jako v případě šlechty se dosud málo pozornosti věnovalo zkoumání a působení vztahu klášterů a kostelů k různým společenským vrstvám v menších lokalitách, městečkách, vesnicích, a zejména v misijních obcích či místech s tradicí náboženských kultů pěstovaných od barokních dob. Především zde si církev udržovala stále velkou autoritu. Sotva lze přitom podcenit důležitost vnitřní misijní akce: vydávání až neuvěřitelného počtu tiskovin a časopisů, většinou s lidovýchovným zaměřením, působení církevního školství a výuky náboženství na státních školách, organizování církevních slavností, procesí a poutí. Avšak i v měřítku celé společnosti zůstávala katolická církev – na rozdíl od šlechty – významnou silou. Poválečný odchod věřících z jejich řad se již v polovině 20. let zastavil. Církvi se podařilo konsolidovat v Čechách i na Moravě vlastní školství; značná část „elitních“ měšťanských rodin posílala své děti do církevních středních, zejména dívčích škol. (Na Slovensku přitom rozhodující vliv na školství nikdy neztratila.) Prezident Masaryk a „skupina Hradu“ musili ustoupit – i s ohledem na slovenské a moravské katolíky – od plánované (a ve washingtonském prohlášení nezávislosti ze 14. října 1918 programově deklarované) odluky církve od státu.³¹ Uvnitř poměrně rozsáhlého katolického

31 KADLEC, M.: *Přehled českých církevních dějin*. Díl II, Praha 1992; *Historické listy*, č. 2 (1992), zaměřené na dějiny katolické církve, s ústředním článkem Z. Hledíkové, tematizujícím problém církevní autority a disciplíny „uvnitř“ náboženské komunity i navenek, ve vztahu k sekularizované společnosti. HOBZA, A.: *Poměr státu a církve*. Praha 1925. Pro kláštery SVÁTEK, J.: Organizace řeholních institucí v českých zemích a péče o jejich archivy. In: *Sborník archivních prací*, 20, č. 2 (1972), zvláštní příloha; ČÁŇOVÁ, E.:

segmentu české společnosti se utvářely vlastní, od jiných konfesních skupin odlišné elity – a to nejen v kléru, ale i mezi laiky – které měly svůj tisk a vykonávaly vliv na veřejnost.

Vztah katolických elit k Československu asi nejlépe vyjadřuje pojem *Modus vivendi* – touto dohodou mezi ČSR a Vatikánem byl také tento poměr z velké části zformován do podoby vzájemně snesitelného soužití, i když bez velké lásky. Radikálně kritická část katolických elit se však podílela na destrukci demokratických hodnot a z pádu první republiky se upřímně radovala. Mnohé tehdejší úsudky a pocity ovšem prošly bolestným přehodnocováním v době okupace, kdy byla i katolická církev vystavena perzekucím nacionálně socialistické moci, vůči katolicismu nepřátelské.

3. Buržoazie v Československu: dlouhá cesta formování středních vrstev a jejich elit v 19. a 20. století³²

Pojmy buržoazie, měšťanstvo, měšťák nebo střední třídy, střední stav, střední vrstvy patřily mezi naprosto běžné *dobové kategorie* mezi válkami, stejně jako dvojice pojmů elity – masy. Mezi nemarxistickými sociálními historiky byli i jsou mnozí, kteří používají koncept sociálních *tříd*, jiní se omezují jen na pojem *sociální vrstvy*.

V československé historiografii 50. a 60. let bylo obvyklé rozlišovat pojmy *měšťanstvo* pro předkapitalistické městske „střední vrstvy“ a *buržoazie* pro „třídu“ kapitalistické společenské formace. Tyto marxistické kategorie přejímal pod vnějším tlakem doby například i František Kutnar. Teoretický zájem o strukturální „skladebnou filozofii“ ho však nutil užívané koncepty hlouběji promýšlet, na rozdíl od pragmatiků, kteří s nimi pracovali automaticky, aniž se ptali po jejich smyslu. Vlastní „dogmatické“ marxisty odlišovalo od jiných sociálních historiků mnohem spíše „závazné“ užívání obecné kategorie „ekonomicko-společenská formace“ (feudalismus, kapitalismus) než koncepty třídy či vrstvy.

Od 50. let se v sociálněhistorické literatuře šířily zejména interpretace, které oproti schématu střídání „společenských řádů“ či formací („přechod od feudalismu ke kapitalismu“) dávaly přednost schématu *teorií modernizace* („přechod od tradičních společností k Moderně“). Tito autoři zhruba řečeno přecházeli od inspirace u Karla Marxe a marxistické sociologie a filozofie k inspiraci u Maxe Webera a weberianské (německé a hlavně anglosaské) sociologie, politologie a historiografie, nakolik to určité uvolnění ideologického dohledu dovozovalo.

Koncept elity není tomuto třídnímu či sociálně stratifikačnímu způsobu dělení společnosti v jedné ze svých interpretačních možností vzdálen. Jeden z častých dnešních výkladů

Biografický slovník církevní správy v českých zemích. Praha 1995; dále kapitoly o církevní správě v příručce HLEDÍKOVÁ, Z. – JANÁK, J.: *Dějiny správy v českých zemích do roku 1945*. Praha 1989; JIRÁSKO, L.: *Církevní řády a kongregace v zemích českých*. Praha 1991.

32 Srv. publikace Slezského ústavu ČSAV v Opavě do roku 1989: sborník *Prámyslové oblasti a Slezský sborník*; Moderněji, s ohledem na biografický výzkum, studium mentality, rodiny, životního stylu atd. navazuje sborník: MATĚJČEK, J. – MACHAČOVÁ, J.: *Studie k sociálním dějinám 19. století*. Opava 1992, 1993, sv. 1–3, kde jsou otištěny také bibliografické bilance sociálněhistorického výzkumu u nás (viz sv. 2, 1992); *Struktura společnosti na území Československa a Polska v 19. století do roku 1918*. Praha 1988 (sborník z česko-polské konference historiků). Zde zejména: URBAN, O.: *Završení procesu formování buržoazie a její sociální diferenciacce*, s. 133–150. Autor navazuje na svou knihu *Kapitalismus a česká společnost: K otázkám formování české společnosti v 19. století*. Praha 1978.

významu pojmu elity převádí toto slovo na pojem vedoucí vrstvy (*Führungsschichten*). Těmi byly v 19. a 20. století v Evropě nepochybně vrstvy, které jsou spojeny s historicko-politickými pojmy *bourgeoisie*, *Bürgertum*, buržoazie/měšťanstvo/občanstvo a celým komplexem dalších pojmů, o jejichž analytické dějiny – ve smyslu dějin pojmu (*Begriffsgeschichte*) i dějin sociální skutečnosti, sociálních skupin, které dohromady tvoří „buržoazii“ – se pokoušeli historikové velmi intenzivně od 50. let.

V mezinárodní historiografii se výzkum soustředil na otázky sociální struktury a socio-profesního kódu buržoazie. Tímto směrem se rozvíjel už od poloviny 50. let francouzský a mezinárodní projekt, který oživoval E. Labrousse a Mezinárodní komise pro dějiny sociálních hnutí a sociálních struktur při Mezinárodním historickém výboru. Později na něj navazoval poněkud jinak formulovaný projekt vedený zejména J. Kockou v Německu. Jiný přístup volí kulturní historie, která klade důraz na menší skupiny elit, na výzkum profesních skupin, jejich prostředí a mentality, na vzdělání, kvalifikaci a styl. U nás byl pěstován zejména výzkum „průmyslových oblastí“, a to na bázi analýz statistik a hospodářsko-sociálních dat o velkých skupinách obyvatel.

Vzestup těchto měšťanských, buržoazních či občanských vedoucích vrstev na vrcholy států a národů, do špičkového mocenského, majetkového a prestižního postavení znamenal vytlačení „tradičních“ či „feudálních“ stavů/tříd/vrstev z těchto řídicích, vládnoucích či „elitních“ pozic ve společnosti. V příručkách a syntézách dějin „moderní doby“ je obraz *le bourgeois conquérant* (Ch. Morazé), měšťáka dobyvatele, něčím samozřejmým, všudypřítomným jako vlastní téma evropských dějin 18.–20. století. V marxistické historiografii (ale nejen v ní) byl navíc spojen s klíčovou problematikou *buržoazních revolucí*, případně – do jisté míry jako konstrukce z nouze pro země, ve kterých k radikálním revolucím v 18. a 19. století nedošlo – reforem chápaných jako *revoluce shora*. Zavedení nových kategorií, spojených s pojmem *elita*, tento obraz koriguje a interpretační schémata činí pružnějšími (například v diskusi o povaze Francouzské revoluce nebo revolucí 1848 v Evropě). Neznamena to však radikální „změnu diskursu“, zánik celého staršího pojmosloví a jeho nahrazení novým.

Právě pro historika má používání konceptu elity přednost menšího nebezpečí schematismu. Zachovává možnost generalizujících „sociologických“ výpovědí o proměně společnosti, a přitom ponechává historikovi velkou volnost, pokud jde o empirickou analýzu jednotlivých sociálních skupin. Přináší mu ale také problém, jak koncept elity spojit s pojmy jako *buržoazie/měšťanstvo*, ale také *inteligence/intelektuál*, *byrokracie* a *profese (socioprofesionální kategorie)* – tedy s pojmy, které s sebou nese koncepce Moderny, „odkouzleného světa“ moderní racionality a skupin, které tuto racionalitu vyjadřují, jsou nositeli Moderny. Koncept elity rozbíjí zdánlivou, ale jen schematickou jasnost vymezení „tříd“. Buržoazie se v některých radikálních interpretacích dokonce stává „fantomem“, mýtem, stejně jako „buržoazní revoluce“; tak je tomu u revizionistické školy historiků Francouzské revoluce. Zato koncept elity otevírá prostor pro diskuse například o vztahu mezi byrokracií a politickou elitou nebo inteligencí či intelektuály a elitou.³³

33 HORSKÝ, J.: *Noetika kulturních věd Maxe Webera a české dějepisceví*. Ústí n/L 1994; týž: *Historická demografie a nové metodické pohledy na sociální dějiny*. In: *Historická demografie*, 19 (1995).

Elity „buržoazie“ či měšťanstva byly vlastním nositelem české státní myšlenky a obráncem československé státní suverenity až do Mnichova. Platí obecně, že *elity* se utvářejí v evropských společnostech v dlouhém, několikageneračním cyklu a jejich stabilita (srv. pojem *establishment*) je nejpevnější tam, kde mají čas kombinovat svoje přednosti nakupeného bohatství a rodových „sítí“ se vzděláním, kvalifikací a zkušeností s „uměním vládnout“. Česká společnost rozvinula svoje „střední vrstvy“ ve velmi rozsáhlé a vnitřně diferencované míře již v průběhu 19. století. Proces formování jejich měšťanských elit probíhal celkově pomalu, organicky, od prvých desetiletí minulého století se reprodukoval v nových generacích pozvolným mezigeneračním vzestupem. Individuálních příkladů vzestupu strmě vzhůru bylo poskrovnu, za výjimky potvrzující pravidlo můžeme považovat například oba vedoucí politiky 19. století, F. Palackého a F. L. Riegera. Důležitou úlohu plnila sňatková strategie, jež zejména mladým studentům umožňovala vymanit se z „nizkých“ poměrů. Naopak v rodinách s mnoha dcerami docházelo často k sestupu nebo stagnaci, protože vřadaje na věna byly příliš vysoké. Je ostatně příznačné, že v divadelních hrách vydávaných pro ochotníky je téma ženitby, věna, zaopatření dcer nejfrekventovanější vůbec, a právě tyto „rodinné hry“ a veselohry patřily k nejoblíbenějším.

Československá republika v době svého zrodu měla tedy za sebou již několik generací utváření „moderní“ sociální skladby. Konečné zformování sociálních elit bylo sice přerušeno změnou státu, teritoria i etnických vztahů „vládnoucího“ a „podrobeného“ národa, kontinuita s touto „zakladatelskou“ minulostí však zůstala výrazně patrná ve městech i na venkově první republiky.

V českých zemích v okamžiku vzniku Československé republiky existovaly sice staré rodiny selské, s vysokou kulturou, i měšťanské patricijské rody ve městech, zejména v Praze a několika dalších sídlech dálkového obchodu. Jejich „češtví“ ale nebylo zdaleka jednoznačné, cítily se doma většinou spíše ve vzdělanosti a kultuře německé. Od těchto velkokupců a bankéřů, skutečných elit měst, pokud jde o původ, majetek i prestiž, se výrazně odlišovali ostatní měšťané, řemeslníci a majitelé drobných obchodů a živností. Hlavní vrstvy českého měšťanstva tvořily široký pás od drobného řemeslnictva a živnostníků k malým a středním průmyslovým podnikatelům, přičemž česko-německé národnostní boje odnímaly české společnosti její nejspěšnější jednotlivce.

Pražský *Handelsstand*, který zůstával ještě v 60.–80. letech 19. století silně německý nebo německo-židovský, byl patrně dlouho nejdůležitější stavovskou korporací ve městě. Cechovní systém řemesel, po polovině 19. století alespoň zčásti konzervovaný v systému živnostenských společenstev (podle živnostenského řádu z roku 1859 a 1883), měl oporu ve značně „korporativním“ rakouském živnostenském právu a brzdil diferenciaci podle individuálního výkonu a úspěchu malých živnostenských podnikajících dílen a krámků. V menších městech lokální omezenost na místní trhy udržovala převážně konzervativní měšťany v mezích tradice, jejich lokální elity tvořili zejména majitelé domů a obchodů na náměstích a hlavních třídách. Pro tyto elity malých měst „předkapitalistického“ období je typická tendence k uzavírání se do sebe, netolerance k „cizímu“, často se vyskytuje antisemitismus. Současně s uzavřeností vůči „světu“ je jim vlastní silné vědomí jejich ranku, místa v sociální hierarchii, rozlišované do řady stupňů podle patricijského původu, majetku a prestiže. Nejzámožnější mistři potravinářských a textilních řemesel (mlynáři, sládky, pekaři, hospodští, soukeníci atd.), obchodníci s obilím, řezníci a formani byli do konce 19. století, v důsledku postupující industrializace a urbanizace, kdy centra měst

začala obrůstat průmyslovými periferiemi, zatlačeni do pozadí. Na místě „elit“ je vystřídali majitelé továren, první zakladatelé „technických kancelář“ a dodavatelé vybavení cukrovarů, pivovarů, výrobci zemědělských strojů, stavitelé, architekti, spekulanti s pozemky. Teprve tento přechod od tradičního měšťanstva maloměst – s jejich spíše kastami než elitami – k utváření české „průmyslové buržoazie“ kapitalistického typu zakládal rodové tradice českých měšťanských elit, které již dosáhly většího majetku a prestiže ve své společnosti.³⁴ Spolu s průmyslovými podnikateli a se statkářskými a selskými hospodáři na venkově, kteří se zapojili do výroby pro národní trh, se díky rozvoji kreditního systému a akciových společností stávali součástmi hospodářské a řídicí sociální elity také investoři a manažeři finančních ústavů spořitelen, bank, pojišťoven.

Na průlomou „k Moderně“ se v poslední třetině 19. století výrazně podílela česká škola.³⁵ Už od 60. let 19. století se v Čechách a na Moravě rychle rozvíjela síť středních škol. Zřizovaly se školy odborné, zemědělské i průmyslové, reálky a obchodní akademie, gymnázia a učitelské ústavy. Důsledkem byl kvantitativní i kvalitativní růst „české inteligence“, která od poslední třetiny 19. století konkurovala německé a rakouské inteligenci v měřítku celé monarchie. Na kariérách úřednictva a také důstojníků ve státních službách je patrné, jak specifický význam mělo právě pro Čechy průmyslové, technické a specializované odborné vzdělání: politická a vojenská velitelská místa nebyla Čechům zpravidla dostupná, zato se uplatnili jako ženisté, dělostřelci, námořní důstojníci ve strojnách, důstojníci týlu, účetní, kartografové v armádě, jako celní, poštovní, železniční, hospodářští úředníci civilní služby, často také na panstvích velkostatků jako správci a jiný odborný personál. Sklon české inteligence k pragmatické odbornosti, studiu na reálkách, hospodářských školách, zemědělských a obchodních akademiích atd. odpovídal nutnosti rychle dostudovat a najít placenou existenci, na druhé straně reagoval na zvýšenou a diferencovanou poptávku po kvalifikovaných profesích inteligence za industrializace.

Z pamětí i dopisů a článků v dobových časopisech je patrná jiná mentalita těchto „nových vrstev“ měšťanstva, než byl konzervativní tradicionalismus staršího měšťanstva. Je to již nové sebevědomí řemeslníka, živnostníka, „podnikatele“ či „průmyslníka“, který dovede ocenit svou práci, sdružuje se ve spolcích, cestuje stále častěji do světa „na zkušenou“, vyhledává průmyslové výstavy.³⁶ Mimořádně velká byla například účast Čechů (organizovaná i kolektivně, například Průmyslovou jednotou a jinými spolky) na světo-

34 Sociálněhistorický výzkum české společnosti v souvislosti s formováním české průmyslové buržoazie, s procesem industrializace a urbanizace a se změnami demografickými pro období do roku 1918 zpracovali zejména J. Havránek a P. Horská. Srv. pro aplikaci metody francouzské klasifikace – „socioprofesionálního kódu“ HORSKÁ, P.: Několik poznámek k vývoji socioprofesionálního kódu rakouské statistiky povolání. In: *Sborník k dějinám 19. a 20. stol.*, sv. 9 (1984), s. 41–60. Táž: Pokus o využití rakouských statistik pro studium společenského rozvrstvení českých zemí v 2. polovině 19. století. In: *ČsČH*, 20 (1972), s. 648–676 aj.

35 *Dějiny českého a slovenského učitelstva*. I–II (Teze). Praha 1970; monografie či syntézy (J. Cach, J. Kopáč, O. Kodedová, V. Grycová a další), které na tento projekt navazovaly, dost utrpěly silnou ideologizací problematiky. Srv. syntézu KODEDOVÁ, O. – UHEREK, Z.: *Kapitoly z dějin učitelstva*. Praha 1972. Vznikly však cenné monografie o jednotlivých typech škol, bibliografie a studie Z. Černohorského, O. Kodedové, I. Otcovského aj. Např. Otcovský, I.: *Soupis učitelských a školských spolků v Čechách do roku 1900*. Praha 1977.

36 Jako typický příklad LIST, V.: *Paměti*. Ostrava 1992; "horizont" jeho cest: Uhry – Slovensko, Rakousko – Vídeň, Chorvatsko, Německo (Drážďany, Lipsko, Frankfurt aj.), Belgie – Lutych, Holandsko – Amsterdam.

vých průmyslových výstavách, zejména v Paříži v roce 1889. Máme ovšem co činit s českými vlastenci, a velké výstavy „české práce“ (zejména v letech 1891, 1895 a 1908, tedy Jubilejní, Národopisná, Obchodních a živnostenských komor) je utvrzují jak v sebevědomí, tak v nacionálním zápalu proti Němcům, často ale i proti konkurujícím Židům. Ferdinand Náprstek a jeho popularizace techniky a živností i osobní vzor a rady, dobová žurnalistika a spolková činnost řemeslnických besed, čtenářských spolků a od 70. let též prvních spolků dělnických, to vše poskytuje těmto vrstvám určitou filozofii práce, současně vlasteneckou i podnikatelskou.³⁷

Stejně významné pro potenciální rezervoár českých hospodářských, sociálních a politických elit bylo podstatné rozšíření škol pro učitele, od „preparandy“ (kterou měl studovat původně ještě Masaryk) až po učitelské ústavy. Absolventi učitelských, ale také hudebních a jiných školských ústavů, soukromých škol obchodních, těsnopisu, jazyků reprodukovali získané vzdělání i v prostředích skutečně „lidových“, na vesnici a v malých městečkách, v nedělních školách pro řemeslníky a živnostníky nebo i dělníky. S rozmachem boje o národní menšiny se zmnožil počet českých menšinových škol, financovaných národními obrannými jednotami (od 80. a 90. let 19. století), jež soupeřily s obdobnými spolky německými. Vzniklo hnutí lidových knihoven, které na vesnicích pomáhaly zakládat i studentské krajanské spolky, ustavovaly se osvětové odbory Sokola atd.

Česká buržoazie a maloburžoazie byla ve srovnání s německou spíše chudá nebo jen výjimečně zámožná, udržovala si ale zpravidla ve svých rodinách úctu ke vzdělání. Právě z dětí a vnuků takových rodin „středních vrstev“, učitelů, drobných úředníků, vyrůstaly mladší generace, studující na vysokých školách v předvečer první světové války, které vstupovaly do první republiky jako její potenciální elitní vrstvy.³⁸

Školou formování elit se stávají také rozmanité formy „sociability“ – národní, vzdělávací, čtenářské, kulturní, řemeslné, ale i hospodářské a politické spolky a kluby. V nich a kolem volebních aktivit, kampaní s jejich předvolební rétorikou, se česká inteligence učí „politice“, organizaci, vedení.³⁹ Je to elita, lze-li ji tak nazvat, hodně lokální, často konzervativní a „maloměšťácká“, nábožensky postupně stále více sekularizovaná, indiferentní, ale vysoko cenící vzdělání a kvalifikaci. T. G. Masaryk hodnotil tuto drobnou inteligenci kriticky: „Největší příčinu naší beztradičnosti vidím v té náboženské lhostejnosti; proto si náš průměrný inteligent neví rady s naší minulostí, ve které náboženství hrálo tak důležitou roli. Místo takové velké souvislosti má náš inteligent svůj kavárenský kroužek, hospodský stůl nebo nějakou místní nebo odborovou organizaci své politické

37 ŠOLLE, Z.: *Ferdinand Náprstek*. Praha 1994.

38 HAVRÁNEK, Jan: Předpoklady české kultury v Čechách v 19. století. In: *Město v české kultuře 19. století* / ed. M. Freimanová. Praha 1983, s. 108–122. Autor ukázal na statistickém rozboru almanachu významných českých osobností, že v něm jsou nadproporčně zastoupeni učitelé, literáti, inteligence pracující se slovy.

39 Na podněty francouzského výzkumu sociability (zejména M. Agulhon) odpověděla v 70. a 80. letech historiografie v Německu systematickým studiem spolků jako páteře „občanské společnosti“; srv. *Vereinswesen und bürgerliche Gesellschaft* / ed. O. Dann. München 1984; příklad vynikající monografie: KRUPPA, E.: *Das Vereinswesen der Prager Vorstadt Smichow 1850–1875*. München; Wien 1992. Česká historiografie spolkového života je dosud převážně roztržitěná do regionálních a lokálních studií, jen zčásti konfrontovaných na sympoziích, zejména v Praze (srv. *Documenta pragensia*, řada sborníků vydávaných Archivem hl. m. Prahy) a v Mikulově (srv. zejména *Politické strany a spolky na Jižní Moravě*: XXXII. Mikulovské sympozium. Brno 1993).

strany. Ten uzavřený vzduch štamlokálu, to jsou ty pravé malé poměry.⁴⁰ Byla to kritika až příliš přísná, poznamenaná Masarykovým puritanismem i náboženským základem jeho myšlení. Peroutka zaznamenává charakteristickou příhodu, že nejvíc se Masaryk – již jako prezident – pobaveně smál, když mezi „pátečníky“ u Karla Čapka přišel Vítězslav Nezval a „se svým obvyklým entuziasmem vykládal Masarykovi, že čím menší buržua – tím horší“.⁴¹ Malost českého měšťáka, případně českého charakteru vůbec – to je téma procházející českou literaturou a českými reflexemi neustále, od Nerudy přes Arne Nováka, který ve svých syntézách a eseích formuloval jakousi impresionistickou sociologii měšťáka, až po levicové kritiky první republiky, ale i Ferdinanda Peroutku.

S výjimkou Prahy neměla česká společnost „velké město“, a i Praha byla často kritizována za „kocourkovské poměry“, například Vilémem Mrštíkem, i jinými. Musela překonávat roztržičnost a někdy i izolovanost komunit malých českých měst a obcí a v důsledku toho „malost“ českých poměrů a myšlení. V historiografii se objevuje i názor, že český národ ve své skladbě vůbec nemá velkou, či dokonce ani střední „buržoazii“, zejména podnikatelskou, že byl až do první světové války ve svých elitách nanejvýš národem „maloměšťanů“ a sedláků a „drobné inteligence“. Je to ale patrně názor zjednodušující: český národ či česká společnost na počátku 20. století patřily sice k národům s takzvanou neúplnou sociální skladbou, ale platí to jen podmíněně, neboť svým dynamickým rozvojem si urychleně doplňoval z vlastních zdrojů i vyšší zámožné vrstvy a inteligence. Spíše než o neúplné skladbě by bylo lépe mluvit o skladbě nerovnoměrné. Uvnitř české společnosti působily již elity průmyslníků i velkoobchodníků, dokonce i někteří zástupci šlechty, která to však vrstva poměrně úzká, slabá a nestabilní. Vůči ní se zformovala asymetricky velká skupina či spíše řada skupin „maloměšťáckých“, vrstvy, kterým se ve Francii za Gambetty říkalo *couches nouvelles*, nové vrstvy, dynamické a ctižádostivě dravé. Zatímco ve Francii Třetí republiky jsou ale formujícím profesním prostředím především právní povolání (advokacie, notáři, soudy) a lékaři, svobodná povolání vůbec, a ovšem literární salony se vzdělanci a učenci univerzit a „velkých škol“, v českých zemích tuto úlohu dlouho plní méně diferencované „měšťánské“ či „řemeslnické besedy“, nebo dokonce jen „stolní společnosti“ v hospodách a později kavárnách. Dokonce ani mezi poslanci zemských sněmů a Říšské rady – i v éře převahy „advokátské“ mladočeské strany v české politice od 90. let 19. století do války – neměli advokáti tak drtivou převahu jako ve stejné době právníci a advokáti v parlamentech západních demokracií, zejména ve Francii.

Pro formování českých elit byl patrně – soudíme-li podle biografii osobností první republiky – zvláště důležitý dvojitý typ prostředí: zaprvé česká univerzita a české střední a vyšší školství vůbec (jak již bylo zčásti předmětem výkladu), zadruhé české noviny a časopisy, jejich redakce a administrace.

40 *Hovory s T. G. Masarykem*. Praha 1928, s. 85. Připravované biografické slovníky, zejména *Biografický slovník České republiky*, red. J. Novotný, zatím vydáno ukázkové nulté číslo, Praha, Historický ústav AV ČR 1994; *Biografický slovník Slezska a severní Moravy*, red. L. Dokoupil, zatím vydány seš. 1, 2, Opava; Ostrava 1993, 1994, spolu s dokončeným *Slovenským biografickým slovníkem*, sv. I–VI, 1986–1994, vytvářejí základnu dat pro příští analýzy různých skupin. Srv. též BÍLKOVÁ, P.: Biografický slovník techniků, manažerů a hospodářských pracovníků, kteří se zasloužili o rozvoj ostravsko-karvinského revíru před rokem 1918. In: *Studie o Těšínsku*, sv. 7 a 8, (1979, 1980). Slovníky osobností první Československé republiky, které vyšly v poslední době, jsou pro potřeby výzkumu většinou málo podrobné a úplné.

41 PEROUTKA, Ferdinand: *Deníky...*, s. 134.

Jako nepřímý doklad mimořádného významu tohoto druhého činitele pro národní společenství můžeme citovat následující slova Ferdinanda Peroutky, pronesená nad hrobem přítele Rudolfa Jílovského: „Demokracie ze všeho nejvíce zakládá se na dobře fungujícím veřejném mínění, na onom neodolatelném proudu uvnitř národa, který k něčemu říká ano a k něčemu ne a který některé věci nazývá počestnými a některé hanebnými.“ Novináři se ovšem také živí a živili vzájemnými polemikami a stránkami novin protoklo mnoho špíny. V 19. století proto neměli „literáti“ dlouho příliš dobrou pověst; byli „pisálky“, výkonnými sluhy pro elity měšťanské politiky. Bylo jich však potřeba s rozvojem spolkového života stále více a jejich status se již v poslední třetině 19. století měnil. Redaktoři v nově zakládaných časopisech, které vystupovaly jako mluvčí a orgány spolků, hnutí a institucí, neobyčejně hustě rozvinutý regionální a lokální tisk, který měl ve srovnání se sousedy – i velkým Německem – neuvěřitelně početné abonenty a čtenáře, získávali na moci a vlivu.⁴² Ten byl často spojen s místní politickou činností – první uznání a postup na žebříčku autority znamenala kandidatura a volba do samospráv obcí a měst. Redaktoři se vedle místních honorací zámožných měšťanů a svobodných profesí prosadili i do vedení místních „aktivů důvěrníků“ staročeské nebo mladočeské strany. Od 90. let pak mnozí z těchto zdola rostoucích měšťanských elit zakládají sami nové politické spolky a „nové strany“. Jsou organizátory politického i kulturního života, podílejí se však také – zejména ve venkovských městech – na zakládání občanských záložen a „kampeliček“, spotřebních družstev či vesnických družstev skladovacích a dopravních, pronikají do obchodních a živnostenských komor. Biografie veliké části poslanců parlamentu první republiky jsou v předválečném období vyznačeny takovou kariérou. A celá první formativní fáze života Rudolfa Berana, podle jeho rukopisných pamětí, je naplněna touto drobnou organizační, řečnickou a také redaktorskou prací.

Mohutný impuls pro sociální vzestup drobného měšťanstva znamenal přístup k vysokoškolskému vzdělání. Po rozdělení univerzity v Praze a zřízení české Karlo-Ferdinandovy univerzity v letech 1882–83 vzniklo nové prostředí, v němž se formovaly mladé politické elity. Jak rychle toho mládež využila (nejen studentská mládež, ale i s ní v Praze a okolí se stýkající mládež živnostenská, řemeslnická a dělnická), ukázala generace Omladiny⁴³ jak svým vystoupením v roce 1893, tak i pozdější účastí na politickém, hospodářském a kulturním životě republiky. Generace studentů z přelomu století, pokud pocházela

42 *Tamtéž*, s. 172. Srv. statistiky a číselné údaje do poloviny 20. let pro časopisy, ediční řady a knihovny, noviny, počty tiskáren atd. ČAPEK, E.: *Z literatury pokrokového hnutí*. Praha 1928 (zvl. otisk Nové Čechy, 1928).

43 HAVRÁNEK, J.: *Počátky a kořeny pokrokového hnutí studentského na počátku devadesátých let*. Praha 1961, s. 5–34 (AUC-HUCP, II/1); týž: *Protirakouské hnutí dělnické mládeže a studentů a události roku 1893*. Praha 1961, s. 21–86 (AUC-HUCP, II/2); týž: *Boj za všeobecné, přímé a rovné hlasovací právo roku 1893*. Praha 1964 (Rozpravy ČSAV, řada společenských věd, sv. 74/2) a další. Havránkovy statě, roztroušené po řadě sborníků, jsou základními kameny pro budoucí „dějiny české inteligence“, kterou česká historiografie dosud nemá. Srv. bibliografii Havránkových prací v sborníku *Bildungsgeschichte, Bevölkerungsgeschichte, Gesellschaftsgeschichte in den böhmischen Ländern und in Europa*: Festschrift für Jan Havránek zum 60. Geburtstag. / Ed. H. Lemberg [et al.]. Wien; München 1988. Rubem tohoto prudkého nástupu nových vrstev české inteligence díky osamostatnění české univerzity bylo posilováno tendencí k národní separaci a „intelektuální dezintegraci“ Čechů a Němců. Srv. SEIBT, F., ed.: *Die Teilung der Prager Universität 1882 und die intellektuelle Desintegration in den böhmischen Ländern*. München 1984. Pro Moravu: MALÍŘ, J.: *Opozici hnutí české inteligence a maloburžoazie na Moravě v letech 1896–1909*. In: *ČsČH* 28 (1980), s. 828–862. Těž PERNES, J.: *Spiklenci proti Jeho Veličenstvu*. Praha 1988.

z českých vnitrozemských oblastí, nebyla již přirozeně dvoujazyčná, němčinu se učila jako cizí jazyk. V politických debatách z počátků republiky – a to i na vysokých úrovních, například ve výborech parlamentu – bylo dorozumění mezi Čechy a Němci obtížnější i z toho důvodu, že obě strany pocitovaly hovor v druhém jazyce již jako zátěž a strategickou nevýhodu. Jazykový nacionalismus, hájený důsledně všemi měšťanskými českými stranami 19. století s výjimkou realistů, posilovaly nejen demonstrace a srážky vyvolané nezdařenými reformními pokusy vlády od Taafeho po Badeniho a Františka Thuna, ale i bojovné akce studentů oddělené české a německé univerzity v Praze. Češi však díky vlastní univerzitě získali základnu pro formování vlastní inteligence a současně s tím i autoritu vědy, která posvědčovala mechanismus výběru elit. Podobnou funkci měla – přes svůj vysoce konzervativní a dynasticky loajální ráz – Česká akademie věd a umění císaře Františka Josefa I. (činnost zahájena 1891). Intelektuální elity musely ovšem od té doby čelit neustálému nebezpečí provincialismu, ustavení vlastních, ve srovnání s Evropou méně kritických kritérií. Díky Masarykovi a dalším profesorům na české univerzitě se to – až do konce 30. let – českým intelektuálům dařilo. Ověřovali si také svoje kvality „ve světě“, zejména ovšem uvnitř monarchie. Slovanská příbuznost – a tím i snazší porozumění jazykům a kultuře předlitavských i zalitavských Slovanů, nebo i Poláků, Ukrajinců a Rusů v Rusku – pomáhala houževnatým českým řemeslníkům, obchodníkům, podnikatelům a ovšem i hudebníkům, učitelům a profesorům nacházet existenci. „Vývoz“ české inteligence na Balkán a do Ruska se týkal především technických profesí a obchodnictva, za prací však odjížděli i lékaři, hudebníci atd. Do republiky se po roce 1918 nevrátili všichni, ale počet lidí s evropským nebo i světovým rozhledem mezi českou inteligencí musel být značný. Tato skupina se rozrostla i díky návratu části krajanů z Ameriky, Francie, západní Evropy, legionářů ze zahraničního vojska i absolventů studijních pobytů a stáží v zahraničí.

Pro utváření charakteru českých měšťanských elit měl neobyčejný význam ještě jeden aspekt: blízkost měst, městeček a vesnic v prostoru české a moravské krajiny – a zároveň blízkost nejrůznějších povolání v klanech rozvětvených rodin. V pamětech a biografiích českých intelektuálů, spisovatelů, dramatiků a novinářů, jakož i v osobních dokladech zaměstnanců ministerstev z doby první republiky, je pozoruhodným rysem příbuzenská rozvětvenost jejich rodů. Koncem století ještě doznávalo i v měšťanském prostředí období početných rodin. Pět i více dětí tehdy nebylo žádnou výjimkou. Nápadné je v těchto písemnostech rovněž propletení drah sociálních a profesních s „genealogiemi“ rodů a velká rozmanitost malých i větších kariér.⁴⁴ Tato „hustota“ a příbuznost povolání, sociálních vrstev, vzdělání na různých stupních a s různou mírou úspěšnosti je myslím pro české měšťanské elity první republiky příznačná. Provází ji jistý pragmatický postoj k životu, „demokratická mentalita“, která je dána znalostí různých prostředí v příbuzenstvu, v sousedství, ve městě i na vesnici. Tato zkušenost k nám důvěrně promlouvá v literárních dílech Karla Čapka nebo Karla Poláčka. Jakmile bylo překonáno kastovníctví malých měst,

44 Otto Urban (viz pozn. 32) upozornil na specificky českou blízkost sídel a městeček, intenzitu komunikací a tím i kulturních aktivit. Pro velikost rodin viz studie vynikající české historické demografie: E. Maur, L. Fialová, P. Horská, L. Nesládková, A. Šubrtová v časopise *Historická demografie*, kde byly otiskovány i bibliografie oboru za pětiletá období. Srv. též LÁŇÍK, J.: Vybrané demografické charakteristiky některých českých měst ve druhé polovině 19. století. In: *Historická demografie*, 11 (1987), s. 153–188.

zakládající se na malých rozdílech mezi „stavy“ a profesemi i uvnitř nich, a jakmile se otevřela cesta k demokratické integraci a vzestupu ve vlastním státě, vtiskl tomuto státu a jeho elitám tento způsob formování jeho často konstatovaný demokratický charakter. To neznamená nutně plebejství či v Patočkově formulaci charakter „sluhy osvobozeného shora“.⁴⁵ Domnívám se, že ve vztahu českého „egalitářství“ k „elitismu“ je obsažena velmi výrazně touha po sociální spravedlnosti a solidaritě, jejímž strukturálním základem je právě blízkost, až doslova rodinná, různých vrstev městské a maloměstské i rolnické pospolitosti – kontinuum, které sahá od vzdělaných dělníků a rolnických písmáků až k *selfmademanům* českých podnikatelů a sedláků. V takových prostředích se – bez ohledu na distinkce a rozdíly mezi jednotlivými stupni, vrstvami, pozicemi – nedaří elitářským ideologiím, to však ještě neznamená, že tato společnost neuznává „elitu výkonu“.

V tomto článku si všímáme měšťanstva z hlediska jeho „sociální mobility“ vzhůru, vstupu mezi elitní vrstvy. Byly ovšem také kariéry sestupné a životní krachy. Zejména tragický dopad hospodářské krize z počátku třicátých let na řemesla a živnosti a „střední vrstvy“ poskytuje v tomto směru četné příklady. Právě tyto vrstvy, a ovšem i dělnictvo a drobná inteligence, se stávaly přirozenou živnou půdou pro kritiku „kapitalismu“ a „buržoazních elit“.

Prvorepublikové řídicí vrstvy se jen pomalu odpoutávaly od charakteristických rysů českého měšťanstva 19. století. Příznačné jsou diskuse v tisku, například na stránkách legionářského listu *Národní osvobození* v roce 1924, které podnítila Marie Pujmanová svými fejetony na téma: má už Československo svou „velkou buržoazii“ evropského stříhu, nebo posud ne? A zejména: jsou již pražské salony schopné konkurovat západoevropským? Odpověď se klonila – na základě kulturních hodnotových měřítek – spíše k záporu. Sama Pujmanová, jako ostatně většina novinářů a literátů první republiky, zobrazovala vládnoucí elity kriticky jako „měšťáky“. Osoba „buržoy“, „kapitalisty“, „nových zbohatlíků“ byla karikována a ostře odsuzována socialisty, anarchisty i prvními českými komunisty, zvláště ostře u S. K. Neumanna a skupiny kolem časopisu *Červen*, pohrdavě přezírána u poetistické a surrealistické avantgardy nebo ve studentských časopisech, jako byl *Trn*. Kritiku sdílelo i „pokrokářské“ učitelstvo, ovlivněné Zdeňkem Nejedlým a hnutím za obrodu pedagogických studií (*Var*, *Učitelské noviny*, *Škola vysokých studií pedagogických* a jiné). „Černá“ barva převládala ale i v generačních románech o „úpadku starých rodů“ (A. M. Tilschová, B. Benešová, A. Stašek a jiní). V této kritice se s levicí „kulturní fronty“ shodovala i katolická kritika, která se přidržovala starších archetypů „zkaženého města“ a měšťáků oproti „čistému venkovu“, prostotě a zbožnosti tradičního života vesničanů. Také četné pokusy intelektuálů o morální a duchovní reformu české společnosti, jako byly aktivity akademické evangelické mládeže, seskupující se kolem organizací YWCA a YMCA a inspirované zejména Emanuelem Rádlem a J. L. Hromádkou (*Křesťanská revue*, *Kalich*), nebo takzvané Etické hnutí, ovlivňující část středoškolských profesorů a mládeže (brněnský okruh I. A. Bláhy, v Praze Josef Fischer a *Studentský časopis*), vesměs nešetřily „měšťáka“.

45 PATOČKA, J.: *Co jsou Češi?* Praha 1992. Srv. podrobněji SVÁTEK, F.: Poznámky o egalitářství a elitismu v české politické kultuře. In: *Sešity CEFRES*, 3 (1993), s. 19–22 a francouzsky 1994.

Československo a jeho inteligence přejímaly kulturněkritická hlediska a estetická měřítka, jak je vypracovala západoevropská vrstva moderních intelektuálů, kteří se „rozešli“ s měšťskými majetnými a mocnými vrstvami. V české kulturní veřejnosti ztrácela „tradiční měšťanská elita“ prestiž, byla podminována karikaturami a kritikami, které se inspirovaly „dekadenty“ i „avantgardou“, „anarchistickou bohémou“ i socialistickými „akademiky“. V českých zemích se k tomu přidala specifická kritika „českého Kocourkova“, „české malosti“, ke které vydatně přispíval jak F. X. Šalda v *Zápisníku* se svými estetickými měřítky, tak jízlivá a útočná, nábožensky zanícená kritika v *Rozmachu* Jaroslava Durycha. V široké škále českých literárních a kulturních revuí 20. a 30. let vlastně nenajdeme otevřené obhájce „měšťácké kultury“. Nesetkáme se s nimi dokonce ani v časopise jako *Lumír*, vydávaném Uměleckou besedou a usilujícím o kontinuitu měšťanské kultury 19. století (V. Dyk), nebo v literární revui *Cesta*, profilované kritiky z okruhu národní demokracie (V. Rutte, s účastí Karla Hocha, J. O. Novotného a jiných). Ani časopisy, které byly vedoucími osobnostmi a abonenty vázány k měšťanskému čtenáři a dostávaly i dotace od vedoucích „buržoazních“ stran, se k takovému ideálu nehlásily. Tuto funkci přebíraly vedle deníků, jako byly *Národní listy* či *Národní politika*, zejména populární magazíny a časopisy jako *Gentleman* (později *Aventinský magazín*), *Salon*, *Pražský týden*, případně „bulvárnější“ společenské a filmové časopisy nakladatelství Melantrich, podniků Tempo nebo spíše na „lidový vkus“ venkova zaměřené rodinné časopisy agrárního nakladatelství Novina či katolických podniků.

Jaká však byla skutečná, nekarikovaná mentalita či životní styl sociálních elit první republiky? Lze se k ní snad přiblížit studiem románů a povídek, a zejména vzpomínek, v kombinaci s obrazovým materiálem, památkami muzeí, fotografiemi z rodinných alb. Eseje J. Kroutvora se pokusily publikované prameny shrnout a rehabilitovat životní styl měšťanských elit první republiky.⁴⁶ Autor oceňuje (až trochu elitářsky) exkluzivní vkus, shledává na stránkách pamětí a časopisů první republiky, v plakátech a užitém umění stopy po jejich salonech, oblečení, luxusu, zábavách. Pramenná základna je však omezená a poněkud asi přeceňuje „elitní“ vkus pražských měšťanů. Například jím citovaný časopis redaktora Václava Hladíka ml. *Gentleman* přinášel sice vkusné reklamy i zajímavé stati, ale také reportáže s fotografiemi z plesů a jiných „velkých společenských událostí“, které jednoznačně – i užívanými tituly dam – představují společnost značně maloměstskou a procovskou. Obliba trampské literatury a výsměch „paďourům“ v téže době v časopisech osad a trampského hnutí, studentský satirický *Trn*, satiry Osvozeného divadla a podobně ukazují, že tento typ elitního stylu života si nezískal všeobecnou úctu. A problémem elit je vždy vztah k „masám“, minority k většině: elity musí být jako elity uznávány, nestačí, když to o sobě proklamují, musí mít *power of persuasion*. Demokracie jsou místem pro soupeření elit nejružnějších skupin a schopnost či umění prosadit „své“ hodnoty, a to nejen ve volbách a v politice, ale i ve společnosti a kultuře, v celém prostoru pospolitosti je měřítkem úspěchu elity nebo jejího selhání právě jako celospolečensky dominující vrstvy.

46 KROUTVOR, J.: *Potíže s dějinami*. Praha 1990. Srv. SKÁCELÍK, F.: *Krásná setkání*. Praha 1970. (Paměti zaměřené zejména k osobnostem F. X. Šaldy a Růženy Svobodové a jejich „salonu“.) Srv. i Skácelíkovy „klíčové“ romány, jejichž postavy mají svůj reálný předobraz ve skutečných lidech pražské a české „elitní“ společnosti doby od přelomu století do 30. let, např.: *Architekti Malota*. Praha 1938.

Ze všech dílčích výpovědí a svědectví je však zřejmé, že proces „překonávání malosti“ a provinciality se vznikem státu teprve započal.

* * *

Jaké tedy byly měšťanské či buržoazní elity za první ČSR? Mnoho o tom nevíme, neboť dosavadní výzkum byl zaměřen mnohem více na dělnictvo a lidové vrstvy než na „buržoazii“. Z uvedené skicy problematiky však vyplývají některé znaky:

- 1) neukončenost vývoje, přechod od „malé“ k utváření „velké buržoazie“ nebyl dokončen;
- 2) početnost a hustota vazeb mezi malými a středními měšťany, řemeslníky a živnostníky;
- 3) velký význam školství, vzdělávání a sebevzdělávání (i dospělých), a tedy i důležitost českých knih, novin, časopisů;
- 4) dynamičnost, proměnlivost struktur měšťanstva.

Bude proto třeba zkoumat jednotlivé skupiny měšťanských elit především na základě kvalitativních rozborů, které se opírají o excerpce a analýzy obsahu jednotlivých významných časopisů a revuí, spolků a „národních institucí“, jakož i o biografie individuální a skupinové. Takových rozborů je dosud velmi málo a budou muset postupně doplňovat statistickou analýzu sociální struktury, které již bylo věnováno více prací.

Možnosti a hranice rozvoje ekonomiky v meziválečném Československu a úloha hospodářského managementu

Jaroslav Pátek

V literatuře zabývající se vznikem a vývojem předmnichovského Československa je rozšířen názor o jeho poměrně značné hospodářské vyspělosti. Někteří autoři ho dokonce řadí k průmyslově nejvyspělejším zemím Evropy. Pokud přiznávají některé hospodářské a sociální defekty, pak je většinou vysvětlují nedostatkem času k jejich překonání vzhledem ke krátké době trvání předmnichovské republiky. Hlubší pohled na hospodářský vývoj předmnichovského Československa však ukazuje, že příčiny těchto defektů byly daleko složitější.

V tomto článku se chceme pokusit objasnit možnosti a hranice rozvoje československé ekonomiky v letech 1918–1938. Vycházíme z jejího celkového stavu, ovlivněného hospodářským dědictvím po bývalé rakousko-uherské monarchii, a pokoušíme se ukázat, jak se staral nově vzniklý stát a podnikový management o její další rozvoj. Z tohoto pohledu jsme považovali za důležité věnovat náležitou pozornost technické úrovni jednotlivých odvětví. Zabývali jsme se proto i stavem výzkumu, vědy, techniky a řízení. V tomto směru hrál důležitou úlohu podnikový management, jehož činnost však není v naší historické literatuře náležitě zpracována. Hojně pěstované dějiny závodů kladly důraz na sociální postavení dělníků a jejich politické zápasy a podnikovým managementem se zabývaly jen výjimečně. Pokusili jsme se proto na základě výsledků semináře k dějinám podnikání na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy tuto složitou problematiku alespoň naznačit.

V prvé řadě je třeba konstatovat, že hospodářská činnost nově vzniklého státu byla organizována na relativně nevelké rozloze území s omezenými surovinovými a lidskými zdroji. Československý stát zaujímal 21 % plochy (140 519 km²) s 26 % obyvatel (13 612 412) bývalé monarchie. Spojily se v něm dvě nesteré vyvinuté ekonomiky – průmyslově pokročilejší západ s relativně vyspělejším průmyslem a intenzivní zemědělskou výrobou (české země) a agrární východ s nedostatkem průmyslu a zaostalým zemědělstvím (Slovensko, Podkarpatská Rus). V podmínkách hospodářského liberalismu a volné konkurence se nemohla prosadit tendence k hospodářskému vyrovnání obou oblastí.

V nově vzniklém státě bylo soustředěno kolem 70 % průmyslové výroby bývalé monarchie převážně v českých zemích. V jednotlivých odvětvích to bylo 92 % sklářství, 92 % cukrovarnictví, 87 % potravinářství, 85 % vlnářství, 75 % bavlnářství, 75 % zbrojního průmyslu, 75 % těžby černého uhlí, 75 % chemie, 65 % papírenství, 63 % těžby hnědého uhlí, 60 % hutí atd.¹ Tento průmysl, vyrábějící dříve pro rozsáhlý a celně chráněný trh celé monarchie, se po vzniku samostatného státu stal průmyslem vývozním. Meziválečné Československo muselo vyvážet stále mezi 30–40 % veškeré průmyslové produkce, zatímco průmyslová Anglie ve stejné době vyvážela 25 %, Japonsko 21 %, Německo 20 %, USA 15 %. Vývozní charakter státu přirozeně vedl k hospodářským ambicím převzít ve střední a jihovýchodní Evropě úlohu bývalé monarchie.

Vytvoření samostatného státu vrhalo průměrnou hospodářskou úroveň jeho západní poloviny značně zpátky. Je to patrné ze struktury hospodářsky aktivního obyvatelstva.

Struktura zaměstnaného obyvatelstva v Československu v letech 1910–1930 podle hospodářských sektorů²

Území	Rok	Zemědělství, les- nictví, rybolov	Průmysl, řemesla	Služby	Celkem
Československo	1910	42,0	34,1	23,9	100
	1921	39,6	33,8	26,6	100
	1930	34,7	34,9	30,4	100
České země	1910	34,4	39,9	26,7	100
	1921	31,6	40,0	28,4	100
	1930	25,6	41,4	33,0	100
Slovensko a Podkarpatská Rus	1910	63,5	17,4	19,1	100
	1921	61,8	16,5	21,7	100
	1930	58,5	17,8	23,7	100

Zatímco české země měly průmyslový charakter již v roce 1910, pak Československo jako celek začalo být průmyslovým státem až v roce 1930. Z tabulky je dále patrné, že industrializace probíhala rychleji v českých zemích. Po spojení českých zemí se Slovenskem a Podkarpatskou Rusí se projevily také značné rozdíly v úrovni vzdělání a kultury. Podle statistiky Mezinárodní organizace práce bylo v roce 1921 v Čechách 2,4 % dospělých negramotných, na Moravě a ve Slezsku 3,3 %, na Slovensku 15 % a na Podkarpatské Rusi 50 %. Podobné rozdíly existovaly rovněž v oblasti středoškolského a vysokoškolského vzdělání.³

1 *Deset let Československé národní banky*. Praha 1937.

2 *Statistická ročenka*. Praha 1937, vývoj společnosti v číslech, s. 90.

3 BÖKER, F. – BÜLOW, F. W.: *The rural exodus in Czechoslovakia: Results of Investigations*. Geneva 1935.

Zděděná struktura průmyslu, zemědělství i dopravy neodpovídala novým podmínkám, proces koncentrace výroby byl v Československu na nižší úrovni než v ostatních průmyslově vyspělých zemích. Ukazuje to statistika průmyslových podniků k 27. květnu 1930.

Struktura československého průmyslu v roce 1930⁴

Podniky podle počtu zaměstnanců	Podniky		Dělníci		Energie	
	Počet	%	Počet	%	HP	%
6–20	28 612	69,0	262 326	15,6	189 030	7,3
21–50	7 020	17,0	223 358	13,3	196 963	7,5
51–100	2 905	7,0	202 617	12,2	247 351	9,5
101–250	1 833	4,4	281 144	16,8	357 951	13,7
251–500	622	1,5	213 667	12,7	314 650	12,0
nad 500	446	1,1	492 160	29,4	1 299 898	50,0
celkem	41 438	100	1 675 272	100	2 605 848	100

Při sčítání 27. května 1930 bylo sice evidováno celkem 378 015 průmyslových závodů, převážná většina z nich (336 577) však byly řemeslnické dílny nejvýše s pěti zaměstnanci nebo malé specializované dílny zpracovávající dřevo, textil, kůže, potraviny a jiné. Těchto 89 % závodů se podílelo na spotřebě energie 10,5 %. Naproti tomu 41 438 závodů s více než 6 zaměstnanci spotřebovávalo 89,5 % energie. Závody nad 500 zaměstnanců se podílely na spotřebě energie 50 %. V těchto závodech pracovalo 30 % všech dělníků. Pyramidální struktura průmyslového podnikání vytvářela příznivé podmínky pro pokračování procesu koncentrace, a zejména pak pronikání finančního kapitálu prostřednictvím dceřiných společností do ostatních oblastí. Současně také umožňovala, vzhledem k levnější pracovní síle a relativně stabilním politickým podmínkám demokratického Československa, pronikání zahraničního kapitálu do československého průmyslu. První světová válka oslabil rakouský a německý kapitálový vliv, což umožnilo spojení československých finančních a průmyslových zájmů s vlivnými finančními skupinami ve Velké Británii, Francii, Belgii a USA. Přibližně čtvrtina československého průmyslu byla v rukou zahraničních investorů, z toho 68 % pocházelo ze západní Evropy (Velká Británie 30,8 %, Francie 21,4 %, Holandsko 8,8 %, Belgie 7,1 %, Švýcarsko 4,5 %, USA 3,5 %).⁵

Ještě větší rozdíly se vytvořily ve struktuře zemědělské výroby, na rozdíl od země s rozvíjející se progresivní farmářskou výrobou (Nizozemí, Belgie, Anglie). Výrobně sociální struktura československého zemědělství měla na jedné straně latifundistický charakter a na straně druhé zde existovala masa drobných závodů.

Těžiště zemědělské výroby spočívalo v masě drobných a středních závodů, jejichž pozemková držba byla roztržena do obrovského množství parcel. 71 % závodů do 5 ha obhospodařovalo 23 % zemědělské půdy. Naproti tomu 1 % závodů nad 50 ha hospodařilo

4 Československá statistika. Praha 1935, s. 117–119.

5 TEICHOVÁ Alice: *Wirtschaftsgeschichte der Tschechoslowakei 1918–1980*. Böhlau 1988, s. 41; *Mezinárodní kapitál a Československo*. Praha 1994, kap. II.

na 20 % ha zemědělské půdy. Nedostatek půdy nutil menší zemědělské závody, aby si půdu připachtovaly nebo hledaly další zaměstnání v jiných odvětvích. Na 200 tisíc drobných rolníků pracovalo rovněž v lesnictví a přibližně stejný počet v průmyslu a stavebnictví. Zemědělská výroba na Slovensku měla ještě převážně přírodní charakter. Výroba pro trh se omezovala jen na úrodnější oblasti jižního Slovenska. V některých oblastech se udržovaly středověké přežitky. Teprve v roce 1920 byly zrušeny přírodní závazky k církvi a takzvaný želiarský poměr (bezplatná práce na velkostatku za pronájem pozemku). Na mnoha místech se udržovalo ještě trojhonné hospodaření. Odhaduje se, že desetihektarový závod na Slovensku odpovídal svou produkcí zhruba čtyřhektarovému závodu v Čechách. Elektřina se téměř nepoužívala a v odlehlejších oblastech nebyla zavedena ani do okresních měst. První pozemková reforma, postihující více než 4 miliony ha veškeré půdy, z toho 1 372 000 ha zemědělské půdy, se snažila posílit farmářský charakter zemědělské výroby.

Výrobně-sociální struktura československého zemědělství v letech 1921–1930⁶

Velikostní skupiny v ha z. p.	Počet závodů		Zemědělská půda v ha	
	1921	1930	1921	1930
0,1–2	333 010	259 129	260 869,49	218 108,09
2–5	172 913	178 923	560 667,09	601 544,41
5–10	70 894	93 263	572 305,41	656 337,36
10–20	58 580	61 300	823 016,49	861 588,16
20–50	20 128	21 250	538 921,32	576 362,24
50–100	1 780	2 063	123 810,49	143 011,81
nad 100	2 082	1 360	371 768,43	223 378,76
celkem	669 387	617 297	3 251 418,72	3 280 330,83

Zemědělská výroba v meziválečném období se však mohla opírat o dobře vybudovanou síť zemědělského družstevnictví (družstva úvěrní, nákupní a prodejní, zpracovatelsko-výrobní, pomocná, potravní a stavební). Družstva se sdružovala ve svazy, které ve stále větší míře monopolizovaly oblast úvěru, obchodu a zpracování zemědělských produktů. Počet družstevních svazů a ústředí se v tomto období zhruba trojnásobil. Vrcholným orgánem československého družstevnictví byl od roku 1921 Centrokooperativ a jeho prostřednictvím byla družstevní ústředí zastoupena v řadě dalších podniků a bank (Národní banka, Plodinová burza, Agrární banka a jiné). Charakteristickým příkladem družstevního monopolu byla Ústřední jednota hospodářských družstev, která sama vytvořila koncern 11 družstevních svazů a v řadě dalších měla kapitálovou účast. Vedle Ústřední jednoty rozvíjelo svou činnost dalších asi 11 družstevních svazů, většinou zemského a národního charakteru. V roce 1936 byly přes družstevní svazy prodány dvě třetiny veškerého tržního množství obilí.⁷

6 STOČES, F.: *Postavení zemědělské malovýroby kapitalistické ČSR*. Praha 1958, s. 274; srov. též *Sčítání zemědělských závodů dle stavu k 27.5.1930*.

7 *Výroční zpráva Kooperativy 1936*. Praha 1937.

Zavádění vědeckého a technického pokroku do zemědělské výroby, i když značně nerovnoměrné a pomalé, se přece jenom projevilo v růstu intenzity a produktivity zemědělské práce. Mechanizace a elektrizace působily především na růst produktivity, zatímco chemizace, meliorace, šlechtitelství zvyšovaly více intenzitu. Spojení zemědělské výroby s potravinářským průmyslem vedlo ke vzniku hospodářských soustav, které v některých úrodných oblastech dovedly zemědělskou výrobu až k nejvyšší možné hranici intenzity a produktivity. Následující tabulky ukazují růst hektarových výnosů a zvyšování počtu hospodářských zvířat.

Přehled vývoje hektarových výnosů v letech 1880–1937⁸

Rok	Pšenice	Žito	Ječmen	Oves	Brambory	Cukrovka
1880–1892	13,7	11,4	13,5	11,0	69,3	209,1
1902–1914	17,4	15,4	17,5	14,3	95,5	267,3
1920–1933	18,6	16,8	18,2	17,4	122,5	270,0
1933–1937	19,0	17,2	18,5	17,6	142,4	274,7

Přehled vývoje počtu hospodářských zvířat v českých zemích v letech 1900–1937 v kusech

Druh	1890	1910	1920	1937
Koně	392 458	423 167	385 806	403 565
Skot	3 251 678	3 288 291	3 043 091	3 298 409
z toho krávy	x	x	1 428 566	1 805 945
Prasata	1 169 679	1 790 545	1 437 050	2 461 941
Ovce	275 630	182 863	217 357	44 821
Kozy	561 117	649 615	1 117 947	631 102
Drůbež	11 132 499	4 237 617	x	29 777 707

Velmi zajímavé je srovnání rostlinné produkce na jednu osobu zemědělského obyvatelstva a na jednu osobu veškerého obyvatelstva. Tabulka ukazuje celkový pokles zemědělského obyvatelstva, přičemž výroba rostla nejen na jednu osobu zemědělského, ale i veškerého obyvatelstva.

8 Sestaveno ze statistických ročenek příslušných let a REICHA, E.: *Prameny a základy zemědělského pokroku*. Praha 1936. Údaje pro živočišnou výrobu převzaty ze *Statistické příručky republiky Československé*. Praha 1925 a *Statistické ročenky 1948*.

Výkonnost a intenzita zemědělství v Čechách⁹

	1881– 1890	1891– 1900	1901– 1910	1911– 1920	1921– 1930	1931– 1935
Procento obyvatelstva na konci desetiletí						
nezemědělského	59,40	64,30	67,70	70,30	75,90	x
zemědělského	40,60	35,70	32,30	29,70	24,10	x
Výroba (v q) na jednu osobu zemědělského obyvatelstva hlavních						
obilovin	8,04	8,63	11,42	9,98	14,51	15,74
brambor	9,88	11,78	15,06	10,24	19,69	23,09
Výroba (v q) na jednu osobu veškerého obyvatelstva hlavních						
obilovin	3,26	3,07	3,68	2,96	3,49	3,79
brambor	4,01	4,20	4,85	3,03	4,74	5,56

Rovněž průmyslová výroba se v meziválečném období neobyčejně zvýšila. Její vývoj byl však cyklický, podobně jako v ostatních státech. Počáteční rozvrat byl překonán pomocí řízeného hospodářství a zahraničních půjček, především na nákup surovin. Poválečná obnova byla již v letech 1921–1923 zasažena první poválečnou krizí, ale pak v období konjunktury 1924–1929 dosáhla svého vrcholu. Zvýšení dosáhlo v roce 1929 47,3 % ve srovnání s rokem 1913. V období světové hospodářské krize znovu klesla o 46,4 % a následující oživení nedosáhlo nikdy stavu z roku 1929. Podstatně se také změnila struktura průmyslové výroby včetně poměru těžkého a lehkého průmyslu.

Struktura průmyslové výroby podle jednotlivých odvětví v procentech¹⁰

Odvětví	1924	1929	1937
těžební průmysl	12,6	11,0	10,5
výroba elektřiny	1,5	2,0	2,9
hutnictví a strojírenství	17,9	23,0	25,3
chemie	4,7	5,0	6,4
těžký průmysl celkem	36,7	41,0	45,1
lehký průmysl celkem	63,3	59,0	54,9
z toho textilní průmysl	23,9	21,0	21,5

Z tabulky je patrný stoupající význam těžkého průmyslu, který se rozvíjel rychleji než lehký průmysl. Zatímco v roce 1924 byl jejich poměr 36,7:63,3, pak v roce 1937 se tento

9 KLONOV, V.: *Vývoj sklizní hlavních plodin v Čechách 1875–1935*. Zemědělský archiv 1930.

10 TEICHOVÁ, Alice: A Structural and Institutional Change in the Czechoslovak Economy 1918–1938. In: *Papers in East European Economics*, 6 (1972); autorka cituje též ve *Wirtschaftsgeschichte der Tschechoslowakei 1918–1980*. Böhlau 1988, s. 37.

poměr zmenšil na 45,1:54,9. Současně je třeba uvést, že průmyslová výroba v Československu byla s výjimkou roku 1929 pod evropským průměrem.

Vývoj průmyslové výroby (1925–1929 = 100)¹¹

Rok	ČSR	Evropa bez SSSR
1913	65,9	86,6
1920	46,0	66,9
1929	113,2	110,7
1933	66,8	87,1
1937	108,6	124,1
1938	95,9	121,9

Ve srovnání s ostatními státy střední a jihovýchodní Evropy (Maďarsko, Jugoslávie, Rumunsko, Bulharsko) bylo Československo státem velice průmyslovým a jeho produkce na jednoho obyvatele byla 2,5–7,5krát vyšší. Naproti tomu ve srovnání s Německem a Velkou Británií byla zhruba dvakrát nižší, a tento rozdíl byl ještě výraznější v porovnání se Švédskem.

Procentuální podíl osmi zemí na celkovém počtu obyvatelstva a průmyslové produkci Evropy bez SSSR v roce 1938¹²

Země	Obyvatelstvo	Prům. produkce	Na 1 obyv.
ČSR	3,7	3,1	0,84
Polsko	8,5	2,5	0,29
Maďarsko	2,2	0,9	0,41
Rumunsko	4,8	0,8	0,17
Bulharsko	1,5	0,2	0,13
Velká Británie	11,7	23,7	2,02
Německo	16,8	32,1	1,91
Francie	10,2	11,2	1,10

Vysoká účast zahraničního kapitálu v československém průmyslu spolu s vysokým státním dluhem výrazně omezovaly hospodářský efekt. Poměrně vysoké platby do zahraničí snižovaly množství domácího kapitálu potřebného pro rozvoj národní ekonomiky. Československý státní dluh činil koncem roku 1937 celkem 47 mld. Kč, z toho přes 8 mld. Kč byl zahraniční dluh. Aktivní bilance zahraničního obchodu však umožňovala krýt trvalý deficit v placení úroků a zisků, patentů a dividend a snižovat i zahraniční dluh. Výrazný schodek v mezinárodní platební bilanci Československa se projevil pouze v letech 1932–1933 a pak znovu v roce 1936 a souvisel s propadem československého zahraničního obchodu,

11 PÁTEK, J.: *Československé dějiny 1918–1939*. Praha 1975, s. 32.

12 TEICHOVÁ Alice: *Kleinstaat im Spannungsfeld der Großmächte*. Wien 1988, s. 130.

který byl způsoben nástupem německé hospodářské expanze do střední a jihovýchodní Evropy. Vývoj československé platební bilance ukazuje následující tabulka.¹³

Výtah z platební bilance 1924 až 1937 (v mil. Kč)

Rok	Obchodní bilance	Služby	Dlouhodobý a krátkodobý kapitálový pohyb	Bilance úroků a dividend	Celková platební bilance
1924	+1 200	+600		-670	+1 130
1925	+1 212	+95	-373	-739	+517
1926	+2 575	+100	-1 304	-814	+1 925
1927	+2 171	+591	-2 316	-697	+1 972
1928	+2 023	+612	-1 903	-571	+1 905
1929	+520	+722	-844	-361	+757
1930	+1 779	+511	-316	-572	+1 415
1931	+1 373	-1	+852	-356	+887
1932	-144	+158	+194	-281	-326
1933	+21	+262	+328	-330	-45
1934	+898	+269	-183	-331	+327
1935	+680	-24	-236	-478	+170
1936	+99	-112	-355	-546	-462
1937	+992	-78	-595	-514	+337

Na službách se podílela v rozhodující míře především železniční doprava. Československo však zdědilo po první světové válce železniční síť, která byla zanedbaná až za hranice bezpečnosti. Na důležitých tratích bylo třeba provést zesílení jejich svršku a vyměnit koleje. Nedostatečné spojení mezi západní a východní částí státu vláda řešila v roce 1920 vydáním zmocňovacího nařízení k výstavbě nových patnácti železnic. Mezi nimi svým technickým provedením vynikala zejména trať Červená Skala – Margecany, budovaná v letech 1931–1936. Soukromé trati byly postátněny a technicky i provozně sjednoceny s ostatní sítí. Výkon železniční nákladní dopravy vzrostl již ve 20. letech zhruba na dvojnásobek; z 6 240 mld. tkm v roce 1920 na 12 381 mld. tkm v roce 1929. Pak ovšem nastal pokles vlivem světové hospodářské krize téměř o polovinu a do roku 1937 vzrostl na 10 476 mld. tkm.¹⁴ Monopol železniční dopravy začala od přelomu 20. a 30. let narušovat také silniční doprava. Její rozvoj souvisel s rozvojem motorismu. V letech 1922–1936 stoupl u nás počet aut zhruba na desetinásobek, přičemž počet nákladních aut na čtrnáctinásobek. Vodní doprava tvořila v meziválečném období asi jednu osminu železniční dopravy, zatímco v Německu, Belgii a Francii to byla jedna třetina. Československo zdědilo z rakousko-uherské monarchie lodní park na Labi, Dunaji a Odře a zme-

13 League of Nations, Balance of Payments cituje též A. Teichová: *Wirtschaftsgeschichte der Tschechoslowakei 1918–1980*, Böhlau 1988, s. 51.

14 PRŮCHA, V. a kol.: *Hospodářské dějiny Československa*. Praha 1974, s. 503.

zinárodněním těchto řek se mu otevřela cesta i k velké námořní plavbě. Mírovými smlouvami získalo přístavní pásma v Hamburku, Štětíně a Sulině a mohlo vybudovat i vlastní námořní loďstvo. Této možnosti však plně nevyužilo. Zabránil tomu nedostatek kapitálu a tlak velkých zahraničních rejdářů. Letecká doprava se začala rozvíjet až po vzniku samostatného státu.

Technická úroveň v jednotlivých odvětvích československého průmyslu byla ve srovnání s průmyslově vyspělými zeměmi nižší a rozvíjela se pomaleji. Je to patrné již z přehledu přihlášených a udělených patentů v letech 1918–1945. Z celkového počtu 162 337 přihlášených patentů bylo uděleno patentovým úřadem v Praze pouze 75 550 patentů. Jejich rozdělení podle oborů ukazuje následující tabulka.¹⁵

Přihlášené a udělené patenty v letech 1918–1945 v %

Obor	Patenty	
	přihlášené	udělené
strojní	45,60	47,80
chemie	16,90	19,20
elektrotechnika	11,60	12,64
báňský a hutní	4,27	5,14
stavební	3,50	3,42
zemědělský	3,31	2,58
ostatní	14,82	6,22

V průběhu let 1927–1937 vzrostlo československé pasivní saldo v obchodu s patenty a licencemi z 20 mil. Kč na 60 mil. Kč, to znamená, že československé podniky stále více pracovaly s cizími patenty a licencemi.

Mezi nejkoncentrovanější odvětví československé ekonomiky patřilo hutnictví, jehož základ tvořily tři velké koncerny, takzvaná „Velká trojka“ (Vítkovické horní a hutní těžířstvo, Báňská a hutní společnost, Pražská železářská společnost), které vyráběly 98,7 % veškerého surového železa a na výrobě surové oceli se podílely 76,6 %, válcovaného zboží 76,2 % a na těžbě železné rudy 65,7 %. V těchto koncernech rozhodující kapitálové pozice získal kapitál britský, francouzský, a v určité míře i německý. „Velká trojka“ vytvořila v roce 1921 společný kartel, takzvanou Prodejnu sdružených československých železáren, která monopolizovala veškerý domácí a zahraniční obchod s hutnickými výrobky.

Po technické stránce se po roce 1919 ještě dokončovala výstavba Vítkovic s důrazem na tepelné hospodářství a do 30. let se dokončila výstavba Třince s největší vysokou pecí v Evropě, moderní válcovnou kolejnic a plynulou tratí na válcování ploštin. V rámci Báňské a hutní společnosti vznikla také v Karlově huti moderně vybavená, ale koncepčně překonaná válcovna plechu s mnoha moderními provozy. Za těmito podniky podstatně zaostávala Pražská železářská společnost. Naproti tomu Poldina huť v Kladně vyrostla na

¹⁵ *Patentní věstník*, (1947) s. 9–14.

podnik světového významu výrobou ušlechtilých ocelí. V zavádění elektrických a obloukových pecí se však také opožďovala, bránily jí v tom cenové důvody a nedostatek elektrárenských kapacit. Pece a zařízení hutí odebíraly naše závody z Německa a s našimi výrobci byly jen v omezeném spojení. Teprve ve 30. letech začala ČKD se stavbou elektrických pecí. Nikdy však u nás nevznikla elektrotermická výroba ferolitin ani výroba hliníku, rovněž pro nedostatek laciné elektrické energie, která se tak úspěšně rozvíjela v sousedním Německu. S nástupem slitinových ocelí a hliníku se začala prohlubovat závislost našich hutních závodů na zahraničí.¹⁶

Těžba uhlí se za předmnichovské republiky v podstatě utlumovala. Zatímco v roce 1913 se těžilo 14,2 mil. tun černého a 23 mil. tun hnědého uhlí, činila průměrná těžba v letech 1918–1938 pouze 13 mil. tun černého a 18. mil. tun hnědého uhlí. V technice dobývání se projevíly velké rozdíly mezi ostravsko-karvinským a severočeským revírem. Zatímco na Ostravsku se přece jenom zaváděly kompresory, vrtací kladiva, sbíječky, šramací stroje a dopravní prostředky, pak v severočeském revíru podíl mechanizované těžby činil ještě v roce 1934 pouze 18,4 %. Celkově možno uvést, že k pronikavým technickým zdokonalením v těžebním průmyslu nedošlo. Větší význam mělo pouze budování koksoven na Ostravsku a výstavba chemického kombinátu v Záluží u Mostu.¹⁷

Ponežkd pestřejší obraz skýtá československé strojírenství. Na jedné straně zde existoval velký počet malých a středních závodů a dílen, na druhé straně silně koncentrované strojírenské společnosti se zahraničním kapitálem. Nejvýznamnější kapitálovou účast v tomto odvětví vykazuje francouzský ocelářský koncern Schneider Creusot, a to ve Škodových závodech v Plzni. Škodovy závody zaujímaly tehdy vedoucí místo v československém strojírenství, elektrotechnice a zbrojní výrobě. Postavení Škodových závodů ve střední a jihovýchodní Evropě bylo srovnatelné s postavením Vickers, Kruppovými závody či Schneider Creusot v jejich domovských zemích. Zatímco koncentrace hutnictví probíhala spíše po vertikální linii, pak ve strojírenství se uskutečňovala po horizontální linii. Koncern Škodových závodů se rozrůstal různými fúzemi a koupěmi. Po velmi dlouhém a ostrém konkurenčním zápase s ČKD uzavřely obě společnosti v roce 1935 kartelovou dohodu, která jim dovolila kontrolovat fakticky celý strojírenský průmysl. Tím byl také proces koncentrace ve strojírenství dovršen.

Po výrobně technické stránce byla kapacita československého strojírenství (podobně jako v hutnictví) silně předimenzována, a navíc zatížena silnou orientací na válečnou výrobu. Proces vytváření velkých strojírenských koncernů za účasti zahraničního kapitálu měl za následek změny ve způsobech a organizaci výroby. Ústřední řízení velkých koncernů vedlo k zavádění normalizace výrobků jejich součástí a ke studiu organizace výroby a výrobních postupů. V roce 1922 byla založena Československá normalizační společnost, které se podařilo i přes rozporné zájmy jednotlivých podnikatelů zavést u výrobků mnoho norem rozměrových i materiálových. Pod vlivem amerických výrobních metod bylo i u nás propagováno takzvané vědecké řízení práce a za tímto účelem zřízena Masarykova akademie práce, která se u nás stala hlavním propagátorem racionalizace.

16 JENÍČEK, L. In: *Zprávy Komise pro dějiny přírodních, lékařských a technických věd ČSAV*, č. 20 (1965), s. 72.
17 KOŘÁN, J.: *Tamtéž*, s. 71.

Slévárnství mělo u nás nadbytečnou kapacitu již před první světovou válkou. Střední a malé slévárny vyráběly potřebné odlitky většinou v primitivních podmínkách. Pokrok ve slévárenské technologii uskutečňovaly pouze velké koncerny (Vítkovické železárny, Škodovy závody). Zde došlo od roku 1926 k postupnému zavádění takzvaného formování na syrovo menších ocelových odlitků a tyto nové technologické postupy se staly i ve světě velkou novinkou. Určitých úspěchů ve slévárnství dosahovaly i menší podniky, jako byl Bächer v Roudnici nebo Janeček v Týnci. Ve slévárnství neželezných kovů ing. J. Polák vyvinul stroj na tlakové lití se studenou komorou. Větší odlitky, jako byly například hliníkové kartery leteckých motorů, potřebné ve větších sériích, se odlévaly do kokil. Běžné bylo také odlévání hořčíkových slitin a ve Škodových závodech odstředivé lití různých pouzder.

V důsledku zvyšování sériové výroby se začalo rozšiřovat zápustkové kování. Umožnila to výroba vhodných zápustkových ocelí v Poldi Kladno. V zápustkovém kování zalomených hřídelů automobilových a leteckých motorů se stala Poldina huť světovou špičkou. V konstrukci velkých parních turbín a elektrických turbogenerátorů, dále velkých dieslových motorů, zejména lodních, vynikaly závody s volným kovááním – Škodovy závody a Vítkovické železárny.

Ve spojování materiálů se začalo v daleko větší míře uplatňovat svařování místo nýtování. Na rozdíl od většiny ostatních zemí, kde se uplatňovalo svařování plamenem, v československých strojárnách se používalo svařování elektrické, a bylo dokonce považováno za pokrokovější. Výrobci svařovacích transformátorů (ČKD, Sousedík) v nich spatřovali výhodný prodejní artikl. Obalované elektrody se však dovážely ze zahraničí. Báňská a hutní společnost je začala vyrábět až v roce 1936. Je to jeden z mnoha dokladů československé průmyslové autarkie.

Třískové obrábění se zdokonalovalo díky vhodným rychlořezným ocelím a speciálním druhům karbidu. Velký význam mělo přesné měření a normalizace. O propracování a zavedení takzvané lícovací soustavy se zasloužily Škodovy závody.

Ve výrobním strojírenském programu nabyla na významu výroba velkých parních turbín, což vyžadovalo dosáhnout vysokých teplot a tlaků. Náskok na této cestě získaly podniky s vlastní hutní základnou (Vítkovické železárny, Škodovy závody), kterým se nejdříve podařilo konstruovat kotle na vysoké tlaky. Parní turbíny byly vyhledávaným a obchodně atraktivním artiklem, který umožňoval vyvážet velké celky (elektrárny v Číně, v Jugoslávii, Rumunsku a jinde). V omezené míře se vyráběly také Kaplanovy vodní turbíny, ale vzhledem k tomu, že se stavělo poměrně málo vodních děl, jejich výroba nedoznala velkého rozšíření. V transmisi před druhou světovou válkou již všude převládal pohon elektromotory.

S výjimkou elektromotorů, obráběcích strojů, Polákových strojů na tlakové lití, lisů na stříhání plastických hmot se závislost našeho strojírnství ve výrobě výrobních zařízení prakticky nezměnila. Jen málo odvětví přistoupilo k vlastní výrobě strojů. Snad jen u Bati ve Zlíně došlo k výrobě vlastních obuvnických strojů. Naproti tomu celá odvětví jemné mechaniky, měřicí techniky a optiky nedoznala v tomto směru žádného úspěchu. Potřebné přístroje byly dováženy většinou z Německa. Také spotřební technika byla až na malé výjimky závislá na dovozu. Stačí jen poukázat na obtíže v prosazování vysavačů, vyrábě-

ných firmami Praga a ČKD, nebo chladniček Tatra, a to i na domácím trhu.¹⁸ Také do zemědělského strojírenství moderní technika pronikala jen pomalu. Zemědělské stroje československých výrobců se na světových výstavách umísťovaly až za stroji německými, dánskými, francouzskými. Kovové součásti se vyráběly z děravé litiny, točivé součásti nebyly vyvažovány, jejich chod byl neklidný a normalizace v úplných začátcích.¹⁹

Racionalizace výroby byla důsledně zavedena jen v obuvnickém průmyslu u Bati. Batův systém proudové výroby u běžících pásů umožnil v roce 1937 vyrobit 47,8 mil. párů obuvi, což představovalo 86 % celkové produkce v Československu. Jinak i velké koncerny jako ČKD vyráběly na základě univerzálního výrobního programu, který bránil větší sériovosti a zavádění vědecké organizace práce. Programová všestrannost se stávala roztržitostí.

Rovněž chemický průmysl patřil v meziválečném období k důležitým průmyslovým odvětvím, ale jeho podíl na celkové průmyslové výrobě byl ve srovnání s vyspělými zeměmi podstatně menší. Patřil však podobně jako hutnictví a strojírenství k nejvíce koncentrovaným odvětvím. Téměř veškerá chemická výroba byla ovládána jediným koncernem, a to Spolkem pro chemickou a hutní výrobu v Ústí nad Labem. Tento koncern byl kapitálově a patenty těsně spojen s belgickým Solvay Co. a Živnobankou. Jeho dceřiné společnosti byly rozšířeny po celé střední a jihovýchodní Evropě. Svým významem následoval hned za největším německým koncernem I. G. Farben. Zahraniční kapitál v československém chemickém průmyslu tvořil asi 33 % základního kapitálu (bez minerálních olejů a tuků). V nepřehledných kapitálových vztazích a konkurenci mezi největšími světovými trusty uzavřel Spolek 60 % kartelových smluv s německými chemickými koncerny. Zvláště nepřehledné vztahy se vytvořily kolem dvou nově vytvořených společností na výrobu výbušnin Explosia a Synthesia za účasti britsko-francouzského kapitálu.

V průmyslu, který zpracovával minerální oleje a tuky, dosáhla zahraniční kapitálová účast v roce 1937 97 % celkového akciového kapitálu. Tento neobyčejně vysoký kapitálový podíl vedl k plné závislosti československé výroby na cizí technologii a dovozu surovin ze zahraničí. Krok za krokem byly v letech 1919–1938 Schichtovy závody v Ústí nad Labem postupně včleňovány po řadě fúzí do anglo-holandského trustu Levers Brothers. Ve 30. letech tvořily již součást trustu Levers Brothers a Unilever pro střední a jihovýchodní Evropu. Hlavní sídlo však zůstalo v Československu. Schichtovy závody včetně dceřiných společností zaměstnávaly jednu pětinu všech dělníků v chemickém průmyslu a jejich akciový kapitál tvořil jednu čtvrtinu celkového chemického kapitálu. Schichtovy závody kontrolovaly trh s mýdlem a rostlinnými tuky v celé jihovýchodní Evropě.

Chemická výroba za předmnichovské republiky se zdokonalovala a přicházela na trh s četnými novými výrobky. Tak již v roce 1919 byla zahájena výroba prostředků ke konzervaci dřeva. V roce 1925 začaly pokusy s výrobou titanové běloby. Vzhledem k rozdělení trhu ve střední a jihovýchodní Evropě s německou Titangesellschaft nemohl Spolek plně rozvinout svou výrobní kapacitu. V roce 1926 se začala vyrábět kyselina sírová kontaktním způsobem s vanadiovým katalyzátorem místo dřívějšího způsobu v olovené komoře. Po přistoupení Československa k mezinárodnímu dusíkovému kartelu se začal v roce 1928 vyrábět syntetický amoniak z elektrolytického vodíku a dusíku podle systému

18 JENÍČEK, L.: *Tamtéž*, s. 73.

19 LIST, V.: Elektrizace na statku. In: *Elektrotechnický obzor*, roč. 25 (1936), s. 1–2; SÚA, zemědělsko lesnické oddělení, fond MZ 1922, č. 137.

americké Nitrogen Engineering Corporation. V pardubické Synthesii se čpavek vyráběl podle systému Imperial Chemical Industries a v Mariánských Horkách se již v roce 1928 prováděla vysokotlaká syntéza amoniaku. V elektrochemii byly zavedeny nové elektrolytické postupy (amalgamová elektrolyza, diafragmová elektrolyza). V organické chemii se začaly vyrábět nové typy barviv (azobarviva, ultrazoly, sirná barviva aj.). Odvětvovou skladbu československého chemického průmyslu podle podílu na celkové hodnotě chemické výroby ukazuje následující přehled:²⁰

Těžký chemický průmysl	33,2 %
Rafinerie minerálních olejů	17,5 %
Zpracování kaučuku	12,1 %
Výroba barev a laků	7,9 %
Farmaceutický průmysl	5,1 %
Zpracování dehtů	3,7 %
Destilace dřeva	2,1 %
Ostatní	18,4 %

Za předmnichovské republiky došlo k velkému rozšíření elektřiny. V roce 1919 byl vydán zákon o soustavné elektrifikaci, jehož nositelem se měly stát všeužitečné elektrárny. Celé území státu bylo rozděleno do elektrifikačních obvodů, a ty pak byly přiděleny jednotlivým elektrárnám, aby se staraly o jejich zásobování elektřinou. V roce 1937 činila výroba elektřiny 4,17 mld. kWh, což představovalo asi čtyřnásobek poválečného stavu. Z toho připadalo 82 % na parní elektrárny, 12 % na vodní elektrárny a 5 % na vodní elektrárny se spalovacími motory. Průběh elektrifikace narážel na četné obtíže, způsobené rozpory mezi podnikateli a místními zájmy. Na Moravě měla elektrifikace soustavnější ráz než v Čechách, kde vyrábělo elektřinu patnáct společností, zatímco na Moravě pouze dvě. Technicky byla výroba elektřiny založena na racionálním využití paliv (Mydlovary, Ervénice), užití Kaplanovy turbíny (Kroměříž), vodní elektrárny (Střekov, Vranov).

Elektrizace ovlivnila také výrobní program strojírenského a elektrárenského průmyslu. Většina výrobků se však vyráběla na základě cizích licencí. Zatímco silnoproudý průmysl se mohl opírat o požadavky soustavné elektrifikace a velké podniky jako Škodovy závody a ČKD byly schopny jim vyhovět (motory, transformátory, spouštěče, vypínací skříně, rozvodné soustavy atd.) a mohly také převzít velké zakázky do zahraničí (turbogenerátory a zařízení elektráren pro Jugoslávii, Bulharsko, Čínu, Írán), pak slaboproudý průmysl vznikl fakticky až po roce 1918. Podařilo se mu sice brzy pokrýt celý výrobní sortiment, ale odbytové potíže, zejména v období krize, vedly k uzavření řady provozů (žárovky, kabelovny a další).

Zatímco telegrafní síť vybudovaná v období monarchie nedoznala výraznějšího rozšíření, pak telefonie, založená na dálkových kabelových tratičích, spojila do počátku třicátých let všechna naše větší města a Prahu napojila na mezinárodní síť. Nově byla na našem území budována radiotelegrafní síť a bylo zřízeno takzvané radiocentrum Praha s velmi silnou vysílací stanicí v Poděbradech. Snad největší uplatnění mohla elektřina nalézt

20 TEICH, M. In: *Zprávy Komise pro dějiny přírodních, lékařských a technických věd ČSAV*, č. 20 (1965), s. 82.

v dopravě, ale nedostatek kapitálu neumožnil její plné využití. Nejdříve bylo třeba reorientovat dopravní síť zděděnou z monarchie, což si vyžádalo značné prostředky. V elektrifikaci železnic Československo patřilo k nejzaostalejším zemím. (V roce 1951 bylo u nás elektrifikováno pouze 121 km trati.) Ani elektrizace městské dopravy nedoznala podstatných změn. Opírala se vesměs o tramvaje vybavené sériovým motorem na stejnosměrný proud a trolejové vedení.²¹

Všechn ostatní průmysl v podstatě stagnoval. V textilním průmyslu se jednalo jen o drobná technická zlepšení, a snad jen v oboru šlichtování stojí za zmínku pokusy libereckých podnikatelů Hoffmanna a Hettwera s tuhou šlichtou, která se po druhé světové válce uplatnila i v zahraničí. Sklářství bylo závislé na cizích trzích. V letech 1920–1938 sklářský průmysl vyvážel mezi 40–60 % užitkového skla a téměř celou produkci luxusního a uměleckého skla. Po vzniku samostatného státu započala ve sklářství pronikavá modernizace, v Hostomicích byla zmechanizována výroba plochého skla podle Foucaultova systému a vznikla moderní továrna na výrobu litého zrcadlového skla v Chodově. Další sklárny vznikly v Kyjově a v Hostivaři. K jistým zlepšením došlo také v keramické výrobě (Horní Bříza). Ve 30. letech však tato odvětví stagnovala a upadala.²²

Stavitelství se snažilo vyhovět hospodářským i celospolečenským potřebám. Stavěly se nové hospodářské budovy, elektrárny, obchodní domy, veletržní budovy, nádraží, letiště, nemocnice, hotely, úřední budovy atd. Vznikaly i celé nové obytné čtvrti (Spořilov, Hanspaulka, Baba, Barrandov, Baťa-Zlín a jiné). V pozemním stavitelství významnou úlohu sehrály nové stavební materiály (ocel, sklo, beton, umělé hmoty). Stále více se používalo prefabrikovaných dílců. Vodní stavitelství pokračovalo ve výstavbě kanalizací, vodovodů, hrazení bystřin, meliorací a budování vodních nádrží. V roce 1932 se začala budovat soustava přehrad na Vltavě (Vrané, Štěchovice). Silniční a železniční stavitelství se orientovalo na vybudování spojení českých zemí se Slovenskem a modernizaci silniční a železniční sítě. S tím souviselo i budování nových mostů a tunelů (Libeňský a Jiráskův most v Praze, mosty v Postoloprtech, Podolsku, Bechyni a další). Po roce 1918 bylo postaveno 75 tunelů o délce 48 km. Pozoruhodným dílem byl tunel harmanecký, budovaný v letech 1936–1940 a dlouhý 4698 m.²³

I přes veškeré úsilí o modernizaci železniční sítě zůstávalo mnoho tratí bez potřebné rekonstrukce, což neumožňovalo nahrazovat staré stroje moderními. Na těchto tratích jezdilo kolem 1 200 lokomotiv přes 30 let starých, z toho asi 300 dokonce přes 50 let starých. 18 % lokomotiv dosahovalo maximální rychlosti 40 km/hod. Vyšší rychlost bylo možno docílit jen zkracováním vlakových souprav. Typová rozmanitost lokomotiv a kolejnic bránila normalizaci. Lokomotivy byly konstruovány na spalování méněcenného uhlí, což vyžadovalo neobyčejně velké roštové a výhřevné plochy, které přinášely těžkosti s jejich uložením. K usnadnění mezinárodní přepravy se od roku 1930 začaly klást na mezinárodních tratích 25 m dlouhé rezuzdorné kolejnice, které snesly větší nápravové tlaky cizích strojů. Motorizace v naší železniční dopravě se začala intenzivně rozvíjet na přelomu 20. a 30. let. Počet motorových vozů vzrostl z 29 v roce 1926 na 447 v roce 1935. Motorové vlaky byly zaváděny nejdříve na místních drahách, ale později se uplatnily

21 SMOLKA, J.: *Tamtéž*, s. 77.

22 HETTEŠ, K.: *Tamtéž*, s. 83.

23 SYROVÝ, B.: *Tamtéž*, s. 88.

i v rychlíkové přepravě (Modrý šíp, Slovenská strela, Stříbrný šíp). Dosahovaly rychlosti 120 až 130 km/hod. Šlo o lokomotivy s dielelektrickými motory, které nás zařadily v motorizaci na druhé místo v Evropě. Škodovy závody a ČKD začaly ve 30. letech vyrábět i elektrické lokomotivy, ale ty se nemohly plně uplatnit pro nedostatek elektrifikovaných tratí. Poněkud více se uplatnila elektřina při stavbě visutých lanovek. V roce 1928 se započalo se stavbou visuté lanovky Jánské lázně – Černá hora (3,17 km) a v letech 1937–1940 byla postavena lanovka Tatranská Lomnice – Lomnický štít (6 km). Při rozšiřování silniční sítě se věnovala pozornost především dálkovým státním silnicím, zejména těm, které byly orientovány ve směru západ – východ. Motorismus se začal rozvíjet zejména poté, co kopřivnická Tatra přišla na trh s moderní konstrukcí nákladního a osobního automobilu s výkvnými polonápravami a vzduchem chlazeným motorem. Návrhy na vybudování transversální dálnice zůstaly pouze u projektu. V námořní a říční dopravě mělo Československo zapsáno v mezinárodním rejstříku námořní dopravy pouze dvanáct menších lodí o celkové tonáži 15000 brt. Většinou šlo o starší typy, nové lodě se stavěly v československých loděnicích ve spolupráci s domácími strojírnami jako kusové. Vybudováním vltavské kaskády ve 30. letech se zlepšily plavební podmínky na vltavsko-labské cestě. Naproti tomu projekt dunajsko-oderského průplavu se neuskutečnil. Byly sice zahájeny některé práce na úpravě toku Odry a stavba zdymadla u Koblova, ale za okupace byly tyto práce přerušeny. V roce 1939 byl ještě dokončen kanál Otrokovice-Rohatec. Ve výrobě letadel kryly tři letecké továrny (Aero, Avia, Letov) z 50 % potřeby rozvoje letecké dopravy. V kategoriích sportovních letadel dosahovaly naše firmy dokonce světového primátu, zejména typem dolnokřídlého plošníku, aplikovaného později i na jiné kategorie letadel (Avia). Přispěly k tomu i menší, vzduchem chlazené hvězdicové motory Waltr. V letech 1920–1935 dosáhlo naše sportovní letectví 22 světových a 119 národních rekordů. V období přechodu od dřevěných konstrukcí ke kovovým začaly československé firmy již zaostávat. Opožďovaly se zejména v nýtování ocelových konstrukcí a rovněž z doma vyráběných motorů vyhovovaly jen málokteré. Avia se pokoušela konstruovat vlastní motor s reduktorem otáček a Zbrojovka Dieslův letecký motor. Letecké výzkumnictví se však nemohlo měřit s cizinou. Koncem 30. let bylo jen asi 20 % československého obchodního letectva na úrovni doby. Velké typy letadel se kupovaly v cizině nebo se vyráběly v cizí licenci. První vnitrostátní linka byla zřízena v roce 1923 z Prahy do Bratislavy a později do Košic. Od roku 1928 zřizuje Československá letecká společnost první linky do zahraničí. Těsně před druhou světovou válkou je Praha spojena letecky se všemi evropskými hlavními městy.²⁴

Technický pokrok v zemědělské výrobě spočíval v postupující mechanizaci, elektrizaci, chemizaci, šlechtitelství a plemenářství, technickém zlepšování půdy a v racionalizaci. Mechanizace a elektrizace zemědělské výroby sledovala takzvaný evropský typ mechanizace, vyznačující se rychlým šířením hnacích strojů pro práci uvnitř hospodářství (elektromotory, spalovací motory). V polních pracích převládala potažní a ruční práce. Naproti tomu takzvaný americký typ se vyznačoval rychlým šířením motorových pracovních strojů (traktory, kombajny, nákladní auta). U nás se tyto stroje uplatňovaly hlavně v dopravě. V chemizaci významnou úlohu hrála nová hnojiva, vyráběná na bázi vzdušného dusíku

24 PSOTA, F.: *Tamtéž*, s. 92.

(ledek ostravský, semtínský, citronfosky, nitrofos a jiná). Šlechtitelství a plemenářství bylo založeno na výběru a křížení. Tímto způsobem byla vyšlechtěna celá řada nových odrůd. Pokračovaly meliorace a technická zlepšení půdy. Racionalizační úsilí se vyčerpávalo četnými anketami a diskusemi. V důsledku roztržitého zemědělské výroby a trvalého zadlužení dosahovala zemědělská výroba ve srovnání se západní Evropou jen omezených výsledků.²⁵

V potravinářském průmyslu koncentrace postupovala cestou kartelizace. Ústřední svaz československých pivovarů sdružoval v roce 1937 370 výrobců piva. V lihovarnictví úlohu kartelové organizace plnila Společnost pro zpeněžení lihu, založená již v roce 1923. Vrcholnou kartelovou organizací v cukrovarnictví byl Společný výbor československých surovarů a rafinerií cukru, vytvořený v roce 1927, dále Komitet československých rafinerií cukru a Komitet rafinerií na surový cukr. Hospodářská výkonnost jednotlivých odvětví stoupala, i když nedocházelo k žádným výrazným technickým změnám. Ve všech třech odvětvích se jednalo o drobná technická zdokonalení, často převzatá ze zahraničí. Koncentrace výroby se projevila ve snižování počtu málo výkonných pivovarů a cukrovarů, přičemž výroba zbývajících se zvyšovala. Počet pivovarů klesl z 590 v roce 1921 na 381 v roce 1937, přičemž výroba piva na jeden pivovar vzrostla ve stejných letech z 11,1 tis. na 20,7 tis. hl. Rovněž počet cukrovarů se ve sledovaném období snížil ze 170 na 119, přičemž výroba cukru stoupla z 662 930 tun na 732 150 tun. V lihovarnictví naopak počet lihovarů vzrostl z 871 na 948 a celková výroba lihu stoupla z 0,64 mil. hl na 1,0 mil. hl. Největší podíl na množství vyrobeného lihu vykazují zemědělské lihovary, zatímco podíl průmyslových lihovarů klesal.²⁶

Ve vývoji průmyslové a zemědělské výroby za předmnichovské republiky sehrály významnou úlohu státní zásahy.²⁷ První velké zásahy se uskutečnily hned po válce – měnová reforma, nostrifikace, rozdělovny zboží, pozemková reforma – to vše souviselo s vytvořením samostatné národní ekonomiky. V ostatních oblastech hospodářské činnosti se stát spokojoval pouze s vytvořením zákonného rámce podnikání, který vycházel ze zásad hospodářského liberalismu. Pouze v některých odvětvích vázaných na speciální koncese si stát ponechal možnost jejich ovlivňování zákonodárnou činností (výroba zbraní a munice, výroba výbušnin, jedů, parních kotlů, zápalek, ovocných destilátů a podobně). Zákon o soustavné elektrifikaci z roku 1919 a další nařízení světovaly výrobu elektřiny všeužitelným elektrárnám, které stát kapitálově podporoval. Zvláštním typem státního podnikání byly státní monopoly (tabákový, solný, monopoly obchodu s výbušninami a s umělými sladidly) a stát dozíral i na velkoobchod s lihem.

Tato situace se zásadně změnila ve třicátých letech, v důsledku světové hospodářské krize. Tak již v roce 1930 byla zavedena státní kontrola výroby octa a v roce 1932 kontingentace ve výrobě lihu a upraveny předpisy o lihově dani. Současně byl vyhlášen zákaz budování nových lihovarů. Další posílení vlivu státu na hospodářskou činnost přinesl zmocňovací zákon č. 95/1933 Sb., který dával vládě pravomoc fakticky k jakémukoli zásahu do národního hospodářství. Krátce nato byl vydán ještě kartelový zákon, podle

25 PÁTEK, J.: *České zemědělství v období imperialismu*. Praha 1975.

26 TEICH, M. In: *Zpráva Komise pro dějiny přírodních, lékařských a technických věd ČSAV*, č. 20 (1965), s. 67.

27 FALTUS, J.: Nutená syndikácia československého priemyslu v 30. rokoch. In: *Hospodárske dejiny*, č. 20 (1992), s. 167.

kteřého všechny kartely musely být evidovány v kartelovém rejstříku. Začalo období nucené syndikalizace a kartelizace. Rozdíl mezi nuceným syndikátem a kartelem spočíval v tom, že nucený syndikát po stránce výrobní i odbytové byl řízen přímo příslušným ministerstvem. Nad kartelem tento přímý dohled chyběl. Podnikatelé ve snaze vyhnout se přímému státnímu doзору dávali raději přednost kartelizaci. Od roku 1926 do září 1938 bylo uzavřeno celkem 1152 kartelových smluv, z toho 212 se zahraničními firmami.²⁸ Nucená syndikalizace se uskutečňovala různými způsoby a týkala se odvětví s malou koncentrací výroby (obilní monopol, mlynářství, lihovarnictví, sklářství, pivovarnictví, průmysl jedlých olejů a tuků, výroba škrobu a dextrinu, těžba dřeva, textilní průmysl, výroba oděvů, radiátorů, polotovarů z mědi a dalších). V nucené syndikalizaci a intenzivní kartelizaci nebylo Československo ojedinělé. Podobným způsobem postupovala tehdy řada zemí. Ve svých důsledcích nucená syndikalizace a kartelizace vytvářely skleníkové prostředí pro výrobu a odbyt.

Významným faktorem v hospodářském vývoji předmnichovské republiky byla věda, výzkum a podnikatelský management. Se vznikem samostatného státu se značně rozšířil počet odborných organizací a výzkumných ústavů. Začalo vycházet i více technických časopisů a ostatní technické literatury.

V roce 1920 byla zřízena jednotná inženýrská komora. Spolek elektrotechniků se přeměnil na Elektrotechnický svaz československý. Podstatně také stoupl počet studentů technických středních odborných a vysokých škol. Vznikly i některé nové vysoké školy a byl rozšířen počet technických oborů. Nikdo tehdy nepochyboval, že technický pokrok je přímo závislý na vědeckém výzkumu, jen finančních prostředků se stále nedostávalo. Část výdajů na výzkum kryl československý stát, a s jeho pomocí byla vybudována řada výzkumných a zkušebních ústavů (Svaz výzkumných ústavů zemědělských, Československá zemědělská akademie a jiné). Výzkumné ústavy vznikaly i na vysokých školách, ale i ty zápasily s nedostatkem finančních prostředků. Výzkumné ústavy byly zakládány také při vrcholných organizacích některých odvětví (cukrovarnictví, koželužství a jiné) a při průmyslových závodech (Pokusný ústav Škodových závodů, laboratoře a zkušebny ČKD, Chemicko-technologický ústav Poldi Kladno, výzkumné pracoviště u Bati a další), ale jen některé z nich se dopracovaly výraznějších úspěchů. Vědeckovýzkumná činnost se celkově rozvíjela více do šířky než do hloubky. Šlo více o zkušebnictví a kontrolu než o základní výzkum.

Zvláštní pozornost si zaslouží úloha podnikového managementu v hospodářském podnikání nového státu. Plnil úlohu zprostředkujícího článku mezi výzkumem a výrobou. Žádný vědecký a technický objev neproniká do výroby automaticky. Děje se tak přes řadu zprostředkujících článků, mezi nimiž podnikový management hraje klíčovou úlohu. Musí být schopen posoudit nový technický či technologický objev nejen z hlediska ekonomického prospěchu podniku, ale i celé společnosti. Pro jeho zavedení do výroby musí zajistit nezbytné předpoklady. V tomto směru vynikala organizátorská a řídicí funkce meziválečného managementu vůbec. Byl to především podnikový management, který rozhodoval

28 TEICHOVÁ, Alice: *Mezinárodní kapitál a Československo*. Praha 1994, s. 47.

o výrobním programu a metodách jeho plnění. Měl smysl pro racionalizaci a vědecké řízení. V zájmu udržování sociálního smíru začal hrát podnikový management i úlohu jakéhosi arbitra mezi vlastníkem a zaměstnanci, což se v krizových obdobích ne vždy dařilo. Konečně častá konfrontace s domácími a zahraničními konkurenty i konfrontace se státními zájmy kladly velké nároky na schopnosti podnikového managementu.

Bohužel dějiny podnikání a podnikatelů byly u nás dlouhou dobu opomíjeny. V dobové ideologii pojem „podnikatel“ splýval s pojmem „vykořisťovatel“ a zabývat se dějinami podnikání patřilo k podezřelým tématům. Tím v naší historiografii vznikla mezera, která se jen pomalu zaplňuje. Nedostatečné biografické zpracování podnikatelů neumožňuje plně zhodnotit a docenit úlohu podnikatelského managementu. Navíc tu zůstala i řada nevyjasněných teoretických problémů. Velmi obtížná je samotná definice podnikatele. V období industriální společnosti se funkce podnikatele značně proměňovala. Zatímco ještě ve druhé polovině 19. století se u podnikatele slučovala funkce vlastníka, manažera i hlavního technika, pak v první polovině 20. století začala nabývat na významu hlavně funkce manažera. Uspokojivě není vyřešen ani problém kontinuity a diskontinuity podnikatelstva v jednotlivých etapách vývoje. Zatím víme jen málo o vytváření podnikatelstva jako sociální skupiny, o jejich schopnostech reagovat na měnící se obecné i místní podmínky podnikání, o schopnostech vytvářet podnikatelské aliance, starat se o sociální poměry zaměstnanců, přesahovat do politiky a kultury formou mecenášství (Lannové, Ringhofferové). Na omezeném prostoru této studie se proto pokusíme na třech naprosto odlišných typech podnikatelů ukázat význam podnikatelského managementu. Všichni tři stáli v čele velkých podniků a všichni tři dovedli tyto podniky mezi světovou podnikatelskou elitu, i když každý jiným způsobem.

Prvním z nich byl přední metalurgický odborník Franz Hummelberger (1883–1967).²⁹ Po absolvování vídeňské techniky začal v roce 1911 pracovat v Chemicko-technologickém ústavu Poldi Kladno. Navázal na výsledky pokusů Franze Hatlánska s nerezavějící ocelí pro puškové hlavně (Poldi Anticorro) a brzy objevil řadu vysokolegovaných niklových ocelí s příměsí vzácných kovů. V rámci těchto pokusů se mu podařilo objevit i austenitickou kyselinám vzdornou ocel Poldi AKS. Zhruba ve stejné době ji objevili také Mauer u Kruppa, Mauermann u Schoeller-Bleckmanna a Firth u Bradleymo. V roce 1913 byl již Hummelberger jmenován vedoucím tohoto ústavu a současně vrchním inženýrem v ocelárně a kovárně. Za jeho vedení začala kovárna vyrábět tvarové výkovky zvlášť namáhaných konstrukčních dílů. Zejména v zápusťkovém kování zalomených hřídelů k automobilovým a leteckým motorům pak dosáhla Poldi Kladno světové proslulosti. V roce 1918 byl Hummelberger jmenován členem ředitelské rady a v roce 1919 zástupcem ředitele Poldi Kladno. V období nostrifikace přijal československé občanství.

Výkovky zalomených hřídelů byly dodávány všem československým firmám, do zahraničí pak firmám Junkers, Horch, Lorraine, Gnom Rhón, Fiat a dalším. Ve výzkumu Hummelberger po válce obnovil pokusy s vysokolegovanou ocelí a do konce 20. let rozšířil sortiment ušlechtilých ocelí o celou řadu nových druhů oceli rychlořezné, nástrojové, konstrukční, antimagnetické, žáruvzdorné. Ve výrobě žáruvzdorné oceli Poldi Kladno předstihovala dokonce Kruppa, Schoeller-Bleckmanna a další. Z konstrukční oceli Poldi

29 PULEC, M. – DIESTLER, R. – VEČEŘ, J.: seminární práce z dějin podnikání, rukopisy.

Kladno byl například v roce 1928–1929 postaven přístavní most v Sydney. V roce 1927 byl Hummelberger jmenován obchodním ředitelem. Jeho obchodní strategie, opírající se o dobře zásobené a vzájemně si vypomáhající sklady téměř po celém světě, patří k jeho dalším velkým zásluhám. V roce 1929 činil export Poldi Kladno 70 % celkového obrátu. Její obchodní síť se rozšířila nejen v Evropě (Berlín, Bělehrad, Bukurešť, Paříž, Londýn, Curych, Milán atd.), ale i v zámoří. Pro obchod se zámořím byly založeny dvě sesterské společnosti: Poldi Steel Corporation LTD v Londýně pro Dálný východ a Tichomoří a Poldi Steel Corporation of America. Předtím již existovala Poldi Steel of Australia s prodejny v Sydney a Melbourne.

V období světové hospodářské krize se Hummelberger stal generálním ředitelem Poldi Kladno (1. ledna 1932). Jeho prvním úsporným opatřením bylo snížení vlastního ředitelského platu a odmítnutí dalších ředitelských požitků. Jeho příklad museli následovat pak i ostatní členové vedení a také ostatní zaměstnanci přijímali úsporná opatření s lepším pochopením. Po vyhasnutí poslední vysoké pece Pražské železářské společnosti byl Hummelberger jmenován generálním ředitelem i této společnosti (13. června 1934). Díky specifice výrobního programu Poldi Kladno a nově vypracovanému investičnímu programu Pražské železářské společnosti se podařilo oběma společnostem krizi přežít. V období pokrizové prosperity a zbrojní konjunktury obě společnosti obchodně pronikly do mnoha dalších zemí (například Argentina, jižní Afrika, Kanada, Indonésie).

F. Hummelberger v sobě spojoval talent technika-výzkumníka a manažera. Mohli bychom říci, že byl podnikatelem na pravém místě.

Druhým typem podnikatele byl manažer největšího strojírenského concernu – Škodových závodů v Plzni – Karel Loevenstein (1885–1938).³⁰

Na rozdíl od Hummelberga bychom ho mohli charakterizovat jako podnikatele na nepravém místě. Vzděláním byl právník a praxi získal v pobočce Wiener Bankverein. Do Škodových závodů přišel v roce 1919 jako generální tajemník. V té době Škodovy závody zápasily s konverzí zbrojního programu a vysokými dluhy. Loevenstein na sebe upozornil poprvé svým návrhem na kapitálovou transformaci Škodovky. Základ podniku se měl opírat o kapitálovou účast státu, zaměstnanců a soukromého kapitálu. Svě schopnosti dále osvědčil při realizaci fúze Škodovky se Spojenými strojírnami Ruston. V roce 1922 se stal zástupcem generálního ředitele a pustil se do velice riskantních mezinárodních finančních operací s čínskými bony a rumunskými cennými papíry, které vyvrcholily v roce 1923 anglickou půjčkou ve výši 1 milionu liber. Anglická půjčka mohla znamenat poslední hřebík do rakve Škodových závodů. Loevenstein musel za ni zastavit veškerý majetek Škodovky. Tato půjčka však mohla také při vhodném využití katapultovat Škodovku k nové prosperitě. Tohoto úkolu se ujal právě Loevenstein, který se stal generálním ředitelem.

V letech 1923–1926 provedl ve Škodovce reorganizaci, která znamenala prakticky odchod celé jedné generace. Všude dosazoval nové lidi a z bývalých ředitelů vytvořil sbor generálních radů, který se však nikdy nesešel. Loevenstein začal uskutečňovat racionalizační program, který spočíval v modernizaci a rozšiřování výroby. Pro nové výrobní programy počítal i s fúzemi s jinými podniky. Tak již v roce 1923 pronajal od státu

30 Tamtéž.

loděnice v Komárně, v roce 1925 se uskutečnila fúze s automobilkou Laurin a Klement v Mladé Boleslavi, v roce 1926 stála Škodovka u založení Avie, společnosti pro letecký průmysl v Praze. V roce 1928 přibýly Škodovce nové provozy Adamovských strojíren. Do období hospodářské konjunktury vstoupily Škodovy závody s novými investičními programy a začaly rozšiřovat svou obchodní síť ve světě (Indie, Čína, Austrálie, Jižní Amerika). Byly zřízeny nové dceřiné společnosti – Konstruktiva, Škodapol, ASAP a později OMNI-POL. V tomto období Škodovy závody realizovaly miliardové obchody se zbraněmi i s mírovým zbožím. V oblasti zbrojní výroby vytvořily vztahy konšorcium s ostatními zbrojovkami. Již v roce 1926 se podařilo Loevensteinovi provést konverzi anglické půjčky na 7,5% úrok. Sblížil se s Anglo-československou bankou a stal se členem jejího představenstva. Byla to i jistá odvěta vůči Živnobance za prosazování F. X. Hodáče na post generálního ředitele Škodovky.

Světovou hospodářskou krizí pomohla Škodovce přežít další konverze anglické půjčky na 6% úrok a značný podíl z francouzsko-československé půjčky z roku 1932. V roce 1934 dochází k novému oživení výroby, které vedlo k usmíření Škodovky s dlouholetým rivalem ČKD. Oba podniky uzavřely spolu kvótní kartel, podle kterého se Škodovka měla nadále věnovat artilerii a ČKD tankům. V této době Loevenstein zastával funkci generálního ředitele i předsedy správní rady. V roce 1937 mu byl za jeho zásluhy o rozvoj Škodovky udělen čestný doktorát Vysoké školy technické E. Beneše v Brně. V té době u něho propuká nemoc, vzdává se všech funkcí a na počátku roku 1938 umírá.

Loevenstein představuje v meziválečné ekonomice mimořádný zjev, ani ne tak metodou jako hospodářskými výsledky. Znalost finančních operací kombinovaná se schopností vytvořit program a zorganizovat jeho plnění se ukázala pro Škodovku důležitější než technická genialita.

Konečně třetím typem podnikatele byl Tomáš Baťa (1876–1932), původním povoláním švec, který dokázal vybudovat jeden z největších koncernů na výrobu obuvi masové spotřeby.³¹ Začínal tak, že obcházel místní ševce, z nichž mnozí byli jeho příbuzní, a hledal odbyt pro jejich výrobky. Když se mu podařilo v Praze nebo Vídni získat větší zakázku, než kterou mohli jeho příbuzní zpracovat, zadával ji ostatním ševcům v kraji. V roce 1894 se pokusil s bratrem a sestrou založit obuvnický podnik, ale jeho pokus skončil neúspěchem. Bratr odešel na vojnu a Tomáš Baťa do zahraničí, kde pracoval v amerických, anglických a německých továrnách a poznával nové výrobní metody. Po návratu splatil dluhy a podnik tak zachránil.

Vlastní podnikatelský boom začal už za první světové války, kdy Tomáš Baťa získal ve Vídni první velké zakázky na výrobu vojenské obuvi. Jeho podnik byl dokonce zařazen mezi vojensky významné podniky, takže zaměstnanci nemuseli na frontu, a to je silně připoutávalo k Baťově podniku. Na válečných zakázkách podnik značně vydělal, což následně umožňovalo jeho růst a modernizaci. Do podniku byli nasazeni i váleční zajatci, kteří byli velmi levnou pracovní silou. Po válce se Baťovy závody rychle přeorientovaly na mírovou obuv a jejich podnikatelský úspěch pokračoval. Baťa využil zahraničních zkušeností a důsledně začal uplatňovat racionalizaci, zavedl pásovou výrobu, novou organizaci práce a řízení. Vysoká prosperita Baťových závodů umožňovala zakládání dalších dceři-

31 Tamtéž.

ných podniků doma i v zahraničí, až Baťovy závody vyrostly v moderní světový koncern. Baťa vybuďoval také vlastní prodejní síť, založenou na znalosti psychologie zákazníka.

Podnikatelská filozofie Tomáše Bati spočívala ve zdůrazňování služby veřejnosti a v potřebě motivovat dělníka ke kvalitní práci. Podle Bati příčiny hospodářských neúspěchů spočívají v lidech. Lidi je třeba zainteresovat na hospodářském výsledku. Tvrdil, že povinností každého je stát se silným a bohatým podle hesla „všichni mohou být bohatí“ anebo „chudoba – výmluva, zámožnost – povinnost“.

Tomáš Baťa se stal symbolem silného a odvážného podnikatele, který vedle schopnosti ovládat kapitál si osvojil i metody ovlivňování lidí. Je příkladem typického *podnikatele-selfmademana*.

Uvedené tři úspěšné podnikatelské typy zhruba charakterizují vytváření podnikatelské elity v předmnichovském Československu. Přirozeně existuje řada podnikatelů, které bychom mohli přiřadit k tomu či onomu typu, ale ti již z různých důvodů nedosáhli tak výrazných podnikatelských úspěchů. Tak například k prvnímu typu bychom mohli přiřadit technicky velmi zdatné podnikatele, jako byl Josef Walter nebo František Janeček. Walter včas pochopil nutnost zakcionování svého podniku, ale ještě před první světovou válkou byl z něho vytačen manažersky zdatnějšími a dravějšími partnery. V roce 1922 z jinonického podniku odešel a v Košicích založil novou továrničku na výrobu ozubených kol a automobilových součástí. Začínal s několika málo zaměstnanci a 12 stroji, ale díky svým technickým schopnostem zde brzy vybuďoval významný podnik. V roce 1929 měl již 68 strojů, roční produkce ozubených kol činila 40 tisíc kusů a sortiment ostatních automobilových součástí byl velmi bohatý. Janeček naproti tomu souhlasil se zakcionováním svého podniku poměrně pozdě, a navíc žádal výjimku pro svou slévárnu v Týnci. K vytvoření akciové společnosti proto nedošlo, což Janečkův podnik kapitálově oslabovalo. Byl nucen často měnit výrobní program, aby se v konkurenci s kapitálově silnějšími podniky udržel.

Do této skupiny bychom mohli zařadit i technicky velmi zdatného a prozíravého Emila Kolbena, který po úspěšném studiu na pražské technice a roční praxi podnikl na přelomu 80. a 90. let v rámci Gerstnerova stipendia studijní cestu po Evropě a do USA. Bylo to právě v období epochálních objevů T. A. Edisona a N. Tesly. Emil Kolben pracoval jako elektroinženýr u firmy Edison Machine Company v New Yorku, kde se osobně seznámil s Teslou. Ten mu ve své laboratoři předvedl několik indukčních motorů na bázi točivého magnetického pole. Kolben, vzdělán v oboru stejnosměrného proudu, si okamžitě uvědomil začínající převrat v elektrotechnice, který s nástupem střídavého proudu přichází. V dalších letech pracoval jako asistent u T. A. Edisona v jeho laboratoři v East Orange v New Jersey a podílel se na vývoji elektrických motorů a dynam Edisonových typů. V roce 1892 přijal místo v Evropě, a to technické vedení švýcarské strojírně Oerlikon na výrobu vícefázových generátorů. Spolu se svými spolupracovníky Arnoldem, Eschenburgerem a Fischerem pracoval na vývoji třífázových alternátorů, indukčních motorů, transformátorů pro přenos elektrické energie na velké vzdálenosti. V roce 1896 se vrátil jako nadšený propagátor střídavého proudu do Prahy a založil elektrotechnickou továrnu Kolben a spol., která se brzy stala akciovou společností. V roce 1921 se sloučila s Českomoravskou strojírnou a Kolben se stal vrchním ředitelem. Další fúzí v roce 1927 s Akciovou společností (dříve Bréitfeld-Daněk) byly položeny základy k jednomu z největších strojírenských a elektrotechnických podniků v Československu. Kolben zůstal členem správní rady

a technicky pomáhal zakládat další podniky: Pražskou továrnu na kable a Pražskou izolační společnost.

Jinými představiteli tohoto typu podnikatelů byli Václav Klement a Václav Laurin, oba považovaní za otce českého automobilismu. Jejich počáteční podnikatelský úspěch byl spojen s opravou a výrobou jízdních kol. Potom se pustili do výroby motocyklů a aut. Slibné začátky byly však poznamenány první světovou válkou (odchod kvalifikovaných dělníků na frontu, zablokované trhy, válečný výrobní program – výroba nábojů). Po válce nedostatek kapitálu vedl ke spojení firmy Laurin & Klement se Škodovými závody a ke ztrátě dřívějšího významu firmy.³²

K druhému typu můžeme zařadit celý management v bankovníctví, který pronikal do průmyslu. Finanční management Živnobanky zasedal ve správních radách celé řady svých koncernových i dalších podniků. J. Preiss byl předsedou správní rady České obchodní společnosti, ČKD, Spolku pro chemickou a hutní výrobu, Cukrovarů Schoeller a spol., místopředsedou a členem výkonného výboru Báňské a hutní společnosti a v řadě dalších byl členem on nebo některý z jeho podřízených ředitelů. Tak J. Tille byl členem generálního ředitelství Báňské a hutní společnosti, členem správní rady Rakovnických a poštorenských keramických závodů, Západočeských továren kaolinových – šamotových a slovenských magnezitových závodů, Cukrovarů Karola Stummera, České společnosti pro průmysl cukerní a dalších. J. Dvořáček byl předsedou správní rady Pražské železářské společnosti a členem správní rady Spolku pro chemickou a hutní výrobu, „Solo“ – spojených akciových sirkáren a lučebních továren, Závodů Ringhoffer Tatra a dalších.

Podobnou praxi lze sledovat u všech bank; kontrolovaly tímto způsobem své koncernové podniky. Velmi těsné spojení se vytvořilo například mezi Škodovými závody a Anglo-československou bankou. Ve správní radě Škodových závodů se vystřídali oba ředitelé Anglo-československé banky A. Schauer a V. Vaněk. Obráceně generální ředitel Škodových závodů K. Loevenstein byl členem správní rady Anglo-československé banky. Podnikový management Škodových závodů začal v meziválečném období získávat nadnárodní charakter. Místopředsedou správní rady byl sám Eugene Schneider a spolu s ním v ní zasedali Charles de Boissieu, Pierre de Cossé-Brissac, Aimée Lepercq, Christophe Rochette, Armand de Saint Sauveur, André Vicaire, kteří v závodě vytvořili síť technických a vojenských poradců. K nejznámějším patřil Jules Aubrun, plk. Ernest Weyl. Podobnou strukturu měla i správní rada Báňské a hutní společnosti, kde funkci předsedy vykonával přímo Eugene Schneider se skupinou již uvedených členů ze Škodových závodů, k nimž ještě přibyl Jacques Chanzy a François Walkenaer. Jacques Chanzy byl členem výkonného výboru a na generálním ředitelství pracoval Louis Rocaut. Spolupráce Škodových závodů s Báňskou a hutní společností byla v podstatě v rukou Christoha Rochetta, Aimée Lepercq, J. Chanzyho a P. Cossé-Brissaca. Francouzská skupina ve Škodových závodech měla zájem na dobrých vztazích s československou vládou, a proto se ve správní radě vystřídala i řada československých ministrů (F. Kovařík, F. Staněk, J. Slavík, V. Šrobár, K. Viškovský a L. Novák).³³

32 VIRKNER, P. – POVOLNÝ, D. – SKALICKÁ, M. – HYBŠOVÁ, A.: seminární práce z dějin podnikání, rukopisy.

33 KAŠPAR, J.: *Československé burzovní papíry*. Praha 1928–1937.

Jiný příklad vytváření nadnárodního managementu můžeme sledovat v chemickém průmyslu, a to v nově budovaných společnostech na výrobu výbušnin Explosie a Synthesie, které vznikly s podporou britsko-francouzského kapitálu. Do Československa byl poslán jako technický ředitel hlavní inženýr britské Nobel Industries a podle jeho projektu se začaly budovat závody v Semtíně. Ve správní radě semtínských závodů zasedali čtyři představitelé Imperial Chemical Industries a dva představitelé Sociétés Centrale de Dynamite. Ti přivedli s sebou do Semtína technický personál a poradce. Činnost Explosie podléhala řediteli anglické společnosti pro jihovýchodní Evropu L. W. Bickfordu-Smithovi ve Vídni.

Syndikát československo-britsko-francouzských akcionářů inicioval v roce 1928 vybudování dalšího závodu Synthesie na výrobu kapalného dusíku, potřebného v Explosii na výrobu výbušnin. Československé vládě, která udělila koncesi na výrobu výbušnin, pak trvalo dlouho, než si vynutila monopol prodeje alespoň na vlastním území. V roce 1935 došlo k výměně 40 000 akcií mezi Spolkem, Synthesií a Explosií a v roce 1936 vláda žádala po Explosii výstavbu nových závodů na Slovensku. Proti této investici se postavila Imperial Chemical Industries, a to prezident H. J. Mitchell, předseda Sir Harry McGowan i středo-evropský ředitel L. W. Bickford-Smith. Požadavek československé vlády považovali za porušení koncese a začali se obávat nacionalizace těchto podniků. Hrozili dokonce přerušením styků s Explosií a Synthesií a na konci roku 1936 nabídli své akcie k odprodeji Živnobance. Celý spor nakonec skončil kompromisem, došlo jen k částečnému odprodeji akcií, které rovným dílem koupila Živnobanka a Agrární banka s Kooperativou. Zbytek akcií si ponechala společnost Imperial Chemical Industrie.³⁴

K třetímu typu lze zařadit podnikatelskou dvojici Jindřicha Waldese a Hynka Puce. Na začátku byl prostý nápad výroby stiskacího knoflíku, který vedl k založení a rychlému vzestupu firmy Koh-i-noor. Tato firma brzy vytvořila filiálky v Drážďanech, Paříži, Barceloně, Londýně, New Yorku a všechny vykazovaly značné zisky. V této podnikatelské dvojici došlo ke šťastnému spojení manažerských schopností J. Waldese s technickými schopnostmi H. Puce. Rozmach této firmy ukončila až druhá světová válka, kdy J. Waldes byl odvezen do koncentračního tábora v Buchenwaldu, odkud ho jeho rodina vykoupila za 10 000 dolarů. Zemřel při cestě do USA na lodi v roce 1942.

K podnikatelskému managementu patřila celá řada podnikatelů židovského původu. Byli to zejména Bondyové, Fürthové, Mautnerové, Petschkové, Strossové, Schnabelové a další. Od 90. let se stále více židovských podnikatelů hlásilo k české národnosti (Bächerové, Mandelíkové, Sochorové a jiní). Velmi početnou skupinu tvořili dále němečtí podnikatelé. Ve sklářství to byli Dreisslerové, Mühlígové, Weissové, v keramice Mitreiterové, Rosenthalové, Wlček a jiní. V textilním průmyslu Jägrové, Liebigové, Perschakové a jiní. Významný přínos německých podnikatelů byl i v jiných odvětvích – v První brněnské strojírenské společnosti to byli technicky zdatní ředitelé Riessig a Hödel, v Ringhofferových závodech Ringhofferové, ve Spolku pro chemickou a hutní výrobu Mayer (pokusy s titanovou bělobou), v Báňské a hutní společnosti Günther, který byl v roce 1927 vystřídán Krulišem-Randou, v Poldi Kladno Feilchenfeld, Pfeiffer a Sieber, v kopřivnické Tatře

34 TEICHOVÁ, A.: *Mezinárodní kapitál a Československo v letech 1918–1938*, s. 181–190.

Porsche atd. Zejména v pohraničních oblastech byl podnikový management převážně německé národnosti.³⁵

To vše ukazuje, že podnikatelská činnost začala nabývat mezi válkami polyfunkční charakter. Všichni uvedení podnikatelé představovali manažerskou špičku. Všichni se vyznačovali mimořádnými organizačními schopnostmi, které kombinovali se schopnostmi v té či oné oblasti. Rozhodující však bylo, že si všichni dokázali vytvořit silné odborné zázemí, o které se mohli opírat. Všichni také prokázali politicko-diplomatické schopnosti v konfrontaci se státními zájmy.

* * *

Z rozboru vyplývá, že meziválečné Československo mělo šanci zařadit se mezi průmyslově nejvyspělejší země Evropy. Zdědilo značný průmyslový potenciál po rakousko-uherské monarchii. Půjčkami a řadou dalších opatření rychle překonalo poválečný hospodářský chaos a v podmínkách hospodářského liberalismu 20. let československá ekonomika dosahovala značných úspěchů. Samotný fakt, že v roce 1929 překročila v tempu rozvoje evropský průměr, svědčí o její neobyčejné životaschopnosti. Tohoto příznivého efektu dosáhla navíc při velkých hospodářských rozdílech mezi západem a východem republiky a při velkém zatížení dluhy a platbami do zahraničí. Od roku 1923 Československo vystupuje jako věřitel zemí střední a jihovýchodní Evropy, zatímco samo je dlužníkem vůči západoevropským zemím. Na příznivém efektu se podílel významnou měrou hospodářský management. S nástupem světové hospodářské krize a evropských integračních tendencí, které se projeví ve střední Evropě konkurenčním zápasem evropských velmocí, byly vytyčeny hranice rozvoje československé ekonomiky. Československá ekonomika začala zaostávat a rozdíly v hospodářské úrovni se začaly spíše zvětšovat.

35 KAŠPAR, J.: *Československé burzovní papíry*. Compass Československo 1926. Praha 1926.

Slovensko v medzivojnovom Československu

Pokus o syntézu

Dušan Kováč

Mohlo by sa zdať, že téma „Slovensko v Česko-Slovensku“ je typická nečasová téma. Česko-Slovensko prestalo existovať a Slovenskom, aj slovenskou obcou historickou, hýbu iné problémy. Téma Slovensko v Česko-Slovensku je uzavretá kapitola.

Nazdávam sa, že práve uzavretosť tejto témy je pre historikov výzvou, aby sa jej pokúsili zmocniť. Do roku 1993 bola táto téma a diskusia o nej zaťažená politickým nábojom. Historik nemohol byť celkom ľahostajný k otázke zachovania, či rozdelenia Česko-Slovenska. Chtiac-nechtiac sa jeho občiansky postoj dostával aj do odbornej diskusie. Spôsob rozdelenia spoločného štátu sa už tiež stal predmetom skúmania politológov, ale aj historikov. To je však iba skúmanie epilógu. Sedmdesiatštyri rokov existencie Česko-Slovenska, aj so šesťročnou ceasurou v rokoch druhej svetovej vojny – to je však celkom iná, naskutku už uzavretá kapitola, ktorá sa priamo núka historikovi ako výzva vyrovnat sa s týmto dedičstvom odborne, bez emócií, teda *sine ira et studio*. Nemožno si v tomto prípade sťažovať na nedostatok literatúry či na neprístupnosť archívnych fondov. Všetkého je dostatok a archívny materiál i literatúra je historikovi k dispozícii. Neznamená to, že všetky témy sú už preskúmané. Ale najdôležitejšie v tomto smere sa zdá byť celkové zhodnotenie tohto obdobia, dosiahnutie uceleného pohľadu. Táto úvaha sa usiluje vo forme téz o načrtnutie hlavných problémov: Vzťah Slovenska k česko-slovenskej štátnosti v historickom vývoji, úloha, ktorú spoločný štát zohral v slovenských dejinách, otázka čechoslovakizmu, a napokon otázka, či bola v dejinnom vývoji Česko-Slovenska možnosť postaviť spoločnú štátnosť na pevnejší a perspektívnejší základ. Ako každý pokus tohto druhu sa zrejme ani táto úvaha nevyhne určitým zjednodušeniam.

Chronologicky i logicky prvou otázkou je otázka vzťahu slovenského politického programu k česko-slovenskej štátnosti. Slovenský politický program vznikol v polovici 19. storočia. Tento program stál na princípoch uhorského patriotizmu. Slováci žiadali územnú autonómiu a národnostnú rovnoprávnosť v Uhorsku. Nešli však za uhorský rámeček. Epizóda

rokov 1848–1849 bola krátka, vystúpenie z Uhorska predovšetkým deklaratívne, vyvolané neochotou revolučnej uhorskej vlády vyrovnat sa s nemaďarskými národmi a zaručiť im národnú práva.

Uhorský patriotizmus slovenských predstaviteľov sa zdal byť niečím nenáležitým, niečím, čo bolo lepšie potlačiť, zamlčať. A predsa aj Štúr a Hurban boli uhorskí patrioti. Aj keď sa vo chvíli vypätého konfliktu dostal ich uhorský patriotizmus do rozporu s ich vlastným národným programom. Bol to vcelku bežný konflikt medzi etatistickým patriotizmom a nacionalizmom. Ani Štúr ani Hurban sa ešte nerozhodli riešiť tento konflikt radikálne. Radikálne riešenie konfliktu v zmysle slovenskej samostatnosti v habsburskej ríši nebolo reálne. Ponúkala sa možnosť riešiť túto otázku v zmysle česko-slovenskom, to jest vytvorením česko-slovenskej krajiny v rámci monarchie. Táto myšlienka sa objavila už na rokovaní slovanského zjazdu v Prahe roku 1848.¹ Ak Hurban odpovedal známym vyhýbavým výrokom: „Ak nám Maďari dajú, čo nám patrí, nemožno nám proti ním meč tasiť... Ak ale nedajú, potom ovšem boj“², treba v tom vidieť predovšetkým zdvorilé odmietnutie českého návrhu. Bez ohlasu ostal aj Palackého návrh federalizácie monarchie, v ktorom požadoval spojenie českých krajín a Slovenska do jedného celku.³ Slovenský politický program – autonómia v rámci Uhorska – prežil teda aj revolúciu a Memorandum slovenského národa z roku 1861 je jeho obnovením v nových podmienkach. Štefan Marko Daxner, po Štúrovi najkonceptnejšia hlava v slovenskom politickom tábore, sformuloval slovenský postoj k Uhorsku v svojej brožúre *Hlas zo Slovenska* výrokom, ktorý by mohol byť klasickou ukážkou vzťahu nacionalizmu k štátu: „Uhorsko pre nás len natoľko jestvuje, nakoľko my v ňom uznanosti nachádzame“.⁴ Tu sa stretávame s celkom jasným nadržaním národa nad štát, potvrdením prirodzeného práva, ktoré je alfou každej nacionalistickej ideológie. Napriek tomu však Memorandum ostalo na uhorských pozíciách. A v zásade sa na slovenskom programe až do vojny nič nezmenilo, aj keď sa zmenili, a dosť radikálne, podmienky slovenskej národnej existencie. Zosilnený, až brutálny útlak, ktorý nasledoval po vyrovnaní a vyvrcholil v rokoch pred prvou svetovou vojnou, spôsobil iba odcudzenie Slovákov voči uhorskému štátu, v daných podmienkach však neboli predpoklady pre radikálnejšiu zmenu politického programu.

Vo vzťahu k Čechom a českej štátnosti prevládala u Slovákov idea vzájomnosti, kultúrnej blízkosti. Vo vyspelejšej českej spoločnosti hľadali Slováci pomoc a podporu. Na prelome storočí došlo k česko-slovenskému zblížovaniu. Neobjavil sa však program česko-slovenskej štátnosti. Na slovenskej strane sa takýto program ani nemohol objaviť, pretože smerovanie českej politiky nedávalo pre takúto zmenu politického programu predpoklady. Česko-slovenské zblížovanie bolo z českej strany záležitosťou skupiny kultúrnych predstaviteľov, neskôr funkcionárov Československej jednoty. Českí politici mali iné problémy. Český a slovenský politický program boli stále nekompatibilné. Ak sa aj určité náznaky v tomto smere objavili pri rokovaní v Luhačovicach, či v predvojnovnej

1 NOVOTNÝ, J.: Češi a Slováci v národněpolitických bojích od Slovanského sjezdu do porážky revoluce 1848–1849. In: *Historický časopis*, 16 (1968), s. 299–331.

2 *Slovensko, Dejiny*. Bratislava 1978, s. 508, autor J. Mésároš.

3 PEKAŘ, J.: *František Palacký*. Praha 1912, s. 129.

4 *Slovensko, Dejiny*, s. 536.

ankete *Prúdov*⁵, boli to iba akési povzdychy, drobné kvapky, ktoré nemali silu meniť zásadne smerovanie českej a ani slovenskej politiky.

V českom politickom tábore bol určitou výnimkou Masaryk, ktorý pravidelne cestoval na Slovensko a poznal jeho problémy naj dôvernejšie. Jeho záujem o Slovensko šiel paralelne s jeho kritikou historického českého štátneho práva. V tom zmysle bola pre Masaryka slovenská otázka súčasťou českej otázky. Vonkajší rámec pre politické zblíženie vytvoril jednak dualizmus a potom najmä podpísanie dvojspolkovej zmluvy medzi Nemeckom a Rakúsko-Uhorskom. V dôsledku týchto udalostí sa Česi i Slováci dostali do postavenia ohrozených národov, aj keď stupeň ohrozenia bol rozdielny a zásadne rozdielne boli podmienky, v ktorých oba národy žili. Silnejúci nemecký tlak v dualistickej monarchii sa radikálnejšie prejavil, čo sa zdá byť možno paradoxné, v jej uhorskej časti. V slovenskej historiografii ostal doteraz málo povšimnutý fakt, že zosilnenie maďarizačného tlaku priamo súvisí s nemeckou podporou maďarských centralizačných snáh.

Aj toto vonkajšie ohrozenie si v českom tábore najintenzívnejšie uvedomoval Masaryk. Do jeho chrbta namierené žandárske bodáky v Mošovciach pri nepovolených oslavách Kollárovej storočnice boli iba jedným z mnohých detailov, ktoré Masaryka presvedčili, že maďarská vrchnosť sleduje svoju ideu vytvorenia jednonárodného – maďarského – Uhorska so všetkou dôslednosťou. Úspešné zavŕšenie tohto procesu by znamenalo pre český národ uzavretie „českého kotla“ aj na východnej strane.

Masarykove impulzy ostali nevyužitú. Na slovenskej strane do toho vstúpil veľmi nešťastne spor Masaryka s Vajanským, aj keď predmetom sporu nebola slovenská otázka, ale rozdielne hodnotenie Ruska. Tak sa Masarykova iniciatíva dostala k Slovákom iba prostredníctvom jeho žiakov – hlasistov, čo bolo vo vtedajších podmienkach dosť málo. Napokon Masaryk sa ani v českom politickom tábore výraznejšie nepresadil. A v konečnom dôsledku aj u Masaryka išlo v tom čase iba o impulzy, úvahy, nie o ucelený program. Ako politik ostával Masaryk na poli reality. Česko-slovenský program v čase pred prvou svetovou vojnou bol nereálny.

Vypuknutie prvej svetovej vojny zmenilo medzinárodné podmienky. Doterajšia nehybnosť v stredoeurópskom priestore sa mohla, aspoň potencionálne, v dôsledku vojnových udalostí, kedykoľvek dramaticky zmeniť. Toto si uvedomovali aj slovenskí politici. V prvej fáze vojny však predstava, že by Nemecko a Rakúsko-Uhorsko mohli vojnu prehrať, zdala sa byť úplne fantastická. Preto domáca politika nenáhlila. Politici si síce uvedomovali, že vojna môže na dlhé roky rozhodnúť o osude Slovákov, nič ich však nenútilo k radikálnemu činu. Ostalo iba pri opatrných formuláciách a tajných rozhovoroch.

V inej situácii bola slovenská komunita v USA. Práve na jej správaní možno demonštrovať takmer modelovú situáciu pre smerovanie slovenskej politiky v slobodných podmienkach. Iným takým modelovým príkladom je činnosť Štefánikova. Štefánik bol blízkym, a treba hneď zdôrazniť – mladším priateľom Vavra Šrobára. Šrobár Štefánika v mnohom ovplyvnil a je nepochybné, že v pražskom Detvane bol Šrobár vedúcou osobnosťou. V slobodných podmienkach však Štefánikov génus dostal nebyvalý rozmach a zažiaril ako hviezda prvej veľkosti. Šrobár, aj keď medzi domácimi politikmi jeden z najaktívnejších, ostal v jeho tieni.

5 Anketa vyšla až po vojne, roku 1919.

Slováci v USA, práve tak ako Štefánik vo Francúzsku, vstúpili do aktivity hneď na začiatku vojny. Uverejnili Slovenské memorandum, ktoré v USA koncipoval tajomník Slovenskej ligy Ivan Daxner.⁶ Požiadavka samourčovacieho práva sa v ňom ešte bližšie nešpecifikovala. Slováci v USA zvažovali niekoľko alternatív, rokovali s Poliakmi i Čechmi, aby napokon Clevelandskou dohodou z októbra 1915 sa definitívne priklonili k riešeniu česko-slovenskému. Podobné riešenie dosiahol Štefánik aj u druhej najväčšej slovenskej zahraničnej komunity – u Slovákov v Rusku. Zahraniční Slováci v slobodných podmienkach urobili rozhodnutie v prospech česko-slovenskej štátnosti skôr ako domáca politika, čo bolo dané v prvom rade rozdielnymi vonkajšími okolnosťami.

Pre slovenskú domácu politiku je rokom zlomu rok 1917. Pád ruského cárizmu ako keby ukázal, že v tejto vojne sú možné aj zdanlivo nemožné veci. Zvolanie predlitavského snemu aktivizovalo Šrobára, ale najmä slovenskú viedenskú skupinu – Kornela Stodolu, Milana Hodžu a Ivana Déreera.⁷ Úspechy zahraničného odboja pôsobili ako katalyzátor. Roku 1918 dostali udalosti dramatický spád. Významnú úlohu tu zohrala Mafia, ktorá sa usilovala o podnietenie aktivity slovenských politikov a hlavne o to, aby Masarykova akcia dostala aj od domácich politikov podporu, ktorá by aj ohľadom Slovákov dala Masarykovej akcii dôležitú legitimitu. Poslovnia Mafie našli tajomníka Slovenskej národnej strany Karola A. Medveckého aj na odľahlej Bacúrovej fare.⁸ Všetky známe slovenské akcie, či už je to mikulášsky 1. máj, alebo Jurigova reč v uhorskom sneme, boli týmito okolnosťami vlastne „vyžiadané“.

Rozhodujúcim dátumom pre slovenskú politiku je však 24. máj 1918. Vtedy na tajnej porade slovenských politikov došlo k definitívnemu rozhodnutiu. Známa Hlinkova veta: „Neobchádzajme otázku, povedzme otvorene, že sme za orientáciu československú. Tisícročné manželstvo s Maďarmi sa nevydarilo, musíme sa rozísť“⁹ je výrazným symbolom revolučného rozhodnutia. Martinská deklarácia má význam deklaratívny, faktické politické rozhodnutie sa uskutočnilo 24. mája. Samozrejme, že k tomu dátumu muselo toto rozhodnutie u všetkých politikov dozrieť. Bolo to rozhodnutie jednoznačné. Nebolo na Slovensku významnejšieho politika a významnejšej politickej sily, ktorá by toto rozhodnutie neakceptovala.

Dôležitá je aj otázka možnosti, respektíve limitov slovenskej spoločnosti v čase prevratu. V práci K. A. Medveckého *Slovenský prevrat*, v časti, kde sa hovorí o prevrate v jednotlivých regiónoch Slovenska, je dosť materiálu o tom, že Slováci akceptovali nový česko-slovenský štát a boli ochotní sa zaň aj postaviť aktívne, i so zbraňou v ruke. Bolo to však už v čase, keď bola Česko-slovenská republika vyhlásená. Doma, na domácej pôde, bola teda republika Slováckmi potvrdená, ale nebola a vo vtedajších podmienkach ani nemohla byť vybojovaná. Mohlo sa to teda pociťovať ako rozhodnutie zhora, respektíve rozhodnutie úzkej skupiny slovenskej politickej reprezentácie, čo malo tiež svoje dôsledky v ďalšom politickom vývoji hlavne v tom, že to do určitej miery posilnilo pozície čechoslovakizmu.

6 MINÁR, I.: *Americkí Slováci a Slovensko*. Bratislava 1988, s. 56.

7 Popri publikovanej práci Kornela Stodolu *Válečné roky s Milanom Hodžom* (Praha 1930) je v tejto súvislosti zaujímavý tiež nepublikovaný rukopis Ivana Déreera: *S Hodžom a Stodolom vo Viedni*, ktorý sa nachádza v Déreerovej pozostalosti v *Archivu Národního muzea*, Praha.

8 MEDVECKÝ, K. A.: *Z mojich rozpomienok k šesťdesiatinám*. Trnava 1935, s. 93.

9 *Literárny archív Matice Slovenskej*, C.V. Hist. kult. SNR, 564, II-4a.

Nebolo by správne, keby sme nevideli, že pri tomto rozhodnutí bol prvotný imperatív: Preč z Uhorska! Až v druhom pláne vstúpilo rozhodnutie česko-slovenské. Česko-slovenská alternatíva bola teda pre slovenských politikov (a to možno v tomto počiatočnom období povedať o všetkých, aj o Ivanovi Dérerovi) iba optimálnym *spôsobom* ako uniknúť z Uhorska. Bolo to rozhodnutie revolučné. Bola to zásadná zmena v slovenskom politickej programe, nie nejaká jeho úprava. Bolo to však súčasne reálnopolitické, a nie osudové, či osudom predurčené rozhodnutie. V oficiálnej štátnej ideológii i v časti literatúry sa to chápalo v tom druhom zmysle. Z toho potom pramenili viaceré nedorozumenia.

Slovenská politika urobila toto rozhodnutie v presvedčení, že sa tým zlepši postavenie slovenského národa a že sa tak naplní slovenský politický program. Do akej miery sa tieto očakávania slovenských politikov naplnili?

Pri porovnaní stavu slovenskej spoločnosti roku 1918 s tým, ako vyzerala o dvadsať rokov neskôr, nemožno poprieť nebyvalý rozmach v takmer všetkých oblastiach slovenského života.

Mimoriadny *boom* zaznamenala predovšetkým slovenská kultúra. Ako huby po daždi množili sa kultúrne a literárne časopisy. V literárnej tvorbe sa presadila nielen staršia generácia, ale nastúpila generácia nová, poučená na skúsenostiach a výtvarných svetovej literatúry. Moderné trendy sa na Slovensko dostávali predovšetkým českým prostredníctvom. Takmer z ničoho vznikla slovenská profesionálna hudba, veda, rozvinul sa výtvarný život a opäť, ako v literatúre, objavili sa noví tvorcovia, ktorých tvorba mala parametre porovnateľné s vtedajšou európskou výtvarnou avantgardou.

Radikálna zmena nastala nielen v oblasti tvorby, ale aj v oblasti recepcie umenia a kultúry. Profesionalizácia v oblasti vedy a kultúry umožnila širokému okruhu slovenskej spoločnosti prijímať kultúrne podnety. Profesionálne Slovenské národné divadlo a ďalšie telesá, výstavné sieni prístupné prakticky každému záujemcovi, početné koncerty v mnohých slovenských mestách, výsledky vedy publikované v dostupných časopisoch – to všetko výrazne ovplyvnilo všeobecnú kultúrnosť a informovanosť slovenského človeka.

Výskum potvrdil, že ľudský a tvorivý potenciál, ktorý sa hromadil v slovenskej spoločnosti, čakal na svoju príležitosť. V nenormálnych podmienkach v Uhorsku, keď všetko slovenské muselo iba žiť, bol tento prirodzený potenciál potlačený a nemohol sa realizovať tak, ako by to zodpovedalo jeho prirodzenému vývinu. Po roku 1918 sa tento prirodzený potenciál oslobodil, uvoľnil. Slovenský intelektuál sa zrazu aj doma cítil slobodne a mohol bez zábran rozvíjať svoju tvorivosť. Tento náhly zvrät mal skutočne pre slovenskú spoločnosť elektrizujúci účinok. Je zrejme málo podobných príkladov v dejinách, keď jeden národ v krátkom období dvadsiatich rokov urobil taký obrovský skok v kultúrnej oblasti.

Prakticky z nulového bodu sa začalo budovať slovenské školstvo. Pred rokom 1918 už takmer neexistovali školy so slovenským vyučovacím jazykom. Ak sa aj v štatistikách také školy uvádzali, Apponyho zákony a ich horliví presadzovatelia v školskej správe znemožnili nielen vyučovať po slovensky, ale vlastne aj samotné vyučovanie slovenčiny. Už v školskom roku 1918–1919 prešli na slovenskom etnickom území všetky základné školy na slovenský vyučovací jazyk. Bolo to spojené s nesmiernymi ťažkosťami, postupne sa však situácia stabilizovala. Na slovenský vyučovací jazyk prešli aj stredné školy. Budovala sa

sieť ďalších gymnázií a odborných škôl. Slovenské školstvo si v priebehu niekoľkých rokov vybudovalo svoju vlastnú národnú štruktúru. Nebolo by to možné uskutočniť bez pomoci viacerých českých odborníkov, ktorí prišli na Slovensko.

Vrcholom školskej infraštruktúry bola roku 1919 zriadená Komenského Univerzita. Aj tu boli začiatky nesmierne ťažké, postupne si však univerzita získavala vážnosť. Pri budovaní slovenského vysokého školstva, ešte viac ako pri stredných školách, bolo Slovensko odkázané na pomoc českých profesorov. Vývoj však aj tu šiel tak rýchlo, že už na konci dvadsiatych rokov nazrela otázka založenia slovenskej techniky. Tá napokon začala pracovať až na konci prvej republiky. Zdržanie bolo nielen byrokratického charakteru. U školských orgánov vznikali celkom pochopiteľné pochybnosti, či v takom krátkom čase už na Slovensku vznikli predpoklady pre plné a kvalitné fungovanie takejto školy. Rýchly vývoj zaskočil nielen štátne financie, ale aj myslenie zodpovedných funkcionárov štátu.

Veľmi dôležitým faktorom pre vývoj slovenskej spoločnosti bolo rýchle vyškolenie vlastnej inteligencie, a to vo všetkých oblastiach, aj v takých, ktoré dovtedy na Slovensku nemali ani najmenšie predpoklady existencie. Existujúce české vysoké školy umožnili študovať veľkému počtu slovenských študentov. Sieť štipendií, nadácií a podpôr otvorila možnosť vzdelania aj pre sociálne slabé vrstvy, čím sa neobyčajne znásobila možnosť vytvorenia intelektuálnych špičiek. V rokoch prvej Československej republiky sa vyškolila celá zakladajúca generácia slovenskej profesionálnej vedy a techniky.¹⁰

V rokoch prvej Československej republiky sa na Slovensku značne rozvinulo občianske vedomie. V Uhorsku malo plné občianske práva iba malé percento obyvateľov, zhruba 5 percent. Po roku 1918 teda väčšina občanov bez rozdielu pohlavia, majetku a vzdelania mohla po prvýkrát voliť. Zmysel volebného práva bol pre obyčajného občana viditeľný najmä pri komunálnych voľbách. V demokratickom systéme sa začal rozvíjať aj celý rad ďalších občianskych aktivít, rástli spolky a občianske združenia.

Sociálna štruktúra slovenskej spoločnosti bola značne deformovaná. Väčšinu tvorili roľníci, zväčša chudobní. Továrnski robotníci sa koncentrovali iba vo väčších mestách, veľmi častým zjavom boli poľnohospodárski robotníci, drobní remeselníci a takzvaní kovoŕovníci, chudobné dedinské obyvateľstvo, ktoré popri obrábaní drobných polí pracovalo aj v priemysle. Vedúcu úlohu hrala veľmi úzka vrstva slovenskej inteligencie. V rokoch prvej republiky sa nielen značne posilnila táto vrstva, ale vytvorila sa pomerne silná vrstva podnikateľov, priemyselníkov a živnostníkov. Spoločnosť s pôvodne deformovanou sociálnou štruktúrou sa začala podobať na vnútorne diferencovanú spoločnosť, typickú pre rozvinutejšie európske krajiny.

Boli to nesporne významné úspechy Slovákov. Napriek tomu nemožno nevidieť, že tu boli aj vážne problémy. Boli tu problémy celočeskoslovenské, ale aj problémy, ktoré vyplývali z postavenia Slovenska v Československej republike. Tieto problémy sa objavili v hospodárskej a politickej sfére.

Otázka hospodárskeho postavenia a rozvoja Slovenska nie je ani zďaleka v odbornej verejnosti uzavretou otázkou. Diskusie v súčasnosti nepokračujú veľmi intenzívne, ale názory sú stále dosť kontroverzné. V diskusiách sa uvádzali čísla, percentá a grafy. Sú to

10 K tomu pozri dokumentačnú časť publikácie KOVÁČ, D.: *Kolejáci*, Bratislava 1990.

nesporne zaujímavé diskusie a treba v nich pokračovať. Domnievam sa však, že otázku hospodárskeho postavenia Slovenska nemožno skúmať iba čisto odborne – historickoekonomicky. Mala ona totiž svoju výraznú politickú i národnostnú dimenziu.¹¹

Do spoločného štátu vstúpili dve po hospodárskej stránke dosť odlišné časti. To by samo osebe nemuselo predstavovať problém. V liberálne orientovanej ekonomike sa dotyk takých dvoch odlišných častí rieši prirodzeným spôsobom. Ak je v centralizovanom štáte jedna jeho časť priemyselná a druhá je agrárnym zázemím, je tento vývoj vcelku prirodzený. Komplikovanou sa táto otázka stáva, ak je štátna centralizácia iba vo sfére zákonov a administratívy, ale nie vo vedomí obyvateľov. A to bol prípad prvej republiky. Pre politickú a ekonomickú špičku štátu bolo Československo centralizovaným štátom, a preto ani nemohla vzniknúť myšlienka potreby protekcionizmu niektorej jej časti. Ukázalo sa však, že prirodzené liberálne riešenie hospodárskeho rozvoja štátu nebralo do úvahy vnútornú národnostnú heterogenitu. Preto odbúravanie priemyslu na Slovensku a vzrast nezamestnanosti dostal okamžite národnostné zafarbenie. Podobne sa národnostne manifestovali aj ďalšie hospodárske neúspechy štátu. Pozemková reforma a neskôr hospodárska kríza sa aj v českých krajinách premietli do národnostného konfliktu medzi Čechmi a Nemcami. Väčší štátny intervencionizmus v prospech podpory slovenského priemyslu by bol určite viac zodpovedal skutočným pomerom v štáte. Oficiálna doktrína o jednotnom československom národe nemohla zakryť fakt, že popri národnostných menšinách žili v Československu aj dva štátotvorné národy. Slabší z nich s rastúcou nevôľou reagoval nielen na politický unitarizmus, ale tiež aj na rastúce zaostávanie Slovenska za českými krajinami v oblasti hospodárskeho rozvoja. A netýkalo sa to zďaleka iba odbúravania priemyslu. Nedostatočnú ochranu štátu pociťovala slovenská ekonomika ako celok.

Ešte zložitejšia bola slovenská otázka v politickom zmysle. Slovenský politický program bol už od polovice 19. storočia v zásade autonomistický. Požadoval slovenskú samosprávu v rámci širšieho stredoeurópskeho celku. Viaceré varianty tohto programu i niektoré iné, iba prechodné alternatívy, vykryštalizovali v slovenskej verejnosti vedomie autonomizmu.¹²

V prvej fáze vytvárania Československej republiky slovenskí politici vedome rezignovali na svoj tradičný program, akceptovali centralistický model štátu ako taktický prostriedok, pomocou ktorého bolo najjednoduchšie štát vyhlásiť a vnútorne upevniť. Slovenská autonómia sa v prvej fáze odmietla ako požiadavka, ktorá by mohla poslúžiť maďarským iredentistickým záujmom. V ďalšom vývoji však došlo k čoraz intenzívnejšej konfrontácii týchto dvoch alternatív. Stáli proti sebe centralizmus ako „prostriedok“ a autonomizmus ako princíp. V dlhšej časovej dimenzii mal princíp väčšiu vitalitu ako „prostriedok“.

Slovenský prístup k novému štátu sa odlišoval od českého. Zatiaľ čo drvivá väčšina českej spoločnosti akceptovala novú, československú identitu a bez väčších ťažkostí sa zriekla identity českej, na Slovensku tomu tak nebolo. Príčiny ležia opäť jednak v odlišnom predchádzajúcom vývoji, ale aj v tom, že česká verejnosť chápala zväčša československú

11 Pozri taktó poňatú stať LACINA, V.: Úloha hospodárskej politiky při vytváření nové československé ekonomiky (1918–1923). In: *Politický systém a státní politika v prvních letech existence Československé republiky (1918–1923)*. Praha 1990, s. 63–121. (Práce Historického ústavu ČSAV)

12 Pozri zborník *Slovensko v politickom systéme Československa*. Materiály z vedeckého sympózia, Časť 11.–13. novembra 1991. Bratislava 1992.

identitu ako synonymum identity českej. Na Slovensku tomu tak nemohlo byť. Chápanie spoločného štátu ako spojenia dvoch samostatných (a rozdielnych) celkov možno nájsť aj u takých exponentov štátneho centralizmu ako bol Ivan Dérer.

Otázka slovenskej autonómie mala aj svoju vnútornú dynamiku. Ako problém sa autonómia dostala už na martinskom deklaračnom zhromaždení. Postupným rozvojom Slovenska a priamo úmerne s rastom počtu slovenskej inteligencie prikláňali sa k slovenskej samospráve ďalšie vrstvy inteligencie. V druhom desaťročí existencie Československej republiky začala táto otázka postupne dozrievať.

Ignorovanie slovenských samosprávnych požiadaviek pražskou vládou vytváralo postupne sa rozširujúcu priepasť v štátotvornom „československom“ národe. Táto priepasť nebola až do konca existencie prvej republiky taká, aby štát dokázala vnútorne rozložiť. Slovenský problém mal kvalitatívne inú polohu ako problém sudetonemecký, či problém maďarskej menšiny. V krízových dňoch prvej republiky – od mája do septembra 1938 stála väčšina slovenskej spoločnosti na póde republiky a bola odhodlaná ju brániť.

Československá republika bola štátnym útvarom, ktorý možno z viacerých hľadísk označiť za pozoruhodný. Vznikla na základe idey národného štátu. V skutočnosti mala od národného štátu v pravom slova zmysle ďaleko. Napriek tomu to bol štát vnútorne pomerne pevný, čo vyplývalo iste aj z jeho demokratického politického systému a z toho, že štát dokázal do značnej miery podnieť aktivitu občianskej spoločnosti. Pokiaľ ide o vzťah dvoch štátotvorných národov, problém, ktorý je tu dominantný, je problém čechoslovakizmu.

* * *

V súčasnosti sa termín „čechoslovakizmus“ používa, a to z veľkej časti aj v českej literatúre, ako termín s určitým pejoratívnym nádychom. Tento postoj iste nie je odborné správny, vyplýva z pomerne neskorých historických skúsenosti, keď sa už čechoslovakizmus stal skutočnou brzdou historického vývoja a vlastne aj prekážkou otvoreného československého dialógu. To je však už záverečná fáza čechoslovakizmu.¹³

Z historického pohľadu treba vidieť čechoslovakizmus ako jav, ktorý má dve stránky: 1. Je to konkrétny politický program spoločného česko-slovenského štátu ako národného štátu, 2. Je to ideologický základ tohto politického programu, ktorý spočíva na myšlienke jednotného československého národa.

Ako ideológia sa čechoslovakizmus opieral o „obrodenecké“ idey Kollárove a iných ideológov národného hnutia, pod ňa ktorých Česi a Slováci tvoria jeden národ, historickými osudmi po páde Veľkej Moravy rozdelený. Pokiaľ prevládalo herderovské, teda jazykové a kultúrne chápanie národa, bola táto koncepcia prijateľná. Postupný vývoj však ukázal, že národné spoločenstvo nie je iba spoločenstvom jazyka a kultúry, ale určitou komunitou, ktorá sa formuje v historickom procese. V čase, keď české i slovenské národné hnutie dospelo do štádia formulovania politického programu, ukázalo sa, že český i slovenský politický program nie sú kompatibilné. To malo spätný odraz aj na jazykovú „jednotu“. Pri formovaní politického programu prišiel Štúr k poznaniu o nevyhnutnosti slovenského

13 K otázke čechoslovakizmu najnovšie KUBŮ, E.: Der Tschechoslowakismus und die Entwicklung der tschechisch-slowakischen Beziehungen. In: *Ethnos-Nation: Eine europäische Zeitschrift* 1, 1 (1993), s. 7–22 a KOVÁČ, D.: Der Tschechoslowakismus. Entstehung, Verlauf und Ende, *tamže*, s. 23–32.

spisovného jazyka. Akceptovanie spisovnej slovenčiny zo strany všetkých najdôležitejších predstaviteľov Slovákov z oboch konfesijných táborov znamenalo súčasne odmietnutie etnicky chápaného čechoslovakizmu.

V čase vzniku Československej republiky bola už takto chápaná čechoslovenská národná jednota na slovenskej strane vybavenou záležitosťou.¹⁴

Súčasne však vznikla nová koncepcia čechoslovakizmu, ktorá sa prejavila v dvoch fázach:

1. Ako ideológia česko-slovenského zahraničného odboja. Dobrým príkladom tu je Masarykovo memorandum *Independent Bohemia* z konca apríla 1915¹⁵. Charakteristický je hlavne jeho názov. Obsahom spisu nie sú totiž nezávislé Čechy, ale vytvorenie česko-slovenského štátu, teda aj nezávislosť Moravy, časti Sliezska a Slovenska. Masaryk to, pochopiteľne, vedel. Nepovažoval však za oportúnne zaťahovať neinformovaných politikov Dohody do zložitých stredo európskych pomerov. Pre Dohodu to mala byť jasná koncepcia „národného štátu“. Z tých istých dôvodov sa aj najvyšší orgán česko-slovenského zahraničného odboja nazval *Conseil national des pays Tchèques*. Slovensko sa tak v tejto taktike stalo krajinou českou, čo bolo síce historicky nekorektné, ale na prezentáciu čechoslovenskej národnej jednoty v krajinách Dohody nevyhnutné a účelné. Preto sa aj v agitačných spisoch a prednáškach Masarykových začínala česká tragédia vždy bitkou na Bielej hore, ale súčasťou argumentácie bol aj „prvý spoločný štát Čechov a Slovákov“ – Veľká Morava.

2. Po vzniku Československej republiky sa čechoslovakizmus stal oficiálnou ideológiou nového štátu. Zárodok takejto ideológie začali vznikať u Masaryka už koncom 19. storočia. Súviseli s formovaním realistického politického programu. Kritika českého štátneho historického práva otvárala pre Masaryka obzor smerom k Slovensku a k jeho problémom. Slovensko sa stalo pre Masaryka dôležitou súčasťou jeho politickej koncepcie českého národa. Inak povedané, slovenská otázka bola preňho súčasťou českej otázky. Za medzinárodnej situácie, ktorá bola pred vojnou, sa viac nedalo urobiť ani povedať. Ak mala politika ostať v rámci reálnych možností, nemohol sa z toho takpovediac filozofického zárodok vyvinúť konkrétny politický program. Stalo sa to však hneď na začiatku vojny, už v prvom Masarykovom memorande, zaznamenanom Setonom Watsonom pre britskú vládu.¹⁶

Podstatou takto formulovaného čechoslovakizmu bolo vytvorenie čechoslovenského politického národa ako štátotvorného národa nového štátu. Samotný fakt, že z čechoslovenského politického národa boli vyčlenené národnostné menšiny, ukazuje, že do politickej poňatej koncepcie národa sa, ako to bolo v strednej Európe obvyklé, vkomponoval aj etnický prvok.

Takto chápaný čechoslovakizmus sa na slovenskej strane nestretol s väčším pochopením. Slovenské odmietnutie koncepcie politického národa čechoslovenského vyplývalo aj zo zlých skúseností z Uhorska. Maďarská koncepcia jednotného uhorského národa bola tiež v svojej podstate etatická, teda politická. Avšak jej praktické uskutočňovanie malo

14 Roku 1895 v súvislosti s Národopisnou výstavou v Prahe sa zorganizovala anketa o možnosti „návratu“ Slovákov k spisovnej češtine. Skončila sa úplným neúspechom.

15 Originál v *Public Record Office London*, Foreign Office 371, 2241, s. 98–103.

16 *Tamže*, Foreign Office 371, 1900, s. 115–122.

výrazný etnický charakter a vyústilo do bezohľadnej maďarizácie. Modelová situácia v Uhorsku i v Československu bola rovnaká. Existujúci štát bolo treba „zaplniť“ výrazne väčšinovým štátnym národom. Samozrejme, že nikto na Slovensku nepredpokladal, že by z českej strany mohli nasledovať podobné kroky ako z maďarskej strany v Uhorsku. Avšak určitá nedôvera voči takémuto poňatiu národa tu existovala ako výsledok historického vývoja Uhorska, ktorý nebolo možné z „pamäti“ národa vymazať.

Ešte podstatnejším dôvodom slovenského odmietnutia koncepcie jednotného politického národa bolo, že u Slovákov už národná identita dozrela do požiadavky samosprávy na svojom národnom území. Samospráva by bola nezmyselná pri uznaní jednotného československého národa. Vzdať sa požiadavky samosprávy však znamenalo v konečnom dôsledku vzdať sa významnej časti národnej identity.

Slovenská rezervovanosť a odmietnutie takto ponímaného čechoslovakizmu odsúdila túto koncepciu na neúspech. Je pravdou, že časť slovenskej politickej reprezentácie prijala a obhajovala politický čechoslovakizmus. V čase ohrozenia republiky mali títo čechoslovakisti naporúdzaj aj pádne argumenty. To však málo mení na skutočnosti, že v dlhšej časovej perspektíve sa táto koncepcia neupevňovala, ale strácala na aktuálnosti. A to je neklamný znak toho, že čechoslovakizmus nemal pre svoje upevnenie pripravenú úrodnú pôdu.¹⁷

Z dlhšej časovej perspektívy by mohol byť v Česko-Slovensku aktuálnejší mnoho diskutovaný „švajčiarsky model“ politického národa. Tento model však nemal nádej na realizáciu hlavne preto, že ho presadzovala iba nepatrná časť predstaviteľov národnostných menšín. U sudetských Nemcov po počiatočnom jednoznačnom negativizme a po krátkych náznakoch aktivizmu prevládla „mníchovská koncepcia“ a maďarská menšina prostredníctvom svojich politických predstaviteľov od samého začiatku pracovala na „obnove“ veľkého Uhorska. Pokiaľ ide o Slovákov, tí švajčiarsky model odmietali. Slovensko v jeho hraniciach chápali ako jednotné územie a neboli ochotní ho deliť, či kantonižovať. Pekný a perspektívne vyzerajúci „švajčiarsky model“ teda nemal v republike nikoho, kto by ho bol ochotný vážnejšie presadzovať. Je to teda akademická konštrukcia, ktorá bola so slovenským chápaním samosprávy v zásadnom rozpore.

Čechoslovakizmus ako politický program zanikol spolu s predmníchovskou republikou. Už v októbri 1938, po vyhlásení slovenskej autonómie sa Česko-Slovensko stalo prakticky dvojfederáciou.¹⁸ Program jednotného československého politického národa sa už od tých čias nedostal do oficiálnych dokumentov. Určité rezíduá tejto teórie, hlavne v ideologickej oblasti, však mali dlhšiu životnosť. A objavili sa aj v diskusiách po novembri 1989.

Ďalšou kľúčovou otázkou témy „Slovensko v Česko-Slovensku“ je hľadanie bodu, v ktorom bolo možné postaviť česko-slovenskú štátnosť na perspektívnu bázu. Výskum

17 Zajímavé sú volebné výsledky najvýraznejšej predstaviteľky autonomizmu, Hlinkovej slovenskej ľudovej strany. V parlamentných voľbách dosiahla svoj zenit ešte roku 1925 (34,3 %). Roku 1929 získala už iba 28,3 % a v posledných voľbách roku 1935 spolu s ďalšími troma stranami v rámci autonomistického bloku 30,1 %, čo je zhruba na rovnakej úrovni ako roku 1929.

18 BYSTRICKÝ, V.: *Prestavba republiky na federáciu v roku 1938*. In: *Slovensko v politickom systéme Československa* (pozn. 12), s. 65–71.

predmníchovskej republiky ukázal, že toto obdobie prinieslo viaceré problémy vo vzájomných vzťahoch Čechov a Slovákov, ale že onen rozhodujúci „bod topenia“ sa v tomto období nenachádza. Skúsenosť prvej republiky iba ukázala, že centralistický model štátu opretý o ideológiu čechoslovakizmu nie je z hľadiska dlhšej perspektívy nosný pre udržanie a fungovanie štátu.

Za dvadsať rokov existencie medzivojnového Československa sa objavili voči existujúcemu modelu štátu na slovenskej strane viaceré výhrady. Postupne rástlo autonomistické hnutie. Avšak autonomistické hnutie je treba chápať v jeho vtedajších cieľoch – slovenská autonómia mala byť prostriedkom na vnútorné posilnenie štátu, a nie na jeho rozbitie. Drvivá väčšina Slovákov a tiež najsilnejšia politická strana na Slovensku – Hlinková slovenská ľudová strana – ostávali na platforme Československa. Aj keď sa na českej strane aj vo vládných kruhoch hovorilo o slovenskom separatizme, bola to chiméra, ktorá vyplývala z neznalosti slovenskej politiky a hlavne z nesprávneho chápania autonomizmu, ktorý sa zamieňal za separatizmus. Česko-slovenská štátnosť sa nedostala za dvadsať rokov existencie predmníchovského Československa do zásadnej krízy a pre Slovákov to bolo stále zmysluplné riešenie ich štátoprávneho programu. Dokumentovala to mobilizácia roku 1938 a tiež aj slovenský postoj k Mníchovu.

V rokoch prvej republiky sa otázka slovenskej autonómie komplikovala aj medzinárodnou situáciou, hlavne nemeckým tlakom. Počet Nemcov v štáte prevyšoval počet Slovákov. Sudetskí Nemci mali výraznú podporu zo strany európskej veľmoci, ktorá sa po nástupe Hitlera k moci stala veľmocou agresívnou. Z medzinárodného hľadiska bolo ťažké uskutočniť decentralizáciu v štáte iba v zmysle slovenskej autonómie. Autonómia Podkarpatskej Rusi bola v inej polohe. Samotní Slováci a konkrétne aj Andrej Hlinka nechceli, aby sa slovenská otázka *junktivovala* otázkou sudetonemeckou a z toho dôvodu aj odmietali nejakú súčinnosť s Henleinom. V literatúre sa spomína návšteva K. H. Franka u Hlinku v roku 1938. Faktom je, že táto návšteva skončila bez konkrétnych výsledkov.

Ono rozhodujúce obdobie, keď sa mohli vybudovať nové, pevnejšie základy spolužitia Čechov a Slovákov a nový zmysel česko-slovenskej štátnosti, treba vidieť v období druhej svetovej vojny.¹⁹

Česko-Slovensko bolo síce rozbité násilným zásahom zvonka, to však nič nemení na tom, že slovenská štátnosť nejaký čas existovala, aj keď samostatnosť Slovenskej republiky bola viac než iluzórna. V tomto období slovenská spoločnosť dozrela. Dvadsať rokov života v predmníchovskej republike prinieslo svoje ovocie. Boli tu vyškolení odborníci v rôznych odboroch. Slovensko bolo schopné sa samo spravovať, viesť štátnu administratívu, hospodárstvo. Po týchto skúsenostiach sa pokus o návrat k jednotnému československému národu ako k oficiálnej štátnej doktríne musel javiť ako výrazný krok späť. Bol to regres, ktorý bol viac voluntaristický a menej zohľadňujúci reálnu situáciu na Slovensku.

Východisko a smer udalo Povstanie. Tu dozrela celkom prirodzene koncepcia federácie, aj keď sa v tom čase slovo „federácia“ ako nevhodné nepoužívalo. V povstaleckých dokumentoch sa stretávame s formuláciou „rovný s rovným“. Analýza ukazuje, že tento slovný eufemizmus bol synonymom federácie.

19 KOVÁČ, D.: La question Tchéco-Slovaque après 1939. In: *Revue d'Europe Centrale*, 1, 2 (1993), s. 133–146.

Vzpieranie sa takémuto riešeniu zo strany Benešovej exilovej vlády malo pre vývoj slovenskej otázky negatívny dopad. Iba vynútené ústupky a neustála snaha dosiahnuť úplnú reštauráciu predmníchovských pomerov narúšali možnosť vybudovania novej dôvery a posilňovali obojstrannú nedôveru. Problémy v exile začali už Benešovou roztržkou s Hodžom a Osuským, pokračovali odmietnutím povstaleckej koncepcie. Nekonečné diskusie a hra na čas, Benešova obľúbená výhovorka, keď sa dostal do úzkych, že „táto otázka sa vyrieši doma“ – to všetko hromadilo problémy. Beneš, napriek občas deklarovanej tolerancii, bol v tomto období už celkom evidentnou brzdou pri formovaní novej základne česko-slovenských vzťahov.

Negatívnu úlohu v konečnom dôsledku zohrali komunisti, ktorí sa priamo vzorne chovali podľa leninskej doktríny, že národnostná otázka je „spojencom v revolúcii“. V diskusiách okolo vládneho programu podporovali komunisti, a to aj českí, povstaleckú koncepciu, čo bolo v súlade s uvedenou doktrínou o národnostnej otázke. Iba vďaka podpore komunistov sa diskusie skončili nerozhodne. Košický vládny program nechal otázku budúceho postavenia Slovenska nedoriešenú. Pre ďalší vývoj boli rozhodujúce voľby roku 1946. Na Slovensku komunisti voľby prehrali a zrazu stratili záujem na slovenskej samospráve, a práve naopak, opäť v súlade so svojou „revolučnou doktrínou“, stali sa stúpenkami centralizácie. A to aj komunisti slovenskí, ktorí prostredníctvom pražskej centralizácie chceli získať pozície, ktoré nedokázali získať vo voľbách. Tretia pražská dohoda bola oným posledným bodom, ktorý uzavrel možnosť postaviť slovenskú otázku a teda aj česko-slovenské vzťahy v obnovenej republike na reálnejšiu a perspektívnejšiu základňu.²⁰ Premeškala sa možnosť vytvoriť model, ktorý by mal nádej odolať aj budúcim problémom a ktorý by mohol upevniť česko-slovenskú štátnosť.

Onen „fatálny bod“, v ktorom slovenská otázka v Česko-Slovensku dozrela k riešeniu v takom zmysle, ako to stručne formulovala Pittsburská dohoda z konca mája 1918, neleží teda v medzivojnovom období. Perspektívnym riešením nemohla byť ani slovenská autonómia z októbra 1938. V štátoprávnom zmysle znamenala síce federalizáciu Česko-Slovenska, avšak nie ako dôsledok demokratického rozhodnutia na základe vzájomnej dohody, ale ako rozhodnutie urobené pod tlakom vonkajších okolností. Preto také rozhodnutie nemohlo uspokojiť ani jednu stranu. V oboch častiach štátu došlo súčasne k znateľnému posunu smerom k autoritatívnemu režimu. Na Slovensku už možno hovoriť v tomto období o nedemokratickej vláde jednej strany.

Dvadsaťročné obdobie vývoja Slovenska v medzivojnovom Česko-Slovensku bolo obdobím vývoja pozitívneho. Napriek mnohým problémom i napriek mnohým neriešeným a nedoriešeným otázkam, Slováci vo svojej väčšine považovali česko-slovenský štát za vhodnú a dostačujúcu základňu svojej existencie. Nedošlo k vnútornému odcudzeniu slovenských občanov voči štátu. Preto bola česko-slovenská štátnosť v Povstaní proklamovaná a po vojne bez vážnejších problémov obnovená.

20 *Pražské dohody*. Sborník dokumentů. K vydání připravil K. Kaplan. Praha 1992. (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, sv. 4.)

Českoslovenští komunisté mezi Kominternou a střeoevropskou demokracií

Ladislav Niklíček

Dějiny KSČ v období první Československé republiky v současné době nepatří k příliš frekventovaným tématům naší historiografie. Zdaleka tomu není tak proto, že po roce 1948 byla na toto téma napsána až nepřehledná řada prací a že vše již bylo popsáno a vyloženo. Mnohé z těchto prací spíše vypovídají o době svého vzniku než o době, o níž chtěly vyprávět. Nechtěně se tak staly jedním z pramenů k poznávání historie české a slovenské společnosti v 50.–80. letech.

Od přelomu 50. a 60. let se mnozí čeští a slovenští historici postupně vymaňovali z jednoduchých a vedením KSČ stanovených představ o této historii. Z komunistické hagiografie se stávala historiografie, z dějepřavy dějepisectví. Mimo to česká a slovenská historiografie soudobých dějin i dějin KSČ byla v 60. letech ovlivňována jak vývojem společnosti jako celku, tak reformními snahami uvnitř komunistické strany, v nichž historici hráli jednu z nejvýznamnějších rolí. Situaci v této části historiografie roku 1967 vystihl Jan Křen: „V historiografii se v podstatě již prosadila analytická tendence a směr, který by s jistým zjednodušením šlo nazvat propagandistickým, je vytlačen na periferii současného vědeckého života, kde – vystaven permanentní vědecké kritice z jedné strany a praktické kritice nezájmu konzumentů ze strany druhé – dožívá své dny zčásti v bezradné rezignaci, zčásti ve žlučovitě a poněkud senilní zášti.“¹

Ona dožívající senilní zášť byla od dubna 1969 resuscitována takzvanou normalizací. Analýzy o „revizionismu a antisovětismu a jejich nositelích“, zfabrikované V. Králem, O. Říhou, Č. Amortem a dalšími normalizátory, se stávaly základem pro novou a důslednou reglementaci historiografie. Dějiny KSČ se přitom těšily pozornosti zcela mimořádné. Příkladem může být materiál *Vývoj a současný stav a úkoly společenských věd*, projednaný předsednictvem ÚV KSČ začátkem května 1974. V materiálu, který na tomto jednání předkládal Jan Fojtík, se mimo jiné konstatuje: „Revizionistům na úseku historie šlo hlavně

1 KŘEN, J.: Ke koncepci výuky historické části marxismu-leninismu na vysokých školách. In: *Přispěvky k dějinám KSČ*, 7, č. 3 (1967), s. 358.

o popření všeobecné internacionální platnosti leninismu a zkušeností SSSR z výstavby socialismu. Z tohoto hlediska přehodnocovali vznik a vývoj našeho revolučního dělnického hnutí, napadali ty mezníky a události ve vývoji strany, které sehrály nejdůležitější úlohu v procesu jejího revolučního formování. Soustřeďovali se také na falzifikaci dějin Kominterny, bolševizace KSČ, zejména dějinné úlohy V. sjezdu KSČ. Útočili na principy a výsledky budování socialismu u nás, znevažovali dějinný význam února 1948, historickou úlohu SSSR v období Mnichova, za druhé světové války a po ní.²

O tom, jak mají normalizovaní historici postupovat při hodnocení dějin KSČ a jak je třeba naložit s literaturou, která neodpovídala ideologii husákovsko-biřakovského režimu, rozhodlo předsednictvo ÚV KSČ v únoru 1972: „Je nepřipustné, aby tato historie, její jednotlivé epochy a dějinně významné osobnosti, které v nich působily, byly hodnoceny v rozporu s dokumenty ÚV KSČ přijatými u příležitosti 25. výročí osvobození naší země Sovětskou armádou a 50. výročí založení KSČ, či s dokumenty XIV. sjezdu (*Zpráva ÚV KSČ XIV. sjezdu a Poučení*).“³ Byla to „metodologická rada“ značně jednoduchá a historiografie řízená státní stranou ji dlouhá léta přísně dodržovala.

Pokud se současná historiografie soudobých českých a slovenských dějin zabývá dějinami KSČ, věnuje se v převážné míře období po roce 1945, respektive 1948. Z mnohých studií o první Československé republice tyto dějiny zcela vymizely a nezavěšený čtenář by si mohl myslet, že komunisté v demokratickém Československu snad ani nebyli. Domnívám se, že to není správné. Už proto ne, že komunisté za první Československé republiky měli široký okruh sympatizantů a v demokratických volbách získávali velký počet hlasů. Podporovali je lidé nespokojení se svým sociálním postavením, případně lidé znechucení politikou některé jiné z četných politických stran. Ve volbách do parlamentu hlasovalo pro KSČ roku 1925 940 tisíc voličů (13,2 %), roku 1929 o celých 200 tisíc méně (10,2 %) a roku 1935 získali komunisté téměř 850 tisíc hlasů (10,3 %). Mezi všemi (v průměru přibližně patnácti kandidujícími) politickými stranami zaujímal volebními výsledky vždy jedno z předních míst. Roku 1925 byli druzí (těsně za agrárníky), roku 1929 čtvrtí (o téměř 3 % je předstihla československá sociální demokracie a těsně i národně socialistická strana), roku 1935 opět čtvrtí (tyto volby s 15,2 %, to je s 1 250 000 hlasů, vyhrála Sudetoněmecká strana, pro kterou hlasovalo 66 % německých voličů).

Ani to však není hlavní důvod, proč je potřebné oživit zájem o zkoumání dějin KSČ. Jako každá součást politických dějin mají svou poznávací hodnotu. Dále si myslím, že bez pochopení širších historických souvislostí ve vývoji politické teorie a praxe československých komunistů nelze porozumět ani řadě stránek, a hlavně výsledků činnosti jejich strany v nejnovějším období. Historické kořeny systému totality, teroru, demoralizace nacházíme v dějinách této strany už za první ČSR. Už v tomto období se vytvořila strana ve všem podřízená mezinárodní centrále a nevážící si státní suverenity, politického partnera a nakonec ani vlastního člena. Strana, jejíž uspořádání bylo po roce 1948 přeneseno na celou československou společnost.

Rozpory mezi demokracií a bolševickým – „leninským“ socialismem, realitou středoevropské demokracie a diktaturou proletariátu, národními zájmy a podřízeností mezinárod-

2 *SÚA Praha, A ÚV KSČ*, f. 02/1, sv. 117, a.j. 118/4, PÚV KSČ 3.5.1974, příloha III, s. 10.

3 *SÚA Praha, A ÚV KSČ*, f. 02/1, sv. 31, a.j. 32/6 b, PÚV KSČ 11.2.1972, příloha III, s. 2.

nímu centru komunistického hnutí, občanem – členem moderní evropské levicové strany, subjektem politiky a objektem takzvaného demokratického centralismu a mnoho dalších otázek doslova pronásledovalo československé komunistické hnutí od dob rozkolu se sociální demokracií. Jestliže ve 20. letech, a hlavně v jejich první polovině, se o těchto otázkách ještě poměrně otevřeně čas od času diskutovalo – a také tyto diskuse mnohdy končily v zájmu procesu začínající takzvané bolševizace vyloučením příliš horlivého diskutéra ze strany – potom na přelomu 20. a 30. let začínalo být definitivně a neodvolatelně „jasno“. V tomto směru se stal V. sjezd KSČ skutečně oním „historickým mezníkem“, o kterém bylo napsáno tolik oslavných studií a jehož odkaz tak vehementně hájila v podstatě všechna vedení KSČ – od Gottwaldova až po Husákovo a Jakešovo.

Přitom ani 20. léta ve vývoji KSČ zdaleka nebyla jakousi „šmeralovskou“ idylkou, po které v letech 30. nastala „gottwaldovská“ tvrdá realita. Sama Kominternu byla ještě před Leninovou smrtí zasažena rozsáhlými frakčními boji a odlesk těchto bojů musel na její československou sekci drsně doléhat. Četné diskuse o jednotné frontě, dělnicko-rolnické vládě a jiných, zdánlivě jenom teoretických problémech končily častými personálními výměnami ve vedení jednotlivých komunistických stran. Přitom po celá 20. léta byl Kominternou a jejími ortodoxními stoupenci v Československu veden boj proti takzvanému šmeralismu, který byl jednou ztotožňován s oportunistem, jindy se sociáldemokratismem, někdy dokonce se sociálfašismem.

Co na Šmeralovi kritikům vadilo? Především nemohli zapomenout na jeho „váhavý“ postup v procesu vzniku KSČ jako sekce Komunistické internacionály. Postup, kterým do nové strany převedl většinu členů československé sociální demokracie. V ne neposlední míře je muselo iritovat Šmeralovo nepřilíživě skrývané přesvědčení, že strana s velkým počtem členů může v Kominterně uhájit jistou materiální, finanční, a tím i politickou nezávislost.

A především – ve Šmeralovi byla nadlouho zakořeněna středoevropská politická kultura. Šmeral se dlouho nemohl smířit s výbojnou představou moskevského vedení Kominterny, které v českých zemích vidělo nejprve pouze most pro šíření bolševické revoluce na západ od československých hranic, později pouhý pasivní objekt, k němuž vztah byl upravován podle momentálních zahraničně politických zájmů a představ sovětského impéria. Ve svých politických úvahách Šmeral vycházel z reálného faktu existence Československa, které nechtěl rozbít.

Dále byly bolševikům zcela vzdáleny Šmeralovy názory na vnitřní uspořádání středoevropské levicové politické strany. Strany gramotného, vzdělaného a kvalifikovaného dělníka a evropského levicového intelektuála, kteří mají vlastní rozum, právo na vlastní názor a jsou skutečnými subjekty politiky. A co víc – když jsou demokraticky přehlasováni, nemusí se za svůj názor „sebekritizovat“, nedůstojným způsobem se ho vzdávat a odlišné stanovisko „přijímat s okázalým nadšením“.⁴

Frakční boje v Kominterně skončily jednoznačným vítězstvím stalinismu. Přesvědčivě tuto skutečnost dokumentovalo jednání VI. kongresu Komunistické internacionály v létě roku 1928. Díky výsledkům tohoto kongresu vstupovala Kominternu se svými sekci do

4 *Slánské rozhledy* z 2.10.1924. Vystoupení B. Šmerala na mimořádné konferenci Kladenského kraje KSČ 28.9.1924.

rozporuplných 30. let s jednoduchou a přímou orientací na nastolování diktatury proletariátu a s politickou koncepcí „třída proti třídě“. Ta redukovala mnohostrannou společenskou skutečnost na její krajní póly – buržoazii a proletariát. K politickým stranám, včetně stran dělnických, přistupovala nediferencovaně, nedělala rozdíly mezi jejich jednotlivými a pestrými politickými směry. Sociální demokracie byla v duchu Stalinovy teze opět označena za dvojče fašismu – za sociálfašistickou. Levicoví sociální demokraté byli pro komunisty nebezpečnějšími pravicovými. Jednotný postup komunistů se sociálně demokratickými předáky („lokaji buržoazie“) byl zcela vylučován, takzvaná jednotná fronta mohla být utvářena pouze se sociálně demokratickými dělníky, a to pouze se záměrem rozbít sociální demokracii a její prosté členy získávat pro cíle komunistického hnutí.⁵

VI. kongres Kominterny vytvořil základní předpoklady pro to, aby se do čela KSČ prosadila skupina mladých funkcionářů, krajně levicově zaměřených a vedených triařicetiletým Klementem Gottwaldem. Gottwald, Slánský, Šverma, Kopecký, Reiman, Fried, Appelt a další Gottwaldovi souputníci se od poloviny 20. let stále výrazněji prosazovali v komunistickém tisku a stranickém aparátu. Pro jejich mládí a podle sídla ústředního sekretariátu KSČ v Karlíně byli nazýváni „karlínskými kluky“. Ve stranické diskusi po VI. kongresu, a především za vydatné pomoci předních funkcionářů Kominterny vítězili nejenom nad jimi až patologicky nenáviděným „šmeralismem“ (jehož se v druhé polovině 20. let vzdával sám Šmeral), ale také nad skupinou neschopných stranických byrokratů kolem Bohumila Jílka a Václava Bolena. Ti se sice také vždy horlivě hlásili k politice Kominterny, ale ve vlastní praxi – jak už se to někdy v politice stává – nebyli schopni uskutečňovat jakoukoliv politiku.

Nástup Gottwaldovy skupiny do čela KSČ byl dovršen na jednání V. sjezdu KSČ, který se konal v Praze ve dnech 18.–23. února 1929. Sjezd měl určit a skutečně na dlouhá léta určil podstatu teorie a praxe československých komunistů. A to přes všechny „taktické“ změny, kterými jejich politika procházela.

Odmítavý vztah Kominterny k výsledkům první světové války a její výzvy k revizi poválečného uspořádání Evropy vedly na V. sjezdu Klementa Gottwalda a jeho skupinu k otevřenému odmítání československé státnosti. Československo pro Gottwalda bylo „výplodem imperialistické války a versailleského míru“. Zásluhou Dohody prý „anektovala česká buržoazie dotyčná území: německé území, Těšínsko, Slovensko, Zakarpatsko a o-krajové oblasti maďarské“.⁶

Poměr k československé státnosti potom „zcela logicky“ předurčil názory československých komunistů na řešení národnostní otázky v republice. Proti oficiální československé koncepci i proti jejím oponentům – autonomistům i přímým odpůrcům československého státu komunisté vypracovali program, který na VI. sjezdu KSČ v březnu roku 1931 zdůvodňoval a rozváděl Václav Kopecký. Československo opět označil „za produkt imperialistické války“, který je obnovením „takového žaláře národů, jako bylo Rakousko“, a „představuje nejreakčnější řešení národnostní otázky“.⁷ Vedle značně mat-

5 HÁJEK, M.: *Jednotná fronta: K politické orientaci Komunistické internacionály v letech 1921–1935*. Praha 1969, s. 143–165.

6 Rezoluce V. sjezdu KSČ O situaci a úkolech strany. In: *Protokol V. sjezdu KSČ*. Praha 1929, s. 172.

7 *Protokol VI. řádného sjezdu KSČ*. Praha 1931, s. 141.

ných představ o autonomii a federaci Kopecký rozvíjel vizi o frontě mezinárodní proletářské revoluce, která „svrhne veškerý imperialismus, osvobodí všechny národy a sjednotí územně pracující masy všech národů pod systémem Evropské Unie Sovětských socialistických republik“.⁸

Z toho všeho potom vyplynul závěr o poměru komunistů k nečeským aktivistickým stranám i k jejich odpůrcům uvnitř jednotlivých národností v Československu: „Jestliže aktivistický tábor podporuje nadvládu české buržoazie přímo a otevřeně, plní opoziční strany buržoazie potlačených národů tuto úlohu nepřímou. Brzděním boje národně osvobodovacího, klamáním pracujících mas potlačovaných národů a sváděním jeho bojovného hnutí do kolejí českému imperialismu neškodných. I opoziční strany potlačovaných národů staví se všechny na půdu československého státu, na půdu jeho celistvosti a integrity. A svoji loajalitu jen střídají s demagogickými gesty.“⁹ To vše ve svých faktických důsledcích vedlo komunisty k naprosté bezradnosti v národnostní politice, která roku 1934 vyústila v hesla typu „Pryč s Hlinkou, který zradil samostatnost Slovenska!“ nebo „Pryč s Henleinem, který zaprodává zájmy německého národa Masarykovi!“¹⁰

A „zvláštní péči“ komunisté věnovali přední aktivistické straně – německým sociálním demokratům v Československu. Roku 1934 s plnou vehemencí zaútočili na dr. Emila Franzela, který o bojích vídeňských dělníků v únoru 1934 napsal brožuru *Občanská válka v Rakousku*. Franzel tvrdil, že rakouské události zvýraznily nutnost přípravy na antifašistickou obranu Československa. Byl přesvědčen, že úlohou socialistů ve státech ohrožených fašismem není boj proti demokratickému státu, nýbrž „jeho udržení proti evropskému fašismu“. Komunisté Franzela promptně označili za „sociálfašistu a militaristu“. Mimořádně barvitým způsobem s Franzelem polemizoval komunistický novinář Stanislav Budín: „Rozzlobený selháním 'evropské demokracie', rozzuřený vítězstvím Mussoliniho, velmi starostlivý o osud své vlasti, imperialistického Československa, sedlá Franzel svého válečného oře, připíná si šavli praotce Čecha, mává trojbarevným praporem Masaryka.“¹¹

Teprve v průběhu roku 1935 byla uvedená stanoviska některými českými komunisty opouštěna. Především Jan Šverma se snažil o to, aby byl komunistický proletářský internacionalismus „aklimatizován“ v konkrétních československých poměrech a spojen s bojem „za obranu Československa proti zahraničnímu fašismu“.¹²

Ze vztahu komunistů k československé státnosti vyplýval jejich poměr k hradnímu křídlu československé politiky s Masarykem a Benešem v čele. Vše bylo předznamenáno následující pasáží projevu Klementa Gottwalda na V. sjezdu KSČ: „Buržoazie k urychlení fašizačního procesu může sáhnout k fašistickému převratu... V Československu všechno nasvědčuje tomu, že se blížíme velmi rychlým tempem k možnosti takového rozuzlení, že nositelem, že ideologem a politickým hegemonem (v zastoupení finančního kapitálu ovšem) příštího fašistického převratu bude Hrad... V této souvislosti nabývá otázka reformismu v Československu mimořádného významu, poněvadž je známo, že zejména

8 *Tamtéž*, s. 146.

9 *Tamtéž*, s. 140.

10 Viz např. brožuru *Za jasnou frontu proti oportunistu*. III. pořadí. Praha 1934.

11 St. B. (zkratka Stanislava Budína): Bylo vítězství rakouského proletariátu možné? In: *Za jasnou frontu proti oportunistu*. II. pořadí, s. 85.

12 ŠVERMA, J.: Před sjezdem naší strany. In: *Plamen*, (15.11.1935).

reformismus je ve vleku masarykovské hradní ideologie a že proto by on mohl být v tomto případě přímo nositelem fašistického převratu.“¹³

Označení Hradu za „koncentrační bod fašismu“ tedy šlo ruku v ruce s československou interpretací teorie sociálfašismu, teorie, která přes různé formulační přeměny se stala trvalou součástí komunistické „uhlířské víry“. Československá sociální demokracie byla svým kladným postojem k Masarykovi skutečně spjata ideologicky i politickými kontakty s „hradním“ okruhem československé politiky. Přitom existovaly stále rozdíly mezi „hradní“ a sociálně demokratickou politikou. Hrad si ani nepřál, aby se s jeho koncepcí sociální demokracie plně ztotožnila. Obával se totiž, že by ztotožněním se s jednou stranou přestal hrát úlohu „všennárodního“ politického činitele a že by sama sociální demokracie přestala být oním potřebným závažím na levé misce vah jeho politiky.

Po volbách na podzim roku 1929 se po čtyřleté přestávce českoslovenští sociální demokraté a národní socialisté navrátili do vládní koalice. Členem vlády agrárníka Udržala se stal také předseda německých sociálních demokratů v Československu, aktivistický státník dr. Ludwig Czech. Pro všechny tři uvedené socialistické strany se účast ve vládní koalici stala jednou ze zásadních otázek jejich politiky, a to zvláště v době, kdy po německé a rakouské zkušenosti z let 1933 a 1934 se ukázalo, co odchod socialistů z vlády znamená nejenom pro jejich strany, ale pro osud demokracie vůbec.

V koaliční politice vycházeli českoslovenští sociální demokraté ze zásad programu přijatého na jejich XVI. sjezdu v září 1930. Především z teze o tom, že „... dělnická třída je nyní v dějinném období, kdy buržoazie je již příliš slabá, aby vládla bez proletariátu, kdy však ani proletariát není ještě tak silný, aby vzal vládu do svých rukou. V tomto mezidobí vyjadřuje se často mocenský poměr sil ve formě koaliční vlády. Účast na vládní moci je pro stranu pouze otázkou taktickou. Majíc na zřeteli zájmy pracujícího lidu, jehož je mluvčím, spatřuje v ní strana za daných okolností pouze jeden z prostředků své moci.“¹⁴

Jednoznačná a bezvýhradná účast sociálních demokratů ve vládě byla v samotné sociální demokracii podrobována čas od času kritice. Především v letech 1933 a 1934, kdy sociální demokracie bez protestů, a dokonce se značnou dávkou iniciativy přebírala účast a odpovědnost na vládě „silné a nesentimentální demokracie bojující proti nepřátelům zprava i zleva“, to je proti fašismu a komunismu. Hamplovo vedení strany si neochotně přiznávalo skutečnost, že v koalici sociální demokracie přestává hrát úlohu rovnocenného partnera a že hegemonie v koalici se stále výrazněji přisuzuje agrárníkům. Nejrozhodněji zastánci koaliční politiky byli sami sociálně demokratičtí ministři. Ti pro svou účast ve vládě měli mnohá racionální vysvětlení, především ve formě již uvedených odkazů na vývoj v Německu a v Rakousku.

Významné intelektuální impulsy pro sociálně demokratickou politiku ve 30. letech vytvářely levicové skupiny intelektuálů kolem časopisů *Dělnická osvěta*, *Nová svoboda*, *Útok* a *Sociálně-zdravotní revue*.¹⁵ Roku 1934 levicoví sociální demokraté zveřejnili programovou publikaci *Co chtějí socialisté*, jejímž hlavním autorem byl filozof Josef Fischer,

13 *Protokol V. sjezdu KSČ*. Praha 1929, s. 10.

14 *Protokol XVI. řádného sjezdu Československé sociálně demokratické strany dělnické v Praze ve dnech 27.–29. září 1930*. Praha 1930, s. 184.

15 ŠIKL, Z.: K programovému úsilí sociální demokracie ve 30. letech. In: *Odboj a revoluce*. Praha 1967, příloha č. 2, s. 50–68.

teoretik demokracie a stoupenec myšlenek etického socialismu. Vážně se zabýval také marxismem. Propracoval se k myšlence těsného a neodlučitelného sepětí demokracie a socialismu, k pokusu o formulování socialistické a zároveň demokratické alternativy vývoje Československa.¹⁶

Levicoví intelektuálové však nenacházeli, jak dokazují četné studie Jana Kuklíka, pochopení u politických „efektuálů“ uvnitř vlastní strany. A hlavně ne u komunistů, pro které byla sociálně demokratická levice „nejnebezpečnější a nejmaskovanější formou sociálfašismu a posledním okopem v obraně panství buržoazie“, abych se – s prominutím – vyjádřil v dobovém žargonu komunistů.

Jednoduché politice stanovené V. sjezdem KSČ museli odpovídat také členové strany. Ve zprávě organizační komise, kterou na sjezdu přednesl Václav Kopecký,¹⁷ bylo konstatováno, že plných 95 % členů strany tvoří sociální demokraté. Hlavní chyba prý spočívá v tom, „že velická část členstva náleží ke starší dělnické generaci nízkého politického uvědomění, se silnými zbytky sociálně demokratické ideologie. Přitom jde o dělníky většinou lépe placené (tedy – jak tehdy bylo v českých zemích zvykem – kvalifikované, L.N.). Organizační kurs musí směřovat nyní k tomu, aby strana měla otevřené dveře pro vtažení nových velkých mas revolučních dělníků, hlavně z masy nekvalifikovaného, radikalizujícího se dělnictva.“ Přitom prý je třeba nebát se „nezkušenosti mladých lidí“, protože je „lepší nezkušenost a pevná revoluční zásadovost než zkušenost v sociálně demokratickém reformistickém duchu“. S naprostou otevřeností zde byl vysloven požadavek vystřídat „šmeralovského“ člena strany – přemýšlejícího spoluvůdce politiky středoevropské levicové strany – poslušným vojákem, neochvějně věřícím v poslední usnesení Kominternou dosazeného vedení KSČ. Za hlavní úkol v organizačních otázkách Kopecký označil přípravu komunistů na přechod do ilegality.

Bezprostředně po V. sjezdu probíhal v KSČ nelítostný boj proti všem, kteří nesouhlasili s novou řídicí skupinou. Mnoho předních funkcionářů a prostých členů z KSČ odešlo nebo bylo vyloučeno.¹⁸ Podle zpráv pravidelně posílaných z Karlína vedení Kominterny do Moskvy měla KSČ na počátku roku 1930 méně než 20 tisíc členů (v říjnu 1927 vykazovala 138 tisíc členů). Koncem roku 1932, v době poněkud volnější interpretace politiky „třída proti třídě“ a v době, kdy komunisté vedli řadu sociálních bojů lidí těžce postižených a doslova zbídačovaných hospodářskou krizí, bylo v KSČ organizováno téměř 60 tisíc členů. Na přelomu let 1933 a 1934 přišla s krizí komunistické politiky také krize členské základny a počet členů KSČ klesl na 27 tisíc. Od poloviny roku 1934 se dostavil pozvolný růst, který po jistém kolísání mezi květnem a listopadem 1936 přesáhl v roce 1937 hodnotu 50 tisíc členů.¹⁹

Jedním z nejvíce vzpomínaných rozhodů s KSČ po V. sjezdu se stala následující událost: Ve dnech 26. a 27. března 1929 uveřejnilo *Právo lidu* a další československé

16 KUKLÍK, J.: *Poznámky ke vztahům mezi komunisty a sociálními demokraty v Československu v meziválečném období*. Rukopis z června 1968.

17 *Protokol V. sjezdu KSČ*. Praha 1929; následující citace ze zprávy organizační komise na s. 152–153.

18 „Ze čtyřiařidvaceti členů výkonného výboru KSČ, zvolených na Slučovacím sjezdu (r. 1921 – L. N.), se jich dostalo v průběhu deseti let mimo řady strany patnáct.“ Viz MENCL, V.: *Na cestě k jednotě*. Praha 1964, s. 85.

19 *SÚA Praha, A ÚML ÚV KSČ* (původně Archiv Ústavu dějin KSČ, krátkou dobu Ústavu dějin socialismu, v 70. a 80. letech Ústavu marxismu-leninismu ÚV KSČ), sbírka č. 20, a.j. 200 a f. 19/5, a.j. 881.

deníky prohlášení sedmi spisovatelů a básníků, kteří byli ve 20. letech doslova intelektuální ozdobou KSČ. Prohlášení vyjádřilo krajní nedůvěru v nové vedení komunistické strany. Podepsali je redaktori *Rudého práva* Ivan Olbrach a Josef Hora, redaktor *Reflektoru* Jaroslav Seifert, pracovník *Československé komunistické korespondence* Stanislav Kostka Neumann a dále pak Marie Majerová, Vladislav Vančura a Helena Malířová. Bez ohledu na jejich další osudy a většinou i návraty do KSČ mělo jejich prohlášení trvalý ohlas v mnoha různých výkladech českých politických a kulturních dějin.

Širší zdůvodnění onoho „manifestu sedmi“ provedl ještě roku 1929 Josef Hora v brožuře *Literatura a politika*. Napsal v ní, že všechny komunistické strany bojují proti všem možným „úchylkám“, kromě „úchytky“ hlavní, kterou je víra v absolutní neomylnost Komunistické internacionály. Horovo konstatování, že „... nikde se nestaneš tak lehce kacířem jako v komunistické straně, na to stačí jen trochu myslet“,²⁰ bylo přímo nadčasové, stejně jako poukaz na to, že komunismus neustále apeluje na rozum a kriticismus, ale jeho moskevské centrum zároveň samo sebe z této metody vyjímá.

Kolem „manifestu sedmi“ a Horovy brožury se mezi československými levicovými intelektuály rozvinula ostrá polemika. Na straně Gottwaldovy skupiny v ní vystupoval nejenom Julius Fučík, ale také Karel Teige a řada dalších levicových intelektuálů. Nicméně v pozdějších dobách se jim mělo dostat – a to jak Teigemu, tak Františku Halasovi, Jiřímu Weilovi, Vladimíru Clementisovi a Ladislavu Novomeskému – stejné komunistické nenávisťi jako například Horovi a Seifertovi. Také to patřilo k mnoha nesentimentálním projevům systému komunistického hnutí.

Takto zbolševizovanou stranu a její politiku řídila skupina označovaná jako Gottwaldovo vedení. Vnějšíkově to nebyl monolit zcela totožných myšlenkových postupů a politických postojů. Rozdílly byly i ve schopnostech jednat s případným politickým partnerem. Na jedné straně zde působili lidé, kteří se čas od času pokoušeli o jistou československou interpretaci politiky Kominterny, o pružnější a situaci Československa přijatelnější a více odpovídající politiku. Nejvýraznějšími, a zároveň nejsložitějšími osobnostmi v této skupině byli Josef Guttman, Jan Šverma, a především někteří komunističtí intelektuálové a redaktori – Kurt Konrad, Závíš Kalandra, Stanislav Budín a jiní.

Proti nim měli v této řídicí skupině převahu samostatně nemyslíci, ale o to spolehlivější vykonavatelé všech příkazů a rad Kominterny a Gottwalda. Byli to do všech důsledků disciplinovaní interpreti a realizátoři toho, co se v komunistickém hnutí nejčastěji označovalo jako „jasná třídní dělnická politika“. Hlavními představiteli této kategorie funkcionářů byli Václav Kopecký, Bruno Köhler, Viliam Široký, Marie Švábová (Švermová) a dále pak politici známí z bouřlivých veřejných vystoupení a parlamentních skandálů, jako Jan Harus, Josef Štětka, Josef Krosnář a další. Kdykoliv toho bylo zapotřebí, nalézali oporu ve stranickém aparátu v krajích, především u krajských sekretářů a instruktorů krajských, okresních a obvodních vedení, a také u převážné části členů KSČ, kteří byli zvláště alergičtí na každého, kdo chtěl komplikovat jim pochopitelnou, jednoduchou politiku.

Mezi oběma „druhy“ představitelů komunistického hnutí nemůžeme dodatečně dělat nějakou striktní dělicí čáru. Společné jim bylo, že až na později zcela ojedinělé výjimky měli všichni bezvýhradnou víru v politiku Sovětského svazu a Kominterny. Pokud byly

20 HORA, J.: *Literatura a politika*. Praha 1929, s. 4.

mezi nimi diference, potom to byly diference v chápání hranic a míry volnosti uvnitř této politiky.

Jejich další společnou a nedotknutelnou vírou se stal Klement Gottwald, který se už ve svých necelých čtyřiceti letech dožil toho, že byl nazván „tátou“ československých komunistů.²¹ Uměl obratně využívat diferencí v intelektuálních předpokladech a schopnostech a různého stupně politické otrlosti svých spolupracovníků k tomu, aby v dobách měnicí se politické taktiky nechával vystupovat jeden nebo druhý typ politiků do popředí a popřával mu jednou menší, jindy větší prostor pro uplatnění. Přitom udržel uvedený konglomerát poměrně dlouhou dobu jednotný, dokázal v něm vypěstovat vztahy vzájemné závislosti a podřízenosti i velmi silné povědomí takzvaného politického realismu. Realismu ani ne tak vůči podmínkám, které vyplývaly z politické situace v Československu, jako vůči tvrdým poměrům, které ve 30. letech už zcela jednoznačně vládly v celém systému mezinárodního komunistického hnutí.

Když se někdo nechtěl příkazům Kominterny podřídit, sahal Gottwald – bez ohledu na to, zda se jednalo či nejednalo o jeho osobního přítele – k tvrdým a nesentimentálním zákrokům. Ty vyústily nejenom ve vyloučení „nespokojence“ ze strany, ale také v kampaň, jejíž úlohou bylo všemi v dané době dosažitelnými prostředky „nepřítele strany“ kompromitovat, diskreditovat, případně až do konce života pronásledovat. Zajímavé je, že Gottwald jako hlavní dramatik těchto kampaní se v nich sám nerad veřejně příliš angažoval. Jednak chtěl vystupovat jako uvážlivý „táta“ svých komunistických „děti“, jednak si nechtěl zavírat možnost k případnému taktickému návratu k umírněnější politické linii. Úlohu hlavních řečníků a veřejných ideologů v těchto případech hráli lidé typu Václava Kopeckého. Ten sám, v jedné ze svých slabých chvil, v přednášce na Vysoké škole stranické v Praze roku 1955, řekl: „Klema uměl krásně rozdělovat role. To my jsme Klemu nechali a dělali jsme za něj tu špinavou práci, Klema dělal mudrce, ale vynadat, to jsem dostal za úkol já. Někdy Klema jen mrknul a už jsem věděl, o co jde.“²²

Vše, co jsem dosud uvedl o zbolševizované „straně V. sjezdu“, bylo – obrazně řečeno – výkladem základní genetické informace, genetického kódu, který trvale, přes všechny mutace způsobené změnami politického prostředí, zásadním způsobem na dlouhá léta určil základní směr a nakonec i výsledek komunistické politiky v Československu. To ani zdaleka neznamená, že všechny jevy ve vývoji komunistické politiky vysvětlíme tímto do určité míry pouhým schématem. Konkrétní historie je vždy daleko variabilnější, komplikovanější a zároveň zajímavější. Proto snad bude užitečné upozornit na některé základní problémy ve vývoji politiky československých komunistů ve 30. letech.²³

21 Ve svém referátu na VII. sjezdu KSČ věnoval V. Kopecký Gottwaldovi mj. tuto pozoruhodnou pasáž: „Náš soudruh Gottwald se dožívá v letošním roce teprve čtyřiceti let, a přece zde byl nazván naším tátou, poněvadž nám je tátou ten, kdo stranu tak bezpečně vede, i když je mladý jako soudruh Gottwald.“ In: *Protokol VII. sjezdu KSČ*. Praha 1936, s. 181.

22 *SÚA Praha, A ÚV KSČ*, f. 100/45, sv. 3, a.j. 139 – záznam z besedy s V. Kopeckým na VŠS v Praze 22.6.1955. Vyšlo v *Revolver revue*, č. 28.

23 Zde odkazují na výběr literatury z 60. let: ZINNER, P. E.: *Communist Strategy and Tactics in Czechoslovakia 1918–1948*. New York 1963; PLEVZA, V.: *KSČ a revolučne hnutie na Slovensku 1919–1938*. Bratislava 1965; POKORNÁ, J.: *Na počátku třicátých let*. Praha 1967; HRADILÁK, Z.: Československá sociální demokracie a zmocňovací zákon v roce 1933. In: *Příspěvky k dějinám KSČ*, 7, č. 1 (1967), s. 29–51; HRBATA, F. – NIKLÍČEK, L.: Na cestě k VII. kongresu Kominterny. In: *ČSČH*, 13, č. 5 (1965), s. 655–682; HRBATA, F.

Dosavadní literatura o dějinách KSČ dostatečně zaznamenala, že v letech 1930–1932 komunisté dosáhli řady úspěchů v organizování lidí postižených hlubokou krizí. Organizovali hnutí nezaměstnaných, vedli dělnické stávkové i protitekuté hnutí drobných rolníků v nejhudších oblastech republiky. Sociální situace v mnohém překrývala avanturismus jejich politických koncepcí a pro mnoho vpravdě zoufalých lidí se jednoduchý recept na řešení chudoby stal velice přitažlivý.

Právě při vedení sociálních střetnutí komunisté opouštěli některé striktní výklady politiky Kominterny a snažili se novým způsobem – ovšem stále v hranicích daných určenou politickou koncepcí – sjednotit dělníky v boji proti sociálním následkům krize. Výsledkem těchto snah byl například relativně úspěšný postup komunistů v mostecké stávce na jaře 1932. Avšak ani zde neopouštěli svůj otevřený hegemonismus a téměř mesiášství. I když se nekomunistické dělníky snažili získat k jednotnému postupu i tím, že neustále nemluvili o diktatuře proletariátu, byli přesvědčeni sami o sobě, že jsou „uvědomělejší“ než nekomunisté a že je jenom otázkou času, kdy tyto „zaostalce“ nakonec přesvědčí o prospěšnosti svých konečných cílů, spočívajících v nastolení sovětské moci v Československu. A tak i čas od času mírnější poměr komunistů k dělníkům, nezaměstnaným a malým zemědělcům neorganizovaným v komunistické straně byl poměrem těch, kterým bylo vše jasné, k těm, kteří se dali svest jednou „prohnanými“, jindy „zaprodanými“ reformistickými či jinými vůdci na falešné cesty. Tento podivný druh shovívavosti nemohl například dělníky organizované v sociální demokracii příliš nadchnout. Zároveň však nenacházel příznivý ohlas ani u vedení Kominterny. Časem se v jeho kritice objevily termíny jako „ekonomický oportunismus“ či „zakrývání revoluční tváře strany“.

Doslova tragédií mezinárodního dělnického hnutí bylo, že politika „třída proti třídě“ v něm prohlubovala rozpory a stupňovala nepřátelství a nenávisť komunistů vůči socialistům. A to v době narůstajícího fašistického nebezpečí. Tato situace se nezměnila ani po 30. lednu 1933 v Německu, po jmenování Adolfa Hitlera německým kancléřem. V Německu nastala éra nacistické diktatury, demokracie v Evropě se dostala do stavu akutního ohrožení a dobu tísně začala prožívat také demokracie v Československu.

V první polovině roku 1933 se v některých komunistických stranách, a to nejenom Francie a Španělska, ale také Československa, stále častěji ozývaly hlasy požadující, aby Kominterny vyvodila z „německé zkušenosti“ zásadní politické poučení. Postupně se dospívalo k poznání, že není možné veškerou vinu za vývoj v Německu svalovat – jak bylo mezi komunisty obvyklé – na sociální demokracii, že je však třeba také uvažovat o „chybách“, kterých se ve své nenávisti k sociálním demokratům dopustili němečtí komunisté. O vítězství nacismu v Německu začali někteří komunisté hovořit jako o porážce jak Socialistické dělnické internacionály, tak Kominterny. V únoru a březnu 1933 následoval obvyklý a mnohokrát se opakující rituál obou internacionál, totiž výzvy ke společnému postupu proti fašismu. Ty však z obou stran nebyly míněny příliš vážně a spíše měly „odhalovat“ neústupnost jejich adresátů.

– NIKLÍČEK, L.: Naděje a skutečnost: Bezprostřední vliv VII. kongresu Kominterny v mezinárodním dělnickém hnutí. In: *ČSČH*, 15, č. 5 (1967), s. 667–690; NIKLÍČEK, L.: Vztah KSČ k Československé sociálně demokratické straně dělnické v letech 1932–1933. In: *K dějinám Československé sociální demokracie: Přehled vědecké a pedagogické práce kateder marxismu-leninismu. Příloha č. 3. Praha 1968*, s. 83–151; NIKLÍČEK, L.: *Dilema československých komunistů ve třicátých letech*. Pardubice, srpen 1968.

Iluze o sebekritické schopnosti Kominterny velmi brzy rozptýlila rezoluce prezidia Exekutivy Komunistické internacionály z 1. dubna 1933, nazvaná *O situaci v Německu*. Kominternu v ní dospěla k závěrům, jež tehdejšími demokratům, a zřejmě i některým komunistům, musely připadat jako zcela absurdní: „Po vyslechnutí referátu soudruha Heckerta o situaci v Německu prezidium EKI konstatuje, že politická linie a organizační politika, sledovaná ÚV KS Německa se soudruhem Thälmannem v čele, byly až do Hitlerova převratu a ve chvíli tohoto převratu úplně správné... Chvilkové ticho po vítězství fašismu je jen přechodným zjevem. Revoluční rozmach v Německu vzroste nevyhnutelně přes fašistický teror. Obrana mas proti fašismu bude nutně vzrůstat. Vytvoření otevřené fašistické diktatury, jež ničí všechny demokratické iluze v masách a osvobozuje masy od vlivu sociální demokracie, urychluje tempo Německa k proletářské revoluci.“²⁴

V duchu rezoluce o Německu vydala Kominternu během dubna 1933 mnoho směrnic pro práci svých jednotlivých sekcí. Jimi měly být potlačeny vtíravé pochybnosti o správnosti politiky moskevského centra. Zároveň byly vážným varováním pro všechny nespojence, případně i nesmělé kritiky. Přímou extraktem vztahu Komunistické internacionály k Československu, jeho společnosti a nakonec i k samotnému komunistickému hnutí je dopis sekretariátu EKI ústřednímu výboru KSČ s datem 21. dubna 1933.²⁵ Obsáhlá citace z tohoto dopisu ušetří mnoho dalších podrobných výkladů a komentářů:

„Postavení Československa jako mladého národnostního státu i jako jednoho z východních vazalů Francie, za podmínek, kdy v Německu byla ustavena fašistická diktatura, nutí buržoazii provádět fašistickou diktaturu pod praporem obrany republiky a 'demokracie' proti komunismu a německému fašismu. Pod praporem obrany 'demokracie' a republiky se nyní připravuje diktátorský zákon o mimořádných plných mocích vlády, pod praporem 'spásy republiky' se budou provádět teroristická opatření v německých a maďarských oblastech proti německému a maďarskému nacionalismu. Pod praporem 'obranu republiky a demokracie' se bude upevňovat nacionalistická reakční fronta, do níž patří čeští národní socialisté a sociální demokraté, která se opírá o růst fašistických organizací a o nacionalistické nálady mas národa, který teprve nedávno dosáhl své samostatnosti a bojí se tuto samostatnost ztratit. Tato jednotná reakční fronta se společně s tím stává frontou příprav války, kterou budou vydávat za válku na obranu 'demokracie', republiky a české samostatnosti proti fašismu a německému imperialismu. Ve skutečnosti je to příprava války na obranu francouzské hegemonie na evropském kontinentě, lupičského versailleského míru a práva české buržoazie na koloniální vykořisťování Zakarpatských Ukrajinců, Slováků, Maďarů a Němců... Hlavním úkolem KSČ v nynějších podmínkách je organizovat odpor proti fašizaci Československa.“

Zároveň vedení Kominterny československým komunistům připomínalo, že musí zesílit „revoluční třídní boj“ proti sociální demokracii. A přímo výhrůžně znělo následující varování: „Vaše formulace v těchto otázkách zdaleka nejsou bezvadné... a mohou u mas vyvolat představu, jako byste stáli na základě buržoazní demokracie a republiky a jako byste prostě chtěli být 'lepšími' republikány a demokraty.“

24 *Meztiskor*, 9 (1933), č. 15, s. 274–276.

25 *SÚA Praha, A ÚML ÚV KSČ*, sbírka č. 20, a.j. 163.

Je pravda, že až do srpna 1933 vedení KSČ všechny závěry uvedeného dopisu plně neakceptovalo. O to horší byla situace těch, kteří byli za tento postoj odpovědní. A byla to opravdu jenom zvláštní náhoda a ne nějaká mystická astrologická záliba stalinistů v určitém datu, že 21. srpna, tentokrát roku 1933, se v Moskvě uskutečnilo jednání politického sekretariátu EKI, na němž byli českoslovenští komunisté obviněni z celé řady údajně oportunistických chyb a vyzváni, aby se vrátili k důslednému plnění směrnic Kominterny.²⁶ Zástupci vedení KSČ – Gottwald, Šverma, Hruška a Zápotocký – zde vystupovali v roli souzených a na místě své „chyby a omyly“ přiznávali a slibovali, že vše napraví. Ostře se při této příležitosti o politice KSČ vyjadřoval její vlastní zástupce v Kominterně Bruno Köhler. Zvláštní kritice byli podrobeni Guttman, Šverma, Reiman a někteří redaktoři komunistického tisku. Gottwald slíbil provést zásadní kádrová opatření. Jednání se nezatěžovalo rozbořem konkrétní situace v Československu a postupovalo metodou daleko jednodušší. Měřením, v jakém směru se politika československých komunistů odlišovala od politických axiomat Kominterny.

Od září 1933 se v politice KSČ uskutečňoval návrat ke „starým pravdám“ a k propagandě, jež byla nesena na vlně hesla „Za jasnou frontu proti oportunismu“. Jakýkoliv kritický poměr k politice Komunistické strany Německa, případně označování vítězství nacismu v Německu za porážku (třeba jen dočasnou porážku), byly kvalifikovány jako kapitulantství, fatální poměr k nástupu fašismu či prohnílý a zbabělý oportunismus. Namísto reálného pohledu nastoupila víra, že – jak v říjnu 1933 napsal V. Kopecký – „proletářská revoluce v Německu se přibližuje a vítězství německého proletariátu je jisté a blízké“ a celý svět prý „vidí blížící se krach Hitlerovy fašistické diktatury a ... obdivuje revoluční práci komunistů“.²⁷

A co víc. V době, kdy Československo a jeho demokratické uspořádání začaly být ohrožovány zahraničním a vnitřním fašismem, začali komunisté tvrdit, že prosazovateli a vykonavateli už nejenom fašizace, ale dokonce existující fašistické diktatury v Československu jsou politici hradního seskupení a předáci socialistických stran – „sociálfašisté“. Do nového lesku bylo přivedeno heslo „Za sovětské Československo“. Kromě jiných moudrostí se tehdejší čtenář komunistických publikací mohl dozvědět, že česká buržoazie, která provádí fašistickou diktaturu, „pro nejbližší dobu má na mysli imperialistickou válku proti svému německému sousedu, společně se svými francouzskými a malodohodovými komplici“.²⁸

Jedním, kdo se z Gottwaldova vedení nechtěl radám a nařízením Kominterny podrobit, byl po Gottwaldovi druhý muž ve straně a šéfredaktor *Rudého práva* Josef Guttman. Své názory formuloval v ucelený systém v podobě Memoranda ústřednímu výboru KSČ ze 7. prosince 1933.²⁹ Napsal v něm, že po důkladném přemýšlení a zpytování svědomí

26 Tamtéž, a.j. 165.

27 KOPECKÝ, V.: Za příkladem bolševické KSN. In: *Komunistická revue*, 8, č. 7–8 (1933), s. 218.

28 NEUMANN, K. (pseudonym B. Köhlera): Praktický význam boje proti oportunismu v KSČ. In: *Za jasnou frontu proti oportunismu*, I. pořadí. Praha 1933, s. 27.

29 SÚA Praha, f. PZÚ Praha, 1931–1940, 8/1/12/8, k č.j. 9813/34 pres. Blíže komentáře viz: NIKLÍČEK, L.: *Vztah KSČ k československé sociálně demokratické straně*, s. 138–150; Týž: *Dilema československých komunistů*, s. 36–41; HRADILÁK, Z.: Josef Guttman – konflikt rozumu a svědomí. In: *Revue dějin socialismu*, 8, č. 4 (1968), s. 483–518.

nemůže ustoupit od kritických postojů k politice Kominterny, a především že nemůže souhlasit s jejím hodnocením nastolení nacistické diktatury v Německu. I když byl stále v zajetí představ taktiky „třída proti třídě“ a nadále používal její terminologie, trval na svých názorech, že je třeba zkoumat také vinu německé komunistické strany na vítězství Hitlera.

Guttman upozorňoval už na podzim 1932, že je nutný pružnější přístup německých komunistů k jednotě se sociálně demokratickými dělníky. A roku 1933 pochopil, že problémy komunistického hnutí nespočívají pouze v nesprávném hodnocení „německé zkušenosti“, ale v celém systému Kominterny. Jeho další osud předurčila především následující pasáž Memoranda: „Nyní se po mně žádá, abych jel do Moskvy, bezpodmínečně kapituloval, své názory odvolal, ze všech sil je potíral... toho dopustit nemohu... Ostatně Kominternu dnes ani neuznává stanoviska: ponechám si své názory, ale podřídím se a budu disciplinovaně pracovat. Žádá vždy bezpodmínečnou kapitulaci, kajicné odvolání... Za takových okolností nemám naději, že bych snad přesvědčil Exekutivu. Byl bych prostě umlčen. Ostatně, i kdyby se mnou někteří členové vnitřně souhlasili – jako teď v leččems tajně souhlasí leckterý z vás, soudruzi – nikdo nenajde odvahy sebemeně vyjít vstříc cejchovanému 'úchylnkáři', když sebemenší 'smířlivost' se v takovém případě trestá politickým popravením.“

Ještě v prosinci 1933 byl Guttman vyloučen z komunistické strany jako renegát, kapitulant a škůdce zájmů dělnické třídy. Gottwald a jeho bližní proti Guttmannovi zorganizovali kampaň, při níž účel světil prostředky a v níž nešlo o ideologickou diskusi, ale o osobní diskreditaci člověka, který se postavil proti „jedině pravdivé linii“. Byl uveden do chodu mechanismus, který po 15 letech v Československu nelikvidoval své oběti „pouze“ politicky.

V průběhu roku 1934 docházelo k významným změnám v sovětské zahraniční politice, která se začala orientovat na snahu vybudovat v Evropě systém kolektivní bezpečnosti a na spolupráci s demokratickými státy v západní Evropě. Po určitých počátečních rozpácích stínovala tuto politiku také Kominternu. K tomu přistoupily zkušenosti z neúspěchů i úspěchů antifašistů v Rakousku, Španělsku a ve Francii. Uvedený proces svým způsobem dovršilo v létě 1935 jednání VII. – posledního – kongresu Komunistické internacionály. Kongres ve svých oficiálních rezolucích a projevech představitelů Kominterny – především Dimitrova a Togliattiho – vyhlásil politiku lidové protifašistické fronty a obrany demokracie před fašistickou agresí.

Šlo však pouze o dočasný taktický ústup od původních kominternovských koncepcí. Ani mnohým komunistům a jejich sympatizantům na politické levici nebylo v polovině 30. let jasné, zda jde o politiku novou, nebo jenom o jednu z nových a obratnějších variant politiky staré; zda v politice komunistů je vážně míněna snaha řešit onen pro ně věčný problém, kterým byl vztah demokracie a socialismu, nebo – a to po různých peripetiích z této snahy zůstalo – převáží vědomí komunistům neustále vštěpovaného hegemonismu a víry v sovětský „model socialismu“. Dalším slabým místem politiky lidové fronty byla skutečnost, že zatímco komunisté se stavěli do role nejdohodlanějších obránců demokracie před fašistickým nebezpečím a v tomto svém okázalém postoji klasifikovali ostatní anti-fašisty a demokraty na důsledné a nedůsledné, upřímné a neupřímné, v Sovětském svazu dospíval ke svému vrcholu stalinistický teror, mající s fašismem řadu společných rysů.

A uvnitř komunistických stran a v celém kominternovském systému komunistického hnutí byly nadále výrazně posilovány centralizační a autoritářské tendence.

Zároveň se jednání VII. kongresu Kominterny stalo Stalinovým triumfem, mezinárodní oslavou „velkého a moudrého vůdce“. Mnoho demokratů si proto zcela oprávněně kladlo otázku, zda VII. kongres nebyl jenom příležitostí, na níž Kominternu srovnala krok se Stalinovou zahraniční politikou, a zda při první změně v této politice neprovede nový – tentokrát zájmům antifašistických sil méně příznivý – obrat.

K tomu, aby v československém komunistickém hnutí byly po určitou dobu posíleny pozice těch, kteří byli schopni prosazovat přeci jenom pružnější, reálnější a potřebám československého antifašismu a státnosti více odpovídající politiku, přispěl zásah státního aparátu. Stalo se tak v květnu 1934, když komunisté u příležitosti prezidentských voleb vydali leták „Ne Masaryk, ale Lenin“, ve kterém pateticky volali po nastolení sovětské moci v Československu. Leták byl onou poslední kapkou, která způsobila nervozitu státního aparátu, jehož policie do té doby víceméně se zájmem a někdy i s pobavením sledovala, jak neobratně si KSČ počíná ve vytváření ilegální struktury a jak se téměř veřejně připravuje na přechod do ilegality.³⁰ Na Klementa Gottwalda, Václava Kopeckého, Josefa Krosnáře a Josefa Štětka byly vydány zatykače. Gottwald a Kopecký odjeli do Moskvy a až do začátku roku 1936 tam pracovali ve vedoucích orgánech Kominterny. Krosnář a Štětka byli vydáni trestnímu stíhání. Ve vnitrostranických poměrech tak byl omezen vliv čtyř komunistických funkcionářů, kteří se vzhledem k možným partnerům v antifašistickém spojení vyznačovali až okázalou arogancí a nesnášenlivým jednáním.

Díky tomu se doma vedoucím politikem KSČ, a to nejenom funkcí politického sekretáře ústředního výboru, stal Jan Šverma, který – na rozdíl od moskevských exulantů – měl smysl pro politickou realitu. S několika dalšími komunistickými intelektuály představoval jakési první reformní křídlo ve zbolševizované straně.³¹ Od podzimu roku 1934 se mu postupně dařilo, a to přes odpor dogmatiků domácí provenience a doktrinářů v Kominterně, prosazovat pružnější a československým poměrům více odpovídající politiku. Do konce po VII. kongresu Kominterny a jeho vyhlášení politiky lidové fronty proti fašismu a válce se začal domnívat, že nové politice už nic nestojí v cestě. Začal se měnit vztah československých komunistů k sociálním demokratům, k demokracii jako takové, a především k ohrožené československé státnosti.

V posledních čtyřech měsících roku 1935 se českoslovenští komunisté měnili z propagandistů diktatury proletariátu v reálnou protifašistickou politickou sílu. Začali se zabývat problémy obrany demokratické republiky před nacistickou agresí a domácím fašismem, dobývali si autoritu mezi demokratickou veřejností. Spolupodíleli se na vítězství demokratického bloku při volbě dr. Beneše prezidentem republiky.

Avšak brzy se mělo ukázat, že Švermův pokus o pružnější adaptaci bolševické strany do československých podmínek musí nutně ztroskotat. Mnoho členů KSČ, zvyklých na jednoduché poučky V. sjezdu, bylo nespokojeno s tím, že strana nedělá „starou dobrou dělnickou politiku“. A jednota názorů nebyla ani v samotném „domácím“ vedení strany. Šverma v něm byl do značné míry osamocen. Slánský ho sice vehementně podporoval,

30 NIKLÍČEK, L.: *Dilema československých komunistů*, s. 31–33.

31 NIKLÍČEK, L.: *Die kommunistische Intelligenz und ihr Einfluss auf die Entwicklung der Politik der KPTsch in den Jahren 1935–1936*. Praha 1969 (*Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica*, 4.), s. 123–149.

ale v pozdějších diskusích byl považován za správného bolševického funkcionáře, jehož k oportunistu svedl intelektuál Šverma. Šverma a Slánský později prohlásili, že v jejich politice jim nepomáhal ani Šmeral, který na řadu kritických situací, v nichž bylo třeba se rychle rozhodnout, stereotypně odpovídal „počkáme, co nám řeknou soudruzi v Moskvě“. Od již zcela „zbolševizovaného“ Šmerala se nelišil vyhlášený dogmatik Köhler, který – podle vlastního pozdějšího prohlášení – byl nespokojen s tím, co se ve straně děje, ale říkal si: „starej se o vlastní krám, až situace dozrá, členové strany, popřípadě vedení Kominterny provedou nápravu“. Z hlediska systému Kominterny to nepochybně byl prozíravý odhad situace. Vlastním krámem Köhler nazýval politiku mezi českými Němci. Paradoxem bylo, že později veškerou vinu na neúspěších komunistů mezi německým obyvatelstvem republiky sváděl na to, že Šverma se Slánským udělali z KSČ „českou partaj“. Podobné stanovisko zastával i Široký, který byl později ochoten převzít odpovědnost pouze za vývoj mezi slovenskými komunisty.³²

V období mezi zářím a prosincem 1935 se Šverma se Slánským, ať už vědomě nebo nevědomě, uchýlili k pokusu o oklamání reality zbolševizovaného komunistického hnutí. Ve své politice zřejmě zcela upřímně chtěli spolupracovat se všemi, kterým šlo o obranu Československa před vnějším i vnitřním fašismem. V propagandě této politiky byl jejich oporou šéfredaktor *Rudého práva* Stanislav Budín. Vzhledem ke Kominterně mělo jejich jednání následující rysy: snahu získávat čas, příliš nedat na výhrůžky a rady z vedení Kominterny a Gottwaldovy „dopisy z daleka“, nepsat do Moskvy příliš mnoho hlášení a pokud možno na nejjazší dobu odložit cestu do Moskvy, na kterou byli stále důrazněji zváni už od konce září 1935. V druhé polovině prosince 1935 však svou „pouť do Moskvy“ už odložit nemohli. A jak to v české historii v tomto případě bývá – stála za to.

Základní tón všem dalším diskusím v KSČ dalo jednání v politickém sekretariátu EKI 29. prosince 1935 a zasedání předsednictva EKI 9. ledna 1936.³³ Vedení KSČ, a především Šverma, Slánský a sekretář Pražského kraje KSČ O. Synek, byli obviněni z oportunistického překrucování linie VII. kongresu. Šverma a Slánský zde přednesli referáty, které původně měly být přehledem jejich úspěchů. Změnily se však v chatrnou obranu a nakonec v obsáhlou sebekritiku, sebekritiku vskutku bolševickou. Řekli, že přeceňovali levice v sociální demokracii, měli nesprávný vztah k obraně republiky a československé armádě a byli málo bdělí v „kádrové politice“, především vůči intelektuálům ve straně, kteří ovládli komunistický tisk. Přímo příslovečné bylo prohlášení Rudolfa Slánského o redaktorech *Rudého práva*, kteří prý raději než na dělnické schůze chodí na přednášky surrealistů. Kopecský Budínovo *Rudé právo* odsuzoval především proto, že mělo Beneše za antifašistu a „za svatého“ a zapomínalo mezi antifašisty popularizovat „vedoucí úlohu Klementa Gottwalda“. Kritika nakonec skončila vyloučením Stanislava Budína z KSČ. Jeho místo v *Rudém právu* zaujal Jan Šverma.

V lednu a únoru 1936 byla v KSČ – od ústředního výboru až po poslední vesnickou organizaci – opět prováděna „náprava linie“, kampaň proti takzvanému oportunismu. Angažovali se v ní hlavně Gottwald (zřejmě dotčený Švermovou popularitou mezi demokratickou veřejností), Kopecský, Köhler, Široký, Bacílek a další, kteří získávali mnohé

32 *SÚA Praha, A ÚML ÚV KSČ*, f. 19/5, aj. 79.

33 *SÚA Praha, A ÚML ÚV KSČ*, sbírka č. 20, a.j. 172 a 173.

zkušenosti, jež o dvanáct let později mohli uplatňovat v daleko širším měřítku. V určitém momentu kampaň přerůstala ve štvanici proti intelektuálům v KSČ, kteří prý prováděli „spíše politiku sociálfašistickou než komunistickou“.³⁴ Staré atavismy se projeví v plně šíři.

Osud Švermova experimentu vzbudil v československé demokratické veřejnosti pochoptitelnou nedůvěru v komunistickou politiku lidové fronty. Dokonce i časopisy levicových sociálních demokratů začaly psát o tom, jak během „několika málo měsíců končí nová komunistická politika u starého Gottwalda“.³⁵ Českoslovenští komunisté tak ztratili jednu z posledních reálných možností k dohnání hluboké časové ztráty ve vývoji své politické koncepce za dramaticky se měnící mezinárodní a vnitropolitickou situací. A nic na tom nezměnila ani skutečnost, že Gottwald byl po jednání VII. sjezdu KSČ (duben 1936) ještě „oportunističtější“ než předtím Šverma a jeho kolegové.

V. sjezdem KSČ i celým mechanismem „napravování linií“ v letech 1929–1936 bylo dosaženo trvalého upevnění vztahu podřízenosti Gottwaldovy řídicí skupiny v KSČ vůči Kominterně, a především vůči politice vedoucích sovětských míst. Byla to doba, v níž se na několika exemplárních případech demonstrovalo, že jakákoliv „tvůrčí politika“ KSČ, mající ohled k československým podmínkám, je a bude možná pouze v případě nejvyššího moskevského pozhnutí. Ostatně i další osudy vztahu mezi Kominternou a KSČ toho byly přesvědčivým dokladem. V druhé polovině 30. let osvědčili všichni představitelé KSČ obdivuhodnou disciplínu, když okázale souhlasili se stalinským terorem a moskevskými politickými monstrprocesy.³⁶

Přes řadu komplikací se v letech 1937–1938 českoslovenští komunisté stali významnou antifašistickou silou a součástí demokratického hnutí na obranu demokracie před fašismem a nacistickou agresí. Avšak ani v politice lidové protifašistické fronty neměla být zachována kontinuita. Především po uzavření sovětsko-německého paktu v roce 1939 se Gottwaldova skupina – tehdy už téměř rok v moskevské emigraci – musela podřízovat dalším změnám v politice Sovětského svazu.

Kominternu na změnu v sovětské zahraniční politice okamžitě reagovala. Válku prohlásila, a to především ze strany Anglie a Francie, za imperialistickou a nespravedlivou. V sovětském tisku bylo Polsko a Československo opět označeno za umělé výtvořky versailleského míru. Dělení států na fašistické a demokratické bylo zavrženo, za hlavního nepřítele dělnictva byla už tradičně prohlášena sociální demokracie.

A čeští komunisté v Moskvě byli opět disciplinováni. To komplikovalo postavení komunistů v domácím odboji. Podle směrnic, jež dostávali z Moskvy, měli své úsilí zaměřit proti „buržoaznímu“ zahraničnímu a domácímu odboji a proti dr. Benešovi. V ilegálním domácím vedení KSČ byly rozpory. Ve Francii nesouhlasil se sovětsko-německým paktem Vladimír Clementis a dožil se tak – především zásluhou B. Köhlera – svého prvního vyloučení z KSČ a trvalé sovětské nedůvěry.

34 *SÚA Praha*, PP 1933–1940, P 87/22, č.j. 3206/16.

35 *Dělnická osvěta*, 22 (1936), s. 68.

36 GUTTMANN, J. – KALANDRA, Z.: *Odhalené tajemství moskevského procesu*. Praha 1936; KALANDRA, Z.: *Intelektuál a revoluce*. Praha 1994; PFAFF, I.: *Česká levice proti Moskvě 1936–1938*. Praha 1993; NIKLÍČEK, L.: Pře Josefa Guttmana. In: *Dějiny a současnost*, 14, č. 2 (1992), s. 31–35.

Teprve po 22. červnu 1941 byla politika Kominterny a jejích sekcí zaměřena na národně osvobozenecý boj a na spolupráci se všemi antifašisty. V květnu 1943 byla Komunistická internacionála rozpuštěna. Neznamenalo to zrušení podřízenosti komunistů jednomu mezinárodnímu centru. Také v případě KSČ byla Kominternu už zbytečnou „převodovou pákou“ zájmů Sovětského svazu. Její „výchovné působení“ bylo tak úspěšné, že už nemuselo pokračovat, a navíc Komunistická internacionála komplikovala samou svou existencí vztahy v protihitlerovské koalici. Gottwaldovo vedení KSČ bylo už natolik disciplinované, že ochotně přijímalo příkazy sovětských představitelů a orgánů v nezprostředkované podobě.

Je otázkou, proč Gottwaldova garnitura v emigraci v Sovětském svazu víceméně bez úhony přežila stalinistický teror, kterým byli postiženi jak vedoucí představitelé Kominterny, tak přední funkcionáři mnoha komunistických stran. Chránila ji její proslulá absolutní poslušnost nebo, jak napsal Jan Křen, „ona demokracie, kterou tak pranýřovali“? Myslím, že zde působily oba faktory s tím, že opravdu „činitele velké parlamentní strany nebylo možné ani v nejhroší době odpravit tak snadno jako neznámé ilegály druhých stran, které se legalitě a masovosti netěšily“.³⁷ Ovšem ani druhý uvedený faktor bych nepřeceňoval, vždyť ježovovsko-berijovský teror nebyl „přecitlivělý“ a těžko mu přičítat ohleduplnost k jakési legální straně a její emigraci.

Domnívám se, že v rozhodující míře působila nejasnost, co vlastně bude s Československem po ukončení války. Ani Stalin zřejmě nepředpokládal, že v poválečném Československu vše proběhne tak hladce v jeho prospěch, jak později ve skutečnosti proběhlo. Poslušný Gottwald a jeho neméně poslušní kolegové, a nakonec i Ludvík Svoboda a další, byli zachráněni před terorem ani ne tak pro bývalou demokracii, ale proto, aby disciplinovaně a podle sovětských pokynů zničili případnou demokracii budoucí.

Když se Gottwald, Kopecký, Slánský, Geminder a další členové moskevské emigrace v květnu 1945 navrátili do Prahy, zaujali ve státě a v KSČ rozhodující pozice. Přijeli s představou dočasně jiného postupu k sovětskému pojetí socialismu. Věděli, co po určité nutné oklice udělají nejenom s vlastní stranou, ale také s celou československou společností. Jejich představy, jejichž základ byl pevně zakódován už koncem 20. let, byly na hony vzdáleny evropskému pojetí demokracie, občanské slušnosti k politickým partnerům, suverenity státu, občana jako subjektu politiky. Už dávno se rozhodli a před střední Evropou dali přednost Kominterně a jejímu „trvalému odkazu“. Na tom všem nic nemění skutečnost, že někteří z nich se stali obětí systému, který pomáhali vytvářet. Slánskému, Geminderovi, Reicinovi a dalším se dědictví po Kominterně stalo tragickým předznamenáním a osudem. Avšak zdaleka ne pouze jim. Především těm mnoha českým a slovenským demokratům, kteří s Kominternou a jejími pohrobky v Československu nechtěli mít a ani neměli nic společného.

37 KŘEN, J.: *Bílá místa v našich dějinách?* Praha 1990, s. 65.

Zátěž dějinného dědictví, chybné kalkulace, osudová neschopnost, či neúprosná logika vývoje?¹

Zahraničněpolitické sekvence

Eduard Kubů

Mnichovská konference a následná okupace jako vyústění československé zahraniční politiky meziválečného období byly a stále jsou vnímány převážnou částí české veřejnosti jako symbol národní katastrofy a poroby, představují těžké trauma tehdejší benešovské politiky a pochopitelně Beneše samotného. Téměř tradičně navozují v publicistice stejně jako v odborné literatuře sled otázek pátrajících po tom, zda měla být zahraniční politika Československa v principech jiná, zda měl být přístup odpovědné politiky tvář v tvář válce statečnější atd. Těmto a některým dalším problémům, nahlíženým a interpretovaným mnohdy více citem než rozumem, nezřídka bohužel i záměrně zlobně, neurvale, zjednodušeně a „politicky“, jsou věnovány následující úvahové sekvence. Autorovi přitom nejde o členění a kritiku přebohaté domácí i zahraniční literatury ani o hotové a definitivní odpovědi (lze-li je vůbec odpovědně poskytnout).

I. Československá zahraničněpolitická koncepce vyrůstá z válečné pozice zahraničního odboje Masarykova, z akce, která mohla být úspěšná ve svých cílech jen díky specifické mezinárodní konstelaci sil, vytvořené porážkou ústředních mocností ve světové válce. Ona specifická situace je charakterizována především dočasným potlačením velmocenského postavení Německa na mezinárodní scéně a otupením jeho vojenského potenciálu, který byl jedním z hlavních stavebních prvků německé zahraniční politiky před světovou válkou. Je totiž velmi nepravděpodobné, ba téměř vyloučené, že by Německo v čase své velmocenské suverenity, podložené národní, či dokonce nacionální (velkoněmeckou) ideou, stále ještě vydatně živenou historicky nedávným naplněním tužeb národního sjednocení,

1 V příspěvku jsem se souhlasem dr. Antonína Klimka částečně použil některé myšlenky ze závěru našeho společného, dosud nevydaného textu, připraveného pro nakladatelství Česká expedice.

strpělo ve svém těsném sousedství vznik jiného, menšího státního útvaru, jazykově a státní ideou zcela odlišného, *nota bene* v prostoru, který byl pokládán podstatnou částí německé politiky a historiografie, pracující na teoretickém základě *Mitteleurop*y, za sféru německého vlivu, za dědictví Svaté říše římské národa německého.

Zahraniční politika německé říše poslední třetiny 19. a počátku 20. století opakovaně vyjadřovala svůj odpor i vůči pouhé myšlence federalizace habsburské monarchie, a to v jakékoli podobě. Na vzestup nových národních společností ve středovýchodní a jihovýchodní Evropě nahlížela s nevolí a obavami. „Stanovisko Berlína k eventualitě českého autonomního státu mezi Pruským Slezskem, Saskem, Bavorskem a rakouskými dunajskými zeměmi bylo,“ jak uvádí J. Kořalka, „rozhodně negativní.“² Danou skutečnost ostatně reflektoval i T. G. Masaryk. Snad nejvýrazněji tak učinil v *Nové Evropě*, kterou psal ve druhé polovině světové války, když obšírně pojednával o pangermanismu, o německém *Drang nach Osten* a pásmu malých národů, o zeměpisném a dějinném položení Čech a česko-slovenského národa, o českých zemích a Slovensku jako překážkách německého imperialismu na cestě Berlín – Bagdád, o bariéře nových států proti pangermanismu. Lékem na výše uvedené problémy mu je především demokratizace Evropy a vznik národních států.³ Ať se nám to líbí či nikoliv, fundamentálním předpokladem zrodu československé samostatnosti byla porážka ústředních mocností.⁴ ČSR vyplnila vzniklé středoevropské mocenské vakuum. Představovat si cokoliv jiného by bylo ahistorické.

Součástí oné nové, specifické „zlomové“ mezinárodní situace byl nepochybně také sociální pohyb a politický vývoj v Rusku, tedy to, co bývá nazýváno únorovou, a zejména říjnovou revolucí. Tyto události vyvrátily určitou obavu, že by ruské impérium chtělo řešit „českou otázku“ na pozadí svých mocenských zájmů. Dekret o míru s proklamací práv národů na sebeurčení a další akty se naopak určitým způsobem druhotně odrazily i ve formulování válečných cílů dohodových mocností, čímž se zlepšila pozice v Paříži sídlící Národní rady československé, a našly svůj výraz i v českém sociálně-politickém prostředí. Jistou roli ruského faktoru ostatně přiznává i Edvard Beneš.⁵ Nebude nicméně sporu o tom, že ruský faktor, hypertrofující v absurdní „marxisticko-leninskou“ tezi – bez Velké říjnové socialistické revoluce by nebylo samostatné ČSR –, náleží do sféry sekundární.⁶

Podstatnějším či, přesněji řečeno, druhým fundamentálním předpokladem úspěšnosti Masarykova směru zahraničního odboje, jenž zcela paradoxně ještě v průběhu války

2 KOŘALKA, J.: *Tschechen im Habsburgerreich und in Europa 1815–1914: Sozialgeschichtliche Zusammenhänge der neuzeitlichen Nationsbildung und der Nationalitätenfrage in den böhmischen Ländern*. München 1991, s. 262, 264–265.

3 „Svým rozsahem státy by se měly rovnat národům. Národy jsou přirozenou organizací lidstva, národnost je nejlepší zárukou mezinárodnosti, která je stejně cílem evropského vývoje jako národnost, jedna podmiňuje druhou. Státy jsou prostředkem národa, vývoj národů je cíl. Demokracie proto přijímá novodobý princip národnostní a odvrhuje (pruský) etatismus, zbožňování států a tudíž dynastií.“ MASARYK, T. G.: *Nová Evropa* (stanovisko slované). 4. vydání. Brno 1994, s. 183.

4 Nejnověji KVAČEK, R.: Podoba a vývoj prvního československého státu 1918–1938. In: *Historický obzor*, roč. 4, č. 9 (1993), s. 204–209.

5 Srv. dvojitul MASARYK, T. G.: *Problém malých národů v evropské krizi*. – BENEŠ, E.: *Problém malých národů po světové válce*. Praha 1926, s. 53–54.

6 Ještě v polovině 80. let autoritativní reprezentant marxistické historiografie Václav Král napsal, že získání národní svobody a národní nezávislosti byl „důsledek mohutného revolučního hnutí, jež bylo inspirováno vítěznou revolucí ruského proletariátu“. Viz KRÁL, V.: *Vznik Československé republiky*. Praha 1985, s. 308.

teoreticky zformoval a prakticky na mezinárodním fóru akreditoval zahraniční politiku zatím reálně neexistujícího československého státu, byl stav politického, hospodářského a sociálního vývoje české společnosti. Mám tím na mysli v prvé řadě její zralost a připravenost k vybudování státu, tedy schopnost zabezpečení státu po stránce správní, mocenské, ale i intelektuální (státní doktrína atd.). S tím souvisí i otázka spojení zahraničního odboje s domovem a jeho akceptování doma.

Rovněž tento druhý fundamentální předpoklad byl naplněn z větší části již před počátkem války. Na jeho programově-ideovém dotvoření se rozhodujícím způsobem podepsala právě Masarykova zahraniční akce. Na prahu války vládne poměrně konsolidovaný a silný český národní živel značnými zkušenostmi a jistými pozicemi ve vnitrorakouské (předlitavské) politice, jež jsou podloženy velmi významným a stále sílícím postavením hospodářským a kulturním. Česká společnost byla moderní, v zásadě již plně strukturovanou buržoazní komunitou. Přece jí však ještě pro obnovu kdysi existujícího nezávislého českého státu leccos chybělo. Byla to především jasná ideologie směřující programově k získání plné státní suverenity a její širší sociální zázemí, stejně jako vůle a schopnost profilujících, a tedy směrodatných politických sil o něco podobného vůbec usilovat.

Myšlenkový horizont české politiky byl tradičně ohraničen pozvolnou emancipací v rámci rakousko-uherské monarchie, zrovnoprávněním jazykovým, hospodářským atd., jejichž průvodní znak představovala prohabsburská loajalita. Ze skromných výsledků a politických zápasů, které byly na počátku století stále více doprovázeny nacionálními česko-německými třenicemi, však rezultovala skutečnost, že od poslední čtvrtiny 19. století se český politický a emocionální vztah k monarchii a dynastii neustále oslaboval.⁷

Mezinárodní zkušenost české politiky byla až do vypuknutí války minimální. Vídeňský císařský dvůr neponechával voleným zastupitelstvům ani politické veřejnosti významnější vliv na zahraniční politiku a o její parlamentní kontrole nemohlo být ani řeči. Aristokratický charakter rakousko-uherské zahraniční služby navíc bránil širšímu a významnějšímu prosazení Čechů v této oblasti. Čechy nalezneme spíše na konzulárních či nižších diplomatických postech. Neznamenalo to pochopitelně, že by se české politické strany, které vyslaly své ministry do vlád, o zahraniční politiku vůbec nezajímaly; dokonce ani neskrývaly, že zahraniční politiku monarchie neschvalují.

Pro mezinárodní postavení české společnosti byl určující protiklad mezi jejími cílevědomými snahami uplatnit svébytnost Čechů v mezinárodním měřítku a její neschopností významněji ovlivnit zahraniční politiku jakéhokoliv státu v tehdejší Evropě.⁸ Šlo o to, aby česká politika byla mezinárodně registrována jako subjekt, který usiluje o své „zviditelnění“, který je schopen vytvořit svůj stát a usiluje o něj. Česká politika však na mezinárodní scéně nijak razantně nevstoupila (rok 1867 s poutí do Moskvy a zastávkou v Paříži nevyjímaje), nevytvořila ani politickou emigraci. Vznik Národní rady české v červnu roku 1900 stejně jako aktivity pražského městského zastupitelstva v prvním deceniu tohoto

7 Jiří Rak dokonce uvádí, snad až upřílišněně, že český nacionální vztah k monarchii a dynastii byl v uvedené době již „nenapravitelně“ nepřátelský. Viz RAK, J.: *Bývali Čechové... České historické mýty a stereotypy*. Praha 1994, s. 139.

8 KOŘALKA, J.: *Tschechen im Habsburgerreich und in Europa 1815–1914*, s. 258–259.

století podobné naděje nesplnily. Pro světovou a evropskou politiku zůstala až do doby působení Masarykovy Národní rady československé veličinou vpravdě téměř neznámou.

Disonance mezi ekonomicko-sociální vyspělostí a politickým vlivem české komunity, to jest její neadekvátní politickou rolí v rámci mnohonárodnostní monarchie, disonance, která se výrazněji neoslabilá až do počátku války, je jednou z hlavních příčin, proč zprvu relativně okrajový – i když intelektuálně velmi produktivní – politický proud, rekrutující se z okolí T. G. Masaryka, se mohl v historicky příhodném okamžiku suverénně ujmout otěží zahraničního odboje a získat tím mezinárodní zkušenosti a vážnost (záhy široce recipovanou i českou a slovenskou společností). Diplomatické a jazykové zkušenosti, spojené s existujícími a postupně formalizovanými kontakty s vítěznými velmocemi a jejich zástupci, které v posledních týdnech války získaly dokonce podobu standardních diplomatických styků, znamenaly pak rozhodující náskok proti domácí politické reprezentaci, svým způsobem poněkud kompromitované až příliš dlouhým setrváváním (v zásadě až do posledního roku války) na lojalitě vůči panovnickému domu. Uvedené reality pak postačovaly k reprodukci tohoto proudu v politickém systému první republiky, zejména k trvalému ovládnutí zahraniční politiky nově vzniklé ČSR.

Jinými slovy, zrod československé zahraniční politiky nebyl výsledkem předchozího vývoje, tedy hlavního proudu české politiky, vyrůstajícího z vnitropolitického klimatu. Tento proud totiž nepřekročil mez jakýchkoliv ambicí na mezinárodní scéně, nepřipravil v nadnárodním měřítku půdu pro zrod české mezinárodněprávní subjektivity, pro zrod českého státu. Neznačí to ovšem sterilitu domácí české předválečné a válečné politické elity. Jednala totiž se zátěží neúspěchů fundamentálek, punktací, se zkušenostmi zápasů o jazyková nařízení. Česká politika si byla vědoma geopolitické podmíněnosti existence emancipujícího se českého národa, respektive nezávislého českého státu, vyjádřeně již slavným Palackého psaním do Frankfurtu z 11. dubna 1848: „Zajisté, kdyby státu rakouského nebylo již odedávna, museli bychom v interesu Evropy, ba humanity samé přičinili se co nejdříve, aby se utvořil. (...) Pozvednu-li tedy zraku svého za hranice české, pudí mne přirozené i historické příčiny k tomu, abych neobracel jeho do Frankfurta, ale do Vídně, a tam abych hledal ono ústředí, ježto se k tomu hodí i povoláno jest, aby ujistilo i hájilo národu mého pokoj, svobodu a právo.“⁹

Československý národní stát s národnostními menšinami byl nečasovou myšlenkou stejně jako princip občanské společnosti překlenující nacionální dělení obyvatelstva. Logickou akční základnu pro českou politiku představovala historická práva. Dozrání, další profilování a dotváření politických struktur přinesl až závěr světového konfliktu. Velký potenciál české politiky koneckonců potvrzuje její rychlá a úspěšná adaptace a sebevědomé zakotvení v nové republice, spočívající v nesmlouvavém programovém uchopení a upevňování moci.

II. Každá seriózní úvaha o zahraniční politice ČSR nutně musí vycházet z její geopolitické situace. Jestliže snad geografické danosti, tedy relativní uzavřenost české kotliny horstvy, se jeví z hlediska vojenskostrategického jako výhoda, neboť vytvářejí přirozený

9 Citováno dle BUTVÍN, J. – HAVRÁNEK, J.: *Dějiny Československa*, III. Praha 1968. Textové přílohy: dok. č. 49, s. 557.

obranný val (skutečně také při opevňovacích pracích ve 30. letech využitý), celkové geopolitické zhodnocení vyznívá velmi nepříznivě. Republika se rozkládala na rozhraní dvou světů, v prostoru jejich konfrontací, v ohnisku mocenských konfliktů útvárů větších i menších. Byla součástí pásma nových středních a malých států mezi Ruskem a Německem. Nacházela se, bez jakéhokoliv přehánění, v bezprostředním strategickém sevření německo-rakousko-maďarském. Se žádným ze svých sousedů (výjimku tvořilo pouze Rumunsko, s nímž ovšem měla nejkratší hranici) nedosáhla opravdu přátelských vztahů, se žádným z nich neměla šanci uzavřít spojeneckou smlouvu proti nejpravděpodobnějšímu protivníkovi s velmocenským potenciálem – proti Německu.

Obtížnost geopolitického postavení svou podstatou přímo vylučovala neutralitu jako zahraničněpolitickou doktrínu. Nově vzniklý stát se nemohl opírat o jakoukoliv tradici tohoto druhu, nedalo se ani očekávat, že by neutralita byla sousedy akceptována. Jeho příští politika byla přirozeně podmíněna faktem, že byl založen na troskách habsburské monarchie, a to díky vojenské porážce ústředních mocností. Byl politicky odkázán na země vítězné Dohody, které stály u jeho zrodu a mezinárodního uznání. Vážným problémem se záhy ukázala relativně velká vzdálenost dohodových velmocí. ČSR byla totiž s ohledem na svou velikost a množství obyvatelstva (varovně kontrastujícími s možnostmi Německa) nucena při obraně stavět na součinnosti s dalšími partnery, budovat spojenecké svazky, a ve střední Evropě nebyl výběr možných spojenců velký. Hodnota a účinnost spojenectví, vazby spočívající v celém komplexu mocensko-politických a hospodářských zájmů, představovaly ovšem veličiny proměnné, závislé na širším mezinárodním vývoji i vývoji v jednotlivých státech a regionech.

Od výše uvedených problémů se odvíjela zcela mimořádná, základní a trvalá úloha československé zahraniční politiky, spočívající v diplomaticko-politickém zajišťování bezpečnosti státu. V čase nepříznivého vývoje mezinárodní situace a zvýšeného ohrožení země proto došlo ke svým způsobem paradoxní situaci, kdy zahraniční politika státu se neodvíjela logicky od jeho politiky vnitřní, nýbrž obráceně politika vnitřní se v mnohém odvíjela ve 30. letech od politiky zahraniční.

Příznačným rysem československé zahraniční politiky byla zvýšená citlivost na aktuální proměny mezinárodního klimatu, které musela neustále sledovat a zohledňovat ve svých aktivitách. Ve dvacátých letech se také, spíše ovšem v sekundárních záležitostech, formovala pod vlivem vnitropolitické či hospodářské situace. Velké hospodářsko-politické projekty 30. let, jimž věnovala Praha svou pozornost a o jejichž prosazení usilovala,¹⁰ jednoznačně představovaly především politikum, které v sobě vždy skrývalo prvek upevnění bezpečnosti republiky. Přesto nelze hovořit o tom, že by československá zahraniční politika byla jen nekonceptní funkcí, prostým odrazem mezinárodního vývoje, nebo, jak také někdy bývá zjednodušeně interpretována, funkcí politiky svého francouzského spojence ve střední Evropě. Vedle občasného taktického lavírování, jehož účelem bylo získání času v choulostivých situacích, se vyznačovala řadou neměnných principů, nejen pouze verbálně deklarovaných, ale i reálně dodržovaných.

10 Užitečný přehled srv. JANČÍK, D.: Hospodářská dezintegrace střední Evropy a snahy Československa o její překonání (1918–1938). In: *Moderní dějiny: Sborník k dějinám 19. a 20. století 2*. Československo: Nahodilost, nebo logika dějin?, s. 143–161.

V této souvislosti je třeba především zdůraznit princip demokracie, s níž československý stát programově spojoval způsob své existence a na níž deklarativně stavěli i jeho špičkoví političtí reprezentanti, prezidenti T. G. Masaryk a E. Beneš.¹¹ Operační pole československé zahraniční politiky, které odmítala (ale v podstatě ani nemohla) opustit, tvořila Evropa svázaná v takzvaný versailleský systém, nastolený pařížskou mírovou konferencí. Příčinou této skutečnosti byl její bytostný zájem na udržení poválečného *statu quo*, jenž ve versailleské, saintgermainské a trianonské mírové smlouvě fixoval rozpad rakousko-uherské monarchie, vznik československého státu, jeho hranice i jeho místo po boku vítězných mocností. Versailleský systém byl výrazem jeho mezinárodněprávního uznání, umrtvení velmocenského potenciálu poraženého Německa, a tedy i nezanedbatelnou garancí jeho existence. Trvale komplikované vztahy s poraženými státy, zejména Německem a Maďarskem, které usilovaly o zvrácení a revizi výsledků první světové války, představovaly problémy zcela zásadní.

Protiváhu revizionistických snah, axiom zahraniční politiky ČSR pak představoval přátelský vztah k velkým západním demokraciím, k vítězným státům Dohody, především Francii, který vyplýval z jejího poválečného velmocenského postavení a příbuznosti politických a vojenských zájmů ve střední Evropě – v první řadě ve vztahu k Německu –, jakož i z tradic zahraničního odboje a osobních vazeb jeho hlavních představitelů. Anglo-francouzská spolupráce byla v očích československé diplomacie zárukou stability evropské politické scény. Praha se v první polovině 20. let dokonce opakovaně, leč neúspěšně pokoušela o zprostředkování ve skřípajícím partnerském dorozumění obou velmocí. Československo-francouzské vztahy měly již od prvních okamžiků nezávislosti charakter neformálního spojení. ČSR byla, a to nejen poraženými státy, ale například i Anglií, nazírána jako francouzský středoevropský exponent, jako důležitý článek *cordon sanitaire*, pojímaného jako hráz zájmům ruským stejně jako německým. V letech 1924–1925 byl poměr k Francii smluvně precizován a přeměněn v závazné spojení s politicko-vojenskými důsledky.

Trvalou komponentu zahraničněpolitické a hospodářské orientace ČSR tvořil malodohodový pakt (blok Československa, Rumunska a Království Srbů, Chorvatů a Slovinců – později přijavšího název Jugoslávie), zrozený počátkem 20. let na bázi společného zájmu čelit maďarské revizi mírových smluv, a to i vojenskou cestou. Za zahraničněpolitickou konstantu byla neodmyslitelně považována i mimořádná angažovanost ve Společnosti národů, instalované mírovými smlouvami, sloupu, jenž měl nést celosvětovou klenbu demokratických mezinárodních vztahů, instituci, jež chtěla napomáhat udržení míru, smírnému řešení mezinárodních sporů, procesu odzbrojování, řešení menšinových problémů a v neposlední řadě i rozvoji mezinárodní spolupráce.

Diplomatické úsilí o trvalé uspořádání vztahů se sousedním Rakouskem a Polskem přinášelo rozporuplné a nejednoznačné výsledky. Poměr československo-rakouský se zprvu zdál být (ještě v průběhu 1. poloviny 20. let) uspokojivě a nekonfliktním způsobem vyřešen; přesto se stále znovu a naléhavěji vynořovala otázka anšlusu k Německu, který

11 Pojem demokracie, jeho zkoumání a koncepční vřazování do vnitřní stejně jako zahraniční politiky ČSR lze nalézt v podstatě ve všech jejích politických pracích, prvním zahraničním odbojem počínaje. Ne náhodou byl použit i v titulech jejích publikací. Srv. např. MASARYK, T. G.: *Cesta demokracie*: Soubor projevů za republiky, I–II. Praha 1933–34; BENEŠ, E.: *Demokracie dnes a zítra*. 1. vyd. Londýn 1940.

by vážným způsobem zhoršoval již beztak nevalnou vojenskostrategickou situaci země. Česko-polské vztahy zatěžovalo soupeření o získání vedoucího postavení ve střední Evropě a polské územní nároky vůči ČSR, zejména spor o Těšínsko, bohaté na uhlí. Krátká přechodná zlepšení vztahů a sblížení v letech 1921 a 1925 bohužel nevyústila v trvalejší spolupráci. Poměr k nové evropské velmoci – Itálii – komplikovaly a narušovaly po krátkém období jisté spolupráce křížící se zájmy v Podunají a na Balkáně.

Zcela mimořádným vývojem prošly vztahy s Ruskem, nazíraným již v době války představiteli zahraničního odboje jako nezbytný prvek evropské mocenské rovnováhy. Masaryk s Benešem měli ovšem na mysli Rusko demokratické. V roce 1918 byly československé legie zatáženy do protisovětské intervence, jejímž bezprostředním popudem byl takzvaný čeljabinský konflikt a snaha Sovětů legie odzbrojit. Později, v průběhu pařížské mírové konference, však představovala přítomnost legií na Sibiři jeden z trumfů československé diplomacie. Na počátku 20. let přechází československá diplomacie k politice neutrality a uznání *de facto*, která v rozrušené Evropě poloviny 30. let přerůstá v uznání *de iure* a spojenectví, jež ovšem mělo být zasazeno do širšího rámce kolektivní bezpečnosti.

Ojedinelá péče byla věnována vztahům s Velkou Británií, které se bohužel nepodařilo hlouběji rozvinout. Britská politika hleděla na ČSR jako na součást francouzského mocenského systému, orientovaného na dosažení francouzské politické dominance na kontinentu. Ani snahy o hospodářské sblížení nepřinášely v politické oblasti žádoucí výsledky, Británie již od počátku 20. let dávala najevo svou neochotu angažovat se ve střední Evropě, což v předvečer druhé světové války vyústilo do Chamberlainovy politiky *appeasementu*. Vztahy se vzdálenějšími, menšími a středními státy Evropy, a zejména pak se zámořím determinovaly obvykle zřetele hospodářské, zatímco otázky politické hrály roli sekundární, nebo dokonce vůbec žádnou. Pro bezpečnost středoevropského prostoru totiž nemohly nic podstatnějšího přinést.

Konstantou, daností trvale více či méně podmiňující, ovlivňující vnitřní stabilitu země a pochopitelně i její zahraniční politiku je národnostní skladba jejího obyvatelstva. Mám na mysli především problém českoslovenství – vyjadřující spojení politicky, hospodářsky a sociálně vyspělejšího národa českého s teprve v ČSR dospívajícím národem slovenským v politický, reálně neexistující národ československý – a existenci dvou masivních, nacionálně již „dospělých“ menšin – německé a maďarské. Právě německá menšina, která za bývalé monarchie, podobně jako menšina maďarská, požívala výhod vládnoucího, privilegiovaného národa a těžko se smířovala s jejich ztrátou, sehrála jednu z titulních rolí v zahraničněpolitických komplikacích republiky jak v prvních týdnech po jejím vzniku (německé provincie hlásící se k německému Rakousku), tak – a to zejména – na sklonku její existence (Mnichov a následná okupace).

Československo vzniklo, jako ostatně i další v té době nově konstituované státy, na ideji národní, kterou Masaryk označil za produkt moderní doby, výsledek filozofie renesanční a reformační, jakož i humanitních ideálů francouzské revoluce, deklarující práva člověka a občana. Prohlašoval, že ji chápe jako uplatnění principů demokracie nikoli na individu-um, nýbrž na národ jako celek.¹² V praxi to pak znamenalo uplatnění principu kolektivních

12 MASARYK, T. G.: *Problém malých národů v evropské krizi*. – BENEŠ, E.: *Problém malých národů po světové válce*. Praha 1926, s. 38.

práv pro takzvaný státní národ, to jest národ, jenž stát stvořil a představoval většinu obyvatelstva. Státním národem byl národ československý, příslušníky německé menšiny Masaryk opakovaně označil, a to i v tak významném dokumentu, jakým bylo poselství Národnímu shromáždění z prosince 1918, za potomky kolonistů.

Na jedné straně požívaly menšiny plných občanských a dalších práv, garantovaných jim takzvanou minoritní smlouvou podepsanou mezi ČSR a dohodovými velmocemi v Saint Germain 10. září 1919, takže Beneš mohl oprávněně konstatovat, že nemusejí bojovat o zajištění národní existence a kultury. Na druhé straně menšiny nesporně určitým způsobem diskriminovány byly (státní služba, pozemková reforma atd.), nebyla jim přiznána rozsáhlá kolektivní práva, která ovšem nebyla standardem ani v největších demokraciích Západu, pyšnicích se ohromnými demokratickými tradicemi.

V polovině 20. let, tedy v době ještě nevyostřených vztahů česko-německých, kdy snad ještě bylo možné dosáhnout jejich trvalejší úpravy, byla minoritní otázka nahlížena s nemalou dávkou takřka lehkomyšlného uspokojení. Příznačně to dokumentuje Benešův projev na King's College v Londýně: „Ve věcech vnitřních snažili jsme se uplatnit zásady válečné a poválečné demokracie především v naší konstituci. Ta byla pojata v duchu tak demokratickém, aby mohla uspokojit všechny naše minority. Její stěžejní zásady, její volební řády jdou dokonce tak daleko, že se mnohdy naskytuje otázka, zdali se nešlo dále, nežli pro denní praxi politickou bylo nutno a vhodné.“¹³ Vstup německých politických stran do vlády byl za dveřmi, Beneš však ještě mluvil o zkušenostech generace vedoucí boj s rakousko-uherskou politickou a nacionální reakcí, o problému výchovy národnostních menšin, které by se měly ztotožnit se zájmem státu a cítit se v něm jako doma.

Akcelerace národnostních problémů a politický nástup německé menšiny, vydatně podpořený nepříznivými důsledky hospodářské krize, jež se v pohraničních oblastech osídlených Němci projevila ještě ničivěji než ve vnitrozemí, československou politickou elitu zaskočily. Zmezinárodnění sudetoněmeckého problému znamenalo limit úspěšnosti zahraniční politiky v jejím zápase o zachování státní integrity.

Opomenout nelze otázku, kdo zahraniční politiku koncipoval, formoval a prováděl, jak fungovaly kontrolní mechanismy, jaké měla zázemí. Ovládala ji, možno říci monopolně, takzvaná skupina Hradu, tedy neformální seskupení politických osobností z nejvýznamnějších demokratických stran, ale i osobností bezpartijních, soustředěných kolem T. G. Masaryka a E. Beneše, jejichž osobní a možno říci dominantní vliv se ukázal být v této oblasti fakticky neotřesitelný. Tito lidé, především pak Beneš, vlastnoručně koncipovali texty základních dokumentů, jak nás o tom přesvědčují jejich úřední i osobní archivy. Množství Benešem denně připravených písemností budí respekt a je zcela jistě netuctové. Souvisí s jeho nedůvěrou ve schopnosti druhých a s přesvědčením o svém nezastupitelném poslání. Benešovo nepřetržité setrvávání v křesle ministra zahraničí ve čtrnácti vládách nejrůznějších koalic stejně jako odborníků po dobu více než sedmnácti let je v evropském měřítku nesporně unikátní. Přitom jeho vliv na československou diplomacii ani v následujících letech, kdy zaujal funkci prezidenta, nijak nezeslábl.

Politické strany, jakožto zájmová uskupení, do tohoto hradního hájemství hlouběji nepronikly. Personální obsazení zahraničního úřadu bylo nepřilíhš ohrožovanou doménou

13 *Tamtéž*, s. 46.

Hradu, jenž upřednostňoval v diplomacii aktivní účastníky zahraničního odboje, spolupracovníky Národní rady a legionáře, ohlížel se však i po schopných úřednících zemské samosprávy a nižších úřednících rakouské státní služby, včetně několika osob působících v rakousko-uherské zahraniční službě. Několik, i když významných, stranických reprezentantů působících v diplomacii, jakými byli například Chvalkovský a Mečif (zástupci agrárníků), nebylo k vlastní koncepční tvorbě připuštěno. Z větší části si ji, znovu opakují, obstarával Beneš sám, jistý prostor poskytl pouze svému nástupci K. Kroftovi.

O tom, jak dalece se uplatňoval v první polovině dvacátých let ve vztahu k zahraniční politice vliv takzvané *pětky*, neústavního, neparlamentního grémia vůdců pěti nejvýznamnějších stran, jehož členem však E. Beneš nebyl, můžeme zatím říci jen velmi málo. V jisté míře tomu tak zřejmě bylo. *Zásahy pětky* vyvolávaly u Beneše odmítavou reakci,¹⁴ na druhé straně Beneš nemohl *pětku* zcela nerespektovat a odmítat.¹⁵ Ze sledu diplomatických akcí, často krácejících ve velmi rychlém tempu po sobě, kde můžeme detailně sledovat rozhodovací proces, ovšem vyplývá, že ve většině záležitostí k žádným předchozím „pětkovým“ projednáváním nedocházelo. Spíše by bylo možné předpokládat jakási globální projednávání hlavních trendů, informace o vývoji mezinárodní situace a také diskuse o personálním obsazení zahraničního úřadu. To se ostatně dělo jak ve vládě, obvykle bez výraznějších změn schvalující příslušná rozhodnutí k Benešovu návrhu, tak pochopitelně také v parlamentu, kde ministr přednášel velmi obsáhlá exozé.

Polemické diskuse ve vládě byly zcela výjimečné. V Národním shromáždění sice docházelo k ostrým pŕtkám mezi stoupenci vládní politiky (poslanci vládních stran zpravidla zahraniční politiku nekritizovali, nýbrž hájili) a zástupci opozice (v tomto směru vynikali poslanci němečtí a Benešův nesmiřitelný oponent Karel Kramář), ale rezort ministerstva zahraničí ve skutečnosti nebyl nejvýznamnějšími českými politickými stranami napadán pro neschopnost či „špatnou“ politiku, kterou je třeba změnit. Masarykova a Benešova autorita a z ní rezultující kompetentnost byly pro oblast zahraniční politiky považovány nejvlivnějšími českými politickými a hospodářskými kruhy za nesporné. Dokonce i v době, kdy se Masaryk v důsledku nemoci a rekonvalescence dočasně politice vzdálil, byla jeho nepřítomnost v kritické chvíli chystaného návratu Karla Habsburského na uherský trůn i v *pětce* tíživě pocitována a *pětka* se chystala „zajet za panem presidentem na Capri“.¹⁶ Zahraničněpolitická orientace tedy vždy stála na pevných nohou konsenzu nejvýznamnějších politických sil.

14 Prezidentův kancléř P. Šámal si 2.12.1922 o své návštěvě u E. Beneše poznamenal: „Upozornil jsem jej na chování vlády a tendenci omezovat presidenta. Řekl, že to už pozoroval, když byl sám předsedou ministerstva (rozumí se předsedou vlády – E.K.), že to dělala Pětka ještě více, až se musel proti tomu ohradit...“ Záznam je uložen v *Archivu Národního muzea*, pozůstalost P. Šámala, kr. 2, o. Zprávy o jednáních v KPR, 1.2.1921–1.12.1923.

15 Např. v souvislosti s odzbrojovacími akcemi na půdě Společnosti národů se rozhodl s odpovědí k dotazu ministerstva národní obrany vyčkat a zaujmout stanovisko, jak poznamenal na spis přednosta politické sekce R. Künzl-Jizerský, „teprve až bude věc projednána v Pětce“. Přípis MNO na MZV ze 25.2.1924, *Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR*, II. sekce – Společnost národů, kr. 768, o. Omezení zbrojení – garanční pakt, čj. 34684/24-II.

16 Záznam prezidentova kancléře P. Šámala ze 25.6.1921, *Archiv Národního muzea*, pozůstalost P. Šámala, kr. 2, o. Zprávy o jednáních v KPR, 1.2.1921–1.12.1923.

První poválečné kroky československé diplomacie se jevily velmi úspěšně. Po ovládnutí historických území Čech a Moravy a dále pak Slovenska přišla mírová konference, kde se podařilo prosadit většinu vznesených územních požadavků (odmítnuty byly jen extrémní požadavky koridoru do Jugoslávie a připojení území Lužických Srbů). Krátká neúspěšná epizoda válečného konfliktu s Maďarskou republikou rad však československou diplomacií, a zejména armádu nepřijemně traumatizovala. Nemalé zklamání, které nebylo možno veřejně přiznat, přineslo stanovení těžkých reparačních břemen a vnučená minoritní smlouva. Zdálo se však, že versailleský systém, jehož byla ČSR produktem a integrální součástí, jí poskytne dlouhodobé bezpečnostní záruky.

Československé mezinárodní postavení se na prahu 20. let výrazně zpevňovalo, zrodila se malodohodová aliance. Korektní, přesto však nejednoznačně se vyvíjející a v drobných nepřátelských aktech se utápějící vztahy s Německem Prahu znervózňovaly. Punc úspěchu propůjčoval Benešovi vývoj vztahů s Rakouskem, s nímž byla podepsána smlouva mimo jiné zapovídající anšlus. Dělbta Těšínska, která ČSR zajišťovala nesmírně důležité uhelné bohatství, na jedné straně vyvolala ostré diskuse s K. Kramářem a nacionálními kruhy, na druhé straně zatěžovala a zhoršila vztahy s Varšavou. Prestižní vítězství Malé dohody a snad i pomyslný vrchol československé diplomacie znamenal její postup v otázce návratu excísaře Karla do Maďarska.

Janovská konference nakonec československé pozice spíše oslabil. Okupace Porúří stavěla Benešovu diplomacii před dilema hospodářských ztrát provázených zhoršením vztahů s Německem a Anglií, nebo zhoršení vztahů se spojeneckou Francií, která usilovala o dvoustrannou vojensko-politickou konvenci. Rok 1924 předznamenával proces postupného oslabování československých mezinárodněpolitických pozic, který československou diplomacii provázel v různé intenzitě v podstatě až do konce ČSR. Komercializace problémů německých reparací poskytovala Německu stále větší prostor pro vymaňování se z versailleských okovů, zkrachovalo Benešovo bezpečnostní dítě připravované na půdě Společnosti národů – Ženevský protokol. Ve jménu míru připravované Locarno, ve skutečnosti otevírající dveře německé revizi versailleské územní reality směrem na východ, se proměnilo v těžkou diplomatickou porážku Benešovy zahraniční politiky, která je nucena zápasit alespoň o jednostrannou francouzskou bezpečnostní garanci. Ta však s novou vojenskou doktrínou Francie (doktrína obranného pevnostního valu) ztrácela na obsahu a významu.

Příprava ženevské odzbrojovací konference vážla, československo-německé styky do stávaly na přelomu 20. a 30. let nové a nové trhliny, do vzájemných vztahů otevřené vstoupila menšinová problematika. Velká hospodářská krize přispěla k radikalizaci vnitropolitického vývoje v řadě států Evropy i světa (zvláště to platilo o německém sousedovi). V mnohých z nich přinesla příklon k autoritativním režimům, jenž se nemohl neobrazit i ve vývoji mezinárodní situace 30. let. Německo-rakouskou celní unii se ještě podařilo zažehnat stejně jako *Pakt čtyř*, obé však předznamenávalo příští dění. Projekty hospodářsko-politické rekonstrukce střední Evropy troskotaly. Pokusy o zpevnění malodohodového bloku se v konkrétních konsekvencích vytrácely do prázdna. Agresivní akce Japonců a Italů stejně jako španělská občanská válka zpochybňovaly účinnost mezinárodních mechanismů k udržení míru a bezpečnosti. Německo se fakticky vymanilo z versailleské svěrací kazajky, zbavilo se reparací a roku 1936 flagrantně a beztrestně revidovalo svá vojenská omezení.

Západ zvolna politicky a hospodářsky opouštěl střední Evropu. Nepříznivému vývoji se snažila Praha čelit spojenectvím se Sověty, vázaným ovšem na účinnost spojenectví československo-francouzského. Události nabíraly na rychlosti. Zprvu ostýchavý *appeasement* pod Hitlerovým trvalým tlakem získával na důrazu. Československá diplomacie byla v závěrečných fázích zápasu o udržení integrity státu, k jejímuž rozbití zneužívalo nacistické Německo svých soukmenovců, představujících pod prapory Sudetoněmecké strany pevně semknutou pátou kolonu, vlečena neblaze se zrychlujícím tokem událostí, jenž jí poskytoval jen minimální prostor k manévrování a obraně. Ve vyostřené situaci, kdy bylo nutné se rozhodnout buď pro rezistenci, která se však nemohla opřít o spolehlivou vojenskou podporu spojenců, neochotných k akcím a hledajících únik ze svých tíživých závazků, anebo se sklonit před drtivou agresivitou německé říše, Benešova politika kapitulovala. Její celková bilance není nijak skvělá. Dokázala přivést nový stát na svět, mezinárodně jej etablovat, nedokázala jej však udržet.

III. Zaslouží si představitelé Hradu a jeho zahraniční politiky, jmenovitě pak v první řadě E. Beneš, odsouzení, či pochopení? Nesou právě oni celou odpovědnost za konec první republiky, a pokud ano, jsou to jenom oni? Mohla být meziválečným Československem prováděna zásadně jiná, lepší, to jest efektivnější, a přitom demokratická zahraniční politika? Byla orientace na Západ až do trpkého konce správná? Jaké vůbec kdy byly šance na dohodu a přátelské soužití s Německem? Měli jsme se v čase existenčního ohrožení, byť opuštění, bránit? Mohl vůbec československý stát za daného vývoje mezinárodních vztahů a vnitřní národnostní struktury přežít? A v jaké podobě? Tyto a jiné podobné palčivé otázky jsou mnohoznačné a černobílé zároveň.

ČSR se zrodila z první světové války, stala se integrální součástí a dle svých sil i oporou po ní nastoleného versailleského systému. S procesem jeho rozkladu, jenž byl přes snahu a ideály tvůrců zakódován v systému samém jeho vlastními chybami a nedokonalostmi, se před Československem vynořovaly bytostně existenční starosti. Základní podmínkou kvalitativně nového, méně konfliktního a trvalejšího uspořádání střední Evropy byla alternativa trvalého rozvoje demokracie v sousedním Německu, po níž hradní politika bytostně toužila, s níž také pro budoucnost kalkulovala, k níž však nakonec nedošlo. Dramatický rozvrat evropské, ba světové stability mezinárodních vztahů pak bezprostředně způsobil nápor totalitních, agresivních mocností, ústící v druhé světové válce. Nezanedbatelný podíl na evropské katastrofě však mělo i krátkozraké ústupnictví a nedůslednost západních demokracií. Ty ani v situaci, kdy bylo obětováno Československo, nechápaly, že se nejedná o vykoupení míru, nýbrž o ouverturu druhého světového konfliktu, předejru, v níž fakticky prohrály. Pokud budeme hovořit o zahraničněpolitickém selhání, nebylo tedy jen výlučně a specificky československé.

Izolované chápání Mnichova, příliš se soustřeďující na československé měřítko, spatřující v něm výsledek nedořešené národnostní problematiky a chybné zahraničněpolitické koncepce, je omezené. Obvykle se přitom ještě zapomíná na faktor krátkého času, který měla republika vyměřen k řešení ohromných před ní vyvstávajících problémů (výstavba a transformace zastupitelských, mocenských a správních institucí, změny hospodářské – překonání poválečné krize, likvidace válečného hospodářství, pozemková reforma, nosifikace, repatriace akcí ze zahraničí, zavedení vlastní měny, adaptace ekonomiky na

drasticky zúžený vnitřní trh a hledání odbytu v zahraničí atd.). S naléhavou neodkladností se hlásily otázky sociální, spojené s otřesy celé společnosti.

Co leckterému, v soudech velmi přísnému, našemu historikovi či politikovi dodnes není zřejmé, bylo srozumitelné britskému diplomatu 20. let: „Kapacita českého obchodu a průmyslu nikdy nemůže být brána v pochybnost, ale je možné se obávat nedostatku zkušeností ve správě, zaviněnému záměrnou politikou bývalé rakousko-uherské monarchie, který se může ukázat jako vážný problém, až si Češové náhle uvědomí, že jsou povoláni vést si vlastní věci sami, sami zápasit s hospodářskými a rasovými těžkostmi stojícími proti novému státu.“¹⁷ Jinou skutečností ovšem je, že národnostní problematiku nepovažovala mocenská elita za prioritní, ba zdála se jí dosti dlouho přiměřeně řešená. Ve 30. letech bylo ovšem na funkční a trvalejší úpravu již pozdě.

Řešení národnostních problémů však mělo i své takřka nepřekonatelné mantinely. „Národně čechoslovakistická“ konstrukce prakticky mnohonárodního státu byla brzdou sbližování jeho národnostních složek. Minority, zejména německou a maďarskou, v mnohém diskvalifikovala a posléze vedla i k odstředivým tendencím Slováků. Stát, který povstal na vlně národní emancipace, spojené s vypětím národního sebevědomí často až k nacionalismu, však stěží mohl negovat myšlenku, na níž vznikl – myšlenku národní, která nemohla být v krátké době překryta modernější, dnešní době bližší ideou občanské společnosti. Ona intelektuální nepřipravenost společnosti ovšem nebyla výlučně českým fenoménem. V neztenčené míře se týkala i domácích minorit. Obdobné to bylo i v jiných zemích Evropy, zejména oně střední, východní a jihovýchodní, obtížené dědictvím národního promísení a často nejistých hranic. Při vědomí uvedených problémů zůstávají, podle mého názoru, možnosti dosažení funkčních, trvalých kompromisů a jejich časových horizontů nezřetelnou neznámou. Řekl-li jsem, že ve 30. letech bylo již z hlediska vnějších faktorů (vývoje v Německu a Evropě) pozdě, tedy myslím, že ve 20. letech bylo ještě z hlediska faktorů vnitřních (oně intelektuální a politické připravenosti) příliš, příliš brzy.

Byla však národnostní otázka, především problém německé menšiny, opravdu hlavní příčinou rozbití republiky? Bylo snad „osvobození“ sudetských Němců konečným Hitlerovým cílem? Nikoliv. Německá menšina byla především prostředkem zneužitým k rozbití ČSR. Kdyby nebylo jí, byla by Hitlerem nalezena záminka jiná, i když, přiznejme, nikoliv tak pádná a pro zastánce *appeasementu* na Západě tak snadno přijatelná.

Slabost západních mocností, spočívající v jejich regionální omezenosti, až panické snaze odvrátit od sebe akutní nebezpečí válečného konfliktu a v sobeckém preferování vlastních mocenských zájmů, jistě není nejlepší vizitkou jejich tehdejších politických vůdců ani demokracie. Mělo však Československo ve své zahraničněpolitické orientaci jinou volbu? O koho jiného než o Francii a Británii se mohlo opřít? O Německo? O Sovětský svaz? Další velmoc „k dispozici“ nebyla a bloková seskupení menších evropských států se při bouřlivých událostech sklonku 30. let rozpadala jako domečky z karet. Rozkládala se koneckonců i Malá dohoda. Profrancouzská orientace nebyla vlastně volbou, jednou alternativou z několika jiných, byla to nutnost. Bylo to, přes tragické vyústění, spříznění rozumem, v době vzniku spojenectví podložené i společným zájmem.

17 Z memoranda britského diplomata Alexandra Cadogana zpracovaného ve Foreign Office v souvislosti s návštěvou prezidenta T. G. Masaryka a ministra E. Beneše v Londýně, 18. říjen 1923, FO 371/8575, C 18727, p. 76–87.

Určujícím pro osud republiky se bohužel neukázala teritoriálně vzdálená spojení, nýbrž vztahy se sousedními státy, pěstujícími politiku teritoriálních nároků, kde klíčovou roli hrálo Německo. Československé snahy o dosažení jistého korektního *modu vivendi*, některé velkorysé ústupky činěné Německu (například v *sekvestraci* německého majetku, jednostranné poskytnutí doložky nejvyšších výhod v obchodní smlouvě), zřejmé již od vzniku státu a projevované v jednáních oficiálních, polooficiálních i zcela tajných (což hovoří proti námitce malé předvídativosti hradní politiky), neměly trvalejší úspěch. Nejspíš ani při tehdejší skladbě – přesněji rozdělení – Evropy, při zohlednění duchovního stavu společnosti v ČSR a Německu mít nemohly.

Charakteristiky československo-německých vztahů z per dvou snad nejpovolanějších, říšského vyslance v Praze a jeho československého protějšku v Berlíně, velké iluze o možnostech dobrého a trvalého soužití obou těchto států v tehdejší Evropě nepřipouštějí. Walter Koch, jenž v Praze služebně strávil nevídané období patnácti let (1921–35), v pamětech napsal, že mezi oběma zeměmi byl na konci jeho mise stejně jako na jejím začátku poměr „vzájemného instinktivního odmítání“.¹⁸ Vojtěch Mastný, vyslanec v Berlíně (1932–39), jeden z našich nejbrilantnějších diplomatů a také jeden z nešťastných československých zástupců v předsálí mnichovské konference, konstatoval, že „přes vnějškově stále udržovanou oficiální korektnost a vzájemné ujišťování o přání zlepšení poměrů v nich trvale vládlo napětí, téměř neustálé drobnější i vážné difference, incidenty a diplomatické protesty“.¹⁹

Tato situace neměla své kořeny pouze v existenci více než třímilionové německé minority v ČSR a v postupu státu vůči ní, ale též v dlouhodobé programové propagandě nacionálních spolků a organizací, jakož i v cílené propagandě vycházející z říšskoněmeckých úředních míst. Ta od nástupu nacistů k moci sledovala ovšem aspekty globálnější, vyjádřené v Hitlerově *Mein Kampf*. Imperiální plány, učení o nadřazenosti germánské „panské rasy“ nad Slovy a odmítání slabošské demokracie, v jejímž hájení vidělo Československo svůj osud i poslání, československo-německý poměr nesmírně vyostřovaly, ba vylučovaly jakékoliv bližší porozumění.

Výše uvedené příznačně dokumentuje příspěvek Huberta Ripky do reprezentativního sborníku *Idea československého státu*, vydaného roku 1936: „I když máme maximum dosažitelných mezinárodních záruk bezpečnosti, nepřestáváme být ohroženi. Bylo by proto možné položit otázku, zda by nebyla prospěšnější jiná zahraničně politická orientace, která by nám zajistila bezpečnost ještě větší, konkrétně řečeno, zda by nebylo výhodnější dohodnout se s Německem a zanechat Společnosti národů i našich spojenců. Zajisté, taková politika, ke které nás přemlouvají mnozí němečtí geopolitikové, ukazuje na organickou souvislost Německa s Podunajím, byla by možná, kdybychom se smířili s tím, že se staneme německými vasaly. Chceme-li si však zachovat svou národní a státní nezávislost, chceme-li být pány vlastních osudů a spolurozhodčími o osudech evropských, chceme-li žít opravdu svobodně, nechceme-li upadnout do nového područí a nového otročení, nemůže být naše zahraniční politika jiná, než jakou založili Masaryk a Beneš...“²⁰

18 *Státní ústřední archiv*, sbírka mikrofilmů. W. Koch: *Erinnerungen*, Bd. II, rukopis, s. 85 (ex: *Staatsarchiv Dresden*).

19 *Archiv Národního muzea*, pozůstalost V. Mastného, kr. 14, Paměti – rukopis, s. 14.

20 RIPKA, H.: *Republika Československá v mezinárodní politice*. In: *Idea československého státu*. Vyd.

Výroky nacistických pohlavářů nemohou nikoho nechat na pochybách o jejich smýšlení a záměrech ve vztahu k ČSR. Pro Hitlera byla republika „otevřeným vředem střední Evropy a hnízdem židovských emigrantů“, Göring ji označil za „slepé střevo Evropy“, Rosenberg za „stát Hotentotů“ a Himmler za „stát nemožný, jenž musí být zničen“. V druhé polovině 30. let již nepředstavovaly vztahy s Německem jen problém dvoustranný, nýbrž širší – evropský. ČSR se při jeho řešení stále více stávala objektem kalkulací v konfrontaci dvou velkých politických a mocenských uskupení. Nepohodlná spojení pak byla velmocemi – totalitními, ale i demokratickými – krok za krokem oslabována, paralyzována. Případná osamocená obrana přitom z vojenského hlediska dávala pramalé naděje na přežití státu, zato však mučivou jistotu obrovských lidských a materiálních ztrát.

Jan Masaryk v rozhovoru s Viktorem Fischlem roku 1946 pronesl povzdech platný i pro dobu předmnichovskou: „Ono být zahraničním ministrem malého národa je dnes náramně smutné povolání. Naši lidi si pořád ještě neuvědomili, že tohle není doba pro zvlášť nezávislou politiku malých národů.“²¹ Benešovo tolik diskutované a zatracované přijetí velmocenského mnichovského diktátu bylo výsledkem nesmírně těžké volby, volby mezi dvěma zly, kde nebylo zcela zřejmé, které je větší. Beneš se rozhodl po dlouhých úvahách, nepanikařil, do poslední chvíle doufal, snad až příliš. Ale i to koneckonců svědčí v jeho prospěch. K přijetí nebojového řešení pravděpodobně přispěla i skutečnost, že nemalá část světové veřejnosti by ho v opačném případě neposuzovala jako hrdinu, nýbrž jako válečného štváče, na jehož hlavu padá odpovědnost za zahájení vojenských akcí. Zda tu sehrály svou roli i faktory jiné, antimilitaristické smýšlení, neúspěch dřívějších vojenských akcí proti Maďarsku, nebo třeba nebojovné tradice české politiky z dob monarchie, náleží již do sféry psychologické.

Posouzení Benešova rozhodnutí závisí na povaze a způsobu uvažování každého jednotlivce. Jeden by dal stejně jako Beneš přednost zachování fyzické podstaty národa, jiný jeho morálně volnímu zocelení bojem. Označovat proto Edvarda Beneše za viníka národní katastrofy, vyúsťující ve ztrátu samostatnosti, je tedy nejen levné, ale i nepřesné. Ferdinand Peroutka, slovatný žurnalista, brilantní znalec realit první republiky a většiny jejích velkých politických protagonistů, napsal, když rozjímal nad Benešovými „vinami“ nejen z roku 1938, ale i 1948: „Je nedůstojno vzdělaného člověka shrnout všechny ty složité příčiny politické, historické, zeměpisné a mocenské, které vedly ku pádu svobod v Československu, a položit je k nohám jednoho člověka jako jeho vinu. Spravedlivě rozebrat problém Edvarda Beneše je téměř otázka charakteru.“²²

Již před válkou byl Beneš na mezinárodní scéně obvykle uznáván jako mimořádně schopný politik vskutku evropského formátu a byl jako autorita akceptován spojenci i za druhé války, tedy také po mnichovské katastrofě, která ho v jejich očích profesionálně nediskvalifikovala. Prokazatelně lepší alternativy zahraniční politiky než ony hradní, benešovské, pohříchu nikdo u nás ani v teoriích nenabídl. Nepřehlédnutelný je moment spoluodpovědnosti parlamentní většiny, která jeho politiku téměř až do poslední chvíle podporovala. Dále je třeba si připomenout, že o jinou politiku vůči hitlerovské říši se pokoušel celý sled středních, respektive menších států. Polsko uzavřelo s Německem roku

J. Kapras, B. Němec, Fr. Soukup. Praha 1936, s. 602.

21 KOTYK, V.: *Jan Masaryk: Diplomát krizových let*. Praha 1993, s. 42.

22 PEROUTKA, F.: *Byl Edvard Beneš viněn?* Praha 1993, s. 5.

1934 pakt o neútočení, Belgie a Holandsko prohlašovaly neutralitu, Jugoslávie Stojadinoviče a jeho nástupců se s ním pod heslem „ani válka, ani pakt“ snažila většinu času úzce spolupracovat. Výsledek však byl ve všech případech stejný: německý vojenský útok a drtivá porážka.

Přes odstup času, dávající možnost nadhledu, a „moudrost“ čerpanou ze znalostí, jak vše nakonec dopadlo, je ovšem těžké pronášet definitivní soudy. Historie se nedá opakovat jako pokus. Můžeme, pravda, snášet fakta i důvody svědčící, že pro ČSR, za daného, jí stále nepříznivějšího mezinárodního vývoje jiná zahraniční politika sotva existovala. I pro to, že světové události byly takových dimenzí, že je malé Československo nemohlo výrazněji ovlivnit. Ale kdesi v koutku nitra stále zůstává každému Čechu jistá pachuč z myšlenky, že to přece jen třeba úplná pravda není.

Má-li pravdu Jiří Liška, recenzent publikace, kterou jsme vydali spolu s kolegou Antonínem Klimkem, když tvrdí, že jsme do hlavních protagonistů meziválečné zahraniční politiky vložili zárodky jejího konce,²³ nechť laskavě posoudí čtenář sám. Nelze však popřít, že Masaryk s Benešem odpočátku chápali problematičnost versailleského uspořádání, chápali obsah a význam Locarna. Směr a úskalí mezinárodního vývoje jim nezůstaly utajeny.²⁴ Přesto jednali tak, jak jednali. Vývoj ve světovém měřítku prokázal, že diplomacie nebyla schopna zabránit mocensko-politickým zvrátům, novému světovému konfliktu, jehož předejrou byla československá tragédie. Protihráčem fatalismu s jeho jediným možným řešením je historický posibilismus, nabízející množství jiných, nikdy nerealizovaných alternativ. Je stejně nebezpečný, v minulosti byl často zapřahán do kočáru politického konjunkturalismu. Posibilismus rád a zdánlivě přesvědčivě nabízí zase jen zdánlivě jasná a jednoduchá řešení. Modelování historických procesů je ošidné, neboť lidský faktor představuje veličinu obtížně kalkulatelnou, navíc proměnnou a zcela je eliminován faktor nahodilosti.

Stěží se kdy dobereme v nastolené problematice obecně platnějších závěrů. Nelze však před uvedenými problémy zavírat oči. Jejich zkoumáním je totiž překročena hranice mezi minulostí a současností, hranice mezi historií, politikou, a zejména aktuální politikou. Ocitáme se na poli křehké problematiky národní identity české a slovenské, jejího vývoje historického i ryze současného, pohybujeme se na tenkém ledě potýkání se principu národního respektive i nacionálního a občanského, které nyní v závěru 20. století nabývá široce na obsahu. Pokud by podobné úvahy jen trochu přispěly k naší duchovní sebeidentifikaci a napomohly v orientaci při našem konání v případech, že bychom snad opět někdy zůstali na té naší osudové křižovatce Evropy sami, nebyly by snad úplně zbytečné.

23 LIŠKA, J.: Československá zahraniční politika v letech 1918–1938 a její důsledky. Úvahy nad knihou Antonína Klimka a Eduarda Kubů Československá zahraniční politika 1918–1938. In: *Střední Evropa*, roč. 11, č. 50 (květen 1995), s. 93n.

24 Neznamená to, pochopitelně, že se nikdy nemýlili. Zejména Beneš se mýlil, když ve 30. letech nereálně věřil v návrat „normálních“ poválečných poměrů v evropské politice, mýlil se v hodnocení stalinských procesů v Rusku, až do Mnichova doufal, že v Anglii a Francii dojde k obratu, atd.

Sociální paměť a sociologický výzkum

Jiří Šubrt

V posledních letech můžeme v oblasti sociálních věd zaznamenat vzestup zájmu o problematiku paměti. Důvodů této skutečnosti je celá řada. Patří k nim nová elektronická média s umělými paměťmi a problematika umělého intelektu, rozsáhlé diskuse o moderně a postmoderně, reflexe soudobého stavu evropské kultury, hledání identity a v neposlední řadě také transformační procesy probíhající ve střední a východní Evropě.

Pokud se dnes otázkou paměti zabývají sociologové, nejde jim ani tak, jako historikům, o obsahovou stránku minulosti, nýbrž o její formativní a strukturotvorný vliv na současnost a budoucnost. V tomto smyslu poukazuje na význam dějin a tradice pro přítomné chování a rozhodování například Niklas Luhmann. Luhmann je navíc jedním z mála sociologů, kteří teoreticky analyzují horizont minulého času v jeho všeobecném významu pro výstavbu a reprodukci sociálních systémů.¹

Empirický sociologický výzkum sociální paměti je zatím spíše okrajovou záležitostí. Určité projekty ovšem již existují. Značný zájem o toto téma je například v sousedním Rakousku.² V naší, české sociologii zatím takový projekt chybí, i když o jeho relevanci není zřejmě třeba dlouze diskutovat.

1. Dosavadní poznatky z empirických výzkumů realizovaných v České republice

Empirických poznatků vztahujících se k problematice sociální paměti není v české sociologické literatuře mnoho. Pokud vůbec byl tento problém čas od času postizen a zaznamenán, byl obvykle chápán jako součást výzkumu veřejného mínění a sledován jednou či dvěma jednoduchými otázkami v rámci demoskopického šetření. Výzkumných dat tedy existuje relativně málo, nicméně určitou rámcovou představu o tom, co lze označit výrazem „národní paměť“, tato data přece jen poskytují.

1 LUHMANN, N.: *Soziologische Aufklärung*. Bd. 2, Opladen, Westdeutscher Verlag 1988.

2 Pracovníci Institutu sociologie na Fakultě sociálních a hospodářských věd vídeňské univerzity pod vedením prof. Leopolda Rosenmayra se jím zabývají již několik let, přičemž jejich zájem je dnes orientován na středoevropské a východoevropské postkomunistické země.

Uvedená tematika se objevuje poprvé ve výzkumu, který prováděl v roce 1946 Československý výzkumný ústav veřejného mínění při ministerstvu informací ČSR (vznikl v roce 1946), a to zhruba na 1000 dotázaných z Čech a Moravy (na Slovensku dotazování neprobíhalo). Otázka tehdy zněla: „Které období českých dějin pokládáte za největší?“, a výsledky vypadaly takto:

husitské války	19 %
doba Karla IV.	17 %
tehdejší doba	16 %
doba sv. Václava	8 %
první Československá republika	8 %
doba Jiřího z Poděbrad	7 %
národní obrození	3 %
barokní doba	0 %
nevím	22 %
	100 % ³

Nejčastěji byly v roce 1946 za největší období českých dějin pokládány husitské války a doba Karla IV. I když interpretovat retrospektivně tento poznatek bez další opory je riskantní, zdá se, že generacím poznamenaným traumatem mnichovské dohody, kapitulace a šestileté poroby imponovalo především to historické období, v němž český národ osvědčil svoji bojovnost a sílu. Husitská doba, jako významná epocha našich národních dějin, byla vyzvednuta již v období národního obrození v 19. století a v padesátých letech tohoto století se k ní přihlásila i komunistická ideologie, která ji označila za předobraz revolučního hnutí.

První Československá republika v odpovědích dotázaných v roce 1946 ještě příliš často uváděna nebyla. Patrně i z toho důvodu, že v živé paměti byly dosud vzpomínky na hospodářskou krizi 30. let, a především na konec republiky v roce 1938, spojený s přijetím mnichovského diktátu.

Československý výzkumný ústav veřejného mínění fungoval do komunistického převratu v roce 1948 (respektive do roku 1952). Po něm se demoskopický výzkum řadu let vůbec neprováděl. Teprve v roce 1966 vznikl Ústav pro výzkum veřejného mínění při ČSAV. Ten v roce 1969 realizoval výzkum s názvem *Vztah Čechů a Slováků k dějinám*, v němž byly mimo jiné položeny i následující otázky: „Když se zamyslíte nad dějinami českého národa, a) které období považujete za nejslavnější, za dobu vzestupu, rozvoje? b) a které považujete za nejméně slavné, za dobu pro český národ nešťastnou?“ (V následujícím přehledu uvádíme data za Českou republiku, výběrový soubor (n) tvořilo 662 respondentů).

3 *Vztah Čechů a Slováků k dějinám*. Praha, Ústav pro výzkum veřejného mínění ČSAV 1968, s. 8.

a) Nejslavnější období:

první Československá republika,	
včetně vzniku ČR	39 %
husitská doba	36 %
doba Karla IV.	31 %
období po lednu 1968	21 %
národní obrození, včetně roku 1848	15 %
léta 1945–1948	9 %
doba Jiřího z Poděbrad	5 %
doba Přemysla Otakara II.	5 %
Velká Morava	3 %
doba po únoru 1948	3 %
doba svatého Václava	1 %
jiné odpovědi	7 %

Poznámka: součet procent převyšuje 100, respondenti mohli uvést více odpovědí.

b) Nejméně slavná období:

protektorát, okupace	59 %
období „temna“	51 %
srpen 1968	31 %
padesátá léta	20 %
po mnichovské dohodě	11 %
bitva u Lipan	3 %
husitské války	1 %
jiné odpovědi	5 % ⁴

Poznámka: součet procent převyšuje 100, respondenti mohli uvést více odpovědí.

Na výsledcích z roku 1969 je vedle reakce na Pražské jaro a srpen 1968 zajímavé především vyzvednutí první Československé republiky, jejíž přednosti byly oceněny z perspektivy většího časového odstupu, který byl navíc naplněn léty „budování socialismu“. Spolu s první republikou byl koncem šedesátých let na krátkou dobu rehabilitován i její zakladatel T. G. Masaryk, aby pak, v následujících letech normalizace, byl opět na dlouhá léta odsouzen k zapomenutí.

Období normalizace výzkumům veřejného mínění nepřálo.⁵ Tato tendence byla navíc umocněna vztahem totalitní moci k dějinám, který v metaforické podobě popsal již George Orwell v románu *1984*. Bylo to období, ve kterém, jak napsal Václav Havel, došlo k zastavení času a dějin a v němž dějiny byly nahrazeny pseudodějiny, rytmizovanými kalendářem komunistických výročí, sjezdů a oslav.⁶

4 *Tamtéž*, s. 7–11.

5 Ústav pro výzkum veřejného mínění při ČSAV byl v období normalizace zrušen, v roce 1972 byl zřízen Kabinet pro výzkum veřejného mínění při Federálním statistickém úřadě (v roce 1978 přejmenovaný na ústav), který pracoval pod přímým dozorem komunistické strany.

6 HAVEL, Václav: *Do různých stran*. Praha, Lidové noviny 1990, s. 121.

Této diagnóze odpovídají i výsledky odpovědí na otázku, která byla dotázaným položena v roce 1979. Symptomatická byla i dikce této otázky, která se netázala na „největší období“, ale na „nejvýznamnější událost“ (významné nemusí být ani největší, ani nejslavnější).

V roce 1979 byly za nejvýznamnější považovány tyto události (údaje jsou tentokrát uváděny za celou Československou federaci):

- osvobození republiky 1945 (které bylo tehdejší propagandou připisováno takřka výlučně Rudé armádě) 34 %
- události z února 1948 (nastolení komunistické moci) 23 %
- Vznik republiky roku 1918 tehdy považovalo za nejvýznamnější 9 % československých občanů.

Názorové klima se začalo proměňovat teprve koncem osmdesátých let, především pod vlivem Gorbačovovy politiky přestavby. Znovu se, i když velice opatrně, začalo v souvislosti se sedmdesátým výročím vzniku Československé republiky hovořit i o T. G. Masarykovi. V září 1989 (2 měsíce před listopadovou revolucí) byla do výzkumu opět zařazena otázka zjišťující, kterou událost v dějinách národů a národností Československa považují občané za nejvýznamnější.

	Česká republika n=1059	Slovenská republika n=518
vznik Československa 1918	33 %	23 %
osvobození republiky 1945	18 %	9 %
Slovenské národní povstání	2 %	26 %
únor 1948	7 %	6 %
události do roku 1918	8 %	4 %
konec 2. světové války	7 %	4 %
federalizace Československa 1969	1 %	6 %
znárodnění	3 %	5 %
jiná odpověď	9 %	8 %
neví	13 %	9 % ⁷

Poznámka: Vlivem zaokrouhlování nemusí součet odpovědí dávat 100 %.

Odpovědi opět naznačují názorový posun. V České republice byl v druhé polovině roku 1989 za nejvýznamnější historickou událost nejčastěji považován vznik republiky v roce 1918. Rozdíly v odpovědích občanů České a Slovenské republiky zatím pouze signalizují názorovou rozdílnost, která se po listopadové revoluci prohloubila a stala se silou přispívající k rozpadu Československa.

Další výzkumná data, která jsou k dispozici, pocházejí již z období po listopadové revoluci a byla získána slovenským Centrem pro výzkum společenských problémů v Bratislavě. Ten ve výzkumu z roku 1990 položil otázky sledující, na která historická období

7 *Názory na sociální důsledky variant ekonomického rozvoje: závěrečná zpráva.* J. Dubský a kol. Praha, Institut pro výzkum veřejného mínění 1990, s. 10.

jsou občané obou federativních republik, České a Slovenské, hrdí, za která se stydí a na které historické osobnosti jsou hrdí.

Hrdost na minulost:

	Česká republika	Slovenská republika
starší národní dějiny (do konce 18. stol.)	27,7 %	3,6 %
národní obrození	5,0 %	6,3 %
první Československá republika	17,9 %	4,4 %
protektorát, respektive Slovenský stát	0,0 %	5,0 %
protifašistický odboj	11,6 %	21,5 %
reálný socialismus	1,3 %	1,8 %
obrodný proces a občanský odpor vůči okupantům roku 1968	9,8 %	7,0 %
současnost, po 17. listopadu 1989	22,4 %	12,8 %
jiné	6,2 %	4,4 %
takové období neexistuje	6,6 %	14,4 %
neví	20,0 %	32,8 %

Poznámka: součet procent nečiní 100, respondenti mohli uvést více odpovědí.

Stud za minulost:

	Česká republika	Slovenská republika
starší národní dějiny (do konce 18. stol.)	3,3 %	0,0 %
první republika	7,2 %	2,4 %
protektorát, respektive Slovenský stát	3,5 %	7,1 %
poválečný odsun sudetských Němců, respektive vystěhování Maďarů	0,8 %	0,7 %
reálný socialismus	57,9 %	38,7 %
současnost, po 17. listopadu 1989	1,4 %	1,4 %
jiné	4,3 %	5,6 %
nestydí se za žádné	5,4 %	17,3 %
neví	15,3 %	10,1 %

Poznámka: součet procent nečiní 100, respondenti mohli uvést více odpovědí.

Hrdost občanů České republiky na historické osobnosti:⁸

Tomáš Garrigue Masaryk	46,2 %
Karel IV.	13,2 %
Edvard Beneš	11,9 %
Jan Hus	10,0 %
Jan Amos Komenský	8,6 %
Ludvík Svoboda	8,5 %
Jan Masaryk	8,0 %
Jan Žižka	4,2 %
Milan Rastislav Štefánik	4,0 %
Alexander Dubček	3,1 %
jiní	34,2 %
taková osoba neexistuje	3,3 %
neví	15,5 % ⁹

Poznámka: součet procent nečiní 100, respondenti mohli uvést více odpovědí.

Z názorových rozdílů mezi Českou a Slovenskou republikou v roce 1990 stojí za povšimnutí ani ne tak rozdílné hodnocení starších národních dějin (to vyplývá z rozdílného historického vývoje českých zemí a Slovenska) jako spíše rozdílný postoj k období první Československé republiky, reálného socialismu a polistopadového vývoje. Obdobné tendence se projeví i ve výzkumu v září 1992, který probíhal již v atmosféře nadcházejícího rozpadu Československa. Institut pro výzkum veřejného mínění v Praze se v tomto výzkumu dotazoval na „nejslavnější období, období vzestupu a rozvoje“ v dějinách národa:

Česká republika (n = 537)	Slovenská republika (n=503)
vláda Karla IV.	období 1948–1989
první Československá republika	slovenský stát
husitská doba	národní obrození
období od listopadu 1989	Slovenské nár. povstání
období let 1948–1989	současné období
období let 1945–1947	období let 1945–1947
národní obrození	Velká Morava
vláda Přemyslovců	první Čs. republika
Velká Morava	jiné odpovědi
jiné odpovědi	národ nemá dějiny
národ nemá dějiny	neví
neví	

8 Výzkum realizovaný v roce 1992 Institutem pro výzkum veřejného mínění v Praze přinesl obdobné poznatky. Mezi nejčastěji uváděnými osobnostmi se objevovali: T. G. Masaryk, Karel IV., J. A. Komenský, J. Hus, V. Havel, E. Beneš, J. Žižka. Viz *Pohled veřejnosti ČR a SR na národní historii*. Informace IVVM z výzkumu 92–09. Praha, září 1992. Toto pořadí preferencí historických osobností potvrdila i sonda realizovaná na přelomu roku 1992–1993 vídeňským Institutem sociologie. Viz REINPRECHT, Ch.: *Möglichkeiten und Barrieren kulturellen Transfers zwischen den Generationen im posttotalitären Europa der Gegenwart*: Vorbericht über die Ergebnisse einer explorativen Untersuchung in Tschechien und Ungarn. Wien, Institut für Soziologie 1993.

9 *Aktuálne problémy Česko-Slovenska: správa zo sociologického výskumu*. Bratislava, Centrum pre výzkum spoločenských problémov 1990, s. 16–20.

Fakt, že byla ve výzkumu z roku 1992 v České republice uváděna doba vlády Karla IV. častěji než období první Československé republiky, lze do určité míry vysvětlit právě nadcházejícím rozpadem Československé federace, který zproblematisoval česko-slovenskou koncepci jejího zakladatele a prvního prezidenta T. G. Masaryka. Rozdíly v názorech Čechů a Slováků zachycené tímto výzkumem vypovídají zřetelně o rozdílném pohledu a hodnocení předválečné a poválečné etapy společného soužití obou národů.

Zatím poslední údaje týkající se sledovaného problému pocházejí z výzkumu, který byl realizován na přelomu července a srpna 1994. Firma DEMA tehdy po dohodě s katedrou sociologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy zařadila do svého výzkumu uzavřenou otázku: „Které z období českých dějin pokládáte za největší a nejslavnější?“ Výsledky z tohoto šetření uvádíme v následujícím přehledu.

	(n= 1261)
Velká Morava	5,2 %
doba svatého Václava	1,3 %
doba Přemysla Otakara II.	2,7 %
doba Karla IV.	31,9 %
husitská doba	6,2 %
doba Jiřího z Poděbrad	2,1 %
barokní doba	0,6 %
národní obrození	2,9 %
první Československá republika	16,6 %
1939–1945	2 %
1945–1948	1,4 %
doba po únoru 1948	0,9 %
leden 1968 – srpen 1968	3,0 %
období po srpnu 1968	2,9 %
období po listopadu 1989	10,5 %
jiné období	0,6 %
takové období neexistuje	4,2 %
neví	6,8 %
	<hr/> 100,0 %

Empirická data publikovaná v této stati byla získána prostřednictvím otázek, které byly v jednotlivých šetřeních formulovány a zpracovávány odlišným způsobem. Tato skutečnost sice neumožňuje vzájemné statistické porovnání odpovědí, nicméně určité poznatky o povaze názoru veřejnosti na naši národní historii v průběhu posledních čtyř desetiletí z nich vyvodit lze. Z nejčastěji uváděných odpovědí v těchto šetřeních – pracovně je označíme jako „dominanty národní paměti“ – je vytvořeno následující schéma, dokládající proměnlivost kolektivního názoru na minulost v průběhu sledovaného období.

Dominanty národní paměti:

První poválečná léta: husitská doba, doba Karla IV.

Doznívání reformního období: první Čs. republika, husitská doba, doba Karla IV.

Normalizace: květen 1945, únor 1948

Období před listopadovou revolucí: vznik Čs. republiky, 1945

Období po listopadové revoluci: doba Karla IV., první Čs. republika

Uvedený přehled nevyžaduje podle našeho názoru žádný další komentář, ve zjednodušené podobě zachycuje tendence, které byly popsány již v předchozím textu. Jedna otázka na závěr se ovšem přesto nabízí: Jak je možné, že něco, co se jednou definitivně a neodvratně v minulosti určitým způsobem odehrálo, není pro nás, současníky, ničím pevným, ale naopak čímsi velice proměnlivým?

V roce 1963 upozornil na tento problém z hlediska individuální paměti P. Berger v knize *Pozvání do sociologie*. Ve svých vzpomínkách, říká Berger, rekonstruujeme minulost v souladu se svými nynějšími názory, které určují, co z ní je a není důležité, co je třeba vyzvednout a na co zapomenout. Zdravý rozum nemá pravdu, když si myslí, že minulost je vzhledem k přítomnosti pevná, stálá a neměnná. Právě naopak, je tvárná, poddajná a stále se mění v souvislosti s tím, jak ji znovu a znovu interpretujeme a vysvětlujeme. Tímto způsobem se velké emocionální bouře minulosti stávají lehkým dětinským vzrušením, lidé, kteří se zdáli být důležití, se mění na omezené hlupáky a události, na něž byl člověk hrdý, jsou náhle jen epizodami vyvolávajícími rozpaky, a dokonce mohou být, jsou-li v rozporu s tím, jak chce nyní myslet, z paměti vytlačeny.¹⁰ Zvláště v soudobé americké společnosti, s její vysokou zeměpisnou a sociální mobilitou, je podle Bergera taková reinterpretace vlastní biografie častým a nápadným jevem.

Otázkou závislosti minulosti na přítomnosti se zabýval mimo jiné O. F. Bollnow,¹¹ který v této souvislosti odkazuje na myšlenky W. Diltheye, M. Prousta, J. P. Sartra a G. Marcela. Ve své teorii konstituce času zachytil tento fenomén také G. H. Mead.

Mead chápe svět jako svět událostí. Tyto události jsou nikoliv pouhými součástmi jednoho toku času, nýbrž něčím, co konstruuje čas. S každou nově vznikající událostí se konstituuje nová přítomnost, od které je potom uspořádáno to, co již uplynulo, i to, co je anticipováno jako budoucí. Jak dalece budou tyto horizonty rozprostřeny, záleží na tom, v jaké míře si nové jednání vynutí reorganizaci minulosti a budoucnosti. Minulost a budoucnost nejsou samostatné části reality, nýbrž se řídí přítomností.¹² Minulost je v přítomnosti – jako její podmínka – teprve rekonstruována, a stejně hypotetická a relativní je pochopitelně i budoucnost. Každé nové jednání problematizuje staré hypotézy a načrtává novou minulost a novou budoucnost jako příčiny a následky.

Spolu s G. H. Meadem můžeme tedy konstatovat: Historické události nezůstávají tytéž. Průběžně rekonstruujeme svět z našeho vlastního stanoviska. Minulost je stejně nejistá jako budoucnost a my nemůžeme vědět, jaký bude Caesar nebo Karel Veliký v příštím století.¹³

2. Teoretický přístup k problému

Ve dvacátých letech tohoto století použil pojem „sociální paměť“ historik umění Aby Warburg.¹⁴ Warburg zaměřil svoji pozornost na problém vztahu lidské paměti a kultury.

10 BERGER, P. L.: *Pozvání do sociologie*. Praha, FMO 1991, s. 56.

11 BOLLNOW, O. F.: *Das Verhältnis zur Zeit: Ein Beitrag zur pädagogischen Anthropologie*. Heidelberg, Quelle – Meyer 1971.

12 MEAD, G. H.: *Philosophie der Sozialität*. Frankfurt am Main, Suhrkamp 1969, s. 57.

13 MEAD, G. H.: *Movements of Thought in the Nineteenth Century*. Ed. by M. H. Moore. Chicago, The University of Chicago Press 1936, s. 416.

14 Warburgovy úvahy o sociální paměti byly do určité míry inspirovány teorií rasové paměti, která se objevila

V rámci výzkumného projektu nazvaného *Mnemosyne* zpracoval rozsáhlý obrazový atlas, jehož cílem bylo dokumentovat faktory určující vývoj západního myšlení v historickém vývoji od antiky po současnost.

Zhruba ve stejné době se tematikou paměti zabýval také francouzský sociolog Maurice Halbwachs, který jí věnoval několik prací. Patří k nim *Les Cadres sociaux de la Mémoire* (1925), *La Topographie légendaire des Évangiles en Terre sainte, étude de mémoire collective* (1942), *La Mémoire collective* (1950).¹⁵ Koncept kolektivní paměti, který představuje jádro uvedených spisů, nese evidentně stopy vlivu dvou významných Halbwachsových učitelů, H. Bergsona a E. Durkheimu.

V Halbwachsově teoretickém díle hraje významnou roli teze o sociální podmíněnosti paměti. Lidská paměť může podle něj existovat pouze proto, že existuje kolektivní paměť. Od biologické báze této paměti, dané činností mozku, Halbwachs odhlíží. Soustřeďuje svoji pozornost na vzájemné sociální působení, které je pro něj rozhodujícím faktorem zapamatování. Tvrdí, že individuum vyrostlé v naprosté izolovanosti, žádnou paměť nemá. Tu získává až v procesu socializace.

Kolektivní život je jak zdrojem vzpomínek samých, tak i pojmů, v nichž se tyto vzpomínky ztělesňují. Vzpomínáme na to, co je komunikováno, a co je jako takové lokalizováno v kolektivní paměti. Paměť se konstituuje, funguje a reprodukuje v určitých sociálních rámcích. Tyto rámce vytvářejí lidé žijící ve společnosti. V nich jsou naše vzpomínky fixovány a vyvolávány. Jimi je určena významnost toho, nač vzpomínáme.¹⁶

Halbwachsova koncepce vysvětluje i proces zapominání. Jestliže subjekt paměti vzpomíná na to, co bylo v určitém rámci, v určité přítomnosti rekonstruováno jako minulost, pak zapomíná na to, co v této přítomnosti takový rámec nemá. Zapominání souvisí tedy se změnou nebo se zmizením příslušného rámce.¹⁷ Halbwachs odlišuje individuální a kolektivní paměť. Ovšem i individuální paměť je pro něj sociálním fenoménem. Individuální, přísně vzato, jsou pouze vjemy. Vzpomínky (i osobní povahy) mají svůj původ v myšlení skupiny, v komunikaci a interakci, které v jejím rámci probíhají. Jednotlivci umožňuje jeho paměť podílet se na obsahovém bohatství kolektivní paměti. Individuální paměť je místem specifického propojení kolektivních pamětí různých sociálních skupin. Z hlediska skupiny se naproti tomu celá věc jeví jako otázka distribuce vědění mezi její jednotlivé členy. Ten, kdo má účast na kolektivní paměti, tím osvědčuje svoji skupinovou

v 19. století, a také názory fyziologa Ewalda Heringa, jenž dokazoval, že paměť je všeobecnou funkcí organické hmoty. Viz *Über das Gedächtnis als eine allgemeine Funktion der organischen Materie*, 1870. Warburg ovšem zaujímal k těmto teoriím určitý kritický odstup. Viz GOMBRICH, E. H.: *Aby Warburg: Eine intellektuelle Biographie*. Frankfurt am Main, Europäische Verlagsanstalt 1981, s. 325.

15 Halbwachs zemřel v roce 1945 v Buchenwaldu a z jeho posledního díla, kterým chtěl zkoumání na tomto poli uzavřít, byly po válce nalezeny pouze fragmenty, jež byly editorsky zpracovány jeho dcerou Jeanne Alexandre. HALBWACHS, M.: *Das kollektive Gedächtnis*. Stuttgart, Ferdinand Enke Verlag 1967.

16 V této souvislosti je poukazováno na afinitu mezi Halbwachsovým konceptem sociálních rámců a teorií analýzy rámců vyvinutou E. Goffmanem za účelem zkoumání organizace každodenních zkušeností. Halbwachsova analýza rámce vzpomínek je analogická ke Goffmanově analýze rámce zkušenosti a používá obdobnou terminologii. Viz ASSMANN, J.: *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München, Beck 1992, s. 36.

17 HALBWACHS, M.: *Spoleczne ramy pamięci*. Warszawa, Państwowe wydawnictwo naukowe 1969, s. 406.

příslušnost. Halbwachs se zabývá kolektivní pamětí rodiny, náboženských společenství, sociálních tříd a národů. Používá mimo jiné i výrazy skupinová paměť a paměť národa.

Vše, co vstupuje do paměti, každá osobnost, historický fakt atd., získává při tomto vstupu formu elementu (pojmu, symbolu, učení) systému idejí příslušné společnosti. Halbwachs v této souvislosti hovoří o obrazech vzpomínek. Obrazy vzpomínek souvisejí s určitým konkrétním časem a prostorem. Jsou tedy časově a prostorově konkrétní, i když mnohdy ne v přísně historickém a geografickém smyslu. V tomto smyslu odráží časovou dimenzi paměti kalendář, a v něm uspořádaný systém svátků. Prostorově bývají vzpomínky zakotveny například k tomu, co reprezentuje domov: dům, vesnice, město, země.

K prostoru náleží také určitý systém věcí a objektů. Skupina, která je nositelem kolektivní paměti, směřuje k tomu, aby vytvořila a zajistila si místa, která slouží k udržení vzpomínek. Tato místa jsou symbolem její identity. Paměť potřebuje prostor, tenduje k zprostorování. Halbwachs tuto tendenci dokládá studií o evangelické legendární topografii svatých zemí, v níž mimo jiné ukazuje, že skupiny mohou vstupovat do určitého symbolického společenství s prostorem, i když jsou od něho fakticky odděleny. Tento prostor je pak symbolicky reprodukován jako svatá země a podobně.

Čas a prostor mají význam pro sebereflexi skupiny a pro formulaci jejích cílů. Sociální skupiny, které se konstituují na bázi určitého pospolitého vzpomínání, svoji minulost ochraňují a střeží. Důležité je v tomto směru jednak vědomí jedinečnosti, pramenící z diferenciace vzhledem k okolnímu světu, jednak vědomí identity, trvání v čase, které je pěstováno s péčí o zapamatované fakty a o jejich výběr. Souvislost mezi pamětí a strukturou společnosti ilustruje Halbwachs na příkladu středověkého feudálního systému, v němž postavení rodiny ve velké míře záviselo na tom, co ví o minulosti své i ostatních rodin. Paměť, můžeme říci, legitimizovala nárok na určitá privilegia, kompetence či funkce.

Jiným významným rysem kolektivní paměti je rekonstruktivita.¹⁸ V žádné paměti není totiž minulost udržována jako taková, nýbrž v té podobě, kterou daná společnost, v nějaké konkrétní době a v konkrétním sociálním rámci, zachytila. To, že paměť postupuje rekonstruktivně, znamená, že obraz minulosti v ní není stálý. Minulost je v průběhu času reorganizována. Nové události či změny přinášejí nový pohled na minulost, a tedy i její restrukturalizaci.

Mezi ty, které Halbwachsovy myšlenky v posledních desetiletích inspirovaly, patří například historik Pierre Nora.¹⁹ Norův zájem o paměť je inspirován Bergsonem a Halbwachsem, ale také Proustem a Freudem. Nora jako historik je do určité míry ovlivněn směrem reprezentovaným časopisem *Annales*. Vůči této škole ovšem pocituje i jistou distanci (nikoliv opozici), z níž do značné míry pramení jeho specifický přístup, vyjádřený v projektu *Les lieux de mémoire*. Širší kontext tohoto projektu představuje diskuse o muzealizaci historie a světa a o odtržení společnosti od historických tradic v postmoderní epoše.

Nora se hlásí k Halbwachsově koncepci, chápající kolektivní paměť jako konstrukt sociálních, politických, nacionálních, náboženských a jiných skupin, přičemž podstatný

18 *Tamtéž*, s. 137.

19 NORA, P.: *Zwischen Geschichte und Gedächtnis*. Berlin, Verlag Klaus Wagenbach 1990.

pro něj není fakt, že je tato paměť komunikována, nýbrž skutečnost, že se manifestuje v určitém prostoru – v místech paměti. Primárním předmětem Norova zájmu je studium míst paměti (v topografickém, ale i symbolickém smyslu), v nichž, podle jeho slov, kolektivní paměť „krystalizuje“. Mohou to být budovy, památníky, hřbitovy, ulice, náměstí, symbolická místa spojená s výročími a slavnostmi. Nora se zabývá především francouzskou národní pamětí a historií republiky, přičemž v centru jeho zájmu jsou symbolické významy a jejich dějiny. V devadesátých letech se Norův výzkumný zájem rozšiřuje i na země střední a východní Evropy s cílem zabývat se symbolickými místy spojenými s jejich totalitní minulostí.

Z kritického rozboru Halbwachsových idejí vychází kniha Gerarda Namera *Mémoire et Société*,²⁰ která se opírá též o poznatky empirických výzkumů. Zvláštní pozornost Namer věnuje kulturní paměti, zejména problematice knihoven a muzeí, a také otázkám paměti v oblasti politiky.

Raphael Freddy a Genéviève Herberich-Marx jsou sociologové, kteří ve své práci věnují pozornost falzifikaci historie a sociálním aspektům zapomínání s ohledem na novodobou francouzskou historii.²¹

Egyptolog a kulturní teoretik Jan Assmann, který je rovněž inspirován Halbwachsem, rozlišuje ve své knize o kulturní paměti tyto čtyři oblasti:

a) Mimetická paměť. Vztahuje se na oblast sociálního jednání a souvisí s tím, že jednání se učíme pomocí napodobování. Assmann má na mysli skutečné napodobování; říká, že i přes existenci písemných návodů a receptů je jednání něčím, co nelze takto plně kodifikovat, a proto stále zůstávají velké oblasti jednání, které se zakládají na zvycích, obyčejích a mimetické tradici.

b) Paměť věcí. Jde o věci, kterými se lidé obklopují a do nichž ukládají své představy o účelovosti, pohodlnosti a kráse: nádobí, nářadí, šaty, nábytek, domy, dopravní prostředky a podobně. Tyto věci dávají – podobně jako zrcadlo – člověku obraz sebe sama. Assmann říká, že svět věcí obsahuje časový index, který poukazuje na různé vrstvy minulosti.

c) Komunikativní paměť. Je předávána prostřednictvím řeči v mezilidské komunikaci.

d) Kulturní paměť. Souvisí s tím, že komunikační systém si vytváří vnější oblasti (jakési externí zásobníky), v nichž jsou uloženy informace a sdělení v zakódované podobě. Existence kulturní paměti je podmíněna existencí určitých institucionálních rámců a vyžaduje specialisty, kteří provádějí záznamy v přijatém kódu. Kulturní paměť představuje oblast, do níž předchozí tři typy paměti pronikají a přecházejí. Dochází k tomu například tehdy, když mimetická rutina přijme status rituálu. Rituál již patří, podle Assmanna, do oblasti kulturní paměti, neboť představuje přenos a zpřítomňující formu kulturního smyslu. To samé platí i pro věci, pakliže, jako například památný kámen nebo idol, poukazují nejen k určitému účelu, ale též smyslu.²²

S problémem vztahu mezi komunikativní a kulturní pamětí souvisí jev, na nějž v šedesátých letech upozornil etnolog Jan Vansina a který označil výrazem *the floating gap* –

20 NAMER, G.: *Mémoire et Société*. Paris, Méridiens Klincksieck 1987.

21 FREDDY, R. – HERBERICH-MARX, G.: La construction de l'oubli dans la France contemporaine. In: *Revue des Sciences Sociales de la France de l'Est*. No 17/1989–90.

22 ASSMANN, J.: *Das kulturelle Gedächtnis*, s. 20–21.

„plynoucí mezera“. Vansina se s ním setkal při studiu ústně tradované historie. Zjistil, že celkový korpus takto tradovaných obsahů se skládá ze tří částí. Pro nejmladší minulost existují bohaté informace. Poté následuje etapa, z níž se toho v paměti uchovalo velice málo; je tu tedy jakási mezera. A nakonec následují informace o nejstarší době, které jsou opět obsáhlejší a bohatší. U společností, v nichž je historické vědomí tradováno ústně, tedy nacházíme dvě časové úrovně: nejstarší a nejmladší historii. Oblast, která se mezi nimi rozestupuje, se spolu s generacemi pohybuje směrem dopředu; jde tedy o „plynoucí mezeru“.

Komunikativní paměť zahrnuje vzpomínky na čerstvou minulost, o které se člověk dělí se současníky. Jsou umístěny v horizontu bezprostřední zkušenosti tří až čtyř po sobě jdoucích generací. Vznikají a zanikají se svými nositeli a jsou dnes předmětem *oral history*, odvětví historického výzkumu, které se nezakládá na písemném svědectví historických pramenů, nýbrž na přímých vzpomínkách vyprávěných bezprostředními účastníky. Obraz, který se takto vytváří, představuje „dějiny viděné zespoda“, „dějiny každodennosti“. Výzkumy *oral history* potvrzují, že i v literárních společnostech nesaňají živé vzpomínky za hranici osmdesáti let. Za ní následuje *floating gap*, která je odděluje od dat školních učebnic, mýtů, oficiálních historických tradic a monumentů.

V kulturní paměti je minulost přetvořena do symbolických figur a je zpřítomňována v obřadech, které mají sváteční ráz. Figury vzpomínek zakládají skupinovou identitu. Pro kulturní paměť jsou významné nikoliv faktické, nýbrž vzpomínané dějiny. V tomto smyslu je i mýtus skutečný v té míře, v jaké je připomínán a oslavován. Důležitá je jeho normativní a formativní síla. Assmann věnuje pozornost zejména rituálům a slavnostem (primárním organizačním formám kulturní paměti), otázce zprostorování paměti (které představuje původní médium každé mnemotechniky), památníkům a tradicím.

Několik poznámek závěrem

Výsledky empirických šetření, které jsme v této stati uvedli, dovolují pouze velice hrubou deskriptci sledovaného problému. Teoretický pohled současně naznačuje, že v poznání fenoménu sociální paměti by bylo možné postoupit v řadě oblastí dál, za pouhý popis obsahové struktury sociální paměti. Ze sociologického hlediska je tu mnoho dalších významných otázek, například: v jakých procesech je sociální paměť utvářena, jakým způsobem probíhá intergenerační přenos jejích obsahů, jakým způsobem ovlivňuje paměť sociální konstrukci reality a podobně.

Národní paměť a kolektivní vzpomínky na uplynulá desetiletí jsou látkou, která čeká v České republice na své zpracování. Ostatně i v současné době je možné v této paměti zaznamenat selektivitu, vytěšňování nepřijemných zkušeností a zážitků, exteritorializaci určitých témat (v této souvislosti se někdy hovoří o strukturální amnézii), prepisování individuálních biografii, vytváření nových mýtů, oživování starých ran a resentimentů. Je tu také (a nejenom v Čechách) znovu otevřený problém identity státní a národní, hovoří se dokonce o její krizi. Slovo identita se stává takřka módním, a to vše opět poukazuje k relevanci námi sledovaného problému. I přestože se výzkum sociální paměti u nás zatím výrazněji neprosadil, lze myslím očekávat, že si toto téma zanedlouho najde své místo vedle zavedených a tradičních výzkumných problémů, jaké představuje například zkoumání hodnot, politických postojů nebo sociální stratifikace.

Cestou k Mnichovu

*K vytváření nacionálně socialistických perspektiv
mezi Němci v Československu 1930–1938.*¹

Ferdinand Seibt

I

Hermann Graml se jako historik po celý život zabýval traumatem své či vlastně naší generace: Jak se to mohlo stát...? Probírali jsme spolu toto téma již na hromadách sutin Mnichovské univerzity, kde jsme si spolu svého času po dobu jednoho semestru lopatami vysluhovali povolení k imatrikulaci. Jak se to mohlo stát? Trosky toho, co se stalo, ležely hmatatelně před námi. Hermann Graml jim od této chvíle věnoval svou práci.

Dvanáct měsíců mezi „přivedením Rakouska domů“ v březnu 1938 a likvidací zbytku Československa v březnu 1939 se přitom dá posuzovat jako rozhodující práh, jako riskantní, odvážný krok Hitlera „na cestě k válce“,² z něhož ještě po léta čerpal svou prestiž. V březnu 1938 sáhl Hitler poprvé a s ohromujícím úspěchem přes německé hranice, aby „přivedl Rakousko domů“, jak to – s jiným předznamenáním – požadovala od listopadu 1918 také rakouská poválečná vláda sociálních demokratů a jak to bral v úvahu i návrh Výmarské ústavy. Dokonce i čelný sociálně demokratický politik a exkancléř Karl Renner tento krok v roce 1938 přivítal. Potom následoval, ještě pod pláštíkem ujišťování o míru, jmenovitě před anglickou veřejností, „anšlus“ Němci osídlených oblastí Československa, který se udál se souhlasem evropských velmocí, přičemž byla rozbita tisíciletá hranice mezi Německem a českými zeměmi; a nakonec došlo k likvidaci zbytku státu obklíčeného ze tří stran. Vpochodování do Prahy bylo už potom pro všechny

-
- 1 Stat' Ferdinanda Seibta *Unterwegs nach München: Zur Formierung nationalsozialistischer Perspektiven unter den Deutschen in der Tschechoslowakei 1930–1938* přebíráme s laskavým souhlasem autora a nakladatelství Fischer Taschenbuchverlag ve Frankfurtu nad Mohanem ze sborníku *Der Nationalsozialismus: Studien zur Ideologie und Herrschaft*. Herausgegeben von Wolfgang Benz, Hans Buchheim, Hans Mommsen. Frankfurt/M. 1994, s. 133–152 a 253–257 (© Fischer Taschenbuch Verlag GmbH, Frankfurt am Main 1994).
 - 2 GRAML, Hermann: *Europas Weg in den Krieg*. Hitler und die Mächte 1939. München 1990.

rozpoznatelnou agresí. Až do té doby se mohl Hitler ještě stále odvolávat na „velkoněmec-
ké právo na sebeurčení“. Nyní sice nezměnil strategii, ale odvážil se, jak řekl Joachim Fest,
skoku do nezahalené taktiky.³

II

Tato změna se odehrála se souhlasem obyvatelstva v novém Velkoněmecku. Byl získán
senzačními úspěchy předešlého roku. A přitom spolupůsobili ti, kteří byli „přivedeni
domů“, jakkoli po skončení války zdůrazňovali, že byli pouze „objektem Hitlerových
agresi“. Rakušané to prohlásili ústy své vlády hned po skončení války; sudetští Němci tak
učinili konečně a s definitivní platností v roce 1961 prostřednictvím Sudetoněmecké rady,
složené ze všech politických seskupení.⁴

Taková prohlášení byla myšlena jako distance, v podstatě se jimi však neprokazovalo
žádné dobré alibi. Neboť co to vlastně znamená být jen objektem nějaké politiky?
Nahradme taková prohlášení už konečně konstatováním, že naprosto převažující, pro
totalitarismus asi skutečně kritická masa souputníků takovými prohlášeními zpětně
deklaruje, že se nechala zbavit svéprávnosti a vzdala se tak své subjektivity. Tak se to snad
přece musí vykládat, jestliže někdo chce být považován za něco více než jen objekt nějaké
politiky!

Takové konstatování má jistě jiný smysl než ten, který tvořil v tom i onom případě
základ poválečných prohlášení, na podstatě věci se tím však stejně nic nemění. Tak jako
tak zůstává pro přemýšlivého člověka ještě i pak nevyjasněno, ve kterém okamžiku ztratily
subjekty před rokem 1938 svou svébytnost a staly se povolnými objekty diktátora a jeho
pomocníků, takže byly schopny v březnu 1938 na starobylém, ctihodném a obrovském
vídeňském Náměstí hrdinů připravit Hitlerovi oslavnou scénu, jakou Rakousko ani ve své
císařské, ani republikánské historii doslova ještě nikdy nezažilo; anebo – v druhém případě
– většinou snad více než devadesátí procenty nebat sedmisetleté historie svého původu
jakožto čeští, moravští nebo slezští občané. Byli to navíc zde i tam tíživí lidé, kteří v roce
1938 vyzrazovali své sousedy gestapu a pod ironickým krycím názvem „křišťálová noc“
týrali židovské spoluobčany, posmívali se jim, tloukli je, nebo je dokonce zabíjeli.⁵ Helmut
Qualtinger ztvárnil tyto malé subjekty mezi nimi, nejen pokud jde o Rakousko, v mono-
logu *Ubohý pan Karel*, a to s možnostmi, jež poskytuje dramatické zpracování; podle mého
mínění má tato jednoaktovka v sobě prvky ústního podání, a tedy pramennou hodnotu.
Některá hrubá pochybení a zločiny, k nimž v uvedených souvislostech došlo, čekají ještě
na objasnění. Jde však zejména o analýzu onoho procesu formování veřejného mínění,
který zbavil miliony čtenářů novin, rozhlasových posluchačů, lidí dívajících se na plakáty,
a konečkonců i očitých svědků jejich schopnosti vlastního úsudku a učinil z nich objekty
manipulace.

Pro to všechno existoval v takzvané staré říši souhlas, nadšení, ba připravenost k obě-
tem. Historikové zkoumali tento proces mnoha způsoby, také prostředky sociologického
výzkumu in terénu. Co však bylo možné zrekonstruovat v Bavorsku takřkajíc v mikrote-

3 FEST, Joachim: *Hitler. Eine Biographie*. Berlin 1987; srv. GRAML, Hermann: *Europas Weg...*, s. 65.

4 Sudetoněmecká rada. Stanovisko k sudetské otázce z 15. ledna 1961.

5 HAHN, Karl Josef: *Karlsbad 1938*. Soukromý tisk 1990.

rénu, zůstávalo nedostupné pro bývalá bydliště vyhnaných Němců v českých zemích. Až donedávna byly stěžejní k dispozici nejnětější prameny pro bádání o dvacetiletých sporech týkajících se pojetí státu a menšinových práv v Československé republice.⁶ A přitom je nesporné, že otázka, jakými cestami se utvářelo veřejné mínění právě v takzvaném národnostním boji v prostředí spolkového života sudetských Němců,⁷ vysoce organizovaného již od poloviny 19. století, je vděčným tématem. Vždyť od okamžiku, kdy se zrodila státní konstrukce Československé republiky, z hlediska mnoha Němců nucená a doprovázená mnoha násilnými opatřeními, šířil se mezi Němci proces názorového třibení; brzy se znásobil počet tištěných médií, vyrojily se nové časopisy, vypukla plakátová válka. K tomu přistoupiilo záhy zcela nové médium – československý i neméně důležitý německý rozhlas. Vzhledem k tomu, jak málo Češi chápali význam vlastního vysílání v německé řeči, rozhlas z Německa brzy dominoval v německých domácnostech jako neviditelný a technicky dokonale nástroj Hitlera a jeho propagandy.

Na rozdíl od Německa a Rakouska se veřejné mínění v českých zemích utvářelo z velké části v mediálním souboji takzvaného národnostního boje. Rány, které si přitom vzájemně uštědřovaly německé a české noviny, ještě nikdo důkladně neprozkoumal. Důsledky zesílené protiněmecké agitace z české strany byly nicméně dvakrát podrobněji zachyceny v týdenních zprávách německého vyslanectví: v listopadu 1920, když byl – podnícen některými pražskými bulvárními listy – rozpoután útok na německé Stavovské divadlo, a to s mrtvými, s projevy výrazného antisemitismu a s nepochopitelnými, protiprávními činy ze strany úřadů; a podruhé v roce 1931, kdy opět poskytly terč německé kulturní vlivy: tentokrát to byla česká pražská kina, která předváděla německé zvukové filmy, samozřejmě synchronizované.⁸

Abychom mohli jakžtakž posoudit, co zasahovalo do vědomí Němců v českých zemích, co formovalo jejich názory a bylo brzy všudypřítomné, nutno mít na paměti celou škálu jevů: drobná „píchání jehlou“ i hluboké rány, všechny příklady toho, kdy došlo z té či oné strany k odepření demokratické solidarity z důvodů nacionální rivality a otevřeného nepřátelství (ať už živeného nadstranickou nacionální ideologií nebo bez ní). To vše působilo po dvacet let prostřednictvím široce rozčleněného spektra časopisů (spíše než v denících) a diskrepancí mezi rozhlasovými relacemi z Německa a německým vysíláním rádia Praha nebo Brno, ostatně nepřilíš obsažným. Bylo to něco zcela jiného než periodicky

6 Viz základní edici Collegia Carolina: ALEXANDER, Manfred – DOLEZEL, Heidrun und Stephan (Hrsg.): *Deutsche Gesandtschaftsberichte aus Prag*. Svazek I. a násl., München 1983 a násl.

7 SEIBT, Ferdinand (Hrsg.): *Vereinswesen und Geschichtspflege in den böhmischen Ländern*. München 1986.

8 ALEXANDER, Manfred (Hrsg.): *Deutsche Gesandtschaftsberichte aus Prag*. Von der Staatsgründung bis zum ersten Kabinett Beneš (1918–1921). Teil I. München 1983; k tomu zakrátko vyjdou *Gesandtschaftsberichte*, Teil III; Peter Becher v publikaci německo-československé komise historiků (BECHER, Peter: Kulturpolitische Konfliktherde in der Ersten Republik: Der Streit um das Prager Ständetheater 1920 und die Prager Tonfilmaffäre 1930. In: *Das Scheitern der Verständigung*. Tschechen, Deutsche und Slowaken in der Ersten Republik 1918–1938. Für die deutsch-tschechische und slowakische Historikerkommission hrsg. von Jörg K. Hoensch u. Dušan Kováč. Essen 1994, Veröffentlichungen des Instituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa 2., s. 119–134); SEIBT, Ferdinand: *Deutschland und die Tschechen*. München 1993.

se opakující volební propaganda německých a českých politických stran, nacionálně sice oddělených, nicméně organizovaných paralelně na základě stavovsko-profesních zájmů.⁹

Z takto zaměřeného pozorování tedy musíme vycházet, abychom namísto historie politických stran a jejich volebních výsledků, jak ji dosud takřka výhradně podává odborná literatura, zrekonstruovali proces názorového boje a formování veřejného mínění; takto zachytíme pomocí rozsáhlého a detailnějšího pramenného materiálu daleko větší část myšlenkového světa tehdejších lidí v momentu, kdy jeho obzor ještě nebyl uzavřen. Nelze přitom ignorovat základní skutečnost nedobrovolného přistoupení Němců v Čechách a na Moravě ke státu a jejich marné pokusy o připojení oblastí, kde byli usídleni, k nově se vytvářející republice Deutsch-Österreich na podzim 1918.¹⁰ Je však třeba mít také na zřeteli, že se mezi Němci v Čechách a na Moravě od samého začátku našla také ochota ke spolupráci, která umožnila po několika nábězích vystřídat v letech 1926–1927 dosavadní českou vládu koalici složenou z českých, německých a slovenských stran, jež si udržela poměrnou stabilitu až do roku 1938. S ohledem na to lze počet hlasů odevzdaných pro jednotlivé strany považovat jen za hrubý indikátor názorového rozvrstvení společnosti.

III

Několik velkých a mnoho malých časopisů na každé straně, glosy a komentáře velkého denního tisku, stranickopolitická i údajně nadstranická periodika, to vše tvoří pramennou základnu pro takové zkoumání. Tento úkol je jistě zaměřen velmi široce. Vedl by nás však, jestliže by se ho někdo ujal, o něco dále při hledání odpovědi na otázku „jak?“. Pro tak rozsáhlý pokus zde není dostatek místa; nyní můžeme učinit v tomto směru jen několik kroků, i když se zřetelem na velké linie událostí nikoli nesprávných, jak doufám.

Vezmeme-li v úvahu názorové uvědomění měšťanstva, sečtělého a politické diskuse se účastnícího dělnictva, již dlouho organizovaného v socialistických a křesťanských odborech, přihlédneme-li k intenzivní a ještě ne dosti doceněné politické probuzenosti německého i českého obyvatelstva v porovnání s jeho říšskoněmeckými sousedy, pak je uvedená téma ve své schopnosti vypovídat téměř nevyčerpatelné. Jen jeden příklad o jeho význa-

9 Tomuto tématu se české bádání v posledních padesáti letech věnovalo velmi málo. K výjimkám patří zejména dosud stále ještě nepřekonaná kniha Jaroslava ČESARA a Bohumila ČERNÉHO: *Politika německých buržoazních stran v Československu v letech 1918–1938*: 2 svazky, Praha 1962; srv. SEIBT, Ferdinand: *Bohemia – Probleme und Literatur seit 1945*. München 1970. Z německé strany především HOENSCH, Jörg H.: *Geschichte der Tschechoslowakei 1918–1991*. Stuttgart 1992 a SEIBT, F.: *Deutschland und die Tschechen*. München 1993. Stále důležitý je také CELOVSKÝ, Boris: *Das Münchner Abkommen 1938*. Stuttgart 1958. K diskusím v souvislosti s mnichovskou dohodou mezi historiky viz LEMBERG, Hans: „München 1938“ und die langfristigen Folgen für das Verhältnis zwischen Tschechen und Deutschen. In: *Das Scheitern der Verständigung. Tschechen, Deutsche und Slowaken in der Ersten Republik 1918–1938*. Für die deutsch-tschechische und slowakische Historikerkommission hrsg. von Jörg K. Hoensch u. Dušan Kováč. Essen 1994. (Veröffentlichungen des Instituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa 2.), s. 147–162. Slovenský překlad byl zveřejněn pod titulem „Mníchov 1938“ a jeho dlhodobé následky vo vzťahu medzi Čechmi a Nemcami v sborníku *Ztroskotání spolužití: Češi, Němci, Slováci v První republice 1918–1938*. Z pověření Komise historiků Spolkové republiky Německo a České a Slovenské federativní republiky k vydání připravil Jörg K. Hoensch a Dušan Kováč. Praha, Ministerstvo zahraničí České republiky 1993, s. 227–257. (Srv. Lembergův článek na stránkách tohoto čísla *Soudobých dějin* – pozn. redakce.)

10 ALEXANDER, Manfred: *Die erste Phase der deutsch-tschechoslowakischen diplomatischen Beziehungen 1918–1919*. München 1993; SEIBT, F.: *Deutschland und die Tschechen*.

mu: Největší český deník měl v roce 1936 náklad 900 tisíc exemplářů, což bylo více než desetina českého obyvatelstva a dvojnásobek nákladu srovnatelných německých novin v dnešní Spolkové republice. V roce 1937 měla sudetoněmecká strana, vítěz voleb v roce 1935, podle vlastních údajů 600 tisíc členů, což znamená, že téměř každý pátý sudetský Němec včetně nezletilých byl organizovaným členem této strany. Bylo to skoro tolik jako počet členstva dnešních takzvaných velkých lidových stran ve Spolkové republice – jenže obyvatelstvo ve Spolkové republice je dnes více než dvacetkrát početnější než sudetští Němci v roce 1937!

V tomto rámci a se zřetelem na otázku Hermanna Gramla, kterou jsem citoval úvodem, přisuzuji velký význam výrazně profilovanému měsíčníku, který sice vycházel v sudetoněmecké provincii, byl však určen politické elitě. Jde o časopis *Die junge Front*, svým názvem militantní jako mnohé tehdejší německé i české tiskové orgány; vycházel od července 1930 do července 1938, tedy právě v těch osmi letech, ve kterých se začala rýsovat německo-česká katastrofa.¹¹

Die junge Front vycházela počínaje červencem 1930 nejprve v České Lípě, později ve Varnsdorfu, a mezi jejími spolupracovníky a podporovateli, uváděnými v tiráži, se najdou známá jména spolku *Kameradschaftsbund*, seskupení studentů a mladých akademiků hlásících se ke škole vídeňského národohospodáře Othmara Spanna. Byli mezi nimi architekt Heinrich Rutha, vídeňský docent Walter Heinrich, Rudolf Sandner, Walter Sebekowsky a Konrad Henlein, který byl jako neakademik získán pro *Kameradschaftsbund* – jak známo – někdy v této době.¹²

Zmíněný časopis mění během své historie vnější úpravu, vydavatele i nakladatele, pokaždé s hlubším významem. Mění však především jazykovou dikci i politický styl. Tato proměna zevnějšku a obsahu není jen zábavná: V roce 1930 vychází *Die junge Front* v modré obálce s podtitulem *Unabhängige Monatshefte* [Nezávislý měsíčník], zároveň také jako věstník Všeobecného studentského spolku; časopis je tištěn frakturovaným písmem secesního stylu. V roce 1931 vychází s oranžovou obálkou, tištěn je v římské antikvě, jak známo odmítané estetizujícím nacionalismem, a s podtitulem *Sudetendeutsche unabhängige Monatshefte für Politik und Erziehung* [Sudetoněmecký nezávislý měsíčník pro politiku a výchovu]. V roce 1934 se představuje v již nacionálně uvědomělejším frakturovaném (švabachovém) písmu a na obálce je erb se lvem, což by mohlo signalizovat přihlášení se k zemsky české, a tím vlastně také ke státní československé příslušnosti; má už jen podtitul

11 Někteří lidé si myslí, že tato katastrofa začala již v roce 1918 se založením Československa. To nepřesunuje snad jen Černého Petra na jiného, nýbrž očišťuje Hitlera, podobně jako všechna ta známá totální svalování viny na versailleský mír. O této šabloně německého nacionalismu v historiografii před rokem 1945 a bohužel i po něm zde není nutno s ohledem na známá fakta dále diskutovat; ve vztahu k vývoji v Československu je to naposledy podrobně doloženo v roce 1993 v SEIBTOVI: *Deutschland und die Tschechen*. Pozoruhodné je, že v brožuře vydané roku 1992 Rolfem-Josefem EIBICHTEM toto stanovisko znovu důrazně zastává řada z jejich 26 autorů. Sám už dvacet let argumentuji s největším důrazem na podporu stanoviska, že německo-česká katastrofa je ohraničena daty 1938 a 1948. Srv.: LEMBERG, Hans: *Deutsche und Tschechen – die nationalen und die staatlichen Beziehungen*. In: ANWEILER, Oskar – REISSNER, Eberhard – RUFFMANN, Carl-Heinz (Hrsg.): *Osteuropa und die Deutschen*. Berlin 1990.

12 Ke krátké informaci o Henleinovi poslouží článek Hermanna GRAMLA: Konrad Henlein. In: *Neue Deutsche Biographie*: Bd. 8. Berlin 1969, str. 532n.

Nezávislý měsíčník pro politiku a výchovu.¹³ Počínaje třetím číslem ročníku 1935 najednou erb se lvem chybí. V designu obálky to zanechává zřetelnou mezeru, kterou by stěžejí strpělo jen trochu znalé a zkušené oko. Od 6. čísla tohoto ročníku má pak časopis také nového vydavatele a nové nakladatelství. Od té doby vychází *Die Junge Front*, až do svého konce o tři roky později, ve Frýdku v československém Slezsku.

Již tato nezvyklá proměna vnější úpravy časopisu působí jako svědectví o existující krizi sudetoněmecké intelektuální orientace ve třicátých letech. Tato krize vede, stále ještě podle informací získaných z obálek, v 7. ročníku časopisu (1936) k podobě, jakou tehdy v Německu a brzy také mezi sudetskými Němci určovalo umění politického plakátu, a to až do konce války (ba dokonce ještě i po ní). Je to ono expresionistické frakturované písmo v hrubých, záměrně „jadrných tazích“, které zjednodušuje všechna zalomení a v maximálně možné míře připodobňuje vlasové i stínované čáry. *Die Junge Front* – také nové velké písmeno u adjektiva mělo posílit plakátový dojem – vychází od té doby se střídavě červenou a šedivou obálkou.¹⁴ V úpravě se časopis zcela připodobnil politickým tiskovinám na druhé straně českých hranic. Tvrdí se, že s odstraněním znaku se lvem během roku 1935 ztratila *Die Junge Front* svůj charakter tribuny spolku Spannových žáků a přívrženců *Kameradschaftsbundu*, když současně změnila také vydavatele, autory a snad i své čtenáře.¹⁵ Ale nikdo se ještě nezeptal, ani tam, kde byl tento časopis dosud používán jako pramen,¹⁶ jak daleko vlastně tato proměna sahala a čím se tendence tohoto časopisu po roce 1935 odlišovala od intencí zastávaných dříve.

IV

Pohovořme tedy nejprve o prvních pěti letech *Mladé fronty*. Z literatury, která je k dispozici, lze snadno podlehnout závěru, který v poválečné době horlivě šířili bývalí příslušníci spolku *Kameradschaftsbund* a jímž si nezdůrazňovali svědectví o politické bezúhonnosti. Protože byl Spannův kroužek prokazatelně pronásledován nacionálními socialisty, je tím *eo ipso* demokraticky legitimován.¹⁷ Tomuto tvrzení o demokratické legitimitě by odporovalo již samotné „čisté“ Spannovo učení. Není totiž ničím jiným než idealistickou variantou vůdcovského státu. Nechybějí mu ani rasistické aspekty; nanejvýš jsou zmírněny přesunutím střetů na duchovní pole, takže nemají tak tvrdé důsledky, jež by vyplývaly ze spojení krve a půdy. Idea Spannova „opravdového státu“, spočívající na základním lešení stavovského státu, je ovšem, jak známo, velmi vzdálena od parlamentní demokracie.

13 Ročník 1933 jsem bohužel neměl k dispozici.

14 K podivuhodnému užití téhož umění plakátu, a dokonce také stejných umělců v poválečné době srovnej glosu v časopise: *Der neue Ackermann*, 4 (1956), ovšem k plakátu v *Post-Antiqua*.

15 LUH, Andreas: *Der Deutsche Turnverband in der Ersten Tschechoslowakischen Republik*. Vom völkischen Vereinsbetrieb zur volkspolitischen Bewegung. München 1988.

16 Srovnej *tamtéž*. Viz dále SMELSER, Ronald M.: *Das Sudetenproblem und das Dritte Reich 1933–1938*. Von der Volkstumspolitik zur nationalsozialistischen Aussenpolitik. München 1980; JAWORSKI, Rudolf: *Vorposten oder Minderheit? Der sudetendeutsche Volkstumskampf in den Beziehungen zwischen der Weimarer Republik und der ČSR*. Stuttgart 1977. – V dalším textu je název časopisu uváděn českým ekvivalentem *Mladá fronta* – pozn. překladatele.

17 NEUWIRTH, Hans: *Der Weg der Sudetendeutschen von der Entstehung des tschechoslowakischen Staates bis zum Vertrag von München*. In: BOSL, Karl (Hrsg.): *Die Sudetenfrage in europäischer Sicht*. München 1962.

V souladu s tím mysleli a psali učedníci a zůstávali ve všem blízko nacionálního socialismu, jako sám Mistr, který se příležitostně pokoušel podbízet Hitlerovi.¹⁸ S opravdu nemilosrdnou tvrdostí potřeli později muži kolem Karla Hermanna Franka Spannův kroužek, dohnali Heinze Ruthu v roce 1937 k sebevraždě, Waltera Branda v roce 1939 uvrhli do vězení a odtud do koncentračního tábora, a dokonce i nezkušenému benjamínkovi Walteru Becherovi nadělili několik měsíců vyšetřovací vazby – na základě obžaloby z údajného provinění proti paragrafu 175 německého trestního zákoníku, který – jak známo – sehrál svou roli už v Hitlerově střetu s Röhmem a později s říšskou brannou mocí. Jenže toto pronásledování samo o sobě neospravedlňuje úmysly *Kameradschaftsbundu* – alespoň ne ty, které nám právě *Mladá fronta* odhaluje z politické praxe, ale na něž se totiž černě na bílém ukazuje střetnutí mezi skupinou *Aufbruch* okolo Karla Hermanna Franka a *Kameradschaftsbundem* Waltra Branda spíše jako bratrská rozmíška, odehrávající se veskrze ve velkoněmeckém domě, přičemž obě strany zásadně uctívají Hitlera.¹⁹

Uznalými zprávami z nacionálně socialistického hnutí je již první ročník *Mladé fronty* z roku 1930 zásoben více než dobře; následující ročníky pak dávají takovým „nestranným zprávám“ ten nejširší prostor. Sešit číslo 1 z roku 1930 začíná velkoněmeckým vyznáním – podle zákonů o důstojnosti, věrnosti a poslušnosti ve službě vlasti, s výroky proti centralismu, rovnosti bez národnosti, americkým formám hospodářství; zkrátka a dobře: „Německý národ pod zásahy nepřátelských sil hrozně trpí.“ První vydavatel Eduard Kaiser představuje časopis v abiturientském patosu třicátých let, a tento diletantský expresionismus, který jen tvrdí, a nikdy nic nedokazuje, a který horuje proti rozkladu všeho druhu, stejně tak jako soudobý národně uvědomělý tisk, především nacionálně socialistický, přetrvává po dobu několika sešitů a vystavuje vlastně autorům i čtenářům ostudná vysvědčení. Pouze články Hermanna Ullmanna příležitostně přeruší tuto úroveň; ale Ullmann je ochráncem národnosti starého ražení, nepatří k „mladé“ frontě, podobně jako někteří z jeho generačních druhů se stejným starorakouským vnitrostátním právním vědomím, které zanedlouho nacházíme v následujících sešitech mezi autory kritizovanými pro jejich liberální tichošlápkovství. Nakonec je jejich spolupráce zcela odmítnuta.

Hitler je naproti tomu vítáný vždy, také již v prvním ročníku pro příslušníky seskupení *Kameradschaftsbund*! Nejenže se na jejich vánoční stůl doporučuje *Mein Kampf*. Již v prvním čísle je pozoruhodná chvalořeč v souvislosti s nastávajícími volbami do říšského sněmu: Hitlerův stín nad Německem! Tento slogan byl převzat z bystrého úvodníku Julese Sauerbauma v *Le Matin*, který *Mladá fronta* parafrázuje ne bez zlomyslného komentáře, že „filuta Sauerbaum“ jistě vidí budoucnost správně, když teď ve své úzkosti napomíná francouzskou politiku k solidaritě s německými demokraty; a že zprostředkovává „v této

18 *Die Junge Front* (dále jen *DJF*), 7 (1936), s. 366.

19 Při dokumentování své snahy distancovat se od „oficiálního“ nacionálního socialismu dokázal se Walter Brand rozpoznout jen na jeden článek, ve kterém v roce 1931 v *DJF* vystoupil proti Walteru Darrému. *Auf verlorenem Posten. Ein sudetendeutscher Politiker zwischen Autonomie und Anschluss*. München 1985, s. 121n. Na místě samém se ukáže, že nešlo o článek, nýbrž pouze o třísloupcovou recenzi (s. 117n ročníku 1931), ve které Brand zásadně schvaluje myšlenku Darrého, aby na „chráněných dvorech“ byla pěstována nová německá šlechta, pouze s pravou spannovskou námitkou, že vytváření něčeho takového je však koneckonců především duchovní proces, a ten Darré ve své zajímavé a pozoruhodné knize nevytvítil. Pro všeobecné souputnictví *Mladé fronty* v těchto letech se ostatně najdou příklady v každém čísle tohoto měsíčníku.

jasnosti zřídka kdy možný pohled do karet protivníka“, který je s to „se schopností vcitování se, danou jeho rase, číst v německé duši“.²⁰

Jako ve zbožném přání se potom pro tyto občany československého státu jeví vývoj „v Říši“ jako zajímavý – zřejmě proto, že podle jejich názoru by v jeho důsledku určitě došlo ke změnám v Československu;²¹ a snad také proto, že „Říše“ byla v zorném poli všech sudetoněmeckých nacionalistů daleko více než poctivá politika ve vlastní zemi. Druhý ročník doporučuje mladým sudetoněmeckým národním socialistům bez ostychu říšskoněmecký vzor a přeje svým přátelům mezi nimi (neboť *Mladá fronta* je „nezávislý“ časopis), aby se prosadili.²² Oba slavisté pražské německé univerzity, Spina a Gesemann, jsou naproti tomu haněni za svou spolupráci ve vládě blízké *Prager Rundschau*, zatímco vídeňský soukromý docent Walter Heinrich dodává těmto výroky úvodníkem *Mladé fronty* O německé říši správný říz. Neboť „Říše začíná opět povstávat“.²³ Prvním krokem k tomu byla „doba obětí“ světové války, druhým „obrovské politické hnutí a tvrdá vůle mas k obnově“. K tomu přistupuje, zatřetí, „nová víra v celek národního společenství“.

Budeme se chránit toho, abychom tyto hieroglyfy posuzovali příliš kriticky. Přesto se však nevyhneme otázce: Nejsou návodem pro současníka, aby sledoval nacionálně socialistický směr, jehož cíl byl ještě neznámý? Kde jinde existovalo kolem roku 1931 masové hnutí než při volebních úspěších nacionálních socialistů, kteří právě usilovali o jejich završení? Přece ne ve Spannově vídeňské posluchárně! Snad nejdůležitější moment, který odlišuje Heinricha od jednoznačnějších autorů v tomto časopise kolem poloviny třicátých let, je ten, že se jakoby mimochodem zmínil také o nutnosti církevní obnovy. *Mladá fronta* začíná se svými útoky na církev hned v roce 1935, ovšem ne v Čechách a na Moravě, kde již nepovažuje poměry za zvlášť hodné zmínky, nýbrž v očekávání obnovy vycházející z Německa. Napadá německé církve, zvláště katolickou, s připomínkou Hitlerovy velkorysosti při uzavírání konkordátu s Vatikánem a konstatováním, že světový tisk nacionálně socialistickou církevní politikou ve všem všudy pomlouvá.

Ale to je redakční linie až po „převzetí moci“ v časopise v červnu 1935. Zatím udává tón ještě *Kameradschaftsbund*, tón, který – jak bylo řečeno – se jen málo liší od pískání a bubnování v pozdějších ročnících a který v žádném případě – přes známé potíže s defnicemi²⁴ – nelze jen tak beze všeho označit za odlišný od nacionálně socialistického, navzdory velkému poválečnému úsilí členů *Kameradschaftsbundu* stylizovat se do role odbojářů. Dubnové číslo třetího ročníku v roce 1932 je zvláště uspořádáno jako programové číslo *Kameradschaftsbundu*. Heinz Rutha, jeho příští mučedník, načrtává v obrysech nový výchovný program, který všechno podřizuje státu a jeho vedoucí elitě, který však z rozvínutí nových sil neodvozuje opojení svobodou, nýbrž pevné zákony společenství. Konec klasických výchovných ideálů má přinést „nová idea národního celku“, jak „se objeví v nejbližší podobě v oblasti mužného bojového a duchovního společenství“.²⁵ Walter

20 *DJF*, 1 (1930), s. 22n.

21 *Tamtéž*, s. 172.

22 *DJF*, 2 (1931), s. 30n.

23 *Tamtéž*, s. 110.

24 THAMER, Hans-Ulrich: *Verführung und Gewalt. Deutschland 1933–1945*. Berlin 1986.

25 *DJF*, 3 (1932), s. 120.

Brand opěvuje v tomto čísle Říši podle vzoru knihy Friedricha Hielschera *Das Reich*, právě vyšlé ve stejnojmenném nakladatelství: „Veškerý smysl dějin se naplňuje v Říši.“

V tomto pololyrickém expresionismu vidíme a téměř pociťujeme nezralé horování, ačkoliv ne všichni autoři ještě smějí platit za mladoakademiky; jistě ne takový architekt Heinrich Rutha. Byl jím ovšem přirozeně vídeňský student Wolf Schöne, pocházející z Drážďan, jehož přednášku o nacionalismu ve vídeňském klubu mladých akademiků časopis otiskne. Tato beztvářá kompozice by nestála za zmínku, vzhledem na svou blouznivost, kdyby výslovně nedoporučovala nacionální socialismus jako „významné národní hnutí“. Více se snad před očima českých úřadů v redakci *Mladé fronty* nedalo udělat v době, kdy v Československu již probíhalo vyšetřování proti německým nacionálním socialistům pro podezření z ohrožení státu. Ale bylo to asi dost na to, aby se vytvářel budoucí voličský potenciál a názorová masa, které se nakonec odevzdaly do vůle Hitlera. Připomeňme, že šlo o přednášky drážďanského studenta, který v zimním semestru 1931/32 povýšil na prvního mluvčího Německého studentstva ve Vídni.²⁶ A tak už ani nepřekvapí, že v témž ročníku se hlásí o slovo také Walter Becher – i on byl vídeňský student, domovem v Karlových Varech – aby čtenářům doporučil knihu od Waltera Heinricha, asistenta a soukromého docenta společného vídeňského učitele Othmara Spanna. Ta kniha se jmenuje *Fašismus, stát a hospodářství v nové Itálii*. V Becherově úvodu čteme: „Kniha o podstatě, vzniku a podobě prvního státu na Zemi, který z nejhlubšího úpadku lidské kultury uvědoměle vypochoďoval v pospolitě formě kultury k organické, národu bytostně odpovídající státnosti...“²⁷

V tomto rámci je pak jen důsledné, jestliže jsou tu v květnu 1932 nové československé zákony na ochranu státu, vyvolané žalobou proti sudetoněmeckým nacionálním socialistům, označovány za útok proti celému sudetoněmeckví, jak si je ovšem představovali a přáli ve vlastní zemi autoři *Mladé fronty*, horlivě propagující Hitlera a jeho bojovníky. Ve skutečnosti v této době stála ještě největší část sudetoněmeckých voličů za třemi takzvanými aktivistickými stranami – křesťanskými sociály, Svazem zemědělců a sociálními demokraty, které byly po několik let zastoupeny v československé vládě vždy jedním ministrem za každou stranu. Pro členy *Kameradschaftsbundu* a pro nacionální socialisty nebyli tito „aktivisté“ hodni ničeho jiného než neúcty. Výjimku tvořil leda člen Svazu zemědělců Gustav Hacker; ten v roce 1938 také skutečně velmi rozhodně přešel k Henleinově straně, přičemž podstoupil tvrdá střetnutí se svými demokraticky smýšlejícími stranickými přáteli, zejména s generálním tajemníkem své strany Raimundem Grafem.²⁸ Sociální demokraté jsou před rokem 1935 i později potírání coby marxisté. Křesťanští sociálové jsou doslova ignorováni. Hans Schütz, který jako jeden z mála sudetoněmeckých poválečných politiků s neposkvřněnou demokratickou minulostí mnoho dosáhl ve spolkové německé vyhnanecké politice, je zmíněn pouze jednou jako řečník na shromáždění německého křesťanského odborového svazu.

26 *Tamtéž*, s. 128n.

27 *Tamtéž*, s. 246.

28 Grafovy memoáry, velmi výmluvné, pokud jde o historii takřka zcela neznámého zápasu o demokracii v německém Svazu zemědělců před rokem 1938 a později, se připravují k vydání v publikační řadě Collegia Carolina.

V tomto společenství stejného smýšlení a neotřesitelné naděje ve vítězství vůdcovského státu v Německu se nacházejí Spannovi žáci jako teoreticky méně obtížní, ale u vědomí „německého socialismu“ podle vlastního mínění „realističtější“ nacionální socialisté. „Německý socialismus“ je přitom zřejmě krycí označení; nic neukazuje na nějakou variantu ve smyslu Strassera. Různosti názorů se nemusejí zatím – před rokem 1935 – přeceňovat. Dávno je známo, že také v Německu před rokem 1933 „bojující“ stranu ještě nevyznačovala žádná programová důslednost, a tak Spannovi žáci mohli udržovat svou obezřetnou personální politiku jako rozhodující moment pro nacionálně socialistické hnutí v Čechách a na Moravě. Aktivismu, účasti ve vládě tří německých politických stran, do té doby ještě reprezentujících většinu Němců, si však v žádném případě necenili. Aktivističtí politikové jsou považováni bez ohledu na jednotlivá jména souhrnně za „německé šosáky“. Také to zřejmě patří, ve stejném „programovém čísle“ *Kameradschaftsbundu*, k základům daného politického myšlení.²⁹ Tak tomu je až do „převzetí moci“ v časopise na jaře 1935 (zřejmého už ze změny obálky), které provedli rozhodněji nacionální socialisté kolem Karla Hermann Franka – pokud je toto tradované tvrzení pravdivé. Ale už předtím, a to budiž ještě jednou připomenuto příkladem z 3. ročníku z roku 1932, lze autory tohoto údajně nadstranického časopisu, mnohdy známých jmen z vedoucího okruhu *Kameradschaftsbundu*, mnohdy anonymní, mnohdy pseudonymní, vesměs označit jako vědomé a vyslovené pomahače říšskoněmeckého nacionálního socialismu, a to nikoliv ve smyslu nezamýšleného souputnictví, nýbrž v plném smyslu slova. Citujeme: „Je velkou zásluhou nacionálně socialistického hnutí, že v německém člověku opět probudilo pocit odpovědnosti za svůj národ a také víru, že větší budoucnost může být vydobita pouze nejtvrdějším bojem a nejhrošším strádáním.“³⁰

V

Sledujeme-li autobiografii Waltera Branda z roku 1985, zůstává přechod *Mladé fronty* v roce 1935 od Eduarda Kaisera k Robertu Heimannovi, z Varnsdorfu do Frýdku, od erbu se lvem k červenobílému bojovému plakátu neobjasněn.³¹ Od roku 1935 je v každém případě sudetoněmecký tisk podporován z Německa.³² Nikdo doposud neprozkoumal, zda tato podpora platila jen financím a zda umožnila – jak známo – například jen založení brzy dost proslulého deníku sudetoněmecké strany *Die Zeit* v Liberci. Bylo by možno se také domnívat, že nyní školení novináři z ministerstva propagandy nebo z bezpečnostní služby (SD) NSDAP udíleli směrnic a psali texty.

Mladá fronta se od svého 6. ročníku v každém případě stává bojovým listem, zaměřeným zejména proti jednotlivým osobám z *Kameradschaftsbundu*, přičemž starší cíle – propagace národního pozvednutí a říšský mýtus – téměř ustupují do pozadí. Ale zapomínány přirozeně nejsou. Proti rozhodnutí Společnosti národů o Sársku se staví jakási řeč ze světového židovského kongresu v Krakově, která požaduje „sankci proti režimu rasové nenávisť“. Časopis to vítá, neboť teď „se našly jasné fronty“.³³ Vzbuzuje se optimismus,

29 *DJF*, 3 (1932), s. 173.

30 *Tamtéž*, s. 203.

31 Brand viz pozn. 19.

32 Srovnej SEIBT, F.: *Deutschland und die Tschechen*.

33 *DJF*, 6 (1935), s. 2.

že Hitlerova politika nachází stále zřetelnější mezinárodní podporu a že už jen váhavé a nepřátelské Československo dosud lpí na zpuchřelém versailleském systému. Komentují se úspěchy „zimní pomoci“, vytváření pracovních příležitostí v Německu a vzrůstající německé vyzbrojování stejným způsobem jako v tisku režirovaném Goebbelsem. „Nacionální idea je na pochodu“; a dokonce ti pomatení sociální demokraté prý teď marně požadují od Čechů demokratickou solidaritu a Wenzel Jaksch hovoří dokonce – podle nekomentovaného otisku z časopisu *Sozialdemokrat* – o „osudové otázce republiky“.³⁴ Skutečně se dá Hitlerova politika v těch letech s patřičnou jednostranností takto lehce prodat. Musí se jen zamlčet „Röhmvův puč“ a norimberské rasové zákony, koncentrační tábory a emigrace. To se daří *Mladé frontě* dokonale. Místo toho propaguje Hitlerovy řeči, zejména „velkou mírovou řeč“ z 21. května 1935, které se údajně v celém světě, zvláště v Anglii, dostalo nejen pozornosti, nýbrž také vážnosti. Není divu, že se zde první celostátní Katolický den v Československu může glosovat jako „velké světové divadlo“ (ne zcela bez oprávnění, vzhledem ke skutečně pochybenému církevnímu příkazu k nadnárodní solidaritě, která by přece měla být pro církev samozřejmou zásadou).³⁵ Jenže ti autoři, kteří jedním dechem napadali katolickou církev v Německu i v Rakousku pro její odpor vůči nacionálnímu socialismu, jsou přísluhovači známých postojů.

Ve stejném duchu chladné nenávisti jsou ironizovány židovské stížnosti jako „přehnaný pud po uplatnění vyvoleného národa“,³⁶ a to v době, kdy norimberské zákony v Německu a rostoucí emigrace z Hitlerova Německa do spásného Československa by byly mohly naladit k přemýšlení i ty docela nic netušící.³⁷ V *Mladé frontě* se křesťanství nejen napadá, nýbrž i prohlašuje za zralé k tomu, aby bylo nahrazeno něčím jiným;³⁸ místo něj propaguje časopis potřebu rasově uvědomělého myšlení, v závěru článku dokonce s podrobným oceněním Ernsta Kriecka; dalo by se soudit, že z tohoto ocenění lze vycítit úlevu, že teď je k dispozici také jeden univerzitní profesor, dokonce rektor heidelberské univerzity, a přitom dokonce filozof, jako byli Spannovi učedníci.³⁹

Karl Hermann Frank, od roku 1935 poslanec sudetoněmecké strany v pražském parlamentu, odhaluje čtenářům bolševické nebezpečí po uzavření československo-sovětského spojení. Jakýsi jinak neznámý Matthias Waldbauer poučuje o rasových zákonech jako novém náhledu na světové dějiny, jako by je nebyl učinil známými již Walter Brand v roce 1931 propagační knihy Walthera Darrého. Z rozsáhlé stavby spannovské spekulace se teď upravují užší prostory konkrétních myšlenkových struktur, které mají srozumitelnými obrazy nepřítele především diskreditovat personální politiku *Kameradschaftsbundu*.⁴⁰

34 *Tamtéž*, s. 147.

35 K ještě i dnes nepřekonané nacionální animozitě srovnej NITTNER, E. v časopise *Bohemia*, (1985), č. 26, a SEIBT, F.: *Deutschland und die Tschechen*.

36 *DJF*, 6 (1935), s. 178.

37 BECHER, Peter – HEUMOS, Peter (Hrsg.): *Drehscheibe Prag. Zur deutschen Emigration in der Tschechoslowakei 1933–1939*. München 1992.

38 *DJF*, 7 (1936), s. 240.

39 *DJF*, 8 (1937), s. 248: „...první filozof národního socialismu.“ Ve stejném čísle hraje úlohu také „německá víra“ Gustava Frenssena a Spannův „univerzalizmus“ je ve stejném smyslu „vyvracen“ naukou o rasách, spojovanou s národem.

40 *DJF*, 8 (1937), s. 71, například: Nedůvěřujte jim, když „zapírají svou minulost“ – výmluvné upozornění na snahu členů *Kameradschaftsbundu* být mezitím dobrými nacionálními socialisty, ilustrované příslušnými

Nechybějí poklony na adresu českého národního vědomí, třeba v osobě „počestného nepřítele Němců“ Karla Kramáře, nechybí také naopak oprávněná detailní kritika známých chybných postupů a postojů české nesmiřitelnosti, nedostatečné prozíravosti a stát ohrožující jednostrannosti. Ale všechno překrývá obraz silného, spravedlivého, a především mírumilovného Německa, opět probuzeného pochodovým krokem sebevědomého německého národa, zapojivšího se do uskutečňování dlouho rozšiřované romantické ideje Říše, opravdového to domova německého myšlení, nepřístupného jak pro Čechy, tak pro Židy.⁴¹

V důsledku toho vzrůstá rasový radikalismus, vědomí nadřazenosti, což vždy neznamená také radikalismus nacionální. Zároveň však důsledky takového vývoje směřují dovnitř hnutí samotného a postihují právě lidi s akademickým vzděláním, intelektuály, idealistické Spannovy žáky. Napřed Mistra samotného, potom především Waltera Branda, a mimochodem také Waltera Bechera, který byl po své první knize v rozporu s přáním a představami tvrdého jádra mezi sudetskými nacionálními socialisty povolán z Vídně do kulturní redakce *Die Zeit*, proti čemuž se zvedla opozice. Nakonec postihují i samotného vítěze voleb z roku 1935 Konrada Henleina. Tato kritika, která je v německých pracích až podnes povýtce neznámá, se stupňuje během obou ročníků 1937 a 1938. Koncem roku 1937 je napadáno vedení sudetoněmecké strany jako celek a Konrad Henlein je konfrontován s jakýmsi Rudolfem Haiderem, který již vícekrát vystoupil v *Mladé frontě* s ostrými výroky. Počátkem roku 1938 je dokonce časopis říšskoněmeckých SS *Das Schwarze Korps* povolán za svědka proti *Kameradschaftsbundu*. Snad se tím ukázalo prstem na spojení, do nichž mezitím *Mladá fronta* vstoupila – styl tomu odpovídal. Nakonec následují výzvy k novému hnutí, poté co sudetoněmecká strana údajně zklamala, a to k „německému socialismu“, se kterým by sudetští Němci „nyní uprostřed chaosu měli vytvářet centra nové výstavby“.⁴²

Ale náhle v dubnu 1938 celý strašák mizí. V tajuplné režii se nyní najednou „Henlein uznává jako jediný mluvčí národní skupiny“; a zdá se být zapomenuta výtka, kterou ještě v lednu vznesl Hans Verden, jeden z obzvlášť čilých autorů, že ve skutečnosti nikoli Henlein, jak se prý vychloubá, „nýbrž Říše pomohla postavit sudetoněmeckou otázku do popředí zájmu veřejnosti“. V této souvislosti nás stále ještě zajímá pohled akterů nazpět a jejich vlastní interpretace. Sudetoněmecká strana, napsal onen Hans Verden v únoru 1938, „převzala v roce 1938 dědictví hrdého hnutí a již vytvořenou národní pospolitost“. Míněna je sudetoněmecká veřejnost v oné době, kdy se sudetoněmecká DNSAP dostala do střetu s československými úřady na ochranu státu. V době, kdy se Verden mylně domníval, že jeho národní pospolitost je již „vytvořena“, byli státu přitakávající „aktivisté“ stále ještě většinovými zástupci sudetských Němců v pražském parlamentu a sociální demokraté nejsilnější německou stranou. Ale zde snad platila kvalita před kvantitou v jeho chápání. A takto vidí Verden také otázku nástupnictví Sudetoněmecké strany v Československu za DNSAP, rozpuštěnou v roce 1933, nástupnictví, které vícekrát popřel Henlein,

příklady.

41 K textům uveřejňovaným v časopise se přidávají jadrné výroky, které dnes ovšem nemůžeme pociťovat bez příšerné pachuti: „Silného nepřítele cti, ale nemiluj. Škůdce zabij...“ – parafráze na desatero přikázání od Kurta Eggerse, *DJF*, 8 (1937), s. 1; nebo: „Sluhovi knutu, svobodnému právo, sketovi smrt...“ – z téhož postoje, ve stejné souvislosti s rostoucím radikalismem v *DJF*, 8 (1937), s. 11.

42 *DJF*, 8 (1937), s. 26.

zejména v proslulém projevu v České Lípě roku 1934: „Úkol sudetoněmecké strany byl od samého počátku zcela jasný: Měla prosazovat německý světový názor mezi sudetskými Němci a organizačně a politicky jej zhodnocovat. (...) Nesmírná důvěra národa a oddaná víra příslušníků národa v hnutí musela vést k vytvoření vnitřní jednoty národní skupiny.“

To tedy byl podle Verdena hlavní úkol, a bude asi těžké rozhodnout, kdo si jej kdy vymyslel. V každém případě je Henlein v únoru 1938 obžalován, že tento úkol nesplnil. „Naopak se po léta v organizaci roztahují neschopní a zistišní lidé s nečistýma rukama.“

A proto tedy „povstání německého socialismu“. ⁴³ V dubnu 1938 se zdají po léta trvající a nakonec až do krajnosti vystupňované útoky zapomenuty – a to téměř nepochybně na nějaký „vyšší pokyn“. Kromě *Mladé fronty* není tato epizoda vnitrostranického střetnutí nikdy doložena – sotva bychom ji našli v memoárech těch, kteří přežili.

V listopadu 1937 se Henlein, jak známo, písemně nabídl Hitlerovi jako jeho stoupenec a v únoru 1938 se výslovně podřídil jeho politice. ⁴⁴ Teprve tím ukonejšil své odpůrce. *Mladá fronta* odráží tyto události jako v zrcadle. Při této příležitosti se ostatně také zaznamenává obava, že by po anšlusu Rakouska nemuselo dojít k bezprostřednímu „řešení německé otázky“, neboť se Říše bude muset věnovat jiným úkolům. ⁴⁵ Ke kontextu tohoto střetnutí přitom patří – a to bychom neměli ztráct ze zřetele – že se celé odehrávalo před očima českých tiskových úřadů.

Důležitější se však jeví pozorování cílevědomé agitace, první vlny teroru ve vlastních řadách, čistky mezi členy strany v důsledku rivality mocenských klik, jak tomu ostatně v totalitních stranách vždy bývá. Toto účtování doprovázejí úvahy, do jaké míry by se to mohlo svěřit okruhu čtenářů, který přece jen tvořil mezi více než 600 tisíci zapsanými členy sudetoněmecké strany zvláštní skupinu zainteresovaných a věducích (ještě stále proklamovanou „politickou nezávislost“ tohoto časopisu nebylo možné od samého počátku brát vážně), aniž by se brutální akce, uskutečněné před jejich očima, projeví poklesem jejich naděje v „Říši“. O takovém dopadu však není nic doloženo. A tak závěrem: Okruh stoupenců Othmara Spanna se svým *Kameradschaftsbundem* se odlišoval od okruhu lidí kolem Karla Hermanna Franka s jeho rasově uvědomělejšími přívrženci asi tak, jako se liší pravé a levé křídlo jednoho a téhož revolučního hnutí – ať už podle modelu říšskoněmeckého, sovětského nebo podle modelu girondistů a jakobínů. Při veškerém respektu k osobnímu utrpení těch, co podlehli, totiž Spannových přívrženců, zejména po „anšlusu“ jejich oblasti působnosti k německé říši a její státní policii, můžeme učinit následující závěr. Kdyby byli získali moc, byly by způsoby jejich zacházení s ostatními snad humannější, než jaké používali jejich odpůrci, ale jejich plány byly trapně podobné: protiparlamentní, nedemokratické, diktátorské a rasistické.

VI

Zbývá ještě epilog. Mohli bychom jej také nazvat bezprostřední předehrou k německo-české tragédii. V tomto epilogu vystupuje v *Mladé frontě* jeden autor, který jistě nepatří k její

43 *DJF*, 9 (1939), s. 34n.

44 Příslušné texty jsou u Ernsta NITTNERA: *Dokumente zur sudetendeutschen Frage 1916–1967*. München 1967.

45 *DJF*, 9 (1938), s. 36.

generaci. Byl ovšem jednou okrajově zmíněn s velkým respektem. Ale jako autor píše poprvé až v únorovém čísle v roce 1938, aby zde obhajoval své ztroskotání v roli zemského hejtmána provincie „Deutschböhmen“ v zimě 1918/19. A pak píše podruhé v dubnu 1938, „aby zajistil Evropě mír“: byl to Rudolf Lodgmann von Auen.

„Sociálně spořádaný národ,“ píše v dubnu 1938 tento v pozdějším poválečném Německu snad nejznámější sudetoněmecký politik, je teď „rozhodující silou 20. století.“⁴⁶ Musíme si připomenout, že v předcházejících číslech se nacionální socialisté v tomto časopise opakovaně maskovali jako „němečtí socialisté“. Pokračujme však v textu článku: Právo na sebeurčení národů není nyní nic jiného, píše Lodgmann, než nacionálně státní koncepce národů. „Co je dnes obsahem pojmu 'nacionální'? Nic jiného, než že pocit sounáležitosti se 'soukmenovcem' je silnější než pocit oddanosti vůči státu, k němuž – z duševního hlediska – 'náhodou patříme'.“ Tuto skutečnost prý nemáme zakrývat odvážnými konstrukcemi. Ale protože tomu tak je a protože „profesoři z Versailles“, „politici mastičkáři“, o tom jen naprázdno mluvili, aniž našli správná řešení, měly by se k potřebnému sjednocení Evropy spojit dohromady čtyři evropské velmoci – Anglie, Francie, Německo a Itálie – „za účelem vytvoření tohoto řádu. Přitom musí být použita stejná zásada pro všechny, a ta může spočívat pouze v národnostním principu, přičemž se nesmíme zaleknout ani přesídlování.“

Teď by se mohlo poukázat na to, že Rudolf Lodgmann von Auen jako první a v mnohém ohledu nejlivnější předseda sudetoněmeckého krajanského sdružení po deset let vášnivě bojoval po válce ve Spolkové republice nejen proti vyhnání a jeho ukrutnostem, ale za právo na sebeurčení sudetských Němců. A že v prvních poválečných letech – z pochopitelných důvodů ne bez souhlasu doma i v zahraničí – požadoval návrat sudetských Němců bez jakýchkoli „jestliže“ nebo „ale“. Neměl tedy zřejmě na mysli přesídlení sudetských Němců, když v dubnu 1938 psal o nutných tvrdých opatřeních k prosazení národnostního principu.

Zřetelnější se to stane v souvislosti s jedním konkrétním požadavkem, který měl na zřeteli hned na prvním místě, ještě dříve než by se snad začalo se všemi jinými přesídlovacími akcemi: „Židovská otázka,“ pokračuje totiž náš autor, „která se dnes již rovněž stala mezinárodní národnostní otázkou, se stejně nedá řešit jinou cestou; ovšemže ne tak, že se Židům jednoduše slíbí nějaký cizí stát, nýbrž tak, že se za spoluúčasti celé Evropy, zejména však čtyř velmocí, začne s přesídlováním tohoto zneklidňujícího živlu. Jistě, mnozí se toho slova zděsí, jednou se však musí začít dělat pořádek.“

Začalo se brzy.

Z němčiny přeložil Zdeněk Drápala

46 *Tamtéž*, s. 107n.

„Mnichov 1938“ a jeho dlouhodobé důsledky pro vztahy mezi Čechy a Němci¹

Hans Lemberg

„Mnichov 1938“: toto téma bylo a je v centru zájmu všech, kteří se zabývají dějinami česko-německých vztahů² – a kromě toho se týká událostí, jež znamenaly jeden ze zvrátů politické situace 20. století. Dlouhodobé následky „Mnichova“ se tak dotýkají celku česko-německých vztahů a trvají dodnes; právě nedávno, v souvislosti s podpisem a ratifikací smlouvy mezi Českou a Slovenskou federativní republikou a mezi Spolkovou republikou Německo o dobrém sousedství a přátelské spolupráci, vyvolala diskuse o těchto následcích novou konjunkturu argumentů. V preambuli této smlouvy se ovšem konstatuje, že smluvní strany potvrzují smlouvu z 11. prosince 1973 o vzájemných vztazích mezi Spolkovou republikou Německo a Československou socialistickou republikou i s ohledem na neplatnost mnichovské dohody z 29. září 1938.³

V této studii je sotva možné udělat více než připomenout některé problémy historiografického bádání o mnichovské dohodě a o jejich souvislostech, poukázat na otázky, o nichž

-
- 1 Referát přednesený na zasedání německo-české a slovenské komise historiků v Göttingenu v dubnu 1992. Byl zveřejněn pod titulem „München 1938“ und die langfristigen Folgen für das Verhältnis zwischen Tschechen und Deutschen ve sborníku *Das Scheitern der Verständigung: Tschechen, Deutsche und Slowaken in der Ersten Republik (1918–1938)*. Für die deutsch-tschechische und slowakische Historikerkommission hrsg. von Jörg K. Hoensch u. Dušan Kováč. Essen, Klartext Verlag 1994, s. 147–162. (Veröffentlichungen des Instituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa 2.) Slovenský překlad byl zveřejněn pod titulem „Mnichov 1938“ a jeho dlhodobé následky vo vzťahu medzi Čechmi a Nemcami v sborníku *Ztroskotání spolužití: Češi, Němci, Slováci v První republice 1918–1938*. Z pověření Komise historiků Spolkové republiky Německo a České a Slovenské federativní republiky k vydání připravili Jörg K. Hoensch a Dušan Kováč. Praha, Ministerstvo zahraničí České republiky 1993, s. 227–257.
 - 2 K ústřední roli, kterou mnichovská dohoda hrála a hraje v německých učebnicích v rámci jinak deficitního výkladu dějin ČSR, viz příspěvky ALEXANDER, Manfred a DOLEZEL, Stephan, in: *Deutsch-tschechische Beziehungen in der Schulliteratur und im populären Geschichtsbild*. Hrsg. F. Seibt a H. Lemberg. Braunschweig 1980, s. 158–171. (Studien zur internationalen Schulbuchforschung 28. Hrsg. G. Eckert-Institut.)
 - 3 „...také ohledně nulity mnichovské dohody.“

se hlouběji diskutovalo, a naznačit některé oblasti, kde se staly zřejmými bezprostřední i vzdálenější vlivy a důsledky „Mnichova 1938“, především ve vztazích mezi Čechy a Němci.⁴

V názvu studie jsem se vyhnul obratu „mnichovská dohoda“ a namísto toho jsem použil všeobecného označení, které právě v české a slovenské terminologii, ale i v německé, anglické nebo francouzské historiografii udělalo ze jména města (Mnichov, Munich, München) zkratkovité pojmenování historické události. Tím se naráží na skutečnost, že narychlo sepsaný dokument, který v noci z 29. na 30. září 1938 podepsali šéfové vlád Anglie a Francie a diktátoři Itálie a Německé říše, byl jenom prováděcím nařízením k rozhodnutí, které padlo o více než týden dříve: převážně Němci osídlená území oddělit od Československé republiky a připojit je k Německé říši. Zásadní souhlas k tomu byl na československé vládě vynucen ultimátem francouzské a britské vlády za současné akutní německé válečné hrozby. Mnichov byl v tomto dramatu jenom jedním z jevišť, na němž byla všem divákům předvedena konečná platnost katastrofy; ostatními místy, pro postup událostí snad ještě důležitějšími, byly Berchtesgaden, Bad Godesberg, Berlín, Londýn, Paříž, Praha – abychom jmenovali jen některá.

Už při prvním pokusu učinit si obraz o výsledcích bádání o komplexu „Mnichova“ uhodí do očí, že výzkum procesu rozhodování v táboře vlastního viníka už není tím hlavním, co provokuje důvtip historiků. Co se odehrálo na straně Německé říše a jejího nacionálně socialistického vedení, je dávno známé; v uveřejněných dokumentech o zahraniční politice zúčastněných mocností⁵ a o norimberském procesu s válečnými zločinci⁶ se vše nejdůležitější zpřístupnilo světové veřejnosti. Již v roce 1956, tedy asi před 35 lety, v okamžiku dokončení fundamentálního díla Borise Celovského,⁷ získal obraz o tomto komplexu událostí přinejmenším pro německou stranu téměř konečnou podobu.⁸ Je ovšem zřejmé, že i při relativně jasném stavu pramenů jsou možné kontroverzní interpretace.⁹

-
- 4 Referát má být zároveň jakýmsi epilogem zasedání německo-české a slovenské komise historiků, věnovaného meziválečné době; při příštím zasedání se tato komise bude podrobněji zabývat mnohým z toho, co zde lze jenom naznačit.
 - 5 Např. *Ursachen und Folgen*. Hrsg. H. Michaelis aj. Bd. 12: *Das Dritte Reich: Das sudetendeutsche Problem. Das Abkommen von München und die Haltung der Großmächte*. Berlin 1967. – *Akten zur deutschen auswärtigen Politik (ADAP)*. Serie D, Bd. 2: *Deutschland und die Tschechoslowakei*. Bd. 4: *Die Nachwirkungen von München (1938–1939)*. Baden-Baden 1950 ad. – *Documents on British Foreign Policy 1919–1939*. Ser. 3, Vol. 2, 1938. London 1949. – *Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers*. Vol. 1, 1938. Washington 1955. – *Documents diplomatiques français 1932–1939*. Ser. 2 (1936–1939), Tome 11 (3 septembre – 2 octobre 1938). Paris 1977. – *Dokumenty vnějšné politiky SSSR*. Tom 21, 1938. Moskva 1977. – *Soviet documents on foreign policy*. Ed. J. Degras. Vol. 3, 1933–1941. London; New York; Toronto 1953.
 - 6 *Der Prozeß gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof 1945–1946*, 42 Bde. Nürnberg 1947–1949.
 - 7 CELOVSKÝ, Boris: *Das Münchener Abkommen von 1938*. Stuttgart 1958. (Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte 3.)
 - 8 K tomu sice obsáhlejší, ale historiograficky méně zpracovaná než Celovského publikace RÖNNEFAHRT, H. K. G.: *Die Sudetenkrise in der internationalen Politik: Entstehung – Verlauf – Auswirkung*, 2 Bde. Wiesbaden 1961.
 - 9 Exponované stanovisko v této kontroverzi zaujímají dva svazky: BRÜGEL, Johann Wolfgang: *Tschechen und Deutsche 1918–1938*. München 1967 a též: *Tschechen und Deutsche 1939–1946*. München 1974.

Diskuse na téma „Mnichov“ se od 50. let zaměřovaly spíše na ostatní aktéry mnichovské scény: zkoumalo se pozadí rozhodování ve vládách Francie a Velké Británie,¹⁰ ale především byl zájem o československé dokumenty a dále o ty, které se týkaly role sudetských Němců. V 60. a 70. letech k tomu ovšem vyšla řada pramenných edicí.¹¹ Jenom nedostatečně jsme, stejně jako dříve, informováni o sovětské straně, o jejích úmyslech a možnostech, protože publikovaný materiál je sice rozsáhlý, ale co do výběru druhořadý.¹² Zde snad můžeme – přes nynější velmi nepřehlednou situaci v ruských archívech – ještě mít naději na důležité informace. Jistěže může otevření doposud nepřístupných archivních materiálů i mimo bývalý Sovětský svaz poskytnout tu či onu dodatečnou informaci; celkově se však zdá, že „Mnichov“ patří k nejdůkladněji prozkoumaným epizodám dějin 20. století.

Jak by bylo možné s odstupem více než půl století charakterizovat proměny mezinárodního systému vyvolané „Mnichovem“ a co se tehdy stalo?

1. Takzvaný versailleský systém „Mnichovem“ skončil.¹³ V první polovině 30. let se změnila dva předpoklady mezinárodního uspořádání vytvořeného v roce 1919: Německá říše, kterou se francouzský spojenecký systém pokoušel udržovat v mezích, tento systém pod vedením Hitlera podminovala, a to německým znovuvybrojením, obsazením Porýní a anšlusem Rakouska. Tím byla porušena tabu, avšak mocnosti garantující pořádky ustavené smlouvami v pařížských předměstích oproti očekávání na tato porušení nereagovaly.

Zdálo se, že princip národních států byl i po připojení Rakouska k Německu stále ještě zachován. S nároky Německé říše na československé území poprvé hrozil zásah do soustavy států, jež patřily k vítězům první světové války. Protože zde existoval zřejmý rozpor mezi *status quo* suverenity ČSR a mezi nikde nepsaným, ale všeobecně akceptovaným principem žádoucí homogenity národního státu, a protože nadto v Paříži i v Londýně převažovali „appeasers“, zdály se velmocem i zjevně útočné Hitlerovy úmysly ještě přijatelné. Územní nedotknutelnost ČSR byla obětována za okolností, jež byly pro bývalé garanty tohoto státu a pro mezinárodní systém hluboce zahanbující a ve svých důsledcích katastrofální.¹⁴

2. „Mnichovem“ byly rozbity spojenecké svazky mocností, jež měly zájem na udržení dosavadního stavu. Společnost národů, mezinárodní organizace, jež měla ručit za *status*

10 WENDT, Bernd-Jürgen: *München 1938: England zwischen Hitler und Preußen*. Frankfurt a. M. 1965. (Hamburger Studien zur neueren Geschichte 3.) – Týž, *Appeasement 1938: Wirtschaftliche Rezession und Mitteleuropa*. Frankfurt a. M. 1966. (Hamburger Studien zur neueren Geschichte 5.)

11 *Das Abkommen von München 1938: Tschechoslowakische Dokumente 1937–1939*. Hrsg. V. Král, Praha 1968. – *Die Deutschen in der Tschechoslowakei 1933–1947: Dokumentensammlung*. Hrsg. V. Král, Praha 1964. (Acta Occupationis Bohemiae et Moraviae.) – *Mnichov v dokumentech*, 2 sv. Praha 1958.

12 LUKEŠ, František: Poznámky k čs.-sovětským stykům v září 1938. In: *Československý časopis historický*, roč. 16 (1968), s. 703–731. – K tomuto námětu lze očekávat podrobné vyličení od Ivana Pfaffa. – Oficiální vydání dokumentů sovětsko-československých: *Nové dokumenty k historii Mnichova: Sborník materiálů z československých a sovětských archivů*. Praha 1958. Dále *Neue Dokumente zur Geschichte des Münchener Abkommens*. Hrsg. V. F. Klotschko aj. Praha 1959.

13 K mezinárodnímu systému uspořádání mezi válkami viz GRAML, Hermann: *Europa zwischen den Kriegen*. München 1969. (dtv – Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts 5.)

14 K tomu též NIEDHART, Gottfried: Die britische Antwort auf die Krise des Weltreichs und des internationalen Systems vor dem Zweiten Weltkrieg. In: *Historische Zeitschrift*, Jg. 226 (1978), s. 67–88.

quo, byla tak jako tak oslabena událostmi v Číně a Habeši. Jestliže byla *pacta* až do Mnichova *servanda*, ukázala se hlavní osa spojeneckého systému jako neúčinná tvář v tvář *appeasementu*: Francie nechala svého nejdůležitějšího východního spojence – ČSR – padnout; ani prodloužení této osy v polovině 30. let k novému bezpečnostnímu partnerovi na východ od Německa, k Sovětskému svazu, nic nepřineslo. SSSR ještě neměl v té době, těsně po španělské občanské válce, žádnou jasně definovanou úlohu v mezinárodním systému.

Nadto se v hrozivé situaci vyvolané Mnichovem takřka nehlasně rozpadlo jedno regionální spojení: Malá dohoda. Jugoslávie se již dlouho přibližovala k Itálii, tedy k revizionistům; také pro Rumunsko přestalo být Maďarsko, dříve pocítované jako nebezpečný soused, strašákem; naproti tomu byl vnímán jako naléhavější hrozba Sovětský svaz. Malá dohoda ve své první a poslední zkoušce, při vážném ohrožení jednoho ze svých účastnicích států – Československa, neobstála.¹⁵

3. „Mnichov“ znamenal enormní posilu revizionistických mocností a širšího okruhu těch, kteří se k nim mezitím přidali, mezi nimi jako soupeřník i Polsko;¹⁶ hlavní zisk však zaznamenali tradiční exponenti revizionismu: Německá říše, posílená o Rakousko, a dále Maďarsko¹⁷ – to především po první vídeňské arbitráži.

4. Ideální představa homogenního národního státu byla posílena souhlasnou účastí velmocí. „Ein Volk, ein Reich“: zdálo se, že tento princip se prosadil i tam, kde se nepřidával třetí prvek – „ein Führer“.¹⁸

Historiografie k „Mnichovu“ je dalekosáhle poznamenána pokusy zúčastněných stran prokázat vinu jednoho nebo druhého státního či politického aktéra, nebo snahou obhajovat vlastní stanovisko. Začalo to již dokumentacemi vycházejícími za války a pokračovalo se v tom pak ve stále nových vlnách u všech zúčastněných stran – v jistém smyslu až podnes. Mezitím se opakují pokusy vyložit z pohledu historika, „jak to vlastně bylo“.¹⁹

Obzvláště nápadné byly proměny aspektů v ČSR samotné. Beneš, až do nástupu komunistické éry jako obnovitel ČSR jakýsi tragický hrdina „Mnichova“, se dostal od počátku 50. let do centra útoků nového komunistického dějepiscetví. Z jeho pohledu nebyl jenom

15 REICHERT, Günter: *Das Scheitern der Kleinen Entente*. München 1971. (Veröffentlichungen des Sudetendeutschen Archivs 6.) – LEMBERG, Hans: Die Tschechoslowakei in der Kleinen Entente. In: *Gleichgewicht-Revision-Restauration: Die Außenpolitik der Ersten Tschechoslowakischen Republik im Europasystem der Pariser Vorortverträge*. Hrsg. K. Bosl. München; Wien 1976, s. 265–276.

16 KOZEŇSKI, Jerzy: *Czechosłowacka jesień 1938*. Poznań 1989.

17 HOENSCH, J. K.: *Der ungarische Revisionismus und die Zerschlagung der Tschechoslowakei*. Tübingen 1967. – *A Müncheni egyezmény létrejötte és Magyarországnak külpolitikája 1936–1938*. Budapest 1965.

18 K pokusu o vytvoření homogenního národního státu přesídlováním viz dále.

19 K historiografii o období mnichovské dohody SEIBT, Ferdinand: Bohemica. München 1970, zvláště s. 280–318. In: *Historische Zeitschrift*, Sonderheft 4. – KOZEŇSKI, Jerzy: *Czechosłowacka jesień*. – Další odkazy na literaturu: *Bibliographie zur Geschichte und Landeskunde der böhmischen Länder von den Anfängen bis 1948*. Bearb. v. H. JILEK. Bd. 1. Köln; Wien 1986. (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart 19/1), Nrn. 8252–8358. – KIMMINICH, Otto: *Das Münchner Abkommen in der tschechoslowakischen wissenschaftlichen Literatur seit dem Zweiten Weltkrieg*. München 1968.

nepřítelem lidu, nýbrž – spolu s T. G. Masarykem – i zrádcem národa.²⁰ Obraz byl jasný, jeho výpověď měla nejvyšší politickou účinnost: Benešovo „kapitulantsství“ a „zrada“ buržoazních sil v ČSR vytvářely temné pozadí pro tím zářivější roli komunistů, kteří v čele širokého lidového hnutí „chtěli bojovat“ a bránit ČSR.²¹

Tento obraz měl také relevanci pro mezinárodní systém. „Fašisté“ napadli ČSR a západní mocnosti ji v tajném spolčení s nimi zradily. Jako jediný pravý přítel byl prezentován Sovětský svaz, který chtěl pomoci, kdyby jej byl Beneš zavolal na pomoc. Jediným možným důsledkem této konstelace byl požadavek, že ČSR musí žít „se Sovětským svazem na věčné časy“.

Teprve historiografie 60. let, revidující toto pojetí, obezřele vyvažovala argumenty. Avantgardě těch, kteří vystoupili proti hrubému černobílému obrazu a s velkým nasazením nejenom otvírali nové prameny, nýbrž kladli i nové, diferencované akcenty,²² se za normalizace vzepřela opět zvítězivší garda těch, kteří obhajovali svou vlastní interpretaci „Mnichova“ z 50. let.²³ Jimi uveřejňované pramenné edice jsou vzhledem ke své selektivní povaze veskrze problematičné, právě tak jako na druhé straně některé dokumentace sudetoněmecké provenience.²⁴

Spor o „Mnichov“, který byl v podstatě i sporem o Beneše, se ostatně odehrával i na Západě, ať již si s Benešem vyrovnával účty československý exil nebo sudetští Němci používali a používají jeho pozitivního či negativního hodnocení jako zbraně v boji o vlastní postavení. V následujícím výkladu krátce připomenu několik klíčových bodů, které byly v historiografii posledních desetiletí obzvláště sporné:

1. Tezi, že československé vedení si „objednalo“ francouzsko-britské ultimátum z 21. září 1938, Beneš s velkou rozhodností popřel. Skutečně se zdá, že se dodnes pro to v československých archívech nenalezly žádné nesporné důkazy; tuto historiku, obzvláště rozšiřovanou Bonnetem k vlastní obhajobě, odmítly osobnosti, na které se Bonnet odvoľával.²⁵

2. Odhady vojenské síly skutečně nebo potencionálně zúčastněných branných sil dlouho zaměstnávaly experty; diskuse není dodnes uzavřena. Otázku není možno řešit jenom porovnáváním objektivních údajů, protože zde velkou roli hrály psychologické faktory.²⁶

20 V tomto smyslu jako *inkunabule*: KRÁL, Václav: *O Masarykově a Benešově kontrarevoluční politice*. Praha 1953. Autor ve svém díle tuto tendenci po celý život neopustil.

21 Viz příznačný titul: *Chtěli jsme bojovat*: Dokumenty o boji KSČ a lidu na obranu Československa 1938. 2 sv. Praha 1963.

22 LVOVÁ, Míla: Dvacet let Mnichova v naší ideologii a vědě. In: *Revue dějin socialismu*, roč. 9 (1969), s. 323–361; KRÉN, Jan: *Do emigrace: Západní zahraniční odboj 1938–1939*. Praha 1969. (Živá minulost 51.)

23 Především KRÁL, Václav: *Dny, které otřásl Československem*. Praha 1975.

24 Např. *München 1938: Dokumente sprechen*. München 1963.

25 K tomu LVOVÁ, Míla: K otázce tzv. objednaného ultimata. In: *Československý časopis historický*, roč. 13 (1965), s. 333–349. Táž: *Mnichov a Edvard Beneš*. Praha 1968, s. 20 ad.; Srovnej BENEŠ, Edvard: *Mnichovské dny*: Paměti. Praha 1968, s. 283–289. Dále: Entretien d'André Mazon avec Georges Bonnet du 11 Mars 1940. In: *Revue des études slaves*, 52 (1979), Fasc. 12 (Munich 1938: Mythes et Réalités), s. 14–19.

26 Srovnej HAUNER, Milan: La Tchécoslovaquie en tant que facteur militaire. *Tamtěž*, s. 179–190; KOSTRBA-SKALICKY, Oswald: Bewaffnete Ohnmacht: Die tschechoslowakische Armee 1918–1938. In: *Die Erste Tschechoslowakische Republik als multinationaler Parteienstaat*. Hrsg. K. Bosl. München 1979, s. 439–527. (Bad Wiesseer Tagungen des Collegium Carolinum.); ZGÖRNIÁK, Marian: *Wojskowe aspekty kryzysu czechoslowackiego 1938 roku*. Kraków 1966.

3. Plány na odboj z kruhů německé armády nepřišly na řadu, protože se s nimi počítalo pro případ vypuknutí války. O jejich vyhlídkách na úspěch můžeme uvažovat pouze hypoteticky.

4. Jednou z nejspornějších otázek je, zda by byl Sovětský svaz chtěl a mohl zasáhnout, kdyby byla Francie splnila své spojenecké závazky nebo kdyby byl Beneš apeloval na Společnost národů či přímo požádal Rudou armádu o pomoc. Nic z toho se nestalo a Beneš v podstatě jistě váhal přivést do země s Rudou armádou i revoluci, či přinejmenším sovětskou moc – to nebyla zcela nerealistická úvaha, pomyslíme-li na osud pobaltských států z roku 1940. Protože k tomu dosud chybějí potřebné prameny, můžeme i zde jenom kombinovat a spekulovat; a přece právě tato otázka, jak již naznačeno,²⁷ měla v období sovětské nadvlády velký význam.

5. Pozornost vůči roli anglické a francouzské politiky *appeasementu* daleko přesahovala okruh otázek souvisejících s pozadím „Mnichova“ a s československou problematikou. Takzvané „špatné svědomí za Mnichov“ bylo motorem intenzivních sporů i v britské a francouzské historiografii.²⁸

6. Nejspornějším bodem problémů kolem „Mnichova“ jsou ovšem sami sudetští Němci. Dosah této otázky nás vrací až k začátkům republiky; problém doprovází ČSR od prvního dne až k jejímu konci.²⁹ Vztahuje se na postavení národností, především sudetských Němců, kteří z nich byli nejpočetnější, ale i na situaci v republice obecně; o postavení sudetských Němců řekl s odstupem doby Theodor Vetter, kterého nelze podezírat z přikrašlování, že ve srovnání s okolními státy bylo relativně nejlepší, i když ne tak dobré jako dnešní situace Němců v jižním Tyrolsku.³⁰

Problém má mnoho aspektů, mezi něž patří například i otázka, jak mnoho či jak málo porozumění a flexibility pro národnosti měla Československá republika, ale také jak loajální nebo neloajální byli sudetští Němci sami.³¹

Ze dnů sudetské krize je pro to dobrým indikátorem mobilizace. V průběhu tohoto zasedání bylo poukázáno na vysoký počet sudetoněmeckých dezertérů, naproti tomu Wenzel Jaksch zdůrazňoval vysoký počet těch, kteří narukovali³² – to jsou dvě strany téže mince.

Hlavní spor se dodnes vede o otázce „Hitlerovy páté kolony“, kterou prý představovali sudetští Němci v ČSR jako celek. Tento spor má politicky právě tak veliký význam jako

27 Viz pozn. 12.

28 Důležitým mezníkem byla jubilejní konference v Paříži v listopadu 1978 pod názvem Munich 1938: Mythes et Réalités. Referáty publikovány In: *Revue des études slaves*. Viz pozn. 25.

29 Z hlediska „zachování práv“ sudetských Němců: RASCHHOFER Hermann – KIMMINICH, Otto: *Die Sudetenfrage: Ihre völkerrechtliche Entwicklung vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart*. München 1988 (1. vyd. jen Hermann RASCHHOFER, München 1953).

30 VETTER, Theodor: Österreich und die sudetendeutsche Frage 1918–1938–1988. In: *Sudetenland*, Jg. 30 (1988), s. 152–165.

31 K všeobecné situaci LEMBERG, Hans: Deutsche und Tschechen – die nationalen und die staatlichen Beziehungen. In: *Osteuropa und die Deutschen: Vorträge zum 75. Jubiläum der Deutschen Gesellschaft für Osteuropakunde*. Hrsg. O. Anweiler, E. Reissner, K. H. Ruffmann. Berlin 1990, s. 192–222. (Osteuropaforschung 25), včetně tam uvedené literatury.

32 JAKSCH, Wenzel: *Europas Weg nach Potsdam: Schuld und Schicksal im Donauraum*. Köln 1967, 324 s.

okruh problémů „Beneš a Mnichov“. K otázce páté kolony³³ se od roku 1945 přistupovalo na základě této argumentační linie: Němci prý byli od roku 1933, tedy od počátku, Hitlerovou pátou kolonou v ČSR, v roce 1938 se jich přes 90 procent postavilo za Henleina a přešlo na stranu Hitlera proti republice; patřili tedy k rozbíječům a v důsledku toho museli právem v roce 1945 ČSR opustit. Tuto argumentaci, která patřila k vůdčím idejím československé politiky, ještě dnes zastává určitá část českého veřejného mínění.³⁴

Vorposten oder Minderheit (Předvoj nebo menšina) – takový titul zvolil Rudolf Jaworski pro svou knihu a učinil z něho platnou formuli.³⁵ Ve skutečnosti se zde musí rozlišovat a vidět zároveň rukující vojáky i dezertéry, sudetské Němce po mnichovské dohodě s jásáním vítající Hitlera právě tak jako ty, kteří prchali nebo byli pronásledováni a zavírání do koncentračních táborů. Ani zde není možno vyhlašovat soudy o kolektivní vině nebo vydávat osvědčení o kolektivní nevině.

* * *

Po vytyčení některých sporných bodů k tématu „Mnichova“ bychom se nyní mohli zabývat krátkodobými a dlouhodobými následky pro vztahy mezi Čechy a Němci. Zde se ovšem otevírá svou šíří sotva postižitelné panoráma, do něhož bychom vlastně museli zahrnout v evropském měřítku sumu toho, co by se bylo bez „Mnichova“ nebo při jiném řešení této otázky („so oder so“)³⁶ pravděpodobně událo zcela jinak, včetně druhé světové války a všech jejích následků. V této souvislosti připomenu jenom několik bodů, které by měly být projednány při nejbližším zasedání této komise:

1. Říšská župa Sudety: její historie ještě nebyla napsána. Důvodem není jenom krátké trvání tohoto fenoménu (také Varšavské knížectví za Napoleona, kterému nebylo vyměřeno delší trvání nežli *Reichsgau*, je důstojným předmětem dějepiscevtví!), spíše tomu až donedávna bránila nedostupnost mnohých pramenů; jistě však působila i obava, že poukaz na to, jak se někteří sudetští Němci zapletli s nacistickým režimem v sudetské župě, by mohl poskytnout dodatečné důvody pro vyhnání. Říšská župa Sudety chybí většinou jak ve všeobecných výkladech dějin ČSR,³⁷ tak ve výkladech sudetoněmeckého

33 Srovnej příspěvek DOLEZEL, Stephan: Grundzüge der reichsdeutschen Tschechoslowakei-Politik 1933–1938. In: *Osteuropa und die Deutschen*, s. 71–80 – se zvláštním zřetelem na sudetské Němce.

34 Pozdním příspěvkem z komunistické éry je například NĚMEC, Václav: *Odsun? A proč?*: Příspěvek k poválečnému odsunu německého obyvatelstva ze Sokolovska. Sokolov 1986. – Viz též úvod ke knize *Die Deutschen in der Tschechoslowakei 1933–1947*, 744 s. – Přehled o české diskusi od 70. let, ponejvíce mezi disidenty a v exilu, poskytuje: Češi, Němci, odsun: Diskuse nezávislých historiků. Vyd. B. Černý, J. Křen, V. Kural, M. Otáhal. Praha 1990. – K vývoji odborné literatury viz též úvod ke knize STANĚK, Tomáš: *Odsun Němců z Československa 1945–1947*. Praha 1991, 732 s.

35 JAWORSKI, Rudolf: *Vorposten oder Minderheit? Der sudetendeutsche Volkstumskampf in den Beziehungen zwischen der Weimarer Republik und der ČSR*. Stuttgart 1977.

36 Oblíbená Hitlerova floskule, které výhrůžně používal i za sudetské krize.

37 Např. RHODE, Gotthold: Die Tschechoslowakei von der Unabhängigkeitserklärung bis zum „Prager Frühling“ 1918–1968. In: *Handbuch der europäischen Geschichte*. Hrsg. T. Schieder. Bd. 7/2. Stuttgart 1979, s. 920–977. – *A History of the Czechoslovak Republic 1918–1948*. Ed. V. S. Mamatey a R. Luža. Princeton N. J. 1973. – Jednou z mála výjimek je krátká kapitola „Der Reichsgau Sudetenland“ od Helmuta SLAPNICKY In: *Handbuch der Geschichte der böhmischen Länder*. Hrsg. K. Bosl. Bd. 4. München 1970, s. 100–105, včetně odkazů na literaturu.

problému.³⁸ V pojednání o sudetské župě by bylo třeba vyjasnit také otevřenou otázku, do jaké míry „etnické vyhánění“ započalo na území ČSR již roku 1938, a ne až v roce 1945, a popsat i velký rozsah „usměrnění“ (*Gleichschaltung*) mnohých oblastí života pod nacistickou nadvládou.

2. Mnichov 1938 byl závěrečnou etapou na cestě hitlerovského Německa k homogennímu národnímu státu. Následovala epizoda *Memelu*; „Danzig“ již znamenal válku. Patnáctý březen 1939, zřízení Protektorátu Čechy a Morava, rovněž bezprostřední následek „Mnichova“, znamenal opuštění této koncepce homogenizace, konec hesla „ein Volk, ein Reich“ – imperialistická tvář se nyní odhalila, z německých školních atlasů zmizely mapy národností, protože Německá říše již překročila prostor osídlený Němci.

3. „Druhá republika“, existující mezi „Mnichovem“ a 15. březnem v čase „podivného míru“, si zasluhuje zvláštní pozornosti, protože tu došlo k náhlému a sotva vysvětlitelnému přechodu k autoritativnímu systému.³⁹

4. Mnohem zřetelněji a podrobněji než Sudety byl pojednán Protektorát Čechy a Morava. Zde jsou zajímavé nejenom problémy protektorátního režimu, jeho činy a plány, ale i celá škála otázek týkajících se kolaborace, odporu a exilu – a široké pole postojů mezi odbojem a kolaborací, normalita všedního dne, politika vyčkávaní a přízpusobování.⁴⁰

5. Konečně: Jiná území odstoupená Říši a Maďarsku, ale především separace Slovenské republiky patří víceméně do oblasti krátkodobých následků „Mnichova“.

Je ovšem zbytečné pátrat příliš podrobně po hranici mezi krátkodobými a dlouhodobými následky „Mnichova“. K oběma kategoriím patří v české politice velice rozšířené hluboké „trauma Mnichova“ s otrěsenou důvěrou k demokratickému Západu; k dlouhodobým následkům zajisté náleží nové vnitřní uspořádání v poválečné restaurované ČSR, s omezenou a sjednocenou stranickou strukturou Národní fronty, se změněnou státní ideou, zakotvenou v Košickém vládním programu, s novou orientací zahraniční politiky, která se brzy ocitla ve víru začínající studené války.

Zde by také bylo záhodno osvětlit místo, vznik, vývoj a uskutečnění konceptu, který vedl k vyhnání a vykázaní velké většiny německého obyvatelstva ze znovuzřízené Československé republiky. O tom však budeme mluvit při příštím zasedání této komise.⁴¹ Proto shrnu tento komplex jenom do několika vět. Zde jde o výsledek dvou motivací, které mají spolu vlastně málo společného; starší motivace, směřující k vytvoření homogenních

38 Např. *Dokumente zur Sudetenfrage*. Hrsg. F. P. Habel. 4. Aufl. München 1984. – *Die Sudetendeutschen*. Hrsg. F. P. Habel. München 1992. (Vertreibungsgebiete und vertriebene Deutsche: Eine Studienbuchreihe.)

39 K tomu stále ještě platná publikace: LUKÉŠ, František: *Podivný mír*. Praha 1968. (Knižnice moderních dějin.); PROCHÁZKA, Theodore St.: *The Second Republik: The Disintegration of PostMunich Czechoslovakia* (October 1938 – March 1939). New York 1981. (East European Monographs 90.)

40 K období protektorátu již existuje rozsáhlá literatura. Především: BRANDES, Detlef: *Die Tschechen unter deutschem Protektorat*. 2 Bde. München; Wien 1969; 1975.

41 Srv. LEMBERG, Hans: Die Entwicklung der Pläne für die Aussiedlung der Deutschen aus der Tschechoslowakei. In: *Weg in die Katastrophe: Deutsch-tschechoslowakische Beziehungen 1938–1947*. Für die deutsch-tschechische u. slowakische Historikerkommission hrsg. v. Detlef Brandes u. Václav Kural. Essen 1994, s. 77–92. (Veröffentlichungen des Instituts für Kultur und Geschichte im östlichen Europa. 3.) Český překlad pod titulem *Vývoj plánů na vysídlení Němců z Československa*. In: *Cesta do katastrofy: Československo-německé vztahy 1938–1947*. Referáty z třetí konference česko-německé historické komise, konané ve dnech 7.–9. října 1992 ve Štíříně u Prahy. Vyd. Ivona Řezanková za spolupráce Václava Kurala. B.m.v., b.r.v. [1994], s. 59–69.

národních států, pokud možno bez národnostních menšin, chápala *population exchange* nebo *population transfer* jako léčivý prostředek k vystříhání se konfliktů nebo k jejich řešení; tato idea byla všeobecně zakořeněna u západních spojenců, jakož i v táboře Hitlera. Druhá motivace, která se stoupající měrou vyvíjela teprve za druhé světové války v prostředí československého odboje a exilové vlády, usilovala o cílené a posléze kolektivně chápané, nediferencované potrestání Němců za násilnosti a násilnické plány, které spáchali nebo koncipovali na půdě dočasně rozdělené ČSR.⁴²

Z pohledu „dlouhodobých následků“ mnichovského komplexu pro poměr mezi Němci a Čechy však představuje téma „transferu“ Němců z ČSR uzel dalších důležitých problémů:

1. Zde je třeba nejprve uvést politické a sociálně-ekonomické následky pro Československo. Spočívají v tom, že „přeorávání“ společnosti na půdě bývalé ČSR, které započalo již „Mnichovem“, pokračovalo po obnovení republiky a masovým exodem Němců a Maďarů i vnitřní migrací uvolnilo politicky a ekonomicky prostor pro komunistické převzetí moci.⁴³

2. Na území čtyř okupačních zón Německa byly počínaje rokem 1945 vyvolány značné sociální přeměny tím, že do země proudili uprchlíci, vyhnanci a vysídlenci nejenom z ČSR, ale i z jiných území východní střední Evropy. Tyto přeměny byly obzvláště ve Spolkové republice Německo v 50. letech vědecky zkoumány;⁴⁴ tento proces včlenění a integrace vyvolal znovu zájem vědy o generaci později, v 80. letech;⁴⁵ obdobný výzkum se mohl uplatnit na území sovětské okupační zóny, respektive v NDR teprve po roce 1989. Mnohem dramatictější, ale zcela paralelní přeměny se udály od roku 1945 v pohraničních územích Československa; zde byl sídelní prostor uvolněný odchodem Němců a Maďarů zaplňován jednak vnitřním přesídlováním, jednak repatriací a reemigrací zahraničních Čechů a Slováků i usidlováním jiných národností ČSR. Tyto přeměny byly zhruba od počátku 80. let v ČSSR zpracovávány badatelským odvětvím, které bylo ve Spolkové republice sotva vzato na vědomí; tento úsek bádání se zabýval tamními „etnickými procesy“ z pozic etnografie a sociologie a měl dobré výsledky.⁴⁶

3. Bezprostředně po válce neměly jednotlivé okupační mocnosti žádnou samostatnou zahraniční politiku vůči Německu. V okamžiku zřízení obou německých států, Spolkové republiky Německo a Německé demokratické republiky, pokračil vývoj studené války již

42 LEMBERG, Hans: „Ethische Säuberung“: Ein Mittel zur Lösung von Nationalitätenproblemen? In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*. Beilage zur Wochenzeitung *Das Parlament*, B 46 (6.11.1992), s. 27–38.

43 SLÁMA, Jiří: *Aussiedlung der Deutschen*: Sozialisierung des Privateigentums, Industrialisierung der Wirtschaft – ihre Zusammenhänge und die sozialökonomischen Folgen für die Tschechoslowakei. München 1975. – K problému „přeorávání“ viz *Sowjetisches Modell und nationale Prägung*: Kontinuität und Wandel in Ostmitteleuropa nach dem Zweiten Weltkrieg. Hrsg. H. Lemberg unter Mitwirkung v. K. v. Delhaes, H. J. Karp, H. Mrowka. Marburg/Lahn 1991. (Historische und landeskundliche Ostmitteleuropa-Studien. Hrsg. im Auftrage des J. G. Herder-Forschungsrates v. H. Lemberg. 7.)

44 *Die Vertriebenen in Westdeutschland*: Ihre Eingliederung und ihr Einfluß auf Gesellschaft, Wirtschaft, Politik und Geistesleben. Hrsg. E. Lemberg a F. Edding. 3 Bde. Kiel 1959.

45 Průřez orientující se na tento problém: *Flüchtlinge und Vertriebene in der westdeutschen Nachkriegsgeschichte*: Bilanzierung der Forschung und Perspektiven für die künftige Forschungsarbeit. Hrsg. R. Schulze, D. v. d. Brellie-Lewien, H. Grebing. Hildesheim 1987.

46 Srv. např. sborníky *Etnické procesy v pohraničí českých zemí po roce 1945*: Společnost a kultura: Sborník referátů, 3 sv. Praha 1986. (Etnické procesy 2–4. Národopisná knižnice.)

tak daleko, že vztahy mezi Československem a německým státem byly nadlouho možné jen s NDR. Již před jejím založením započaly ze strany ČSR hospodářské kontakty; KSČ a SED spolupracovaly na stranické úrovni. Brzy po založení NDR byly navázány diplomatické styky a již roku 1950 označeny jako „přátelské“; hovořilo se o neexistenci územních nároků a sporných nebo otevřených otázek, „vysídlení Němců z ČSR“ bylo však označeno jako „nezměnitelné, spravedlivé a konečné“. 47 V roce 1953 byla oboustranně zřízena vyslanectví, 1955 prohlášen válečný stav za ukončený a zahájen turistický cestovní provoz; Varšavská smlouva a Rada vzájemné hospodářské pomoci vedly k dalšímu sblížení obou států. 48

Mnohem obtížněji se utvářel poměr k nové Spolkové republice Německo. Zde nebyly ve znamení studené války, kvůli železné oponě a později pod vlivem Hallsteinovy doktríny navázány diplomatické styky; Československo bylo od roku 1948 v táboře lidových demokracií; jeho vláda protestovala nejenom proti založení Spolkové republiky, nýbrž ve shodě s politikou SSSR vůči Německu i proti pokračujícímu zapojování Spolkové republiky do západních organizací a proti aktivitám svazů vyhnanců. Jediný vzájemný kontakt existoval od roku 1950 na poli zahraničního obchodu; v roce 1951 byla na obou stranách zřízena obchodní zastupitelství.

Teprve více než o deset let později mělo začít velice pomalé oteplování vzájemných vztahů. 49 Je pozoruhodné, že v této fázi, kdy Spolková republika Německo udržovala s ostatními lidově demokratickými státy již zcela snesitelné styky, Československo kladlo navázání diplomatických vztahů překážky. Jednou z těchto překážek byla čtvrt století stará mnichovská dohoda, která byla považována v mezinárodním rámci za zcela vyřízenou záležitost.

Brzy poté co Beneš odešel do exilu, prohlásilo exilové zastoupení a po nějakém čase i exilová vláda – v přípravě na poválečnou politiku a v boji za obnovení státu – mnichovskou dohodu nejenom pro sebe za neplatnou; vedení exilu se pokoušelo o prosazení tohoto pojetí i u ostatních účastníků, a to s úspěchem, jak se mělo ukázat.

Prohlášení neplatnosti nebylo u dvou partnerů – v jistém časovém odstupu – obtížné, protože se v obou případech změnili sami aktéři: Francie zacházela s mnichovskou dohodou hned po vypuknutí války jako s *de facto* neexistující, když pohlížela na české i sudetoněmecké občany ČSR (včetně odtržených Sudet) bez rozdílu jako na československé státní občany a povolala je do armády. De Gaulle prohlásil jménem mezitím ustaveného Francouzského národního komitétu v září 1942 mnichovskou dohodu za „od počátku neplatnou“. Podobně lehké to připadlo italské vládě po pádu Mussoliniho a vystoupení Itálie z partnerství s Hitlerem, a tak v září 1944 učinila prohlášení ve stejném smyslu.

Mnohem obtížnější bylo zacházení s mnichovskou dohodou tam, kde existovala politickoprávní kontinuita, ve Velké Británii. Tam nebyla mnichovská dohoda nikdy prohlá-

47 MÜLLER, Adolf – UTITZ, Bedřich: *Deutschland und die Tschechoslowakei: Zwei Nachbarvölker auf dem Weg zur Verständigung*. Freudenstadt 1972, s. 79 ad. (Bonn-aktuell 9.)

48 Obecně k zapojení ČSR do sovětského systému: HOENSCH, J. K.: *Sowjetische Osteuropapolitik 1945–1975*. Kronberg/Ts. 1977. (Athenäum-Droste-Taschenbücher 7204.)

49 Srv. *Die deutsche Ostpolitik 1961–1970: Kontinuität und Wandel*. Dokumentation. Hrsg. B. Meissner. Köln 1970.

šena za „neplatnou od počátku“. Přesto ji premiér Churchill označil několik měsíců po vypuknutí války roku 1940 jako *destroyed*. Avšak teprve 5. srpna 1942, v mnohem pozdějším stadiu, když se již rýsovala poválečná podoba světa, prohlásil ministr zahraničí Eden, že Německo mnichovskou dohodu „s rozmyslem zničilo“, a proto se Velká Británie necítí vázána někdejšími přísliby. Britské rozhodnutí bylo formulováno opatrně: vláda Jeho Veličenstva si ponechává pro budoucí stanovení hranic volnou ruku; nechce se dát ovlivnit opatřeními, jež byla přijata s ohledem na Československo „1938 a poté“.⁵⁰ Tomuto rozhodnutí předcházel koncem května 1942 atentát na Heydricha a 11. června 1942 zničení Lidic.

Specifický problém vyvstal pro Spolkovou republiku Německo, která se na jedné straně definovala jako právní nástupce Německé říše, ale výslovně se zřekla morální zátěže hitlerovského Německa. Co se však mělo stát s mnichovskou dohodou? Nejprve vůbec nic, protože k sousednímu Československu neexistovaly žádné vztahy, a tedy nebyl ani důvod iritovat velký počet sudetských Němců, kteří se ostatně začínali politicky diferencovat. Již v roce 1950 byly značné rozpory mezi kruhem bývalých aktivistů, který zformuloval smířlivé Eichstättské prohlášení, a mezi Sudetoněmeckým krajanským sdružením (*Sudetendeutsche Landsmannschaft*), které se utvořilo a působilo pod vedením von Lodgmana.⁵¹

V 50. letech spolková vláda odmítla nebo vůbec neprojednávala několik nabídek ČSR na navázání kontaktů. Zde nás nemusí zajímat různé obraty a iniciativy pozdních 50. a začínajících 60. let, které se dosti často vyznačovaly mrazivou nečinností v oblasti československo-západoněmeckých vztahů. V souvislosti s naším tématem je důležitější, že se v oněch letech nikdy nemluvilo o mnichovské dohodě; to se dalo teprve od roku 1963, ve znamení „politiky pohybu“, která zahájila éru uvolňování napětí. Tehdy československá vláda nově objevila mnichovskou dohodu jako překážku lepších vztahů. Tři roky trvaly slovní šarvátky, než v březnu 1966 prohlásil kancléř Erhard, že vláda Spolkové republiky si nečiní žádný nárok na území Československa a že mnichovská dohoda nemá již žádný teritoriální význam, což bylo prvním zřetelným zřeknutím se mnichovské dohody ze strany Spolkové republiky Německo. Toto stanovisko bylo v témže roce posíleno ve vládním programu kancléře Kiesingera, v němž byla odsouzena Hitlerova politika zaměřená na rozbití ČSR a mnichovská dohoda, uzavřená pod hrozbou násilí, byla prohlášena za „již neplatnou“.⁵²

V tomto stavu setrval postoj Spolkové republiky Německo po další čtvrt století, přes navázání plných diplomatických styků a přes obě smlouvy s ČSSR a ČSFR v letech 1973 a 1991.⁵³ Ve vzduchu stále ještě visí otázka neplatnosti *ex nunc* nebo *ex tunc*, jež vychází z komplikovaných právnických pochybností ve věci státní příslušnosti sudetských Němců

50 MÜLLER, A. – UTITZ, B.: *Deutschland und die Tschechoslowakei*, s. 43 n.

51 K zahraničněpolitickým vztahům viz vedle knihy Müllera a Utitze také HILF, Rudolf: *Deutsche und Tschechen: Bedeutungen und Wandlungen einer Nachbarschaft in Mitteleuropa*. Opladen 1973. (Aktuelle Außenpolitik.)

52 K předchozímu viz MÜLLER – UTITZ: *Deutschland und die Tschechoslowakei*, viz pozn. 47.

53 *Vertrag über die gegenseitigen Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Tschechoslowakischen Sozialistischen Republik vom 11. Dezember 1973*. Bonn, Presse- und Informationsamt der Bundesregierung 1973. – *Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Tschechischen und Slowakischen Föderativen Republik über gute Nachbarschaft und freundschaftliche Zusammenarbeit*. Praha, Velvyslanectví Spolkové republiky Německo 1991. (Tiskový odbor informuje.) – *Lidové noviny*, (8.10.1991).

a jiných; k tomu se však i dnes znovu úzce váže otázka continuity – ze zcela jiného směru.⁵⁴ Tyto problémy asi nepatří do agendy historiků, nýbrž právníků, diplomatů a politiků – například v debatě o ratifikaci německo-československé smlouvy.

Jedním z patrně nejtrvalejších důsledků „Mnichova“ je dnes již velmi pokročilá národní homogenizace Československa. Bezprostřední výsledek mnichovské dohody, odtržení Němci osídlených území, zůstal i po restauraci Československa v roce 1945 v jistém smyslu v platnosti; vynucené odtržení Němci osídleného území bylo rozhodnutím československé strany pouze nahrazeno dobrovolným (z československé strany) odtržením se od Němců, kteří na tomto území žili.⁵⁵

Tím byl – nehledě na zbytky německého obyvatelstva, v následujících desetiletích početně se stále zmenšujícího a rozptýlením až po Košice co do možnosti politického působení úplně marginalizovaného – završen „organizovaný rozchod“⁵⁶ Němců a Čechů v českých zemích, započatý již v druhé polovině 19. století. Německý problém nadále nespočíval v konfliktním společenství⁵⁷ s Čechy v zemi samé, nýbrž stal se již jenom známým vnějším poměrem k německým sousedním státům. Z tradičního zobrazení trojice („Viedeň“ – „naši Němci“ – „Berlín“), jak mohli být Němci v českých zemích dříve vnímáni,⁵⁸ zůstal – po konstituování vlastního „rakouského národa“ po roce 1945 – jako německý partner jenom „Berlín“, popřípadě od roku 1949 i „Bonn“. To poskytlo šanci na bezproblémové československo-německé sousedství, jaké existuje mezi jinými státy, tedy kupříkladu dnešní sousedství Německa a Francie, bez jakýchkoliv dodatečných interferencí kvůli národnostním problémům meziválečné doby.

Avšak – může to znít paradoxně – i přes homogenizaci „sudetoněmecký problém“ nadále trvá. Na jedné straně v existenci do exilu vyhnaných sudetských Němců (nejenom Sudetoněmeckého krajského sdružení, které bývá v této souvislosti často vnímáno jako jediný sudetoněmecký faktor):

- existuje politický problém požadavků Krajského sdružení – nejnověji i na odškodnění za ztráty při vyhnání a na přímé jednání mezi sdružením a pražskou vládou,
- existuje již i jev (i když dosud sporadický) nezištné podpůrné činnosti zaměřené na „starý domov“, podobně jako třeba u amerických Slováků podporujících slovenskou vlast,
- sudetoněmecký živel existuje konečně v neposlední řadě jako možný zprostředkovatel dorozumění mezi Němci a Čechy.⁵⁹

„Sudetoněmecký problém“ se však objevuje také – počínaje otevíráním tohoto tabuizovaného tématu v Československu mezi disidenty 70. a 80. let – především v nové diskusi

54 Ke stavu československé politiky vůči Německu bezprostředně po „sametové revoluci“ v listopadu 1989 BŘACH, Radko: *Die Außenpolitik der Tschechoslowakei zur Zeit der „Regierung der nationalen Verständigung“*. Baden-Baden 1992, s. 51–71. (Schriftenreihe des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien; Bd. 22.)

55 K rozlišení „německé cesty oddělení“ (Čechů a Němců) a „české cesty oddělení“ (Čechů a Němců) viz HILF, Rudolf: *Deutsche und Tschechen*, s. 76–88.

56 LEMBERG, Eugen: *Deutsch-tschechische Nachbarschaft: Voraussetzungen geistiger Begegnung zwischen zwei Völkern*. München 1964, s. 8. V originále „...das schon im späten 19. Jahrhundert begonnene „Auseinanderorganisieren“ von Deutschen und Tschechen...“. Pozn. překl.

57 Viz významný titul knihy Jana KRÉNA: *Konfliktní společenství: Češi a Němci 1780–1918*. Praha 1990.

58 K tomu LEMBERG, Hans: *Deutsche und Tschechen*, s. 195–198.

59 *Tamtéž*, s. 220 ad.

o „německé otázce“ v české veřejnosti po roce 1989. Dokonce se může zdát, že mezi dnešními menšinovými problémy České republiky je otázka sudetských Němců – ne těch dnešních, kterých je jenom 0,6 procenta obyvatelstva,⁶⁰ nýbrž těch, kteří již v zemi nežijí – tou největší. Mohli bychom to vnímat jako jev z medicíny: stává se, že amputovaná část těla může i nadále bolet. Podle toho bychom mohli rozsáhlé zápolení se sudetoněmeckým problémem v ČSFR i v dnešní České republice charakterizovat jako „fantomovou bolest“.⁶¹

Jedním z důsledků „Mnichova“ je konečně i existence Komise německo-českých a slovenských historiků. Otázka krátkodobých a dlouhodobých následků „Mnichova“ je v jistém smyslu ve středu zájmu této komise. Od počátku přitom panovala shoda, že při zkoumání tohoto problému nestačí obracet se jenom k roku 1945 nebo 1938, nýbrž že horizont objasňování se musí rozšířit až do 19. století.

Avšak nepostačí ani to, když se ve snaze pochopit budeme dívat jen do minulosti, budeme-li „Mnichov“ a jeho důsledky pro německo-český (a německo-slovenský) poměr nazírat jen jako rozumově zvládnutelný problém. Nepostačí ani to, když vyličení hrůzných činů pozdních třicátých a poté čtyřicátých let bude pokud možno osvobozeno od zamlžování i od přehánění a paušalizace verdiktů o vině a když se odvážíme pokusu přiblížit se pravdě (aniž jí ovšem kdy můžeme zcela dosáhnout). Sebeintenzivnější racionalizací lze totiž jen stěží zmírnit trvajícím bolest mnoha lidí, často dodatečně oživovanou zainteresovanými, odstranit strach, často uměle šířený. K tomu je zajisté zapotřebí také toho, co psychoanalytici nazývají „truchlením“ (*Trauerarbeit*). Jenom s patřičnou dávkou tohoto léku se můžeme přiblížit tomu, co již opotřebovaný, ale přesto nepostradatelný pojem označuje jako „zvládnutí minulosti“.

Z němčiny přeložil Bohumil Černý.

60 Tabulka výsledků sčítání lidu podle národnosti až k okresní úrovni. In: *Demografie*, č. 4, (1991).

61 LEMBERG, Hans: Minderheiten in der Tschechoslowakei. In: *Volksgruppen in Ostmittel- und Südosteuropa*. Hrsg. G. Brunner u. H. Lemberg (v tisku).

Kominforma a poválečná Evropa

Jiří Pernes

ADIBEKOV, Grant Mkrtyčevič: *Kominform i poslevojnennaja Jevropa 1947–1956* gg. 1. vydání, Moskva, Rossija molodaja, 1994, 228 s.

PROCACCI, Giuliano: *The Cominform. Minutes of the Three Conferences 1947/1948/1949*. 1. vydání, Milano, Feltrinelli Editore 1994, 1046 s.

Významnou úlohu v procesu sovětizace střední a východní Evropy sehrálo Informační byro komunistických stran, zkráceně zvané Informbyro či Kominforma, které vyvíjelo svoji činnost v letech 1947–1956. Historikové a politologové, především západoevropští, věnovali vývoji tohoto mezinárodního orgánu komunistického hnutí pozornost již dávno. První studie usilující o poznání jeho vývoje se objevily dokonce už počátkem 50. let, nová vlna zájmu o jeho činnost se zvedla o dvě desetiletí později. Všechny práce o Informbyru však trpěly tím, že jejich autoři nemohli studovat autentické materiály, vzniklé přímo z jeho činnosti. K dispozici měli pouze několik oficiálně zveřejněných dokumentů: kromě většiny přijatých usnesení to byl výběr z referátů, přednesených na prvním a třetím zasedání v září 1947 a v listopadu 1949.

Navíc se badatelé mohli opírat o svědectví některých předáků komunistických stran, kteří se všech tří porad osobně zúčastnili a jejich průběh zachytili ve svých pamětech. Především se jedná o memoáry vedoucích činitelů italské, francouzské a jugoslávské komunistické strany.

Teprve zpřístupnění donedávna přísně utajovaných sovětských archivních fondů umožnilo doplnit dosavadní kusé znalosti studiem nových pramenů. Tohoto úkolu se ujali především ruští historikové Grant M. Adibekov a Leonid Gibianskij, kteří jako jedni z prvních zpřístupněné prameny prostudovali a jejich obsah promítli do svých prací. Gibianskij publikoval své poznatky o vzniku Kominformy na stránkách časopisu *Novaja i novejšaja istorija* (1993) a v italských odborných časopisech. Jednu ze svých studií publikoval v časopise *Soudobé dějiny*.¹ Je cenná také tím, že jsou v ní uvedeny bibliografické údaje o dosavadních publikacích na toto téma, vzpomínaných výše.

1 GIBIANSKIJ, Leonid: Informbyro a východní Evropa. Vzájemný poměr vnitřních a vnějších faktorů v procesu sovětizace. In: *Soudobé dějiny*, roč. 1, č. 4–5 (1994), str. 463–472.

Mnohem rozsáhlejší příspěvek k historii Informačního byra komunistických stran zveřejnil ruský historik Grant Mkrtyčevyč Adibekov pod názvem *Kominforma a poválečná Evropa* v roce 1994 v Moskvě. Adibekov (nar. 1934) je vedoucím vědeckým pracovníkem RCCHIDNI (Rossijskij Centr Chraněnija i Izučěnija Dokumentov Novoj Istoriji) v Moskvě, je členem Mezinárodního výboru historiků dělnického hnutí a autorem publikací o dějích dělnického a odborového hnutí.

Adibekovova kniha, na rozdíl od převážné části literatury o tomto tématu, vychází především z archivních materiálů. Na základě jejich rozboru se zaměřuje na postižení mnohostranné činnosti Kominformy, jejích konferencí, zasedání sekretariátu, provozu kanceláře a technického sekretariátu, práce redakce časopisu *Za trvalý mír, za lidovou demokracii!*, rozhlasových stanic Svobodná Jugoslávie a Svobodné Řecko, na roli ÚV VKS(b) při zakládání a činnosti Kominformy, při přijímání jejích usnesení atd. Adibekov využil autentické prameny z činnosti Informačního byra komunistických stran, které byly zpřístupněny koncem roku 1993.

V úvodu knihy nadhazuje Adibekov tezi, že Informační byro komunistických stran je dítětem takzvané druhé studené války. Podle jeho názoru existovaly dvě studené války: první v letech 1917–1942, po níž následovalo pětileté „příměří“, a pak začala druhá studená válka, která skončila totální porážkou komunistických sil v SSSR a zemích východní Evropy. Právě založení Informačního byra komunistických stran v září 1947 se v Adibekovově pojetí na rozpoutání „druhé studené války“ podílelo zásadním způsobem.

V prvních kapitolách své práce se autor snaží zodpovědět otázku, zda existovala kontinuita mezi Komunistickou internacionálou (Kominternou) a Informačním byrem komunistických stran (Kominformou) a dospívá k závěru, že některé sovětské instituce pokračovaly jak v činnostech, které dříve vyvíjela Kominternu, tak i v kominternovských tradicích. Myšlenka na obnovení řídicího centra komunistických stran byla u představitelů komunistického hnutí stále živá a Adibekov sleduje její genezi od prvních dnů po skončení druhé světové války až po ustavení Kominformy.

Stalin, který tuto myšlenku podpořil, verbálně akcentoval informační charakter nového orgánu; následná praxe však ukázala, že ve skutečnosti usiloval o založení řídicího centra mezinárodního komunistického hnutí. Jeho vytvoření se zdálo být tím aktuálnější, čím více se měnily vztahy mezi členy bývalé antihitlerovské koalice. Mimořádné naléhavosti těmto záměrům dodalo jednání o přijetí Marshallova plánu. Adibekov na základě studia archivních materiálů dovozuje, že sovětské vedení zpočátku Marshallův plán neodmítalo, naopak počítalo se „svým dílem“ z americké hospodářské pomoci. Pak prý však pochopilo, že Marshallův plán měl vést k odtržení zejména středoevropských zemí od SSSR, což vedlo Stalina k tomu, že jejich účasti na konferenci v Paříži, kde se o plánu jednalo, zabránil.

Ne všichni představitelé evropských komunistických stran vítali snahu o založení nového řídicího centra s nadšením. Stalinova snaha připoutat v podmínkách začínající studené války nové satelity těsněji k Sovětskému svazu však nakonec sehrála rozhodující úlohu. Adibekov podrobně líčí sovětské přípravy na ustavující schůzku, konanou 22.–28. září 1947. Pracovníci oddělení vnějších styků ÚV VKS(b) zpracovali na Stalinův pokyn dva referáty, v nichž dokazovali mimořádné zásluhy Sovětského svazu o rozvoj socialismu ve světě a zdůvodňovali potřebu založení koordinačního centra komunistických stran. Oba referáty byly rovněž velmi kritické k činnosti italské a francouzské strany.

Adibekov se zmiňuje i o reakci jednotlivých komunistických předáků na pozvání ke schůzce. Gottwald se vyjádřil „kladně, ale ... bez nadšení“, zatímco Maďaři se chovali „velmi vstřícně“. Togliatti se k celé akci stavěl s velkou ostražitostí, zatímco Tito se dožadoval také pozvání KS Řecka. Pro konání schůzky byly vybrány lázně Szklarska Poręba v Polsku. Toto řešení totiž umožňovalo zapojit do celé akce štáb Severní skupiny sovětských vojsk se sídlem v Legnici.

Prameny, které Grant Mkrtyčevič Adibekov v archivu RCCHIDNI objevil, mu umožnily podrobně rekonstruovat průběh schůzky. Popisuje ji v kapitole „Moskva, Filipovovi“. Její název zvolil podle adresáta radiotelegramů, odesílaných v průběhu jednání do Moskvy, neboť Filipov bylo krycí jméno samotného Stalina. Přednesení hlavních referátů dostali za úkol Georgij M. Malenkov a Andrej A. Ždanov. Adibekov cituje z jejich zápisků, jak hodnotili jednotlivé delegace a jejich představitele. Zvláště kritičtí byli vůči Gomulkovi, „špatný dojem“ však na ně udělal i vůdce francouzských komunistů Jacques Duclos. Autor cituje obsáhle z diskusních vystoupení představitelů jednotlivých delegací; pro nás je zajímavé vystoupení Rudolfa Slánského, kritické vůči prezidentu Benešovi a národně socialistické straně. „Celkový dojem ze Slánského vystoupení je dobrý,“ skončil Ždanov radiotelegram Stalinovi.

Hlavním bodem jednání byl Ždanovův referát o mezinárodní situaci. Na přítomné zapůsobil jako šok, protože nikdo tak bezohlednou kritiku italské a francouzské komunistické strany, jakou obsahoval, nečekal. Naopak, všichni počítali s tím, že – jak stálo v pozvánce – jádro setkání bude skutečně spočívat ve výměně informací o činnosti jednotlivých stran a v ustavení společného tiskového orgánu, byť ani s tím nebyli všichni srozuměni.

Porovnáním dokumentů uložených ve RCCHIDNI s materiály, které byly publikovány tiskem, zjistil Adibekov jisté nesrovnalosti, na které však upozorňovali – na základě svých osobních poznámek – již dříve i někteří přímí účastníci schůzky. Vyvozuje z nich, že Stalin ještě dodatečně po skončení jednání a po podpisu závěrečného dokumentu dělal v jeho textu sám úpravy a zásahy podle svých představ, bez ohledu na názory a mínění účastníků. Tak se stalo, že je v něm nakonec uvedeno vše, co si přál – Kominforma jakožto konzultativní a informační orgán komunistických stran byla ustavena, za její sídlo byl určen Bělehrad, měla svůj vlastní sekretariát, vydávala svůj časopis, zřídila vlastní rozhlasové stanice a podobně.

Kominforma uspořádala v době své existence tři plenární zasedání delegací členských stran: v září 1947, na němž byla ustavena, v červnu 1948 a v listopadu 1949. Někteří západní historikové jsou však toho názoru, že setkání byla čtyři. Za čtvrté pokládají to, jež se v chronologickém přehledu konalo jako druhé a k němuž došlo v polovině ledna 1948 v Bělehradě. Svá tvrzení opírají o některé formulace obsažené v „Komuniké o zasedání Informačního byra devíti komunistických stran“. Adibekov, který pro ně sám používá označení „jedenapůlté zasedání“, tvrdí, že šlo pouze o pracovní schůzku vedoucích pracovníků komunistických stran, na níž se řešily nejdůležitější problémy časopisu *Za trvalý mír, za lidovou demokracii!*

Velkou pozornost věnuje kniha politickým procesům. Připomíná, že ve 30. letech jich Stalin zinscenoval v Sovětském svazu celou řadu a jejich pomocí likvidoval své odpůrce. V 50. letech začal tuto praxi uplatňovat i v takzvaných lidovědemokratických zemích. Na základě studia dokumentů ze RCCHIDNI Adibekov dokazuje, že první, nebo jednou

z prvních obětí nové vlny procesů měl být vůdce polských komunistů Władysław Gomułka, a tvrdí, že byl „pod dohledem“ od roku 1946. Mezitím se však objevily nečekané komplikace s Jugoslávií a Gomułkův případ ustoupil do pozadí. I tak však musel přednést sebekritiku, byl sesazen z vedoucího místa ve straně a nakonec vyloučen z ÚV PDS.

Sovětsko-jugoslávský konflikt byl zcela nečekaným jevem v mezinárodním komunistickém hnutí. Adibekov osvětluje jeho příčiny a popisuje proces jeho takzvané kominformizace, k níž došlo koncem března a začátkem dubna 1948. Poté co Stalin a Molotov obvinili Tita a jeho spolupracovníky z nejrůznějších zločinů, rozhodli, že situace v Jugoslávii bude projednána na zvláštní schůzce Informbyra. Celou věc poněkud komplikovala skutečnost, že sídlem Kominformy byl Bělehrad, a tam se o těchto věcech přece jen dobře jednat nedalo. Proto byla pro konání druhé schůzky vybrána Bukurešť.

Tak jako z prvního zasedání Kominformy v Polsku v září 1947 byly Stalinovi i z Bukurešti každodenně posílány šifrované radiotelegramy. Schůzka byla zahájena 19. června 1948, zahajovací zasedání však trvalo pouhých 20 minut. Následovala dvoudenní přestávka a jednání znovu pokračovalo 21. června 1948. Hlavním důvodem přerušení byla skutečnost, že nepřijela jugoslávská delegace. Všichni proto souhlasili, aby se do Bělehradu poslal telegram s nejdůtklivější výzvou k účasti. Adibekov uvádí, že vynucené přestávky sovětsští zástupci využili „k sondáži“ a ke „zpracování“ přítomných. Jugoslávci nakonec odmítli přijet a jednání proběhlo bez nich. Ždanov je zahájil referátem o situaci v Jugoslávii. Titův režim charakterizoval jako teroristický a protikomunistický a v závěru zdůraznil, že KS Jugoslávie se svou činností staví „mimo rodinu komunistických stran“, a tím i mimo Informbyro. Přítomní podpořili sovětské stanovisko a rozhodli o přenesení sídla Kominformy do Bukurešti.

Kromě situace v Jugoslávii projednávalo druhé zasedání také žádosti o přijetí do Kominformy komunistických stran Albánie, Řecka a Finska. Všechny byly odmítnuty, i když z různých důvodů. Vstup KS Řecka by prý vyvolal nežádoucí mezinárodněpolitické komplikace. Stejný argument, byť jinak motivovaný, se týkal Albánie. Žádost KS Finska byla odložena k projednání na příštím zasedání; autor soudí, že příčinou odmítavého stanoviska byla v tomto případě Stalinova nedůvěra k parlamentní praxi finských komunistů a že právě z těchto důvodů nakonec prosadil stanovisko, že „není zralá“ ke vstupu do Kominformy. Adibekov dospívá k závěru, že KS Finska se měla stát na nejbližším zasedání terčem obecné kritiky, tak jako jím v roce 1947 byly komunistické strany Itálie a Francie a v roce 1948 Komunistická strana Jugoslávie.

Třetí zasedání Kominformy se konalo ve dnech 16. – 19. listopadu 1949 nedaleko Budapešti. Zúčastnili se ho zástupci osmi komunistických stran, KSČ zde reprezentovali Rudolf Slánský, Štefan Bašťovanský, Ladislav Kopřiva a Bedřich Geminder. Adibekov se tentokrát nemohl opřít o texty radiotelegramů do Moskvy, pokusil se tedy na základě dostupných materiálů alespoň o objasnění hlavních problémů, na něž se zasedání zaměřilo. Tím nejvýznamnějším byl „boj za mír“ – Moskva tak reagovala na první kroky západních států, směřující k založení NATO, a jako odpověď organizovala po celém světě „hnutí obránců míru“.

Obvinění Władysława Gomułky z politických úchylek bylo pouze úvodem k politickým procesům v zemích takzvané lidové demokracie, které počátkem 50. let získaly novou kvalitu právě v souvislosti se sovětsko-jugoslávským konfliktem. Již koncem roku 1948 učinil Sovětský svaz organizační opatření k výstavbě ozbrojených složek jugoslávské

„revoluční“ emigrace v lidově demokratických státech a podnikal konkrétní kroky ke svržení Tita. Současně se sovětské vedení zaměřilo na vyhledávání „titovských špiónů a zrádců“ uvnitř komunistických stran. Jedním z prvních „odhalených“ byl vysoký maďarský stranický funkcionář László Rajk – člen ÚV MKS, ministr vnitra a později ministr zahraničí. Proces s ním a jeho spolupracovníkem Lazarem Brankovem proběhl v září 1949 a oba byli odsouzeni k trestu smrti. Adibekov dokládá, že Rajk a Brankov nebyli jedinými potenciálními obžalovanými v budapeštském procesu. Sovětská a maďarská tajná policie soustřeďovaly materiály i o samotném Rákosim, prvním tajemníkovi Maďarské komunistické strany, a Adibekov líčí, jak Rákosi Rajka obětoval a jak udělal vše pro to, aby se proces konal právě s ním.

Další proces se konal v Bulharsku s Trajčo Kostovem, členem politbyra ÚV BKS a účastníkem prvních dvou zasedání Kominformy. Na třetím zasedání v listopadu 1949 už se o něm hovořilo jako o obviněném. Proces s ním a jeho poprava proběhly v prosinci 1949. Bulhaři Kostovův případ neinternacionalizovali, jako to Rákosi dělal v procesu s Rajkem. Zato v Československu – a Adibekov soudí, že právě pod tlakem Rákosiho – docházelo ke stále novým zatčením a připravovaly se procesy. K vyvrcholení došlo v listopadu 1952, kdy na lavici obžalovaných usedl nedávný generální tajemník KSČ a účastník tří zasedání Kominformy Rudolf Slánský, účastník mnohých kominformovských akcí Bedřich Geminder a další straničtí a státní činitelé. Byli obviněni z protistátního spiknutí a většinou popraveni.

Poslední část knihy se snaží objasnit důvody, proč se neuskutečnilo čtvrté zasedání Kominformy, které Stalin připravoval. Vývoj na podzim roku 1950 byl ovlivněn korejskou válkou. Pod dojmem této události byl Stalinovi předložen návrh na svolání čtvrtého zasedání, které by přijalo závěry, jež měly ukázat USA a západní státy jako válečné štváče. Stalin se však zcela nečekaně rozhodl postavit do centra diskusí otázku rozšíření funkcí Informbyra, a nikoli to, co vzhledem k mezinárodní situaci všichni očekávali. Čtvrté zasedání Kominformy se však nakonec nekonalo. Adibekov vyslovuje domněnku, že Stalina k jeho odložení vedlo odmítnutí Palmira Togliattiho přijmout zamýšlenou funkci generálního tajemníka Kominformy.

Změny, které nastaly po Stalinově smrti, se v Kominformě nesetkaly s nadšením. Tato instituce, která již za života „vůdce“, jenž o ni ztratil předchozí zájem, pozbývala autoritu, po jeho smrti ztrácela bývalý lesk ještě rychleji. Stále však fungovala její kancelář, do roku 1954 pracovala vysílačka Svobodná Jugoslávie a do roku 1956 vysílačka Svobodné Řecko, stále také vycházel časopis *Za trvalý mír, za lidovou demokracii!*

Nový první tajemník ÚV KSSS Nikita Sergejevič Chruščov se nechal několikrát slyšet o nutnosti reorganizovat když ne celou Kominformu, tak alespoň její sekretariát. Představitelé aparátu nedokázali nové vedení KSSS o důležitosti existence Kominformy přesvědčit. Adibekov konstatuje, že zatím nejsou k dispozici prameny, které by vnesly jasno do úvah o likvidaci Kominformy. Připomíná alespoň dokument, který byl zveřejněn 17. dubna 1956 v časopise *Za trvalý mír, za lidovou demokracii!* Uvádí se v něm, že vedení komunistických stran, které vstoupily do Kominformy, se rozhodla její činnost ukončit, neboť již neodpovídala „novým podmínkám“. Část úloh Kominformy měla plnit nově organizovaná setkání komunistických stran, k nimž pak došlo v letech 1957, 1960 a 1969, a také nový teoretický a informační žurnál komunistických stran *Problémy míru a socialismu*, který vycházel od roku 1958 jako měsíčník v Praze.

V souvislosti se studiem dějin Informačního byra komunistických stran nelze pominout další zásadní publikaci věnovanou tomuto tématu, na níž se Adibekov rovněž významným způsobem podílel. Jedná se o spis *The Cominform. Minutes of the Three Conferences 1947/1948/1949* (Kominforma. Záznam tří konferencí 1947/1948/1949), vydaný rovněž v roce 1994, ne však v Rusku, nýbrž v Miláně Nadací Giangiacomo Feltrinelli; vedoucí editiční skupiny Giuliano Procacci.

Autoři obou prací, ačkoli zpracovávají stejné téma, zvolili odlišný metodologický přístup. Ruská Adibekovova monografie postihuje historický vývoj Kominformy od prvních myšlenek na její založení až po její rozpuštění v roce 1956. Sleduje nejen průběh jednotlivých konferencí Kominformy, ale všímá si také těch oblastí její činnosti, které byly zcela skryty – práce sekretariátu, technických služeb, rozhlasových stanic atd.

Italská publikace o úctyhodném počtu 1046 stran je naopak pramenou edicí. Přináší doslovný text protokolů z uvedených tří konferencí; hlavní referáty, diskusní příspěvky jednotlivých účastníků, přijatá usnesení a rezoluce, to vše doplněno obsáhlým kritickým aparátem. Historické souvislosti, které z publikovaných dokumentů zřejmé nejsou, objasňují dílčí studie, věnované nejdůležitějším okamžikům v historii Kominformy. Edice *The Cominform* je prvním výsledkem vědecké spolupráce mezi RCCHIDNI a italskou Feltrinelliho nadací, jejímž záměrem je kritické vydávání dokumentů jako podkladu ke studiu historie mezinárodního komunistického hnutí v poválečném období, ke studiu zahraniční politiky stalinského SSSR a obecně ke studiu vzniku studené války v Evropě.

Jednotlivé dokumenty edice jsou publikovány jednak v jazyce, v němž vznikly, to znamená především v ruštině, ale pokud některé rezoluce byly přijaty například ve francouzštině, pak je užito i jí. Všechny dokumenty jsou souběžně – zrcadlovým způsobem – zveřejněny i v anglickém překladu. Doplnuje je podrobný kritický aparát, odkazy na doplňující literaturu atd.

Mimořádný důraz kladli editoři na historickou kritiku pramenů uložených ve RCCHIDNI. Její výsledky jednoznačně potvrdily závěry, k nimž ve své práci dospěl i Adibekov: texty publikované se Stalinovým souhlasem koncem 40. let neodpovídají tomu, co bylo skutečně během konference řečeno. Analýza potvrdila, že dokumenty prošly procesem revize a manipulace. Navíc se ukázalo, že proces revize publikovaných dokumentů byl záměrný a že mezi ústním podáním, písemným záznamem a jeho publikováním existuje řada postupných a přechodných fází.

Historikovi také nemůže uniknout rozdíl mezi jazykem prvního zasedání Kominformy a jazykem následujících zasedání. Ze všech tří konferencí je právě u první nejvíce rozpoznatelné, kdy účastníci hovořili sami za sebe, kdy – neomezováni stranickými tabu – vyslovovali ještě své vlastní názory. Jazyk této konference sice odpovídá komunistickému rituálu, je to typický pseudojazyk s vlivy marxisticko-leninské ortodoxie a jeho rigidnosti, avšak ve všech příspěvcích ještě zaznívá tón otevřenosti, stejně jako z nich lze vycítit výraz určitého humanismu, ať již u komunistů nejstarší generace, kteří přežili Stalinovy čistky 30. let, nebo u mladých funkcionářů, kteří byli v dobách protifašistického odporu členy komunistických odbojových organizací.

Rozprava na prvním zasedání Kominformy byla navzdory jisté oficialitě velice otevřená. Čteme-li protokoly z první fáze konference, ve kterých účastníci informovali o situaci ve svých stranách a zemích, nemůžeme si nevšimnout rozdílů v podstatě jednotlivých příspěvků a v tónu, ve kterém byly přednášeny. Od odměřeného a tázacího tónu Gomulkova

k defenzivnímu tónu italských a francouzských zástupců, ale také Slánského, který pravděpodobně vycítil jistý osten Moskvy vůči KSČ, přes oficiální tón Malenkova, až po agresivní a místy triumfální tón Jugoslávců. Pozornému čtenáři také nemohou uniknout ty body jednání, z nichž vysvítají protikladná stanoviska jednotlivých delegací – nejvýrazněji se projevovala v problematice takzvaných „národních cest“ k socialismu a v definici „lidové demokracie“, jimiž se zabývala řada příspěvků. Z protokolů je rovněž zřejmé, jak Ždanovova zpráva, která zahájila druhou část konference, delegáty překvapila, a současně odhalila latentní rozdíly a odchylky ve stanoviscích jednotlivých delegací.

Srovnáme-li s materiály první konference Kominformy ty, které vznikly na konferenci druhé, nelze si nepovšimnout nízké úrovně politických debat, k nimž v jejím průběhu docházelo. Kominforma se na své druhé konferenci změnila v byrokratickou instituci, jejíž základní úkol byl redukován na dozor nad čistotou komunistického hnutí a na kolektivní potlačování jakéhokoli eventuálního odlišného mínění.

Protokoly tří konferencí Kominformy, zveřejněné v italské publikaci *The Cominform*, jsou doplněny některými dílčími studiemi, vztahujícími se ke sledovanému tématu. Grant Mkrtyčevič Adibekov sem přispěl dvěma samostatnými statěmi: Jak vznikala první konference Kominformy a Něco o pramenech. Využil v nich svých nesporných znalostí reálií. Italská historička Anna Di Biagio přispěla pojednáním Vznik Kominformy a Silvio Pons naopak studii nazvanou Soumrak Kominformy. Ruský badatel Leonid Gibianskij se zaměřil na Počátek sovětsko-jugoslávského konfliktu; využil zde svých podrobných znalostí problému, jemuž se dlouhodobě věnuje. Společně pak ruští historikové Adibekov, Gibianskij a Jermolajevová zpracovali hodnocení použitých pramenů pod názvem Informační byro komunistických stran: stručný přehled fondu 575 ve RCCHIDNI.

Obě publikace k dějinám Informačního byra komunistických stran mají pro českého historika mimořádný význam. Adibekovova monografie je nezbytná především k pochopení širších souvislostí evropské politiky po druhé světové válce a vývoje mezinárodního komunistického hnutí, tak jak je ukazují dosud neznámé archivní materiály. Její přínos k poznání vývoje přímo v Československu již tak výrazný není. Charakter práce umožnil totiž v optimálním případě pouze obsáhlé citace z referátů jednotlivých účastníků, tedy i těch československých.

V publikaci *The Cominform* dostává badatel do rukou kompletní materiály ze všech jednání Kominformy, navíc prokazatelně autentické a nezkrácené, což má mimořádnou cenu a umožňuje doplnit náš pohled na vývoj konce 40. let novými skutečnostmi. Pro českého historika je důležitá především skutečnost, že se zde může seznámit s doslovným zněním referátů, přednesených na jednotlivých zasedáních hlavně Rudolfem Slánským, ale také Bedřichem Geminderem, Štěpánem Baššovským a Ladislavem Kopřivou. Vzhledem k tomu, že jednání měla uzavřený a důvěrný charakter, byly jejich příspěvky nesené jiným tónem než v oficiálních prohlášeních KSČ doma a také použitá argumentace se od nich dosti odlišovala. Z toho důvodu má práce velký význam pro studium vnitřní československé politiky a vývoje KSČ a její činnosti v letech 1947–1949.

Pokrytecké zákony

Jan Měchýř

ŽATKULIAK, Jozef: *V mene zákonov a proti občanom?*

(Trestnoprávna právomoc Národných výborov na Slovensku v rokoch 1950–1957.) Vydal Slovak Academia Press pro Historický ústav SAV v edici Dejiny a fakty, Bratislava 1994, 135 s.

Jozef Žatkuliak, slovenský historik střední generace, pracovník Historického ústavu SAV v Bratislavě, se zabývá problematikou národních výborů již víc než deset let. (Viz například *Národné výbory na Slovensku od vyhlásenia Košického vládného programu do volieb 1946*. In: *HČ*, (1983), s. 749–775; *K vývoju Národných výborov v 60. rokoch*. In: *Dějiny socialistického Československa*, sv. 10, Praha, ČSAV 1989; *Národné výbory na Slovensku od mája 1946 do februára 1948*. In: *Slovenský archív*, 21, č. 2 (1986), s. 29–49; *Národné výbory na Slovensku pri riadení poľnohospodárstva po zasadaniu ÚV KSČ v júni 1955*. In: *HČ*, 36 (1988), s. 513n.; *Vývoj Národných výborov na Slovensku v prvých rokoch výstavby socializmu (1948–1954)*. Bratislava, Veda 1986, 125 s.; *Zápas o uplatnení princípu spojenia Národných výborov s ľudom po Februári 1948*. In: *ČSČH*, 34 (1986), s. 519n.) V nové práci se pokouší interpretovat své bohaté znalosti i pramenný materiál z nového, a to již výrazně kritického hlediska.

Pro charakteristiku (i pro pochopení) zkoumaného období dokládá, jak byla formálně legálním způsobem, na základě zákonů přijatých zákonodárnými orgány, zakotvována faktická právní zvůle a nezákonnost. Mezi ně patřil, spolu s mnoha jinými, i trestní zákon z roku 1950 (č. 88 *Sbírky zákonů a nařízení*), který poskytl národním výborům sice omezenou, nicméně značnou soudní a trestní pravomoc. Četnými příklady autor ilustruje, jak tento právně kodifikovaný systém umožňoval lidem právnicky neškoleným, ale i zcela nevzdělaným, aby nejen ve smyslu „vyššího principu třídního“, nýbrž i jen v souladu s osobními zájmy i averzemi „vykládali právo“ a ukládali spoluobčanům a vlastně sousedům podmíněné tresty až do dvou let a pokuty až do výše 200 tisíc Kčs. (K tomu pro bližší představu dodávám: tento obnos tehdy odpovídal asi desateronásobku ročního výdělku rolníka či dělníka.) V rámci své trestní pravomoci mohl národní výbor uložit i trest propadnutí majetku, případně zákaz pobytu v rodné obci. Podobných příkladů kolapsu

právního řádu a devalvace právního citění najdeme v citované studii řadu a ve své přizemnosti působí stejně otřesně jako všeobecně známé skutečnosti o justičních zločinech.

Při pozorném čtení zaznamenáme, že trestní pravomoc nižších orgánů státní správy, postavení místních „vykladačů“ a „naplňovatelů“ práva se postupně mění. Přejímaný sovětský systém může fungovat jen jako systém centralistický, který veškerou pravomoc soustřeďuje v rukou několika jedinců ve vedení komunistické strany. Nižší správní složky jsou postupně zbaveny veškeré pravomoci (o samosprávě již ani nemluvě) a stávají se pouhými vykonavateli centrálních směrnic. Do určité míry, jak lze soudit ze Žatkuliakovy dokumentace, dochází k omezení místní zvůle, která je však nahrazována odlišitěnou zlovůli systému, což – jak také autor dokládá – se projevuje při likvidaci soukromého sektoru, zejména v zemědělství.

Autor člení práci do čtyř kapitol: 1. Postavenie národných výborov a ich trestná právomoc (do roku 1950); 2. Tlak sa stupňuje; 3. Podľa (ne)zákonov v plnom rozsahu (1952–1953); 4. Pokles trestnej právomoci (1954–1957). Uzavírá ji pasáží „Namiesto záveru o rehabilitáciach“. Názvy kapitol i podkapitol stejně jako titul celé publikace se mi však nezdaří dost výstižně. Pro práci popularizační, určenou širšímu okruhu čtenářů by byly vhodné, tato práce však podle mého soudu osloví svým obsahem, pojetím i dikcí jen čtenáře, kteří preferují věcné, informativně orientační, nikoli popularizující titulky. Ani důvody pro členění látky do čtyř kapitol nejsou někdy dost zřejmé.

Předností studie není systematický přehled či nová koncepce, ale bohatá dokumentace. Ta je působivá právě svou konkrétností, věcností, protože líčí individuální lidské osudy a osobní postoje. Je sympatické, že autor neusiluje o bombastické efekty, ale předkládá střízlivé, fakticky všední skutečnosti. Jako celek je Žatkuliakova práce užitečnou dokumentační studií, kterou v zásadě ocení profesionál a může využít i náležitě kvalifikovaný učitel dějepisu.

Vladimír Kašík sedmdesátiletý

Jan Měchýř

Kdyby následující řádky měly být *laudatiem*, patřily by na jiné stránky, do jiného časopisu. A adresát by je nepochybně přijal se stejnými rozpaky jako jiná oficiální ocenění, ať již to byla nedávná vysoká pocta, stříbrná medaile, již mu co svému „emeritnímu profesoru“ udělila Univerzita Karlova, či dávná vyznamenání za účast se zbraní v ruce v odboji proti německým okupantům. Nepředstíraná skromnost a skepse ve vztahu ke všemu oficiálnímu je jedním z charakteristických rysů profesora Vladimíra Kašíka.

Připomínka Kašíkova jubilea chce být především informací pro budoucí historiky novodobého českého dějepiscetví. Je totiž velice dobře myslitelné, že tak jako po dubnu 1969, kdy měl být profesor Vladimír Kašík zapomenut normalizačními dějepisci, může být opomenut i jejich následníky. Neboť byl vyřazen z práce v oboru právě v té vteřině svého života, kdy dosáhl vrcholu odbornosti, a vrátil se na univerzitu v době (1990), kdy své názory na smysl a poslání historie i způsob její výuky na vysoké škole nemohl – téměř sám voják v poli – realizovat. (V některých zahraničních publikacích je V. Kašík zaznamenán také jako učitel Jana Palacha, zdobit se tím však považoval vždy za nedůstojné a nevkusné.)

Vladimír Kašík (narozen 3. května 1925 v Kutné Hoře) patří k historikům, kteří v dějinách především „čuchají člověčinu“ a snaží se pochopit, ocenit nejen „historickou úlohu osobnosti v dějinách“, ale především její

vnitřní problémy i lidský osud, kořeny i motivy jejího jednání. Dokládá to i jeho nejvýznamnější spis, životopis ruského „věčného revolucionáře“ Michaila Bakunina. (*M. A. Bakunin*, Praha 1969.)

Pomíňme, že v tehdejší oficiální a reglementované historiografii byl Bakunin sám o sobě *persona non grata*. V. Kašík nicméně sáhl k tomuto, pro něho svým způsobem „životnímu problému“, i když v době, kdy svou práci začal psát, byla minimální naděje, že spatří světlo světa; mohla vyjít jen díky ideologickému *interregnu* po srpnu 1968. A nejen samotným námětem překročil tehdejší oficiální kvazimarxistické konvence. I metodologicky představuje Bakunina jako živoucí, životnou osobnost, nikoli jako nositele nějaké ideje (lhostejno zda „dobré“ či „špatné“), nýbrž jako člověka s jeho osudem. Zdůvodnění motivů pověstné Bakuninovy *Zpovědi* je – pokud to mohu posoudit – dodnes nepřekonaným vrcholem obsáhlé „bakuninologické“ literatury.

Jistěže nelze říci, že snad V. Kašík objevil metody, jaké nejen naše, ale ani evropské dějepiscetví neznalo. Ve své době však pomáhal prorážet hranice oficiálně tolerované historiografie.

Prostředí, z něhož vyšel, životní zkušenosti i doba, v níž vyrůstal, vedly ho k dějinám novodobým a – spolu s mnoha vrstevníky – přirozeně k filozofii či světovému názoru, který by bylo možné označit jako „marxistic-

ký“, pokud bychom vnímali onen pojem v jeho autentické podobě, obdobně jako se dnes používá v seriózní světové historiografii, filozofii, politologii... Vladimír Kašík, syn ruského legionáře-socialisty a žák profesora Mathesia, měl niterný a zasvěcený vztah k ruské literatuře a pochopení pro mentalitu ruské duše, následně i sympatie k ruské, údajně socialistické revoluci, k Sovětskému svazu.

Je pozoruhodné, a to nejen pro pochopení pouze Kašíkova životního postoje, nýbrž pro velkou část jeho vrstevníků, jak složitě se sociálně vnímaví lidé jeho generace dobírali podstaty sovětského kvazisocialistického systému. V květnu 1945, kdy Kašíkova partyzánská skupina vítala první představitele Rudé armády – osvoboditelky, zjistila, že to jsou orgány NKVD čili sovětské policie. A tito fanatičtí pistolníci všechny partyzány málem „postavili ke zdi“, protože jejich oddíl neměl svého sovětského komisaře, který by garantoval jejich ideologické a politické zaměření. Proto byli pro sovětské orgány apriorně nedůvěryhodní, ba podezřelí. Ale ač to zní neuvěřitelně, tehdy to V. Kašík chápal stejně tak, jako by to mohl pochopit i dnešní historik hodný svého gradu. Kdy, jak a proč Vladimír Kašík poznal, že pro sovětský pseudosocialistický systém nelze mít pochopení, nemohu přesně posoudit. Měly by o tom vydat svědectví jeho memoáry, které by přinejmenším z tohoto hlediska byly jedním z nejvýznamnějších pramenů našich soudobých dějin. Kéž by ho tyto řádky, když marné bylo naléhání jeho žáků a přátel, přiměly k tomu, aby je konečně sepsal.

Vladimír Kašík patřil ke generaci, jejíž část se ztotožnila svého času s idejemi, které lze

obecně (a velmi nepřesně) označit jako marxistické. Když seznal, že systém, v němž žije, nemá s marxismem nic společného, vyvodil důsledky. V roce 1970 byl relegován z univerzity a po podpisu Charty 77 našel zaměstnání doslova pouze v kanálech – jako deratizátor čili hubič potkanů v pražské kanalizaci. V. Kašík svůj osud přijal nejen bez bolestínského nařikání, ale především jako konkrétní, „laboratorní“ příklad, na němž lze studovat „zákony dějin“ i motivace osobních postojů jedince. Můžeme jen litovat, že tyto „poznatky“ (a bez uvozovek by bylo možno říci: životní moudrost) nepublikoval.

Vladimír Kašík působil na své žáky i kolegy silou své osobnosti. Nebyť toho, co se stalo, vznikla by pravděpodobně na oboru dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy „Kašíkova škola“. Snad by pro ni bylo nejcharakterističtější pravidlo, že tím, co mnozí dějepisci předkládají jako vrchol svého bádání, historikova práce nekončí, nýbrž začíná.

Nelze říci, že by si nevážil díla historiků, kteří pracují s makrodaty a seriózně dokládají hypotézy, že mladí lidé se v dospělém věku zpravidla žení a mají děti a ve věku pokročilejším umírají. Pro jeho metodu však nebyla prvořadým pramenem statistika a ve většině případů ani zprávy policejních informátorů, nýbrž především memoáry a dobový tisk... Ani to ovšem není v našem dějepiscetví nic převratného. Uvádím to spíše jen pro připomenutí, že mnohé z toho, co se dnes zdá velkým objevem (například *oral history*), znala už česká historiografie dávno; i kdyby byl V. Kašík jen jejím pouhým pokračovatelem, bylo by toho dosti pro jeho místo v našem dějepiscetví.

Ladislav Niklíček

(9.10.1936–24.6.1995)

Jan Měchýř

Vpravdě na vrcholu tvůrčích sil zahynul 24. června 1995 při srážce vlaků český historik Ladislav Niklíček. Nejen jeho nejbližší, ale i desítky kolegů nesou to jako osobní ztrátu, protože si kouzlem své osobnosti dokázal získat mnoho přátel. Tragická náhoda uzavřela život i dílo. Patří se proto aspoň naznačit, jaké je místo Ladislava Niklíčka v našem dějepisectví.

Vystudoval obor historie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, kde roku 1961 nastoupil jako asistent na katedře dějin dělnického hnutí. Jako syn magistra farmacie ve Skutči byl, jak se tehdy říkalo, maloburžoazního původu. Ve skutečnosti vyrůstal v rodině pokrokařské a komunistické. Odtud jeho socialistické cítění a konsekventně i vstup do komunistické strany ve věku sotva zletilém. Šok dvacátého sjezdu KSSS, odhalení takzvaného kultu Stalinovy osobnosti, fakticky však zločinnosti sovětského systému, znamenaly ovšem jak jeho životní postoj, tak i tvorbu. Přestože zůstával až do konce svých dnů stále socialistou, dokázal se jako jeden z prvních „marxistických“ (komunistických) historiků zbavit iluzí o údajně pokrokové úloze komunistické strany.

V historii novodobého československého dějepisectví bude Ladislav Niklíček nesporně zaznamenán především jako autor článků i knižních publikací o dějinách medicíny.

Mohl (směl) se jim věnovat, když byl roku 1970 relegován z filozofické fakulty a našel útočiště na půdě benevolentnější fakulty lékařské. Také pro jeho novou profesi ho vybavila rodinná tradice. Stal se uznávaným odborníkem a nikoli náhodou byl v roce 1994 zvolen předsedou Československé společnosti pro dějiny věd a techniky. Z jeho prací v tomto oboru připomeňme aspoň slovníkovou příručku *Dějiny medicíny v datech a faktech* a učební text *Dějiny československého lékařství a zdravotnictví v 19. a 20. století*. Nicméně Niklíčkův nejvýznamnější přínos k našemu dějepisectví nalezneme v dějinách dělnického, socialistického, komunistického hnutí.

Už od počátku šedesátých let část historiků komunistického hnutí unikala k odlehlejší problematice, poté co zjistila, že v tomto oboru poznávání *wie es eigentlich gewesen ist* je krajně nežádoucí, a dokonce trestné. Jiní vyhověli oficiálním požadavkům, rezignujíce přitom na dodržení základních principů vědecké práce, o některých dalších principech nemluvě. Ladislav Niklíček zůstal předmětu svého původního zájmu věrný, aniž by se zpronevěřil pravdě již poznané. Vždy se ve svých článcích snažil jít na krajní hranici toho, co ideologická cenzura propouštěla. I relativně značné uvolnění šedesátých let mělo ovšem své limity a nepřekročitelná ta-

bu. Většinou proto nemohl říci celou pravdu, ale – na rozdíl od nejednoho současného českého dějepisce – nikdy nevyslovil vědomou nepravdu.

Niklíčkovou *chef d'oeuvre* je nevelký spis *Dilema československých komunistů ve třicátých letech*, vydaný roku 1968 v posrpnové euforii krajským nakladatelstvím v Pardubicích. Až přijde čas opravdu vědeckého rozboru našeho novodobého dějepisectví, oproštěného i od bezpohlavně delikátního hodnocení na posledním sjezdu historiků, bude vzpomenuť dílko možná jedním z klíčových pro pochopení nedávné československé historiografie. Mimo jiné a vlastně především proto, že je svým způsobem i autoreflexí. A je zde zároveň prakticky předvedena metoda, jejíž základní znaky si podržely svou platnost i v současnosti a již autor uplatnil i ve své poslední studii, uveřejněné v tomto čísle *Soudobých dějin*. Ani jeho novější stati, ani čtvrt století stará brožura nejsou antikomunistickými, věcnou znalostí nepodloženými hanoписы, jakých se po listopadu 1989 vyrojilo nespočet. Niklíček nikdy nepodlehł emocím natolik, aby pustil ze zřetele, že komunistické hnutí je významným faktorem soudobých dějin. Ačkoli se jeho úvahy vyznačují přísnou kritičností a vyznívají někdy krutě ironicky, vždy se snažil fenomén komunistického hnutí především pochopit. A tak je příznačné, že jeho názory nekonvenovaly ani komunistickým editorům v letech šedesátých, ani těm liberálním na počátku let devadesátých.

Budoucí historikograf přirozeně zaznamená, jak je Niklíčkově dilema (zástupně „dilema československých komunistů“) poplatné tehdejší terminologii, ideologii, konvencím... Přál bych si, aby v zájmu opravdu přesného obrazu novodobého dějepisectví – nebudeli jiných pramenů – vzal v potaz aspoň toto moje pamětnické svědectví: ve své době Niklíčkova brožurka představovala maximum možného oproštění se od železného kánonu tehdejšího dějepisectví komunistického hnutí. Zároveň neměla nic společného s dnes převládajícím pojetím, které chápe dějiny KSČ pouze jako dílo agentů Moskvy a Státní bezpečnosti a prezentuje je jen jako anomálii patřící do dějin kriminalistiky. Byl jedním z mála, možná jediným z českých historiků,

kteřý měl všechny předpoklady k tomu, aby každému vnímavému čtenáři, včetně politiků všech směrů, představil historii KSČ ve faktograficky precizní a nezjednodušené perspektivě. Naznačilo to jen několik jeho článků z posledních pěti let. Časové zaneprázdnění a nakonec osudová náhoda připravily naše dějepisectví o pozoruhodné dílo, které zůstalo pouze projektem...

I v tomto až příliš torzovitému pokusu o portrét Ladislava Niklíčka nesmí chybět informace, že byl svého času iniciátorem a organizátorem velice riskantního počínu – fakticky prvního posrpnového „samizdatu“. Vzhledem ke svým obecně známým postojům byl v roce 1968 přizván ke spolupráci v takzvané Kaplanově (formálně Pillerově) komisi, která měla zkoumat nezákonnosti komunistického systému po únoru 1948. Jednotliví členové této komise vypracovali, na základě do té doby přísně tajných pramenů, asi třicet zpráv o různých stránkách komunistického systému. Tyto studie poskytly obraz, který co do své hrůznosti nebyl dodnes překonán. Na sklonku roku 1968 bylo jasné, že musí skončit v nejtajnějším trezoru strany. Tehdy Niklíček spolu s několika přáteli tyto důvěrné zprávy potají z archivu ÚV KSČ vynesl a zařídil jejich rozmnožení v počtu padesáti exemplářů. (Torzo tohoto prvního „samizdatu“ je uloženo a zájemcům k dispozici v knihovně Libri prohibiti na Senovážném náměstí v Praze.)

Nedovedu v tuto chvíli objektivně posoudit, do jaké míry se s odstupem času bude hodnotit jako novum to, čím působil Ladislav Niklíček na své žáky a vrstevníky, ale i na své bývalé učitele. Věcnost, skepse, neemocionálnost, ba ironický nadhled, to bylo příznačné pro jeho zásadní přístup k dějinám i k současnosti. Rozpoznávám jako jeden z prvních českých „marxistických“ historiků, a to nejen citem, nýbrž především z pramenů, že vedení KSČ bylo nejméně ze třetí čtvrtiny sdružením politických gangsterů a bezcharakterních individuí, nevzhližel nicméně s přílišnou sympatií ani k opěvované tradici první republiky a k jejím polobohům, o nostalgickém smutnění za rakousko-uherským mocnářstvím už ani nemluví. Snad je příznačné, že ač nechoval sebemenší osobní sympatie ani k Antoní-

nu Švehlovi, ani ke Klementu Gottwaldovi, oceňoval řádově na stejné úrovni jejich politické mistrovství. Osobnosti politického života, které smetl únor 1948 do emigrace či kriminálů, nepovažoval za opory, garanty demokracie ani za nešťastné oběti komunistického „puče“, nýbrž za nekvalifikované ochotníky na politické scéně. Byl skeptikem i za takzvaného Pražského jara, mimo jiné proto, že registroval politické diletantství jeho protagonistů, a také proto, že díky své vynikající paměti toho věděl o minulosti všech předních obrodářů tolik, že se s nimi nemohl ztotožnit. Nicméně musel po srpnu 1968 odejít z fakulty, ačkoli se vlastně nedopustil významných „obrodných“ zločinů. Jenomže pro osobnosti jeho formátu tehdy na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy nebylo místa.

Ani po hebkém listopadu neměl Ladislav Niklíček ustláno, a vlastně si ani sám nechtěl či nedovedl ustlat na sametu. Příslušná, nikoli příliš transformovaná grémia mu neudělila *gradus docenta ex lege*, jak se tehdy hojně

dělo. Svůj titul musel řádně obhájit – což ovšem vyhovovalo jeho naturelu. Pro pracoviště, kde léta působil v rámci ústavu pro doškolování lékařů, nebyly peníze a zřejmě ani pochopení. Naštěstí ocenily jeho kvality jiné instituce – mimo jiné Akademie věd České republiky i Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, takže ani v tržní ekonomice nemusel skončit tam, kde měl skončit za socialistické normalizace. Podílel se ještě svým tak charakteristickým způsobem na slovníku *Kdo je kdo v našich dějinách*, napsal řadu pozoruhodných drobných článků o novodobých politických dějinách, a zvláště pak o sociálním zákonodárství, ale své největší životní dílo už nemohl dokončit. Nicméně i vzdor tomu patří Ladislavu Niklíčkovi čestné místo v našem novodobém dějepisectví.

Předešlé řádky jsou vlastně pouhým záznamem útržků vzpomínek. Nejsou ani nekrologem, ani uceleným portrétem. Snad však budou aspoň základní informací pro budoucího dějepisce naší novodobé historiografie.

O Václavu Černém v Náchodě

Rudolf Vévoda

V denním tisku i odborných časopisech se během letošního jara objevilo několik zpráv pojednávajících o konferenci, která se pod názvem *Václav Černý – život a dílo* uskutečnila koncem března (23.–25.3.1995) v Náchodě. Pisateli tohoto textu nezbyvá než potvrdit to, na čem se většinou shodli autoři zmíněných článků: že se totiž nepotvrdily počáteční obavy z jednostranně apologetického vyznění konference. Často diskutovaná otázka, zda nejrozmanitější výročí (Václav Černý by se byl letos v březnu dožil devadesáti let) jsou opravdu tou nejvhodnější příležitostí k pořádání různých oslav, mítinků, rokování etc. – a netřeba tu jistě připomínat neblahé zkušenosti z minulé éry – se pak jeví jako mnohem méně vyhocená.

Na přípravě konference se – v návaznosti na podobnou konferenci, která proběhla před dvěma lety na Dobříši – podílelo několik vědeckých pracovišť, s rozhodujícím podílem Ústavu pro českou literaturu AV ČR a osobně jeho ředitele Vladimíra Macury. Šťastnou ruku měli pořadatelé ve volbě místa rokování. Náchodsko je region pro dějiny české literatury nikoli nevýznamný, proslavený působením řady velikánů (od Boženy Němcové a Aloise Jiráska až k Václavu Černému či Josefu Škvoreckému), a přední mužové města Náchoda projeví svou vůli tyto tradice rozvíjet: poskytli pro konferenci reprezentační prostory místního hotelu a na jednání se prů-

běžně objevoval i náchodský starosta. A zmiňují-li se o těchto „lokálních vazbách“, je třeba též připomenout, že součástí konference bylo i slavnostní odhalení pamětní desky profesora Černého v jeho rodišti – obci Česká Čermná. Správně bylo v této souvislosti poznamenáno, že regionální nemusí znamenat totéž co provinciální.

Vzhledem k velkému počtu účastníků a přihlášených referátů probíhalo jednání paralelně ve dvou konferenčních sálech, ovšem s výjimkou prvního dne rokování, který měl poněkud slavnostnější ráz a byl zasvěcen nikoli úzce vědeckým, nýbrž spíše esejisticko-memoárovým vystoupením bývalých Černého žáků, mezi nimiž vynikl neokázalostí a jemným humorem zejména Zdeněk Kirschner. Nebylo proto možné vyslechnout v úplnosti všechny referáty, což bezesporu zvyšuje hodnotu připravovaného sborníku.

Pořadatelům se podařilo přihlášené referáty vhodně rozčlenit do několika tematických celků, a tak byli účastníci konference postupně seznamováni s rozbořem a hodnocením Černého vztahu k české národní identitě v kontextu vyhrcojící se polarity Východ – Západ, s jeho filozofickými a metodologickými východisky, s přínosem profesora Černého pro literárněvědnou komparatistiku, literární teorii a kritiku či s jeho podílem na rozvoji bádání o literatuře středověku a baroka. Za cenné lze označit zejména poznám-

ky Zdeňka Kožmína a Jaroslava Meda o souvislostech myšlení Václava Černého s filozofií existence a – což je málo známé – s personalismem (Medův příspěvek byl publikován v letošním 4. čísle brněnského měsíčníku *Proglas*), Brabcův výklad vztahu V. Černého k T. G. Masarykovi a referát Jiřího Pechara, který se množstvím svých doplňujících diskusních příspěvků stal jedním z neaktivnějších účastníků konference, o roli kritika v českém kulturním životě. Vysokou úroveň měly referáty sinologa Oldřicha Krále a Černého žáků Františka Svejkovského a Jiřího Pistoria přednesené v komparatistické sekci, zmínku si zaslouží i vystoupení italského bohemisty Giuseppa Dierny, věnované vztahu Václava Černého k italské literatuře.

Historikové se dostali ke slovu až během posledního dne konference, a to v sekci nazvané „Politika, ideologie, společnost“. Dlužno ovšem předeslat, že historicko-ideologických témat se dotkly již některé referáty především ze sekce „české identity“: rozruch zde vyvolalo – a nepochybně jej i vyvolat chtělo – zejména vystoupení mladého dánského bohemisty z univerzity v Århusu Petera Buggeho, jehož základní a bohatě dokumentovanou tezí bylo, že Černý svými články publikovanými v *Kritickém měsíčníku* v letech 1945–1948 projevil přílišnou, těžko ospravedlnitelnou vstřícnost nastupující komunistické totalitě. Toto „demytizující“ tvrzení ostře kontrastuje s všeobecně rozšířeným míněním o trvalém a důsledném protikomunistickém smýšlení V. Černého (k tomuto mínění nepochybně přispěl sám Černý autostylizací svých *Pamětí* a naposledy mu dal pregnantní výraz Václav Klaus svým článkem o Černém v *Lidových novinách* z 25. března letošního roku). Buggeho překvapivě znějící tezi však v průběhu konference nikdo zásadně nepochybnil, nebudeme-li za zásadní zpochybnění pokládat pokus včlenit ji do širšího dobového kontextu. Poznání tohoto kontextu pomůže

totiž leccos pochopit, těžko však od něj lze očekávat mravní dispens.

Během vlastního jednání historicko-politologické sekce vzbudilo pozornost vystoupení Mojmíra Grygara, jednoho z Černého bývalých žáků, muže, který – než ho normalizační mráz přiměl k odchodu z Československa – se počátkem padesátých let zle zapletl s kulminujícím stalinismem, čímž si vysloužil několik zavile zlobných invektiv v Černého *Pamětech*. Spíše než avizovanému výkladu vztahu V. Černého k marxismu věnoval Grygar svůj referát pokusu o sebeobhajobu, jež – ač nebyla prosta jistého šarmu – vyvolala v posluchačích spíše rozpaky, jak ukázala následná diskuse. Vedle historika Jana Kuklíka, který referoval o Černého úloze v druhém odboji, pak zaujal zvláště referát Františka Janáčka, zamýšlený jako polemika s Černého kritikou *Reportáže psané na oprátce* Julia Fučíka. Ne třeba snad připomínat, že právě Janáček je editorem posledního – a prvního úplného – vydání *Reportáže*, které připravil pro nakladatelství Torst.

Některé příspěvky, jež na konferenci odezněly, přineslo osmé a deváté číslo literárního čtrnáctideníku *Tvar* (jde o referáty Petera Buggeho, Rudolfa Vévody, Aleše Hamana a Martina C. Putny), jejich souborné vydání v podobě sborníku připravuje Ústav pro českou literaturu.

Jakkoli se organizátorům nepodařilo zcela odvrátit některá hluchá místa (mimořádně nepřipravený, a tudíž nezdařilý byl literární večer pořádaný Obcí spisovatelů pro účastníky rokování i náhodskou veřejnost), konference byla nepochybně přínosná. Řada vynikajících příspěvků jasně ukázala, jak je přinejmenším předčasně mluvit o tom, že proces zaplňování „bílých míst“ v naší kulturní paměti je již u konce. Nemohu v této souvislosti nepochválit některá naše nakladatelství: jen během prvních šesti měsíců letošního roku byly publikovány čtyři edice Černého textů.

Bibliografie

Následující bibliografický přehled zachycuje tematicky sledovanou českou a slovenskou knižní produkci za období od konce roku 1993 do poloviny roku 1995; je doplněn o zahraniční bohemika. Časově navazuje na bibliografii uveřejněnou v časopise Soudobé dějiny, roč. 1, č. 2/3 (1993/1994). Podkladem pro výběr bibliografických záznamů byla databáze knihovny Ústavu pro soudobé dějiny.

Zpracovali Věra Břeňová, Slavěna Rohlíková a Oldřich Tůma.

Schéma:

I. Historiografie

- I.A Obecné problémy historiografie
- I.B Archivy, vědecké společnosti, organizace vědecké práce
- I.C Bibliografie
- I.D Encyklopedická literatura, slovníky, příručky

II. Společenské vědy, publicistika, právo

- II.A Ekonomie
- II.B Filozofie, politologie, publicistika
- II.C Sociologie, demografie
- II.D Právo

III. Prameny

- III.A Projevy, stati
- III.B Dokumenty, fotografie
- III.C Memoáry, deníky, svědectví
- III.D Rozhovory
- III.E Dopisy

IV. Chronologická část

- IV.A 1918–1939
- IV.B 1939–1945
- IV.C 1945–1948
- IV.D 1948–1967
- IV.E 1968–1969
- IV.F 1970–1989
- IV.G 1990–1994
- IV.H Více období
(mimo tituly uvedené pod V.A-G)

V. Tematická část

- V.A Střední a východní Evropa
- V.B Československé a české vztahy se zahraničím
(mimo tituly uvedené pod V.C a D)
- V.C Slovensko, česko-slovenské vztahy
- V.D Česko/československo-německé vztahy
- V.E Židé v Československu
- V.F Osobnosti, biografie
- V.G Kultura, umění, literatura

I. HISTORIOGRAFIE*I.A Obecné problémy historiografie*

DĚJINY 1
Dějiny a paměť - odboj a kolaborace za druhé světové války / Ed. Françoise Mayer, Marie-Elizabeth Ducreux. - Praha : Francouzský ústav pro výzkum ve společenských vědách, 1995. - 94 s. - (Cahiers du CEFRES ; No. 6/1995)
ISBN 80-901759-1-0

JABLONICKÝ, Jozef 2
Glosy o historiografii SNP : Zneužívania a falšovanie dejín SNP / Jozef Jablonický. - 2. vyd. - Bratislava : NVK International, 1994. - 152 s. - (Náš svet ; Zv. 2)
ISBN 80-85727-19-6

KALISTA, Zdeněk 3
Josef Pekař / Zdeněk Kalista ; Ed. pozn. napsal Petr Buriánek. - 1. vyd. - Praha : Torst, 1994. - 352 s.
ISBN 80-85639-19-X

KOSTLÁN, Antonín 4
Druhý sjezd československých historiků 5.-11. října 1947 a jeho místo ve vývoji českého dějepiscetví v letech 1935-1948 / Antonín Kostlán. - Praha : Archiv Akademie věd ČR, 1993. - 313 s. - (Práce z dějin AV ČR). - Ném. souhrn.

SJEZD 5
7. sjezd českých historiků : Praha 24.-26. září 1993. - Praha : Historický ústav, 1994. - 211 s.
ISBN 80-901027-1-9

I.B Archivy, vědecké společnosti, organizace vědecké práce

ČESKÁ 6
Česká akademie věd a umění 1891-1991 : Sborník příspěvků k 100. výročí zahájení činnosti / Uspoř. Jiří Pokorný. - Praha : Historický ústav AV ČR, 1993. - 190 s. - Soub. angl. název.
ISBN 80-85268-29-9

ÚSTAV 7
Ústav pro soudobé dějiny AV ČR : 1990 - 1995 / Přípr. ediční odd. ÚSD. - Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1995. - 65 s.

I.C Bibliografie

BENEŠ, Edvard 8
Soupis publikací / Edvard Beneš. - Praha : Společnost E. Beneše, 1994. - 144 s. - (Knižnice Společnosti E. Beneše ; Sv. 5)
ISBN 80-901-733-2-2

BIBLIOGRAFIE 9
Bibliografie dějin Československa za rok 1990 / Sest. Milada Drašnarová, Jiří Novotný, Alžběta Sedliaková, Vendula Vaňková, Jan Vlk. - Praha : Historický ústav AV ČR, 1994. - 334 s. - (Práce Historického ústavu ČAV. Rada D - Bibliografie ; Sv. 3)
ISBN 80-85268-30-2

BIBLIOGRAFIE 10
Bibliografie historickovlastivědné literatury Západočeského kraje z let 1968-1972 / Zprac. kol. kat. dějepisu PeF v Plzni pod ved. Jana Ryby. - Plzeň : Pedagogická fakulta, 1992. - 127 s.
ISBN 80-85093-13-8

KNOPP, František - MIKA, Jiří - WIENDL, Jan 11
Česká nezávislá literatura v ohlasech : Výběrová bibliografie knih a článků od roku 1990 / František Knopp, Jiří Mika, Jan Wiendl. - Praha : Primus, 1994. - 285 s.
ISBN 80-85625-38-5

KONEČNÁ, Katarína 12
História a súčasnosť rómskej rodiny : Výberová bibliografia / Katarína Konečná. - Košice : Štátna vedecká knižnica, 1994. - 165 s.
ISBN 80-85328-17-8

KUBÍČEK, Jaromír - NÁDVORNÍKOVÁ, Marie 13
Bibliografie k vývoji Moravy a Slezska : Literatura z let 1801-1993 / Jaromír Kubíček, Marie Nádvorníková. - Brno : Muzejní a vlastivědná společnost, 1994. - 403 s. - (Bibliografie a prameny k vývoji Moravy ; Sv. 24)
ISBN 80-85048-56-6

MASARYK, Tomáš Garrigue 14
T. G. Masaryk : Bibliografie k životu a dílu. Díl 1, Knižní a jiné samostatně publikované práce TGM (1876-1991). Díl 2, Knižní a jiné samostatně publikované práce o životě a díle TGM / Ed. O. Vochoč, Z. Pechalová. - 1. vyd. - Praha : Národní knihovna, 1992-1994. - 1 : 112 s. ; 2 : 255 s.
ISBN 80-7007-029-3

PECKA, Jindřich 15
Odsun sovětských vojsk z Československa 1989-1991 : Bibliografie / Jindřich Pecka. - Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993. - 49 s. - (Pobyt sovětských vojsk na území Československa 1968-1991 : Materiály, studie, dokumenty ; Č. 1)

VLK, Jan - VAŇKOVÁ, Vendula - NOVOTNÝ, Jiří 16
 Minulost a dějiny v českém a slovenském samizdatu 1970-1989 : Bibliografie / Jan Vlk, Vendula Vaňková, Jiří Novotný ; k vyd. přípr. Milan Drápala. - 1. vyd. - Brno : Doplněk, 1993. - 227 s. - Název a obsah též angl.
 ISBN 80-85765-24-1

ZAHRAŇIČNÍ 17
 Zahraňiční bohemika 1990. Část 1-2. - Praha : Národní knihovna, 1992-1993. - 1 : 216 s. ; 2 : 350 s. - (Bibliografický katalog ČSFR)

I.D Encyklopedická literatura, slovníky, příručky

BIOGRAFICKÝ 18
 Biografický slovník Slezska a severní Moravy. Seš. 1-2 / Věd. red. Milan Myška. - 1. vyd. - Opava : Optys, 1993-1994. - 1 : 111 s. ; 2 : 143 s.

CHURÁŇ, Milan 19
 Kdo byl kdo v našich dějinách ve 20. století / Milan Churáň [aj.]. - 1. vyd. - Praha : Libri, 1994. - 684 s.
 ISBN 80-901579-5-5

PERSTICKÁ, Dagmar 20
 Osobnosti : Nositelé Řádu Tomáše Garrigue Masaryka 1991 a 1992 / Dagmar Perstická. - Brno : Státní vědecká knihovna, 1993. - 435 s.
 ISBN 80-7051-067-6

TOMEŠ, Josef 21
 Slovník k politickým dějinám Československa 1918-1992 / Josef Tomeš ; Předmluva Robert Kvaček. - Praha : J. Budka, 1994. - 280 s. - (Slovník ; Sv. 2)
 ISBN 80-901549-2-1

VYKOUPIIL, Libor 22
 Slovník českých dějin / Libor Vykoupil. - Brno : Georgetown, 1994. - 427 s. - (Co nás spojuje ; Sv. 2)
 ISBN 80-901604-1-7

II. SPOLEČENSKÉ VĚDY, PUBLICISTIKA, PRÁVO

II.A Ekonomie

DYBA, Karel 23
 O hospodářském optimismu a realismu / Karel Dyba. - Praha : APP Group, 1994. - 97 s. : fotogr. - (Ekonomické perspektivy České republiky ; Sv. 2)

TKÁČ, Marián 24
 Národ bez peňazí / Marián Tkáč. - 1. vyd. - Bratislava : Bradlo, 1992. - 146 s.
 ISBN 80-7127-046-6

TRANSFORMACE 25
 Transformace nevýrobní sféry : Sborník referátů z celostátního semináře konaného v Praze dne 13. června 1994. - Praha : Zopy, 1994. - 64 s. : fotogr.

II.B Filozofie, politologie, publicistika

ARENDOVÁ, Hannah 26
 Krize kultury : Čtyři cvičení v politickém myšlení / Hannah Arendtová ; Doslov Martin Palouš. - 1. vyd. - Praha : Mladá fronta, 1994. - 157 s. - (Váhy ; Sv. 11)
 ISBN 80-204-0424-4

AUGUSTÍN, Milan 27
 Hľadanie súvislostí / Milan Augustín. - 1. vyd. - Bratislava : Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, 1995. - 199 s.
 ISBN 80-88735-19-X

BALLESTREM, Karl - OTTMAN, Henning 28
 Politická filosofie 20. století / Karl Ballestrem, Henning Ottman. - 1. vyd. - Praha : ISE, 1993. - 302 s. - (OIKUMENÉ)
 ISBN 80-85241-52-8

BENEŠ, Edvard 29
 Světová válka a naše revoluce : Výbor z díla / Edvard Beneš ; Přípr. Věra Olivová. - Praha : Společnost E. Beneše, 1994. - 118 s. - (Knížnice Společnosti E. Beneše ; Sv. 4)

COUDENHOVE-KALERGI, Richard N. 30
 Pan-Evropa / Richard N. Coudenhove-Kalergi ; Předmluva Rudolf Kučera ; doslov Martin Posselt. - 2. vyd. - Praha : Panevropa, 1993. - 130 s.
 ISBN 80-900034-7-8

ČERNÝ, Václav 31
 Skutečnost svoboda / Václav Černý ; Uspoř., k vyd. přípr., glosy k dokumentům a ed. pozn. Jan Šulc, Jaroslav Kabíček. - 1. vyd. - Praha : Český spisovatel, 1995. - 465 s.
 ISBN 80-202-0529-2

ČERNÝ, Václav 32
 V zúženém prostoru : Publicistika z let 1957-1981 / Václav Černý ; Vybr. a uspoř. Jan Šulc. - 1. vyd. - Praha : Mladá fronta, 1994. - 388 s. - (Souvislosti ; Sv. 2)
 ISBN 80-204-0468-6

DVA 33
 Dva roky politickej slobody - ex post. - 1. vyd. - Bratislava : Nadácia RaPaMaN, 1993. - 153 s.
 ISBN 80-901150-1-2

- DVOŘÁK, František 34
Bilancování naší první kapitalistické pětiletky / František Dvořák. - Praha : Alternativy, 1995. - 64 s. - (Bylo nebylo ; 2/1995)
- DVOŘÁK, František - RAVIK, Slavomír - 35
TERYNGEL, Jiří
Žaloba aneb bílá kniha k pátému výročí 17. listopadu 1989 / František Dvořák, Slavomír Ravik, Jiří Teryngel. - 1. vyd. - Praha : Periskop, 1994. - 182 s.
ISBN 80-901746-2-0
- DVOŘÁKOVÁ, Vladimíra - KUNC, Jiří 36
O přechodech k demokracii / Vladimíra Dvořáková, Jiří Kunc. - 1. vyd. - Praha : Sociologické nakladatelství, 1994. - 156 s. - (Studie ; Sv. 6)
ISBN 80-901424-8-6
- EVROPSKÉ 37
Evropské hodnoty demokracie a výchovy po zkušenostech s komunistickou totalitou : Sborník referátů, diskusních příspěvků, závěrečného prohlášení a usnesení z konference a záznam celého jejího průběhu : Praha, 12.-14.9.1994. - Praha : Eva, 1994. - 126 s.
- HABSBURG, Otto von 38
Úvahy o Evropě / Otto von Habsburg ; předmluva Rudolf Kučera ; doslov Milan M. Buben. - 1. vyd. - Praha : Panevropa, 1993. - 137 s.
ISBN 80-900034-6-X
- HALÍK, Tomáš 39
Víra a kultura : Pokoncilní vývoj českého katolicismu v reflexi časopisu Studie / Tomáš Halík ; Předmluva Karel Skalický ; Doslov Karel Vrána. - 1. vyd. - Praha : Zvon, 1995. - 207 s. - Něm. souhrn.
ISBN 80-7113-117-2
- HANÁK, Jiří 40
Jiří Hanák ve sloupcích. 1, Polistopadová historie. 2, Co to je, když se řekne / Jiří Hanák ; Předmluva Jaroslav Veis ; Il. Miroslav Kemel. - 1. vyd. - Praha : Praktik, 1994. - 1 : 150 s. ; 2 : 104 s.
- HAYEK, Friedrich August 41
Osudová domýšlivost : Omyly socialismu / Friedrich August Hayek. - 1. vyd. - Praha : Sociologické nakladatelství, 1995. - 200 s. - (Studie ; Sv. 8)
ISBN 80-85850-05-2
- HOFBAUER, Roman 42
Slovom a písmom : Články a prejavy 1989-1994 / Roman Hofbauer. - Bratislava : JUGA, 1994. - 275 s.
ISBN 80-85506-29-7
- JAK 43
Jak dále? : Česká občanská společnost : Materiály z kolokvia „Za občanskou společnost, demokracii a humanismus“, Tyršův dům - 30. září 1993 / Úvodní pozn. Jiří Štěpanovský ; Úvodní slovo Jakub Čermín. - Praha : Český svaz bojovníků za svobodu, 1993. - 55 s.
- JIČÍNSKÝ, Zdeněk 44
Problémy československé politiky : Stati z let 1968-1992 / Zdeněk Jičínský. - Praha : Nadas-AFGH, 1993. - 159 s.
ISBN 80-7030-189-9
- KALANDRA, Závěš 45
Intelektuál a revoluce / Závěš Kalandra ; Uspoř., k vyd. přípr., ed. pozn., rejstřík zprac. a doslov naps. Jiří Brabec. - 1. vyd. - Praha : Český spisovatel, 1994. - 415 s.
ISBN 80-202-0474-1
- KOHÁK, Erazim 46
Člověk, dobro a zlo : O smyslu života v zrcadle dějin : Kapitoly z dějin morální filosofie / Erazim Kohák. - 1. vyd. - Praha : Ježek, 1993. - 271 s. - (Filosofické texty. Velká řada ; Sv. 1)
ISBN 80-901625-3-3
- KOHÁK, Erazim 47
Jan Patočka : Filosofický životopis / Erazim Kohák. - 1. vyd. - Jinočany : H & H, 1993. - 185 s.
ISBN 80-85787-21-0
- KONEC 48
Konec dějin či zánik kultury? - 1. vyd. - Praha : Prago Media, 1994. - 111 s., il. - Něm. resumé.
ISBN 80-901533-1-3
- KOREC, Ján Chryzostom 49
S úctou voči dejinám : Poznámky k hodnotám dejín / Ján Chryzostom Korec. - Bratislava : Lúč, 1993. - 166 s.
ISBN 80-7114-097-X
- LEŠKO, Marián 50
Eudia a ľudkovia z politickej elity / Marián Leško ; nakreslil Boris Kusenda. - 1. vyd. - Bratislava : Perex, 1993. - 196 s.
ISBN 80-900503-4-4
- LEŠKO, Marián 51
Slovenské tango z roku jeden : Dôverná správa o politike a politikoch : Resumé mesiacov a dní '93 / Marián Leško. - Bratislava : Perex, 1993. - 48 s. : fotogr.
ISBN 80-900503-8-7
- LIBERALISMUS 52
Liberalismus konce 20. století : Sborník z konference, Praha 3.-4. dubna 1992 / Předmluva Jaromír Žegklitz. - Praha : Občanský institut, 1994. - 149 s. : fotogr.
ISBN 80-900190-9-9

- LIDSKÁ 53
Lidská práva, ženy a společnost / uspoř. Hana Havelková. - 1. vyd. - Praha : Evropské středisko UNESCO, 1992. - 96 s. - (Člověk a jeho práva ; Sv. 1)
ISBN 80-901221-0-8
- LIŠKA, Jiří 54
Labyrint světa a historie : Dvě knihy o demokracii / Jiří Liška. - 1. vyd. - Praha : Prostor, 1994. - 66 s.
ISBN 80-8519007-09
- MALÝ, Pavel 55
Věk ideologií : Kolaboranti - realita i fantazie / Pavel Malý. - 1. vyd. - Praha : vl. n., 1995. - 104 s.
- MERTL, Věroslav 56
Kruhy pod očima : Deníky, eseje 1950-1993 / Věroslav Mertl. - 1. vyd. - Třebíč : Arca JiMfa, 1995. - 317 s.
ISBN 80-85766-48-5
- MINÁČ, Vladimír 57
Hovory M / Vladimír Mináč ; Predslov Pavol Števec. - 1. vyd. - Bratislava : Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, 1994. - 248 s.
ISBN 80-88735-08-4
- MINÁČ, Vladimír 58
Návraty k prevratu / Vladimír Mináč. - Bratislava : NVK International, 1993. - 156 s. : fotogr. - (Náš svet ; Zv. 1)
ISBN 80-85727-08-0
- MINÁČ, Vladimír 59
Odkiaľ a kam, Slováci? / Vladimír Mináč. - 1. vyd. - Bratislava : Remedium, 1993. - 237 s.
ISBN 80-85352-15-X
- MOJŠ, Ferdinand 60
Slovensko pôjde do neba : Od naivity k realite / Ferdinand Mojš. - 1. vyd. - S.l.n., 1992. - 188 s.
ISBN 80-900434-9-6
- NÁBOŽENSTVÍ 61
Náboženství v českém myšlení ; První polovina 20. století : Sborník příspěvků z konference, Brno, 14.-15. října 1992 / Editoři Jiří Gabriel, Jiří Svoboda. - Brno : Ústav etiky a religionistiky FF MU, 1993. - 161 s.
- NAHODIL, Otakar 62
Totalitní hodnocení totality / Otakar Nahodil. - Praha : s.n., 1995. - 24 s.
- NÁSILÍ 63
Násilí / Ved. red. Fedor Gál. - 1. vyd. - Praha : Egem, 1994. - 143 s.
ISBN 80-85395-41-X
- NOVÝ, Lubomír 64
Filosof T. G. Masaryk : Problémové skici / Lubomír Nový. - 1. vyd. - Brno : Doplněk, 1994. - 156 s.
ISBN 80-85765-35-7
- ORT, Alexandr 65
Česká republika v měnící se Evropě : Sborník statí / Alexandr Ort. - 1. vyd. - Praha : Středisko mezinárodních studií Jana Masaryka, 1993. - 178 s.
ISBN 80-7079-447-X
- ORTEGA Y GASSET, José 66
Vzpouira davů / José Ortega y Gasset ; Upravil a úv. studii napsal Milan Vaňa. - 1. vyd. - Praha : Naše vojsko, 1993. - 158 s.
ISBN 80-206-0072-8
- PATOČKA, Jan 67
Tělo, společenství, jazyk, svět : Ze záznamů přednášek proslouvených ve školním roce 1968-69 na Filosofické fakultě UK / Jan Patočka ; Sest. Jiří Polívka. - 1. vyd. - Praha : ISE, 1995. - 203 s.
ISBN 80-85241-90-0
- PAVLOVSKÝ, Petr 68
Choďte vpravo! : Výběr článků z let 1990-1992 / Petr Pavlovský. - 1. vyd. - Praha : H & H, 1992. - 94 s.
ISBN 80-85467-05-4
- PEROUTKA, Ferdinand 69
Polemiky Ferdinanda Peroutky : Polemické stati z let 1924-1948 / Ferdinand Peroutka ; Vybr. a spoj. textem opatř. Vítězslav Houška. - 1. vyd. - Praha : Český spisovatel, 1995. - 226 s.
ISBN 80-202-0559-4
- PFAFF, Ivan 70
O perspektivu lidského společenství : Politické myšlení Karla Čapka / Ivan Pfař. - Praha : Artforum, 1994. - 175 s. : fotogr.
ISBN 80-85271-09-5
- PITTER, Přemysl 71
Duchovní revoluce v srdci Evropy : Pohled do dějin českého národa / Přemysl Pitter. - 2. vyd. - Praha : Kalich, 1995. - 131 s. : obr. - Vydáno k 100. výročí narození Přemysla Pittra.
ISBN 80-7017-840-X
- PODZEMNÍ 72
Podzemní univerzita : Vznik a organizace brněnských bytových přednášek a seminářů (1984-89) : Přednášky z filosofie a politikologie / Přednášky David J. Levy, John Keane, David Regan, Francis Dunlop ; Úvodní studie Petr Oslzlý. - 1. vyd. - Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 1993. - 229 s. - (Knižnice revue Proglas. Politologická řada)

- PROCHÁZKA, Jaromír 73
Jaká Evropa? : Co zbylo z Evropy / Jaromír Procházka. - 1. vyd. - Brno : Doplněk, 1993. - 137 s. - (Kurs světových dějin; 1945-1989)
ISBN 80-901102-8-2
- RAVIK, Slavomír 74
Bylo nebylo v listopadu 1993 / Slavomír Ravik. - Praha : Alternativy, 1993. - 64 s.
ISBN 80-901656-0-5
- RAVIK, Slavomír 75
Bylo nebylo v prosinci 1993 / Slavomír Ravik. - Praha : Alternativy, 1994. - 64 s.
ISBN 80-901656-3-X
- RAVIK, Slavomír 76
Chaos nebo bordel / Slavomír Ravik. - Praha : Alternativy, 1994. - 63 s. - (Bylo nebylo ; únor/94)
ISBN 80-901656-5-6
- RAVIK, Slavomír 77
Je to ve hvězdách / Slavomír Ravik. - Praha : Alternativy, 1994. - 64 s. - (Bylo nebylo ; leden/94)
ISBN 80-901656-4-8
- RAVIK, Slavomír 78
Na hradby Jericha / Slavomír Ravik. - Praha : Alternativy, 1994. - 64 s. - (Bylo nebylo ; říjen/94)
- RAVIK, Slavomír 79
Nevidím a jedu / Slavomír Ravik. - Praha : Alternativy, 1994. - 64 s. - (Bylo nebylo ; duben/94)
ISBN 80-901656-7-2
- RAVIK, Slavomír 80
Průjem vlády / Slavomír Ravik. - Praha : Alternativy, 1994. - 64 s. - (Bylo nebylo ; září/94)
ISBN 80-85907-02-X
- RAVIK, Slavomír 81
Průšvih po česku / Slavomír Ravik. - Praha : Alternativy, 1994. - 64 s. - (Bylo nebylo ; červen/94)
ISBN 80-901656-9-9
- RAVIK, Slavomír 82
Už jsme tady / Slavomír Ravik. - Praha : Alternativy, 1994. - 64 s. - (Bylo nebylo ; březen/94)
ISBN 80-901656-6-4
- RAVIK, Slavomír 83
Vrták roku / Slavomír Ravik. - Praha : Alternativy, 1994. - 64 s. - (Bylo nebylo ; červenec a srpen/94)
ISBN 80-85907-00-3
- RAVIK, Slavomír 84
Zlatý píst / Slavomír Ravik. - Praha : Alternativy, 1994. - 64 s. - (Bylo nebylo ; květen/94)
ISBN 80-901656-8-0
- SLEZÁKOVÁ, Marta 85
Humbug / Marta Slezáková. - Bratislava : NVK International, 1995. - 171 s.
ISBN 80-85727-31-5
- SPOR 86
Spor o smysl českých dějin 1895-1938 / Uspoř. Miloš Havelka. - 1. vyd. - Praha : Torst, 1995. - 867 s.
ISBN 80-85639-41-6
- ŠVIDROŇ, Ján 87
Ostrým perom alebo Roky 1990-1993 bez krivej optiky / Ján Švidroň ; Úvod Ján Jankovič. - Bratislava : Juga, 1993. - 92 s.
ISBN 8085506-37-8
- TIGRID, Pavel 88
Jak to šlo : Komentáře k událostem 1992-1993 / Pavel Tigrid. - Praha : Lidové noviny, 1993. - 184 s.
ISBN 80-7106-057-7
- TOMÁŠEK, Ladislav - SEDLIAK, Július 89
Obnova demokratickej spoločnosti / Ladislav Tomášek, Július Sedliak. - 1. vyd. - Bratislava : Veda, 1994. - 118 s.
ISBN 80-224-0118-8
- ŽIAK, Miloš 90
Pád komunizmu na Slovensku a najmä čo sa dialo potom / Miloš Žiak. - S.l. : Vl. n., 1994. - 173 s.
ISBN 80-967154-9-6
- Viz též: 95, 96
- II.C Sociologie, demografie*
- AKTUÁLNE 91
Aktuálne problémy Česko-Slovenska : Január 1992 : Závěrečná správa zo sociologického prieskumu / Aut. tím Zora Bútorová, Ivan Dianiška, Mario Dobrovodský [aj.]. - Bratislava : Centrum pre sociálnu analýzu, 1992. - Přeřuš. str.
- AKTUÁLNE 92
Aktuálne problémy Slovenska : máj 1994 : Správa zo sociologického výskumu / Ved. projektu Zora Bútorová. - Bratislava : Focus, 1994. - 139 s. : příl.
- AKTUÁLNE 93
Aktuálne problémy Slovenska po rozpade ČSFR : marec 1993 : Správa zo sociologického výskumu / Ved. projektu Zora Bútorová. - Bratislava : Focus, 1993. - Přeřuš. str. - Angl. souhrn.

- AKTUÁLNE** 94
Aktuálne problémy Slovenska po rozpade ČSFR : október 1993 : Správa zo sociologického výskumu / Ved. projektu Zora Bútorová. - Bratislava : Focus, 1993. - Pferuš. str. - Angl. souhrn.
- JODL, Miroslav** 95
Teorie elity a problém elity : Příspěvek k dějinám a problematice politické sociologie / Miroslav Jodl ; Doslov Emanuel Pecka. - 2. vyd. - Praha : Victoria Publ., 1994. - 156 s.
ISBN 80-85605-94-5
- JODL, Miroslav - PECKA, Emanuel** 96
Teorie elity / Miroslav Jodl, Emanuel Pecka. - 1. vyd. - Praha : Vysoká škola ekonomická, 1994. - 189 s.
ISBN 80-7079-352-X
- KOSTELECKÝ, Tomáš** 97
Regionální diferenciace sociálních problémů v České republice / Tomáš Kostecký. - Praha : Sociologický ústav AV ČR, 1994. - 107 s.
ISBN 80-901674-3-8
- KUČERA, Milan** 98
Populace České republiky 1918-1991 / Milan Kučera. - Praha : Česká demografická společnost, 1994. - 197 s.
ISBN 80-901674-7-0
- MACHONIN, Pavel** 99
Sociální struktura Československa v předvečer Pražského jara 1968 / Pavel Machonin. - 1. vyd. - Praha : Karolinum, 1992. - 116 s. - Angl. souhrn.
ISBN 80-7066-549-1
- SYSTEM** 100
Systém hŕdnŕ v podmienkach vlastného demokratického štátu : Rodina - škola - masmédiá : Sympóziu, Bratislava 7.-8.10.1993. - Bratislava : Spoločnosť slovenskej inteligencie Korene, 1993. - 166 s.
ISBN 80-88750-01-6
- VEČEŘA, Miloš** 101
Sociální stát : Východiska a přístupy / Miloš Večeřa. - 1. vyd. - Praha : Sociologické nakladatelství, 1993. - 103 s. - (Studijní texty ; Sv. 4)
ISBN 80-901424-6-X
- ZICH, František - HOUŽVIČKA, Václav** 102
Přeshraniční souvislosti sociálních změn v oblasti české části eurregionu Chebsko / František Zich, Václav Houžvička. - Praha : Sociologický ústav AV ČR, 1993. - 37 s.
ISBN 80-901674-1-1
- Viz též: 41, 313*
- II.D Právo**
- GERLOCH, Aleš - HŘEBEJK, Jiří** 103
ZOUBEK, Vladimír
Ústavní systém České republiky : Základy českého ústavního práva / Aleš Gerloch, Jiří Hřebek, Vladimír Zoubeck. - Praha : Prospektrum, 1994. - 240 s.
ISBN 80-85431-85-8
- MAREČKOVÁ, Marie** 104
K postavení Moravy v rámci českého státu / Marie Marečková. - 1. vyd. - Brno : Masarykova univerzita, 1993. - 17 s. - (Právnícké sešity ; č. 72)
ISBN 80-210-0795-8
- PAVLÍČEK, Václav - HŘEBEJK, Jiří** 105
Ústava a ústavní řád České republiky. Sv. 1, Ústava České republiky : Text. Důvodová zpráva. Komentář. Literatura. Judikatura. Prováděcí zákony / Václav Pavlíček, Jiří Hřebek. - Praha : Linde, 1994. - 501 s.
ISBN 80-85647-38-9
- POLÍVKOVÁ, Zdenka** 106
Prezident v posttotalitním státě / Zdenka Polívková. - 1. vyd. - Praha : Vyšehrad, 1994. - 80 s. - Něm., angl. a franc. souhrn.
ISBN 80-85305-27-5
- SUCHÁNEK, Jaroslav** 107
Transformace družstev. 1 / Jaroslav Suchánek. - 1. vyd. - S. l. : Čechos, 1992. - 32 s.

III. PRAMENY

III.A Projevy, stati

- BENEŠ, Edvard** 108
Odsun Němců : Výbor z paměti a projevů doplněný edičními přílohami / Edvard Beneš ; K vyd. přípr. Věra Olivová. - 1. vyd. - Praha : Společnost E. Beneše, 1995. - 103 s. - (Knižnice Společnosti E. Beneše ; Sv. 8)
ISBN 80-901733-4-9
- HAVEL, Václav** 109
'94 / Václav Havel. - 1. vyd. - Praha : Paseka, 1995. - 223 s. : fotogr.
ISBN 80-7185-000-4
- HAVEL, Václav - KLAUS, Václav - UHDE, Milan** 110
Pocta Edvardu Benešovi 1994 / Václav Havel, Václav Klaus, Milan Uhde ; K vyd. přípr. Věra Olivová. - Praha : Společnost E. Beneše, 1994. - 28 s. - (Knižnice Společnosti E. Beneše ; Sv. 7)
ISBN 80-901733-3-0

- HAVEL, Václav 111
Václav Havel 1992 & 1993 / Il. Karel Haloun ;
Fotogr. Jaroslav Prokop [aj.]. - 1. vyd. - Praha ;
Litomyšl : Paseka, 1994. - 207 s. : fotogr., obr.
ISBN 80-85192-72-1
- KLAUS, Václav 112
Česká cesta / Václav Klaus ; Il. Vladimír Jiránek.
- Praha : Profile, 1994. - 173 s.
ISBN 80-901609-9-9
- MASARYK, Tomáš Garrigue 113
Cesta demokracie. 3, Projevy - články - rozhovory :
1924-1928 / Tomáš Garrigue Masaryk. - 1. vyd. -
Praha : Ústav T. G. Masaryka, 1994. - 419 s. -
(Spisy TGM ; Sv. 35)
ISBN 80-901478-4-4
- PEROUTKA, Ferdinand 114
Úděl svobody : Výbor z rozhlasových projevů
1951-1977 / Ferdinand Peroutka. - 1. vyd. -
Praha : Academia, 1995. - 131 s.
ISBN 80-200-0514-5
- PŘÍPRAVA 115
Příprava přidružených zemí střední a východní
Evropy na začlenění do vnitřního trhu Unie :
Bílá kniha. - 1. vyd. - Praha : Delegace Evropské
komise v ČR, 1995. - 32 s.
ISBN 80-85864-12-6
- SCHENKOVÁ, Blažena 116
Boli sme pri tom a pojdeme ďalej ... : Osobnosti
prvej slovenskej reprezentácie - svedectvo našej
svojbytnosti / Blažena Schenková. - 1. vyd. -
Bratislava : Schenk, 1994. - 57 s. : fotogr.
ISBN 80-85312-00-X
- III.B Dokumenty, fotografie*
- BELDA, Josef - BENČÍK, Antonín - 117
PECKA, Jindřich
Dislokace sovětských vojsk v Československu
1968-1969 : Dokumenty / Josef Belda, Antonín
Benčík, Jindřich Pecka. - Praha : Ústav pro
soudobé dějiny AV ČR, 1994. - 103 s. - (Pobyt
sovětských vojsk na území Československa
1968-1991 : Materiály, studie, dokumenty ;
Č. 6)
- BELDA, Josef - BENČÍK, Antonín - 118
PECKA, Jindřich
Polsko a vojenská intervence v Československu
1968 / Josef Belda, Antonín Benčík, Jindřich
Pecka. - Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV
ČR, 1994. - 47 s. - (Pobyt sovětských vojsk na
území Československa 1968-1991 : Materiály,
studie, dokumenty ; Č. 5)
- BENČÍK, Antonín - PECKA, Jindřich 119
Maďarská účast v srpnové intervenci 1968 /
Antonín Benčík, Jindřich Pecka. - Praha : Ústav
pro soudobé dějiny AV ČR, 1994. - 44 s. - (Pobyt
sovětských vojsk na území Československa
1968-1991 : Materiály, studie, dokumenty ;
Č. 4)
- BRIXI, Jiří 120
Přehled zákonodárné činnosti Poslanecké sně-
movny Parlamentu České republiky v srpnu-
prosinci 1994 / Jiří Brixí. - Praha : Parlamentní
knihovna Poslanecké sněmovny Parlamentu
ČR, 1994. - 27 s. - Seznam zákonů vzniklých za
uvedené období činnosti Poslanecké sněmovny.
- BULÍNOVÁ, Marie - JANIŠOVÁ, Milena - 121
KAPLAN, Karel
Církevní komise ÚV KSČ 1949-1951 : Edice
dokumentů. 1, „Církevní šestka“. Duben 1949 -
březen 1950 / Marie Bulínová, Milena Janišová,
Karel Kaplan. - Brno : Doplněk, 1994. - 505 s.
ISBN 80-85270-29-3
- DOKUMENTY 122
Dokumenty k zahraničnej politike Slovenskej
republiky. 1/1-1/2 / Ved. red. Peter Holásek. -
Bratislava : Obzor, 1993-1994. - 1/1: 160 s. ;
1/2: 52 s.
- FÁBRY, Zoltán - PEÉRY, Rezso - 123
SZALATNAI, Rezso
Obžalovaný prehovori : Dokumenty z dejín Ma-
ďarov v Československu / Zoltán Fábry, Rezso
Peéry, Rezso Szalatnai. - Bratislava : Kalligram,
1994. - 236 s. - (Domino - Libertas et civitas)
ISBN 80-7149-040-7
- HELEŠICOVÁ, Věra - MALÁ, Irena 124
Týdenní hlášení prezidia zemské správy politic-
ké v Praze, zemské správy politické v Brně a ze-
mské vlády slezské v Opavě o politických
a hospodářských bojích dělnictva českých zemí
v roce 1923 / Věra Helešicová, Irena Malá. -
1. vyd. - Praha : Státní ústřední archiv, 1993. -
350 s.
ISBN 80-85475-08-1
- HLEDÁNÍ 125
Hledání naděje 1978-1987 : Výběr z ineditních
sborníků / Výběr textů Bohumil Doležal, Miloš
Hübner, Emanuel Mandler [aj.]. - Praha : Max-
dorf, 1993. - 259 s. - (Historia Nova ; Sv. 1)
ISBN 80-85800-08-X
- HLUŠIČKOVÁ, Růžena - CÍSAŘOVSKÁ, 126
Blanka
Hnutí za občanskou svobodu 1988-1989 : Sbor-
ník dokumentů / Růžena Hlušičková, Blanka
Císařovská. - Brno : Maxdorf, 1994. - 281 s. -
(Historia Nova ; Sv. 4)
ISBN 80-85800-15-2

- HOFFMANN, Gabriel - HOFFMANN, Ladislav 127
 Katolická církev a tragédia slovenských židov v dokumentoch / Gabriel Hoffmann, Ladislav Hoffmann. - Partizánske : G-print, 1994. - 232 s.
 ISBN 80-85587-03-3
- HUBENÁK, Ladislav 128
 Riešenie židovskej otázky na Slovensku 1939-1945 : Dokumenty. Časť 1-3 / Ladislav Hubenák. - 1. vyd. - Bratislava : Oddelenie židovskej kultúry, 1994. - 1: 228 s. ; 2: 178 s. ; 3: 242 s. - (Judaica Slovaca ; Zv. 11, 14, 15)
 ISBN 80-85753-35-9
- JANIŠOVÁ, Milena - KAPLAN, Karel 129
 Katolická cirkev a pozemková reforma 1945-1948 : Dokumentace / Milena Janišová, Karel Kaplan. - Brno : Doplněk, 1995. - 499 s.
 ISBN 80-85270-39-0
- KAPLAN, Karel 130
 K politickým procesům v Československu 1948-1954 : Dokumentace komise ÚV KSČ pro rehabilitaci 1968 / Karel Kaplan. - Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994. - 214 s. - (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny ; Sv. 15). - Angl. souhrn.
 ISBN 80-85270-28-5
- KAPLAN, Karel - VÁCHOVÁ, Jana 131
 Letáky 1948 : Dokumenty / Karel Kaplan, Jana Váchová. - Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994. - 177 s. : příl. - (Dokumenty o perzekuci a odporu ; Sv. 9)
- KAPLAN, Karel - VÁCHOVÁ, Jana 132
 Letáky 1949 : Dokumenty / Karel Kaplan, Jana Váchová. - Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994. - 119 s. : příl. - (Dokumenty o perzekuci a odporu ; Sv. 11)
- MACHATKOVÁ, Raisa 133
 Z protokolů schůzí 7. československé vlády (2. Švehlovy) : 9.12.1925 - 18.3.1926 : Edice vybraných pasáží / Raisa Machatková. - Praha : Státní ústřední archiv, 1993. - 60 s. - (Edice dokumentů z fondů Státního ústředního archivu)
- MACHATKOVÁ, Raisa 134
 Z protokolů schůzí 8. československé vlády (2. Černého) : 19.3.1926 - 12.10.1926 : Edice vybraných pasáží / Raisa Machatková. - 1. vyd. - Praha : Státní ústřední archiv, 1994. - 42 s. - (Edice dokumentů z fondů Státního ústředního archivu)
 ISBN 80-85475-12-X
- MACHATKOVÁ, Raisa - KUTOVÁ, Julie - GREGOROVICHOVÁ, Eva 135
 Katalogy a rejstříky k protokolům schůzí vlád z fondu Předsednictvo ministerské rady : 7. československá vláda (2. Švehlova) : 9.12.1925 - 18.3.1926 / Raisa Machatková, Julie Kutová, Eva Gregorovičová. - Praha : Státní ústřední archiv, 1993. - 69 s. - (Inventáře a katalogy fondů Státního ústředního archivu)
- MEZINÁRODNÍ 136
 Mezinárodní smlouvy mezi Českou republikou a Slovenskou republikou. - 1. vyd. - [Praha] : Codex Bohemia, 1995. - 335 s.
 ISBN 80-901683-3-7
- MILOTOVÁ, Jaroslava 137
 Katalogy a rejstříky k protokolům schůzí vlád z fondu Předsednictvo ministerské rady : 8. československá vláda (2. Černého) : 19.3.1926 - 12.10.1926 / Jaroslava Milotová. - 1. vyd. - Praha : Státní ústřední archiv, 1994. - 93 s. - (Inventáře a katalogy fondů Státního ústředního archivu)
 ISBN 80-85475-11-1
- MUSILOVÁ, Dana 138
 Měnová reforma 1953 a její sociální důsledky : Studie a dokumenty / Dana Musilová. - Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994. - 139 s. - (Dokumenty o perzekuci a odporu ; Sv. 8)
- OTÁHAL, Milan - NOSKOVÁ, Alena - BOLOMSKÝ, Karel 139
 Svědectví o duchovním útlaku 1969-1970 : Dokumenty : "Normalizace", v kultuře, umění, vědě, školství a masových sdělovacích prostředcích / Milan Otáhal, Alena Nosková, Karel Bolomský. - Praha : Maxdorf, 1993. - 148 s. - (Historia Nova ; Sv. 2)
 ISBN 80-85800-14-4
- OTTER, Pavel 140
 Církevní politika 1949 : Dokumenty a komentáře / Pavel Otter. - 1. vyd. - Heršpice : EMAN, 1992. - 122 s.
 ISBN 80-900696-1-4
- PECKA, Jindřich 141
 Dělnické výbory na obranu svobody tisku - 1968 : Edice pramenů / Jindřich Pecka. - Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993. - 231 s. - (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny ; Sv. 11). - Angl. souhrn.
 ISBN 80-85270-25-0
- PECKA, Jindřich 142
 Spontánní projevy Pražského jara 1968-1969 / Jindřich Pecka. - 1. vyd. - Brno : Doplněk, 1993. - 295 s. - (Prameny k dějinám československé krize 1967-1970 ; Sv. 1). - Angl. souhrn.
 ISBN 80-85270-19-6

- ROČEK, A. P. 143
Kultura a věda : Komunistická strana Československa a problematika kultury a masmédií / A. P. Roček ; úvodní studie Tomáš Grulich, A. P. Roček ; anglické texty Jan Pištěk. - Praha : Public History, 1992. - 224 s. - (Prameny zla ; Sv. 1) ISBN 901432-3-7
- SIVÁK, Florián 144
Pramene a dokumenty k slovenským a českým dejinám štátu a práva. 1-2 / Florián Sivák. - Bratislava : Univerzita Komenského, 1994. - 1: 150 s. ; 2: 132 s. ISBN 80-223-0780-7 - ISBN 80-223-0786-6
- SOUDNÍ 145
Soudní perzekuce politické povahy v Československu 1948-1989 : Statistický přehled / František Gebauer, Karel Kaplan, František Koudelka, Rudolf Vyhnaněk. - Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993. - 236 s. - (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny ; Sv. 12). - Angl. souhrn. ISBN 80-85270-24-2
- ŠOLLE, Zdeněk 146
Masaryk a Beneš ve svých dopisech z doby pařížských mírových jednání v roce 1919. 1-2 / Zdeněk Šolle. - Praha : Archiv Akademie věd ČR, 1993-1994. - 1: 106 s. ; 2: S. 107-425. - (Práce z dějin České akademie věd ; Ser. B 1/1993, B 2/1994.)
- ŠTOVIČEK, Ivan - VALENTA, Jaroslav 147
Československo-polská jednání o vytvoření konfederace 1939-1944 : Československé diplomatické dokumenty. 1-4, Dokumenty 1-656 / Ivan Štoviček, Jaroslav Valenta. - Praha : Historický ústav, 1994. - 4 sv.
- VACULÍK, Jaroslav - ZWETTLER, Otto 148
Politické myšlení Čechů a Slováků v letech 1948-1989 ve vybraných dokumentech / Jaroslav Vaculík, Otto Zwettler. - 1. vyd. - Brno : Masarykova univerzita, 1994. - 130 s. - Něm. souhrn. ISBN 80-210-1055-X
- VESELÝ, Zdeněk 149
Dějiny českého státu v dokumentech / Zdeněk Veselý. - Praha : Victoria Publ., 1994. - 543 s. : obr., fotogr. ISBN 80-85605-95-3
- VOJENSKÁ 150
Vojenská a další opatření Československa v době povstání v Maďarsku na podzim 1956 : Sborník vybraných dokumentů. Sv. 1-2 / K vyd. přípr. Jiří Bilek, Jiří Dufek, Jiří Fidler [aj.]. - 1. vyd. - Praha : Historický ústav Armády ČR, 1993-1994. - 1: 128 s. ; 2: S.129-258.
- VONDROVÁ, Jitka 151
Češi a sudetoněmecká otázka 1939-1945 : Dokumenty / Jitka Vondrová. - 1. vyd. - Praha : Ústav mezinárodních vztahů, 1994. - 347 s. ISBN 80-85864-05-3
- VÝSLEDKY 152
Výsledky voleb do zastupitelstev v obcích konaných ve dnech 18. a 19. listopadu 1994. - Praha : Český statistický úřad, 1994. - Přeruš. str.
- ZÁKLADNÍ 153
Základní principy zemědělské politiky vlády ČR do roku 1995 a na další období / Úvod Josef Lux. - Praha : Ministerstvo zemědělství ČR, 1994. - Přeruš. str. ISBN 80-7084-083-8
- Viz též: 270
- III. C Memoáry, deníky, svědectví*
- BENEŠ, Jan 154
Indolence : Soukromá zpráva účastníka jedné aféry, která přivodila jednomu tajemníkovi ztrátu stolce / Jan Beneš. - Praha : Primus, 1993. - 228 s. ISBN 80-85625-17-2
- BÖHM, Emanuel T. 155
V šestročném zajetí : Spomienky na roky 1938-1945 / Emanuel T. Böhm. - Martin : Matica slovenská, 1994. - 254 s. : fotogr. ISBN 80-7090-295-7
- BRANALD, Adolf 156
Děkovačka bez pugétu / Adolf Branald. - 1. vyd. - Praha : Agentura V.P.K., 1994. - 284 s. : fotogr. ISBN 80-85622-38-6
- BŘEŇOVÁ, Halina - FUCHS, Aleš 157
Vzpomínky a dokumenty o životě, práci a zápasech Dr. Jána Papánka / Halina Břeňová, Aleš Fuchs. - Praha : Faun, 1994. - 55 s. : fotogr. ISBN 80-900 844-0-1
- BUBÍLKOVÁ, Zuzana - ČERNÝ, Ota 158
Co týden (ne)dal / Zuzana Bubílková, Ota Černý. - Praha : Lidové noviny, 1993. - 196 s. : fotogr. ISBN 80-7106-055-0
- CÍLEK, Roman 159
...A uvizneš za hrdlo! / Roman Cílek. - 1. vyd. - Praha : Centurion, 1993. - 111 s. : fotogr. - (Lidé a zločin ; Sv. 2) ISBN 80-901121-8-8

- ČARNOGURSKÝ, Pavol 160
6. október 1938 / Pavol Čarnogurský. - 1. vyd.
- Bratislava : Veda, 1993. - 327 s.
ISBN 80-224-0323-7
- ČERNÝ, Václav 161
Paměti. 1, 1921-1938 / Václav Černý ; k vyd.
přípr. a jmenným rejstř. opatř. Hana Pospíšilová
; edič. poznámku naps. a vysvětlivkami dopln.
Nora Obrtelová. - 2. vyd. - Brno : Atlantis, 1994.
- 394 s.
ISBN 80-7108-072-1
- DÉRER, Ivan 162
Antifierlinger 1 : Politické paměti 1945-1949 /
Ivan Déřer. - Praha : S.n., 1994. - 93 s.
ISBN 80-900033-2-X
- DRORI, Edith 163
Oloupena o právo na život / Edith Drori. -
Lovosice : Helioprint, 1994. - 231 s.
ISBN 80-901543-1-X
- DURYCH, Jaroslav 164
Duše Podkarpatské Rusi / Jaroslav Durych. -
Praha : Česká expedice, 1993. - 40 s. - (Podkar-
patská Rus : Edice statí, reportáží, vzpomínek a
dokumentů ; Sv. 3)
ISBN 80-85281-39-2
- EPSTEINOVÁ, Helena 165
Děti holocaustu / Helena Epsteinová. - 1. vyd. -
Praha : Volvox Globator, 1994. - 235 s.
ISBN 80-85769-27-1
- FEIERABEND, Ladislav Karel 166
Politické vzpomínky. 1-2 / Ladislav Karel Feie-
rabend ; Předmluva Pavel Tigrid. - 2. vyd. - Brno
: Atlantis, 1994. - 1 : 475 s. ; 2 : 367 s. : fotogr.
ISBN 80-7108-071-3. - ISBN 80-7108-092-6
- FILIPI, Adolf 167
Některé vzpomínky a zážitky na rok 1968
(21.8.1968) přímých účastníků štábu "Západní-
ho vojenského okruhu" - Příbram / Adolf Filipi.
- Příbram : Okresní muzeum, 1991. - 45 s. -
Psychologická pomůcka pro potřeby velitelů a
důstojníků sociálního řízení.
- FISCHL, Viktor 168
Setkání / Viktor Fischl. - 1. vyd. - [Praha] :
Martin, 1994. - 205 s.
ISBN 80-901744-6-9
- FOLTYS-FRAUWIRTH, Josef 169
Marek - 17. listopad 1939 / Josef Foltys-Frau-
wirth. - Praha : vl. n., 1994. - 77 s. : fotogr.
- GEHLEN, Reinhard 170
Tajná služba v akci : Vzpomínky z let 1942-1971
/ Reinhard Gehlen. - 1. vyd. - Praha : Naše
vojsko, 1994. - 153 s. - (Memoáry ; Sv. 7)
ISBN 80-206-0329-8
- GLAZAR, Richard 171
Treblinka, slovo jak z dětské říkanky / Richard
Glazar ; K vyd. přípr. a ed. pozn. naps. Milena
Janišová, Marie Jirásková. - 1. vyd. - Praha :
Torst, 1994. - 333 s. - (Svědectví o době a lidech
; Sv. 2)
ISBN 80-85639-31-9
- HIRŠAL, Josef 172
Víněk vzpomínek / Josef Hiršal. - 2. vyd. - Praha
: Rozmluvy, 1991. - 351 s.
ISBN 80-85336-00-6
- HIRŠAL, Josef - GRÖGEROVÁ, Bohumila 173
Let let. 1; 2, 1960-1965; 3, 1966-1968 / Josef
Hiršal, Bohumila Grögerová. - 1. vyd. - Praha :
Rozmluvy : Mladá fronta, 1993-1994. - 3 sv.
ISBN 80-85336-29-4 - ISBN 80-204-0458-9 -
ISBN 80-204-0459-7
- HVIŽĎALA, Karel 174
Výpověď / Karel Hvižďala. - 1. vyd. - Praha : I.
Železný, 1995. - 205 s.
ISBN 80-237-2125-9
- IVANOV, Miroslav 175
Utajené protokoly aneb Geniální podvod / Mi-
roslav Ivanov. - 1. vyd. - Praha : Vyd. a nakl. MV
ČR, 1994. - 224 s. : fotogr., obr. - (Lidé a zločin
; Sv. 5)
ISBN 80-85821-06-00
- JANOUCHEK, Svatopluk 176
Světla a stíny / Svatopluk Janouch. - 2. vyd.
- Praha : Naše vojsko, 1994. - 144 s., 8 s. fotogr.
- (Ikarové ; Sv. 8)
ISBN 80-206-0187-2
- JANOVSKÝ-DRÁŽĎANSKÝ, Karel 177
Svobodná Evropa - Slobodná Európa : ...a nyní
se už hlásí o slovo Karel Janovský-Drážďanský
/ Karel Janovský-Drážďanský. - Vimperk : Papy-
rus, 1995. - 222 s. : fotogr.
ISBN 80-85776-48-0
- KANTŮRKOVÁ, Eva 178
Památník / Eva Kantůrková. - 1. vyd. - Praha :
Český spisovatel, 1994. - 289 s.
ISBN 80-202-0463-6
- KARVAŠ, Imrich 179
Moje paměti : V pazúroch gestapa / Imrich
Karvaš. - Bratislava : NVK International, 1994. -
202 s. - (Paměti ; Zv. 2)
ISBN 80-85727-16-1
- KOLOWRAT, Ernest 180
Zpovědi českého Američana / Ernest Kolowrat.
- 1. vyd. - Praha : Český spisovatel, 1995. - 226 s.
ISBN 80-202-0556-X

- KÖRPER-ZRÍNSKY, Karol 181
Můj život / Karol Körper-Zrínsky. - 1. vyd. - Bratislava : Lúč, 1993. - 302 s.
ISBN 80-7114-095-1
- KRAJINA, Vladimír 182
Vysoká hra : Vzpomínky / Vladimír Krajina ; Zprac. a ed. pozn. naps. Jíří Doležal. - 1. vyd. - Praha : Eva, 1994. - 238 s. : fotogr.
- KUBICA, Belo 183
Letectvo v SNP : Pamäti / Belo Kubica. - Bratislava : NVK International, 1994. - 132 s. : fotogr. - (Pamäti ; Zv. 4)
ISBN 80-85717-21-8
- LEHAR, Vojtěch 184
Měl jsem být zastřelen : Na frontách druhé světové války / Vojtěch Lehar. - 1. vyd. - Cheb : Svět křídél, 1994. - 126 s.
ISBN 80-85280-29-9
- MASARYKOVÁ, Alice Garrigue 185
Dětství a mládí : Vzpomínky a myšlenky / Alice Garrigue Masaryková ; redakce Zdena Pelikánová, Dagmara Švihlová. - 2. vyd. - Praha : Ústav T. G. Masaryka, 1994. - 115 s. : fotogr.
ISBN 80-901478-6-0
- MIHALÍK, Juraj 186
Spomienky na zlyhanie / Juraj Mihalík. - Bratislava : Príroda, 1993. - 115 s.
ISBN 80-07-00580-3
- MIKULÁŠEK, František 187
Za zdi a bez zdi : Vzpomínky známého jezuitu dlouho vězněného komunisty pro víru / František Mikulášek. - Praha : Řád L.P., 1992. - 151 s.
- MUSILOVÁ, Dana 188
Životní příběhy ročníku 1924 : Lidský osud v dějinách 20. století. 1. část, Historicko-biografický výzkum / Dana Musilová. - Praha : Ústav pro soudobé dějiny, 1995. - 95 s. - (Studijní materiály výzkumného projektu Československo 1945-1967 ; 1)
- NÁLEPKA, Jozef 189
Druhá maturita : ...a nové poznatky o kpt. Jánovi Nálepkevi / Jozef Nálepka. - Bratislava : NVK International, 1995. - 223 s. : fotogr. - (Pamäti ; Zv. 5)
ISBN 80-85727-34-X
- NĚMEC, Matěj 190
Návraty ke svobodě / Matěj Němec ; Předmluva Igor Němec. - 1. vyd. - Praha : Naše vojsko, 1994. - 233 s. : fotogr.
ISBN 80-206-0464-2
- NOSKO, Július 191
Takto bojovala povstalecká armáda / Július Nosko ; editor Ján Lipták ; doslov Ladislav Takáč, Milan Gajdoš. - Bratislava : NVK International, 1994. - 231 s. - (Pamäti ; Zv. 3)
ISBN 80-85727-20-X
- PECKA, Dominik 192
Z deníku marnosti / Dominik Pecka. - 1. vyd. - Brno : Atlantis, 1993. - 247 s.
ISBN 80-7108-062-4
- PEROUTKA, Ferdinand 193
Deníky, dopisy, vzpomínky / Ferdinand Peroutka ; Uspoř. Slávka Peroutková. - Praha : Lidové noviny, 1995. - 320 s. : fotogr.
ISBN 80-7106063-1
- PTÁČNÍK, Karel 194
Život, spisovatelé a já / Karel Ptáčník. - Praha : Trizonia, 1993. - 432 s.
ISBN 80-85573-23-7
- RAŠÍN, Alois 195
Paměti Dr. Aloise Rašína / Alois Rašín ; Sest. Ladislav Rašín. - 2. vyd. - Brno : Bonus, 1994. - 229 s. : fotogr., obr.
ISBN 80-901693-4-1
- REDLICH, Egon 196
Zíttra jedeme, synu, pojedeme transportem : Deník Egona Redlicha z Tereziína 1.1.1942 - 22.10.1944 / Egon Redlich ; K vyd. přípr. a úv. stud., vysvětl. a ed. pozn. naps. Miroslav Kryl. - 1. vyd. - Brno : Doplněk, 1995. - 263 s.
ISBN 80-85765-40-3
- RIPKA, Hubert 197
Únorová tragédie : Svědectví přímého účastníka / Hubert Ripka. - 1. vyd. - Brno : Atlantis, 1995. - 302 s. : fotogr.
ISBN 80-7108-098-5
- ROZBOŘIL, Leopold 198
Z války do exilu / Leopold Rozbořil. - Praha : Road, 1994. - 187 s. : fotogr. - (Literatura faktu ; 3)
ISBN 80-85385-61-9
- SARVAŠ, Rostislav 199
Očima nejstaršího z Kolowratů [Jindřich Kolowrat-Krakovský] / Rostislav Sarvaš. - 1. vyd. - Brno : Zvláštní vydání, 1994. - 171 s. : fotogr.
ISBN 80-85436-35-3
- SCHEUEROVÁ, Líza 200
O smrti, která se nedostavila / Líza Scheuerová ; Úv. pozn. naps. Bedřich Utitz. - 1. vyd. - Praha : Sefer, 1994. - 142 s. - (Paměti ; Sv. 2)
ISBN 80-85924-00-5

- SCHNEIDER, Dušan 201
Pilot RAF vypráví / Dušan Schneider. - Brno :
Návrat, 1993. - 110 s. : fotogr. - (Válečná tema-
tika ; Sv. 5)
ISBN 80-7174-348-8
- SEDMNÁCTÝ 202
17. listopad 1939 : Po 55 letech / Jiří Zapletal,
Vladislav Brož [aj.] ; Předmluva Jakub Čermín
; Závěrečné slovo Ilja Lorek. - 1. vyd. - Praha :
Doplněk, 1994. - 95 s.
ISBN 80-85765-00-4
- SKÁLA, Karel 203
6 dní pod červeným křížem / Karel Skála. - Lysá
nad Labem : DTP studio, 1995. - 112 s. : fotogr.
- SVĚDKOVÉ 204
Svědkové zamlčené minulosti. - 1. vyd. - Praha :
Prago Media, 1995. - 109 s. : obr.
ISBN 80-901533-5-6
- ŠNEJDÁREK, Josef 205
Pochoduj, nebo zemři! / Josef Šnejdárek. - 2.
vyd. - Praha : Elka Press, 1994. - 230 s. : fotogr.
- (Militaria ; Sv. 3)
ISBN 80-901694-2-2
- ŠPITZER, Juraj 206
Nechcel som byť žid / Juraj Špitzer. - 1. vyd. -
Bratislava : Kalligram, 1994. - 303 s.
ISBN 80-7149-047-4
- TRAXLER, Jiří 207
Já nic, já muzikant / Jiří Traxler. - Praha :
Magnet-Press, 1994. - 220 s. - (Magnet Plus ;
Mimof. vyd. 1/94)
ISBN 80-85434-92-X
- UJVÁRY, Zoltán 208
Bezdomovcem ve své vlasti : Deportace Maďarů
do Čech / Zoltán Ujváry. - 1. vyd. - Praha : Svaz
Maďarů žijících v čes. zemích, 1994. - 100 s. :
fotogr.
ISBN 80-900049-4-6
- URBAN, Milo 209
Na brehu krvavej rieky : Spomienky novinára /
Milo Urban ; Edične priprav. a bibliogr. pozn.
napís. Ján Medveď. - 1. vyd. - Bratislava : Slo-
venský spisovateľ, 1994. - 237 s. - (Vybrané
spisy Mila Urbana ; Zv. 7). - Jedná se o 3. díl
paměti novináře a prozaika Milo Urbana.
ISBN 80-220-0540-1
- URSÍNY, Ján 210
Spomienky na Slovenské národné povstanie /
Ján Ursíny. - 1. vyd. - Liptovský Mikuláš : Tra-
noscius, 1994. - 123 s.
ISBN 80-7140-046-7
- VACEK, Miroslav 211
Na rovinu : Bez studu a bez příkras / Miroslav
Vacek. - 1. vyd. - Praha : Periskop, 1994. - 213 s.
: fotogr.
ISBN 80-901746-0-4
- VRCHOTOVÁ-PÁTOVÁ, Jarmila 212
Z jedné lidské paměti : Deník z let 1938-1945 /
Jarmila Vrchotová-Pátová. - Praha : S.n., 1995.
- 24 s.
- WIESENTHAL, Simon 213
Spravedlnost, nikoli pomstu : Paměti / Simon
Wiesenthal. - 1. vyd. - Ostrava : Sřinga, 1994. -
409 s.
ISBN 80-85491-53-2
- ZÁBRANOVÁ, Jiřina 214
Ohlédnutí / Jiřina Zábranová ; k vyd. přípr. a ed.
pozn. naps. Jaroslav Kabiček. - Praha : Torst,
1994. - 342 s.
ISBN 80-85639-20-3
- ZAŤKO, Peter 215
Národohospodár Peter Zaťko spomína / Peter
Zaťko ; Zost., upr., úv. i pozn. doplnil Štefan
Teren. - 1. vyd. - Liptovský Mikuláš : Tranoscius,
1994. - 279 s. : fotogr.
ISBN 80-7140-036-X

III.D Rozhovory

- ALAN, Josef 216
Dialogy o občanské společnosti / Josef Alan. - 1.
vyd. - Praha : Sociologické nakladatelství, 1995.
- 254 s. - (Knižnice Sociologických aktualit ; Sv. 3)
ISBN 80-85850-07-9
- BUBÍLKOVÁ, Zuzana 217
Politici v pressu / Zuzana Bubílková. - Praha :
Nakladatelství K, 1994. - 175 s.
ISBN 80-900248-9-0
- GORBAČOV, Michail Sergejevič - 218
MLYNÁŘ, Zdeněk
Reformátoři nebývají šťastni : Dialog o „peres-
trojce“, Pražském jaru a socialismu / Michail
Sergejevič Gorbačov, Zdeněk Mlynář. - Praha :
Victoria Publ., 1995. - 207 s. : fotogr.
ISBN 80-85865-98-X

III.E Dopisy

- POSSE-BRÁZDOVÁ, Amelie 219
Tajné dopisy z Prahy 1948 / Amelie Posse-Bráz-
dová ; K vyd. přípr. Věra Olivová ; Předmluva
Zbyněk Zeman. - Praha : Společnost E. Beneše,
1994. - 90 s. - (Knižnice Společnosti E. Beneše ;
Sv. 6)
ISBN 80-901-733-1-4

- VACKOVÁ, Růžena 220
Ticho s ozvěnami : Dopisy z vězení z let 1952-1967 / Růžena Vacková ; Uspoř. a k vyd. přípr. Marie Valtrová. - 1. vyd. - Praha : Česká křesťanská akademie, 1994. - 171 s.
ISBN 80-85795-10-8
- VACULÍK, Ludvík 221
Ivan Kadlečík : Poco rubato : Korešpodencia 1969-1989 / Ludvík Vaculík. - 1. vyd. - Bratislava : Fragment, 1994. - 172 s.
ISBN 80-85508-21-4
- ## IV. CHRONOLOGICKÁ ČÁST
- ### IV.A 1918-1939
- ČESKOSLOVENSKÁ 222
Československá generalita : Biografie : Armádní generálové 1918-1938 / Odp. red. Jiří Fidler. - Praha : Historický ústav Armády ČR, 1995. - 69 s. : obr.
- FORTIFIKACE 223
Fortifikace a obrana státu : Mezinárodní konference, Hradec Králové 9.-11.6.1993. 1-2 - 1. vyd. - Praha : Historický ústav Armády ČR, 1995. - 1: 120 s. : obr.přil. ; 2: S.121-226.
- GREGOROVÍČ, Miroslav 224
Kapitoly o českém fašismu : Fašismus jako měřítko politické dezorientace / Miroslav Gregorovič. - Praha : Lidové noviny, 1995. - 186 s. : fotogr.
ISBN 80-7106-100-X
- HONAJZER, Jiří 225
Vznik a rozpad vládních koalic v Československu v letech 1918-1938 / Jiří Honajzer. - 1. vyd. - Praha : Orbis, 1995. - 54 s.
ISBN 80-235-0047-3
- HOŘEC, Jaromír 226
Podkarpatská Rus - země neznámá / Jaromír Hořec. - 1. vyd. - Jinočany : H & H, 1994. - 121 s. : fotogr., obr. - (Historica)
ISBN 80-85787-51-2
- JOHN, Miloslav 227
Čechoslovakismus a ČSR 1914-1938 / Miloslav John. - 1. vyd. - Beroun : Baroko & Fox, 1994. - 423 s. : fotogr.
ISBN 80-85642-20-4
- KLIMEK, Antonín - KUBŮ, Eduard 228
Československá zahraniční politika 1918-1938 : Kapitoly z dějin mezinárodních vztahů / Antonín Klimek, Eduard Kubů. - Praha : Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, 1995. - 115 s.
ISBN 80-85241-88-9
- KOVÁČ, Dušan 229
Muži deklarácie / Dušan Kováč. - Martin : Osve-ta, 1991. - 230 s. : fotogr.
ISBN 80-217-0289-3
- KROFTA, Kamil 230
Podkarpatská Rus a Československo / Kamil Krofta. - 2. vyd. - Praha : Česká expedice, 1995. - 41 s. - (Podkarpatská Rus ; Sv. 7)
ISBN 80-85281-13-9
- KUBŮ, Eduard 231
Německo - zahraničněpolitické dilemma Edvarda Beneše : Hospodářské vztahy s Německem v československé zahraniční politice let 1918-1924 / Eduard Kubů. - 1. vyd. - Praha : Karolinum, 1994. - 141 s. - (Acta Universitatis Carolinae : Philosophica et Historica ; 144/1992)
ISBN 80-7066-853-9
- KUKLÍK, Jan 232
Sociální demokraté ve druhé republice / Jan Kuklík. - 1. vyd. - Praha : Karolinum, 1993. - 148 s. - (Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica : Monographia ; 142/1992)
- LACINA, Vlastislav - SLEZÁK, Lubomír 233
Státní hospodářská politika v ekonomickém vývoji první ČSR / Vlastislav Lacina, Lubomír Slezák. - 1. vyd. - Praha : Historický ústav ČAV, 1994. - 155 s. - (Práce Historického ústavu ČAV. Řada A. Monographia ; Sv. 11)
ISBN 80-85268-34-5
- MATES, Pavel 234
Mezi Mnichovem a Berlínem : Státoprávní problémy druhé republiky / Pavel Mates. - 1. vyd. - Brno : Masarykova univerzita, 1992. - 179 s. - (Spisy právnické fakulty Masarykovy univerzity ; Sv. 106)
ISBN 80-21090440-1
- OLIVOVÁ, Věra 235
Československé dějiny 1914-1939. 1-2 / Věra Olivová. - Praha : Univerzita Karlova, 1993. - 1: 203 s. ; 2: S. 205-406. - Skripta pro posluchače FF UK.
- SCHELLE, Karel 236
Československé dějiny státu a práva v dokumentech. Díl 1, Období boje za státní samostatnost 1914-1918 ; Díl 2, Ústavní systém 1918-1938 / Karel Schelle. - 1. vyd. - Brno : Masarykova univerzita, 1994. - 1: 134 s. ; 2: 314 s. - (Edice učebnic právnické fak. MU ; Č. 41, 61.)
- ZTROSOTÁNÍ 237
Ztroskotání spolužití : Češi, Němci a Slováci v první republice 1918-1939 / k vyd. přípr. Jörg K. Hoensch, Dušan Kováč. - 1. vyd. - Praha : Ministerstvo zahraničních věcí ČR, 1993. - 266 s.
ISBN 80-900706-2-0

- Viz též: 113, 124, 133, 134, 137, 146, 160, 161, 164, 166, 190, 195, 205, 380
- IV.B 1939-1945**
- CHŇOUPEK, Bohuš 238
Američan v povstání / Bohuš Chňoupek. - 1. vyd. - Bratislava : Perex, 1994. - 186 s.
ISBN 80-967105-2-4
- CHŇOUPEK, Bohuš 239
Antekova zrada / Bohuš Chňoupek. - Bratislava : Interpond, 1994. - 94 s.
ISBN 80-88763-02-1
- CHOVAN, Július 240
Ozbrojení vysokoškooláci v Povstání / Július Chovan. - Bratislava : NVK International, 1995. - 152 s. : fotogr. - (Pamäti ; Zv. 5)
ISBN 80-85727-30-7
- DÔSTOJNÍCI 241
Důstojníci a štáby povstaleckej armády : Organizačná štruktúra 1. československej armády na Slovensku / Kol. prac. Múzea SNP. - 1. vyd. - Banská Bystrica : M. O. Enterprise, 1994. - 230 s.
ISBN 80-85342-05-7
- DUDA, Zbyněk M. 242
Velitel stíhacího letectva / Zbyněk M. Duda. - 1. vyd. - Praha : Naše vojsko, 1994. - 219 s. : fotogr. - (Ikarové ; Sv. 6)
ISBN 80-206-0452-1
- HAMŠÍK, Dušan 243
Heinrich Himmler - druhý muž Třetí říše / Dušan Hamšík. - 2. vyd. - Praha : Univers, 1994. - 414 s. : fotogr.
ISBN 80-901525-2-X
- HLINKA, Jozef 244
Slovenská korunová mena v letech 1939-1945 / Jozef Hlinka. - 1. vyd. - Bratislava : Vydavateľsko-propagačná agentúra, 1992. - 28 s.
ISBN 80-9000931-2-4
- HOLÝ, Dušan - NEČAS, Ctibor 245
Žalující píseň : O osudu Romů v nacistických koncentračních táborech / Dušan Holý, Ctibor Nečas. - Brno : Ústav lidové kultury ve Strážnici, 1993. - 151 s. : fotogr.
- KLADIVOVÁ, Vlasta 246
Konečná stanice Auschwitz-Birkenau / Vlasta Kladivová. - 1. vyd. - Olomouc : Pedagogická fakulta UP, 1994. - 125 s. : obr.
ISBN 80-7067-393-1
- KONCENTRAČNÍ 247
Koncentrační tábor Wulkow 1944-1945 / Kol. aut. - Praha : Tereziánská iniciativa, 1995. - 30 s.
- KOŠICE 248
Košice a deportácie Židov v roku 1944 : Zborník príspevkov z odborného seminára k 50. výročiu deportácií z Košíc, 19. máj 1994 / Zost. Anna Jurová, Pavol Šalamon. - 1. vyd. - Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 1994. - 177 s.
ISBN 80-967182-0-7
- KURAL, Václav 249
Místo společenství - konflikt! : Češi a Němci ve velkoněmecké říši a cesta k odsunu 1938-1945 / Václav Kural. - 1. vyd. - Praha : Ústav mezinárodních vztahů, 1994. - 295 s.
ISBN 80-85864-04-5
- KUX, Jan 250
Internální tábor Svatobořice / Jan Kux. - 1. vyd. - Svatobořice-Mistřín : Obecní úřad, 1995. - 200 s. : fotogr.
ISBN 80-901892-1-0
- LEIKERT, Jozef 251
A den se vrátil : Co následovalo po 17. listopadu 1939 / Jozef Leikert. - 1. vyd. - Bratislava : Astra, 1993. - 461 s.
ISBN 80-967060-0-4
- LIČKO, Miroslav J. 252
1944 : USA v Banské Bystrici / Miroslav J. Ličko. - 2. vyd. - Bratislava : NVK International, 1994. - 158 s. : fotogr. - (Náš svet ; Zv. 3). - Angl. souhrn.
ISBN 80-85727-23-4
- MALÁ 253
Malá vojna : Vojenský konflikt medzi Maďarskom a Slovenskom v marci 1939 / Zost. Ladislav Deák. - Bratislava : Slovak Academic Press, 1993. - 95 s. - Příspěvky a materiály z konference v Michalovicích, 30.3.1993.
ISBN 80-85665-19-0
- MCDONALD, Callum - KAPLAN, Jan 254
Praha ve stínu hákového kříže : Pravda o německé okupaci 1939-1945 / Callum McDonald, Jan Kaplan. - 1. vyd. - Praha : Melantrich, 1995. - 215 s. : fotogr.
ISBN 80-7023-201-3
- MUDRA, Miroslav 255
České národní povstání v květnu 1945 / Miroslav Mudra. - 1. vyd. - Praha : Ministerstvo obrany, 1995. - 105 s. : fotogr.
ISBN 80-85469-82-0

- NÁROD** 256
 Národ se ubránil : 1939-1945 / Přípr. Jakub Čermín, J. Drebota, Miloslav Moulis [aj.]. - Praha : Sdružení MAC, 1995. - 109 s., il. - Sborník prací historiků a pamětníků. - Zvl.příl. čtrnáctideníku Národní osvobození.
- NEBOLI** 257
 Neboli sme sami / Ladislav Takáč, Henrieta Černakovičová, Katarína Kováčiková, Valerián Bystrický [aj.]. - 1. vyd. - Banská Bystrica : Múzeum SNP, 1994. - 69 s. : obr. příl. ISBN 80-8542-06-5
- NEČAS, Ctibor** 258
 Českoslovenští Romové v letech 1938-1945 / Ctibor Nečas. - 1. vyd. - Brno : Masarykova univerzita, 1994. - 220 s. - (Spisy Filozofické fakulty MU ; Č. 299) ISBN 80-210-0945-4
- PAJER, Miloslav** 259
 Křídla míří na Německo : 311. československá bombardovací peruť v období svého působení u Velitelství bombardovacího letectva RAF / Miloslav Pajer. - 1. vyd. - Praha : Nakladatelství letecké literatury, 1994. - 434 s. : fotogr. ISBN 80-85-280-22-1
- PEJS, Oldřich** 260
 Slovenské vojenské duchovenstvo 1939-1945 / Oldřich Pejs. - Praha : S.n., 1994. - 87 s. - Angl. souhrn.
- POTEMRA, Michal** 261
 Kultúrny život Slovákov na južnom Slovensku v rokoch 1938-1945 / Michal Potemra. - Košice : Štátna vedecká knižnica, 1993. - 614 s. ISBN 80-85328-14-3
- RAJLICH, Jiří** 262
 310. stíhací peruť / Jiří Rajlich. - 1. vyd. - Plzeň : Mustang, 1994. - 165 s. : fotogr. ISBN 80-85831-28-7
- RAMPULA, Oldřich** 263
 2. zahraniční odboj / Oldřich Rampula. - Brno : Cerm, 1994. - 34 s. - Učebnice pro střední školy. ISBN 80-85867-27-3
- SLÁDEK, Čestmír** 264
 Osudy palubního střelce / Čestmír Sládek. - 1. vyd. - Praha : Naše vojsko, 1993. - 174 s. : fotogr. - (Ikarové ; Sv. 3) ISBN 80-206-0388-3
- SLOVENSKO** 265
 Slovensko na konci druhej svetovej vojny : Stav, východiská a perspektívy : Zborník materiálov : Sympóziu, Častá-Papiernička 23.-25.11.1993 / Ed. Valerián Bystrický, Štefan Fano. - Bratislava : Historický ústav SAV, 1994. - 272 s. - Angl. souhrn. ISBN 80-967150-1-1
- SNP** 266
 SNP 1944-1994 : Ročenka / Zost. Milan Piovarčí. - Bratislava : Slovenský zväz protifašistických bojovníkov, 1994. - 160 s. : obr. ISBN 80-900556-2-1
- SNP** 267
 SNP v pamäti národa : Materiály z vedeckej konferencie k 50. výročiu SNP, Donovaly 26.-28. apríla 1994 / Ed. Július Lipták. - Bratislava : NVK International, 1994. - 389 s. - (Edícia Naš svet) (Edícia Pamäti.) ISBN 80-85727-22-6
- ŠIKOLA, Čestmír** 268
 Nešli stejnou cestou : Osudy parašutistů / Čestmír Šikola. - Vizovice : Lípa, 1994. - 83 s. : fotogr.
- ŠOLC, Jiří** 269
 Dáblova past : Hlášení o výsledcích akce Karel / Jiří Šolc. - Praha : Exact Service, 1993. - 198 s. : fotogr. ISBN 80-901380-3-9
- ŠOLC, Jiří** 270
 Ve službách prezidenta : Generál František Moravec ve světle archivních dokumentů / Jiří Šolc. - 1. vyd. - Praha : Vyšehrad, 1994. - 292 s. : fotogr. ISBN 80-7021-115-6
- TAKÁČ, Ladislav** 271
 Komu vavríny víťazstva? / Ladislav Takáč. - Bratislava : NVK International, 1995. - 140 s. : fotogr. - (Naš svet ; Zv. 6) ISBN 80-85727-35-8
- TAKÁČ, Ladislav** 272
 Poslanie / Ladislav Takáč. - 1. vyd. - Banská Bystrica : Múzeum SNP, 1992. - 132 s. : obr. ISBN 80-85342-04-9
- TEREZÍNSKÝ** 273
 Terezínský rodinný tábor v Osvětimi-Birkenau : Sborník z mezinárodní konference, Praha, 7.-8. března 1994 / Ed. Toman Brod, Miroslav Kárný, Margita Kárná. - 1. vyd. - Praha : Melantrich, 1994. - 203 s. : fotogr. - (Terezínská iniciativa) ISBN 80-7023-193-9

- TICHÝ, Jaroslav 274
Obrana národa na Chotěbořsku / Jaroslav Tichý. - Havlíčkův Brod : Okresní vlastivědné muzeum, 1992. - 49 s.
- VELKÉ 275
Velké finále : Kapitoly ze zákulisí konce druhé světové války v Evropě. - 1. vyd. - Beroun : Baroko & Fox, 1995. - 261 s. : fotogr.
ISBN 80-85642-27-1
- VNUK, František 276
Neuveriteľné sprisahanie / František Vnuk. - 2. vyd. - Trenčín : I. Štelcer, 1993. - 194 s.
ISBN 80-900537-6-9
- VRÁNA, Adolf 277
Letec Alois Vašátka : 1087 dní odboje štábního kapitána letectva Aloise Vašátky / Adolf Vrána. - 2. vyd. - Praha : Naše vojsko, 1994. - 125 s. - (Ikarové ; Sv. 4)
ISBN 80-206-0222-4
- WIRTHOVÁ, Anna 278
Roky ve stínu : Památce odbojáře Antonína Zaplatilka / Anna Wirthová. - Praha : Orbis, 1995. - 107 s.
ISBN 80-235-0053-8
- Viz též: 2, 123, 127, 128, 147, 151, 155, 163, 166, 169, 171, 176, 179, 182, 183, 184, 189, 190, 191, 196, 200, 201, 202, 203, 206, 210, 212, 380, 410
- IV.C 1945-1948**
- BARNOVSKÝ, Michal 279
Na cestě k monopolu moci : Mocenskopolitické zápasy na Slovensku v letech 1945-1948 / Michal Barnovský. - Bratislava : Archa, 1993. - 248 s.
ISBN 80-7115-056-8
- FIALA, Jan 280
Zpráva o akci B / Jan Fiala. - 1. vyd. - Praha : Vyšehrad, 1994. - 255 s. : fotogr.
ISBN 80-7021-066-4
- JANICS, Kálmán 281
Roky bez domoviny : Maďarská menšina na Slovensku po druhé světové vojne 1945-1948 / Kálmán Janics. - 1. vyd. - Budapest : Püski, 1994. - 315 s.
- LETZ, Róbert 282
Slovensko v letech 1945-1948 na cestě k komunistické totalitě / Róbert Letz. - Bratislava : Ústredie slovenskej kresťanskej inteligencie, 1994. - 245 s.
ISBN 80-85293-03-X
- MAŇÁK, Jiří 283
Komunisté na pochodu k moci : Vývoj početnosti a struktury KSČ v období 1945-1948. - Studie / Jiří Maňák. - Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1995. - 73 s. : tab. - (Studijní materiály výzkumného projektu Československo 1945-1967 ; 2)
- PETRUF, Pavol 284
Maršallov plán / Pavol Petruf. - Bratislava : Slovak Academic Press, 1993. - 192 s. - (Dejiny a fakty). - Angl. souhrn.
ISBN 80-85665-14-X
- ŠUTAĽ, Štefan 285
Maďarská menšina na Slovensku v letech 1945-1948 : Východiská a prax politiky k maďarskej menšine na Slovensku / Štefan Šutaj. - 1. vyd. - Bratislava : Veda, 1993. - 196 s.
ISBN 80-224-0209-5
- VLČEK, Eduard 286
Poválečná obnova ČSR a její státoprávní stabilizace / Eduard Vlček. - 1. vyd. - Brno : Masarykova univerzita, 1993. - 98 s. - (Edice učebnic právnické fakulty MU v Brně ; Č. 74)
ISBN 80-210-0778-8
- Viz též: 108, 123, 129, 162, 166, 182, 190, 197, 204, 208, 291, 380
- IV.D 1948-1967**
- DUFEK, Jiří - KAPLAN, Karel - 287
ŠLOSAR, Vladimír
Československo a Izrael v letech 1947-1953 : Studie / Jiří Dufek, Karel Kaplan, Vladimír Šlosar. - Praha : Doplněk, 1993. - 203 s.
ISBN 80-85270-21-8
- GAJDOŠ, Marián - KONEČNÝ, Stanislav 288
Postavenie Rusínov-Ukrajincov na Slovensku v letech 1948-1953 / Marián Gajdoš, Stanislav Konečný. - Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994. - 153 s. - (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny ; Sv. 21). - Angl. souhrn.
ISBN 80-85270-36-6
- KAPLAN, Karel 289
Sovětský poradci v Československu 1949-1956 / Karel Kaplan. - Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993. - 146 s. - (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny ; Sv. 14). - Angl. souhrn.
- KAPLAN, Karel 290
Stát a církev v Československu v letech 1948-1953 / Karel Kaplan. - 1. vyd. - Brno : Doplněk, 1993. - 440 s. - (Studie-materiály-dokumenty ; Sv. 3). - Angl. souhrn.
ISBN 80-85765-27-6

- KAPLAN, Karel - TOMÁŠEK, Dušan 291
O cenzuře v Československu v letech 1945-1956 : Studie / Karel Kaplan, Dušan Tomášek. - Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994. - 183 s. - (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny ; Sv. 22). - Angl. souhrn. ISBN 80-85270-38-2
- KOUDELKA, František 292
Státní bezpečnost 1954-1968 : Základní údaje / František Koudeřka. - Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993. - 217 s. - (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny ; Sv. 13). - Angl. souhrn. ISBN 80-85270-27-7
- LUKEŠ, Jan 293
Stalinské spirituály : Zkušenost politických vězňů 50. let v české próze / Jan Lukeš. - Praha : Český spisovatel, 1995. - 157 s. : fotogr. ISBN 80-202-0545-4
- STÁTŇÍK, Dalibor 294
Sankční pracovní právo v padesátých letech : Vládní nařízení o opatřeních proti fluktuaci a absenci č. 52/1953 Sb : Studie / Dalibor Státník. - Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994. - 176 s. - (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny ; Sv. 17) ISBN 80-85270-32-3
- TOMÁŠEK, Dušan 295
Pozor, cenzurováno! aneb Ze života soudružky cenzury / Dušan Tomášek. - 1. vyd. - Praha : Vydavatelství a nakladatelství MV ČR, 1994. - 157 s. ISBN 80-85821-16-8
- VÁCHOVÁ, Jana - KOUDELKA, František 296
Trestní postih pro trestné činy proti republice v letech 1957-1968 v Československu : Statistický přehled / Jana Váchová, František Koudeřka. - Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993. - 36 s. - (Dokumenty o perzekuci a odporu ; Sv. 7)
- ŽATKULIAK, Jozef 297
V mene zákonov a proti občanom? : Trestnoprávna právomoc národných výborov na Slovensku v rokoch 1950-1957 / Jozef Žatkuliak. - Bratislava : Historický ústav SAV, 1994. - 135 s. ISBN 80-85665-37-9
- Viz též: 99, 121, 130, 131, 132, 138, 140, 150, 154, 159, 162, 173, 177, 182, 192, 219, 220, 351, 415
- IV.E 1968-1969
- BENČÍK, Antonín 298
Operace „Dunaj“ : Vojáci a Pražské jaro 1968 : Studie a dokumenty / Antonín Benčík. - Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994. - 266 s. : mp. příl. - (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny ; Sv. 18). - Angl. souhrn. ISBN 80-85270-33-1
- FELCMAN, Ondřej - 299
VOLKOVÁ, Květoslava
Co stála srpnová invaze / Ondřej Felcman, Květoslava Volková. - Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994. - 41 s. - (Pobyt sovětských vojsk na území Československa 1968-1991 : Materiály, studie, dokumenty ; Č. 3)
- HÁJEK, Jiří 300
1968 / Jiří Hájek. - 1. vyd. - Praha : Logos, 1994. - 115 s. ISBN 80-901352-1-8
- MADRY, Jindřich 301
Sovětská okupace Československa, jeho normalizace v letech 1969-1970 a role ozbrojených sil / Jindřich Madry. - Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994. - 169 s. - (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny ; Sv. 16). - Angl. souhrn. ISBN 80-85270-30-7
- PECKA, Emanuel - PECKA, Jindřich - 302
UNGR, Vladimír
Každodennost konce 60. let : Tři regionální sondy / Emanuel Pecka, Jindřich Pecka, Vladimír Ungr. - Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1992. - 154 s. - Výzkumná zpráva.
- PRAHA 303
Praha - Berlín - Paříž - 1968 : Záznam mezinárodní konference 21.-22.5.1993 v Praze / Úvod Milan Horáček. - Praha : J. Pelikán, 1993. - 88 s. : fotogr. - Mimoř. číslo dvouměsíčníku Listy.
- Viz též: 44, 117, 118, 119, 141, 142, 167, 177, 409
- IV.F 1970-1989
- BŘACH, Radko 304
Smlouva o vzájemných vztazích mezi ČSSR a SRN z roku 1973 : Od prvních rozhovorů po ratifikaci smlouvy: Studie / Radko Břach. - Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994. - 97 s. - (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny ; Sv. 25). - Něm. souhrn. ISBN 80-85270-37-4

- DVĚ 305
Dvě desetiletí před listopadem 89 : Sborník / Ed. Emanuel Mandler. - Praha : Maxdorf, 1993. - 109 s. - (Historia Nova ; Sv. 3)
ISBN 80-85800-09-8
- JIČÍNSKÝ, Zdeněk 306
Charta 77 a právní stát / Zdeněk Jičínský. - 1. vyd. - Brno : Doplněk, 1995. - 234 s.
ISBN 80-85765-43-8
- OTÁHAL, Milan 307
Opozice, moc, společnost 1969-1989 : Příspěvek k dějinám „normalizace“ / Milan Otáhal. - Praha : Maxdorf, 1994. - 124 s. - (Historia Nova ; Sv. 6)
ISBN 80-85800-12-8
- PREČAN, Vilém 308
Novoroční filipika 1995 : Disent a Charta 77 v pojetí Milana Otáhala / Vilém Prečan. - Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1995. - 39 s. - (Edice Quodlibet)
ISBN 80-85270-40-4
- PROMĚNY 309
Proměny politického systému v Československu na přelomu let 1989/1990 : Seminář, Praha 10.-11.12.1994. - Praha : Nadace H. Bölla, 1995. - 128 s. : fotogr.
- TŮMA, Oldřich 310
Zítřka zase tady! : Protirežimní demonstrace v předlistopadové Praze jako politický a sociální fenomén / Oldřich Tůma. - Praha : Maxdorf, 1994. - 84 s. - (Historia Nova ; Sv. 7)
ISBN 80-85800-21-7
- VÁCHOVÁ, Jana - KOUDELKA, František 311
Trestní postih pro trestné činy proti republice v letech 1969-1989 v Československu : Statistický přehled / Jana Váchová, František Koudelka. - Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994. - 39 s. - (Dokumenty o perzekuci a odporu ; Sv. 10)
- VANĚK, Miroslav 312
Veřejné mínění o socialismu před 17. listopadem 1989 : Analýza výsledků výzkumu veřejného mínění prováděných ÚVVM od roku 1972 do roku 1989 / Miroslav Vaněk. - Praha : Maxdorf, 1994. - 59 s. - (Historia Nova ; Sv. 5)
ISBN 80-85800-10-1
- Viz též: 44, 58, 72, 90, 126, 139, 177, 178, 221, 420, 416
- IV.G 1990-1994
- MINORITNÉ 313
Minoritné etnické spoločenstvá na Slovensku v procesoch spoločenských premien / Alena Zeľová, Viera Bačová, Slávka Hadušovská [aj.]. - 1. vyd. - Bratislava : Veda, 1994. - 157 s.
ISBN 80-224-0405-5
- PECKA, Jindřich 314
Kronika odsunu sovětských vojsk z Československa 1989-1991 / Jindřich Pecka. - Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993. - 89 s. - (Pobyt sovětských vojsk na území Československa 1968-1991 : Materiály, studie, dokumenty ; Č. 2)
Viz též: 23, 25, 34, 35, 36, 37, 45, 51, 58, 61, 68, 85, 90, 91, 92, 93, 94, 103, 104, 107, 113, 116, 168, 175, 178, 183, 187, 193, 199, 215, 216, 342, 343, 366, 368, 369
- IV.H Více období
(mimo tituly uvedené pod V.A-G)
- ČAPKA, František 315
Čítanka ke studiu nejnovějších dějin Československa / František Čapka. - 1. vyd. - Brno : Pedagogická fak. Masarykovy univerzity, 1992. - 138 s.
ISBN 80-210-0307-3
- ČEŠI 316
Češi a Slováci a východní Evropa ve 20. století : Kontakty a konflikty : Paralely a různoběžky : Materiály z mezinárodní konference konané 3. února 1994 v Brně / Uspoř. Stanislav Vodička, Vladimír Goněc. - Brno : Vojenská akademie, 1994. - 469 s. - (Sborník Vojenské akademie v Brně ; Ročník 1994. Řada C: společenskovední). - Mimoř. číslo.
- ČEŠI 317
Češi a Slováci ve střední Evropě ve 20. století : Materiály z mezinárodní konference konané 4. února 1993 ve Vojenské akademii v Brně / uspoř. Stanislav Vodička, Vladimír Goněc. - Brno : Vojenská akademie, 1993. - 346 s. - (Sborník Vojenské akademie věd v Brně ; Ročník 1993. Řada C: společenskovední). - Mimoř. číslo.
- DANIEL, Bartoloméj 318
Dějiny Romů : Vybrané kapitoly z dějin Romů v západní Evropě, v Českých zemích a na Slovensku / Bartoloméj Daniel. - 1. vyd. - Olomouc : Pedagogická fakulta UP, 1994. - 199 s. : fotogr.
ISBN 80-7067-395-8

- DOKULIL, Miloš - ČAPKA, František - VACULÍK, Jaroslav 319
Vybrané kapitoly z nejnovějších československých dějin pro posluchače občanské výchovy. 1-2 / Miloš Dokulil, František Čapka, Jaroslav Vaculík. - 1. vyd. - Brno : Masarykova univerzita - Fak. pedagogická, 1992-1993. - 1: 258 s. ; 2: 127 s.
ISBN 80-210-0308-1 - ISBN 80-210-0736-2
- EXIL 320
Exil a domov : Odchody a návraty : Referáty a diskusní příspěvky přednesené na konferenci Exil a domov konané 10.-11.12.1992 v Scheinfeldu / Předmluva a závěr Milan Horáček ; Závěr Jiří Pelikán. - Praha : J. Pelikán, 1993. - 111 s. : fotogr. - Mimoř. číslo dvouměsíčníku Listy.
- JANOVSKÝ, Julius 321
Dějiny Československé republiky slovem a dokumenty : Od roku 1918 do roku 1992 : Učební text pro základní školy a pro střední školy / Julius Janovský. - 1. vyd. - Praha : S & M, 1994. - 80 s.
ISBN 80-901387-5-6
- JUROVÁ, Anna 322
Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945 / Anna Jurová. - 1. vyd. - Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 1993. - 138 s.
ISBN 80-85584-07-7
- KAŠPAR, Oldřich - KAŠPAR, Zdeněk 323
Stručné dějiny českých zemí a Slovenska / Oldřich Kašpar, Zdeněk Kašpar. - Pardubice : Kora, 1993. - 149 s.
ISBN 80-901092-9-2
- KULTURY 324
Kultury na hranici : Jižní Čechy : Jižní Morava : Waldviertel : Weinviertel / Vyd. Andrea Komlosyová, Václav Bůžek, František Svátek. - Vídeň : Promedia, 1995. - 349 s. : obr., fotogr., mapy.
ISBN 3-900478-95-3
- MAŠLAŇ, František 325
Dějiny svobodného zednářství v Čechách / František Mašlaň. - Praha : Kawana, 1993. - 48 s.
- MODERNÍ 326
Moderní dějiny : Sborník k dějinám 19. a 20. století. 1-2, Československo : Nahodilost, nebo logika dějin? / ved. red. Vlastislav Lacina. - 1. vyd. - Praha : Historický ústav, 1993-1994. - 1: 300 s. ; 2: 278 s. - Soub. angl. tit. list, souhrn a obsah něm.
ISBN 80-85268-23-X - ISBN 80-85268-36-1
- NEČAS, Ctibor 327
Romové v České republice včera a dnes / Ctibor Nečas. - 2. vyd. - Olomouc : Univerzita Palackého, 1993. - 99 s.
ISBN 80-7067-310-9
- NĚMCI 328
Němci, Češi, Slováci : Souběžné a rozdílné tendence jejich společenského vývoje 1815-1918 / k vyd. připr. Jiří Kofalka, Hans Mommsen. - 1. vyd. - Praha : Federální ministerstvo zahraničních věcí, 1992. - 206 s.
ISBN 80-900706-1-2
- OPAT, Jaroslav 329
Masarykiana a jiné studie : 1980-1994 / Jaroslav Opat. - 1. vyd. - Praha : Ústav T. G. Masaryka, 1994. - 170 s.
ISBN 80-901478-5-2
- PERNES, Jiří 330
Svět Lidových novin 1893-1993 : Stoletá kapitola z dějin české žurnalistiky, kultury a politiky / Jiří Pernes. - 1. vyd. - Praha : Lidové noviny, 1993. - 143 s. : obr., fotogr.
ISBN 80-7106-056-9
- POLITICKÉ 331
Politické elity v Československu 1918-1948 : Sborník / Uspoř. Ivana Koutská, František Svátek. - Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994. - 259 s. - (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny ; Sv. 20). - Angl. souhrn.
ISBN 80-85270-35-8
- PREČAN, Vilém 332
V kradeném čase : Výběr ze studií, článků a úvah z let 1973-1993 / Vilém Prečan ; Uspoř. Milan Drápala. - 1. vyd. - Brno : Doplněk, 1994. - 615 s.
ISBN 80-85270-31-5
- PŮLPÁN, Karel 333
Nástin českých a československých hospodářských dějin do roku 1990. Díl 1-2 / Karel Půlpán. - 1. vyd. - Praha : Karolinum, 1993. - 1: 302 s. ; 2: S. 303-578.
- PUTNA, Martin C. 334
Rusko mimo Rusko : Dějiny a kultura ruské emigrace 1917-1991. Díl 1-2 / Martin C. Putna. - 1. vyd. - Brno : Petrov, 1993-1994. - 1: 200 s. ; 2: 301 s.
ISBN 80-85247-45-3 - ISBN 80-85247-53-4
- SCHELLE, Karel 335
Organizace veřejné správy v letech 1848-1948 / Karel Schelle. - 1. vyd. - Brno : Masarykova univerzita, 1993. - 495 s. - (Spisy právnické fakulty MU. Řada teoretická ; Sv. 128)
ISBN 80-210-0792-3
- SLÁMA, Jiří - KAPLAN, Karel 336
Parlamentní volby v Československu v letech 1935, 1946 a 1948 / Jiří Sláma, Karel Kaplan. - Praha : Federální statistický úřad, 1991. - 104 s.

- SVOBODA, Milan** 337
 Hledání zaváté stezky : Příspěvek k dějinám českého skautingu / Milan Svoboda. - 1. vyd. - Praha : Leprez, 1994. - 304 s. : fotogr.
 ISBN 80-900821-8-1
- SVOBODA, Zbyšek - ROUŠAR, J.** 338
 Naši vojáci v zahraničí / Zbyšek Svoboda, J. Roušar. - Praha : Ministerstvo obrany ČR, 1994. - 32 s. : fotogr.
 ISBN 80-85469-69-3
- VEBER, Václav** 339
 Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918-1945 / Václav Weber. - Praha : Ústav světových dějin FF UK, 1994. - 170 s. - (Sborník studií ; 2)
- VOTAVOVÁ, Jarmila** 340
 Stručný nástin historie českého rozhlasu : Příspěvek k 70. výročí / Jarmila Votavová. - Praha : Český rozhlas, 1993. - 144 s.
- VOTÝPKA, Vladimír** 341
 Příběhy české šlechty / Vladimír Votýpka. - 1. vyd. - Praha : Mladá fronta, 1995. - 404 s. : fotogr.
 ISBN 80-204-0529-1
- Viz též: 168, 198, 207
- V. TEMATICKÁ ČÁST**
- V.A Střední a východní Evropa*
- AKTUÁLNÍ** 342
 Aktuální problémy demokratizace postkomunistických států střední Evropy : Konference, květen 1994 / Uspoř. Aleš Gerloch. - Praha : Česká společnost pro politické vědy při AV ČR, 1995. - 139 s.
- ANTISEMITISMUS** 343
 Antisemitismus v posttotalitní Evropě / Odp. red. Hana Bílková, Jan Hancil. - 1. vyd. - Praha : Nakladatelství F. Kafky, 1993. - 254 s. - Sborník z Mezinárodního semináře o antisemitismu v posttotalitní Evropě, který uspořádala Společnost Franze Kafky 22.-24. května 1992 v Praze pod záštitou Václava Havla.
 ISBN 80-901456-0-4
- BRADLEY, John F. N.** 344
 Válka a mír po roce 1945 : Dějiny vztahů mezi Sovětským svazem a Západem / John F. N. Bradley. - Praha : Victoria, 1994. - 199 s.
 ISBN 80-85605-72-4
- IDEA** 345
 Idea Československa a střední Evropa : Sborník příspěvků z konference konané k 75. výročí 28. října 1918 v Brně a v Martině ve dnech 28.-30. října 1993. - 1. vyd. - Brno : Doplněk, 1994. - 312 s.
 ISBN 80-85765-37-3
- MORAVCOVÁ, Dagmar - BĚLINA, Pavel - PEČENKA, Marek** 346
 Kapitoly z dějin mezinárodních vztahů 1914-1941 / Dagmar Moravcová, Pavel Bělina, Marek Pečenka. - Praha : Institut pro středo-evropskou kulturu a politiku, 1994. - 132 s.
 ISBN 80-85241-70-6
- PETRUF, Pavol** 347
 Středná a juhovýchodná Európa v politike veľmocí : Sondy do vývoja. 2 / Pavol Petruf. - Bratislava : Historický ústav SAV, 1994. - 110 s. - Angl. souhrn.
 ISBN 80-967150-2-X
- PETRUF, Pavol** 348
 Středná a juhovýchodná Európa : Sondy do vývoja v štyridsiatych rokoch. [1] / Pavol Petruf. - Bratislava : Historický ústav SAV, 1992. - 218 s. - Angl. souhrn.
- ŠATAVA, Leoš** 349
 Národnostní menšiny v Evropě : Encyklopedická příručka / Leoš Šatava. - 1. vyd. - Praha : I. Železný, 1994. - 385 s.
- Viz též: 280
- V.B Československé a české vztahy se zahraničím (mimo tituly uvedené pod V.C a D)*
- ČIERNALANTAYOVÁ, Dagmar** 350
 Podoby česko-slovensko-maďarského vzťahu 1938-1949 : Východiská, problémy a medzinárodné súvislosti / Dagmar Čierna-Lantayová. - 1. vyd. - Bratislava : Veda, 1992. - 203 s. - Maď., něm. a angl. souhrn.
 ISBN 80-224-0382-2
- PARTOS, Gabriel** 351
 Studená vojna očami východu a západu / Gabriel Partos. - Bratislava : PTK-Echo, 1994. - 259 s. : fotogr.
 ISBN 80-88753-04-X
- Viz též: 324, 339

V.C Slovensko, česko-slovenské vzťahy

CESTAMI 352
Cestami česko-slovenské vzájemnosti : Liberec 1991-92 / Úvod a red. Zdeněk Urban. - Liberec : Masarykova akademie, 1993. - 146 s.

CHOVANEC, Jaroslav - MOZOLÍK, Peter 353
Historické a štátoprávne korene samostatnosti Slovenskej republiky / Jaroslav Chovanec, Peter Mozolík. - 1. vyd. - Bratislava : Procom, 1994. - 289 s. - Angl., franc., něm. a rus. souhrn. ISBN 80-85717-02-6

ČESKO-SLOVENSKÉ 354
Česko-slovenské vzťahy v oblasti školství : Sborník referátů z kolokvia, konaného 25.-26. října 1993 u příležitosti 75. výročí vzniku Československé republiky / Úvod František Hýbl. - Přerov : Muzeum Komenského, 1994. - 191 s.

ČESKO-SLOVENSKÉ 355
Česko-slovenské vzťahy : Sborník úvodních vystoupení a referátů na semináři dne 24. února 1994 v Praze / Přípr. Karel Krátký. - Praha : Ústav mezinárodních vztahů, 1994. - 61 s. - (Studijní sešit ; Č. 5/1994)

DOSTÁL, Ondrej - FIALOVÁ, Zuzana - VAŠEČKA, Michal 356
Ku koreňom nenávisť v slovenských novinách / Ondrej Dostál, Zuzana Fialová, Michal Vašečka. - Bratislava : Nadácia Charty 77, 1993. - 120 s.

DOSTÁL, Ondrej - FIALOVÁ, Zuzana - VAŠEČKA, Michal 357
Nationalizmus a vybrané slovenské masmédiá / Ondrej Dostál, Zuzana Fialová, Michal Vašečka. - Bratislava : Občiansky inštitút, 1992. - 43 s. : obr.

DUBAJOVÁ, Zuzana - ŠEFČÁK, Luboš 358
Dejiny slovenského novinárstva 1918-1948 / Zuzana Dubajová, Luboš Šefčák. - 1. vyd. - Bratislava : Univerzita Komenského, 1993. - 238 s. - Vysokoškolská skripta FF UK. ISBN 80-223-0705-X

HARAKSIM, Eudovít 359
Národnosti na Slovensku / Eudovít Haraksim. - 1. vyd. - Bratislava : Veda, 1993. - 161 s. ISBN 80-224-0247-8

HIRNER, Alexander 360
Matičná myšlienka / Alexander Hirner. - Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1992. - 392 s. : fotogr. ISBN 80-220-0397-2

KORČEK, Ján 361
Z vojenskej histórie Slovenska 1918-1948 : Zborník vedeckých štúdií / Ján Korček. - Trenčín : Redakcia účelovej tlače Správy sociálneho riadenia a vzdelávania, 1994. - 207 s.

MINÁR, Imrich 362
Americkí Slováci a Slovensko 1880-1980 / Imrich Minár. - 1. vyd. - Bratislava : Bradlo, 1994. - 217 s. : fotogr. ISBN 80-7127-040-7

MLYNÁRIK, Ján 363
Ekológia po slovensky : Otázky životného prostredia na Slovensku 1948-1988 / Ján Mlynárik. - Praha : Danubius, 1994. - 200 s. - (Knižnica Zväzu Slovákov v ČR : Sér. spoločenskovedná a publicistická ; Zv. 1). - Čes., něm. a angl. souhrn. ISBN 80-901768-0-1

SCHWARZ, Karl Peter 364
Česi a Slováci : Dlhá cesta k mierovému rozchodu / Karl Peter Schwarz. - 1. vyd. - Bratislava : Odkaz, 1994. - 250 s. ISBN 80-85193-23-X

SLOVÁCI 365
Slováci v Maďarsku : Zborník materiálov z vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou, Bratislava 30.9.- 2.10.1992 / Zost. Eva Balážová, Genová Grácová. - Martin : Matica slovenská, 1994. - 402 s. : fotogr. - Maď., něm., a angl. souhrn. ISBN 80-7090-273-6

SLOVENSKÁ 366
Slovenská otázka v dejinách Česko-Slovenska 1945-1992 : Zborník príspevkov z vedeckého kolokvia, ktoré sa konalo 20. októbra 1993 / Ed. Michal Barnovský. - Bratislava : Historický ústav SAV, 1994. - 86 s. - Angl. souhrn. ISBN 80-967150-3-8

SLOVENSKO 367
Slovensko : Voľby 1994 : Príčiny - dôsledky - perspektívy : Vedecká konferencia, Bratislava 9.11.1994 / Editori Soňa Szomolányi, Grigorij Mesežnikov. - Bratislava : Slovenské združenie pre politické vedy, 1994. - 228 s. ISBN 80-88721-06-7

SLOVENSKO 368
Slovensko dnes a v budúcnosti - výzva pre sociálnu demokraciu : Zborník z medzinárodnej konferencie, 11.-12. 9.1993 / Zost. Boris Zala. - Bratislava : Print-servis, 1994. - 111 s. : obr. ISBN 80-88755-02-6

- SLOVENSKO 369
Slovensko rok po : Cesty a křížovatky nového štátu očami jeho obyvateľov / Aut. kol. Martin Bútor, Zora Bútorová, Ivan Dianiška [aj.]. - 1. vyd. - Praha : Sociologické nakladatelství, 1994. - 65 s. - (Pracovní texty ; Sv. 3) ISBN 80-85850-02-8
- SLOVENSKO 370
Slovensko v 90. rokoch : Trendy a problémy : Konferencia, Bratislava 27.-28.1.1994 / Ed. Zuzana Kusá. - Bratislava : Slovenská sociologická spoločnosť, 1994. - 300 s. ISBN 80-85447-05-3
- ŠANDORFI, Rudolf 371
Budme hrdí na dejiny Slovákov / Rudolf Šandorfi. - 2. vyd. - Toronto : Zahraničná Matica slovenská, 1992. - 136 s.
- ŠOLC, Jaroslav 372
Slovensko v českej politike / Jaroslav Šolc. - 1. vyd. - Banská Bystrica : M. O. Enterprise, 1993. - 251 s. ISBN 80-85342-02-2
- ŠPETKO, Jozef 373
Slovenská politická emigrácia v 20. storočí : Jej vzťahy k českej emigrácii a k Čechom / Jozef Špetko. - Praha : Danubius, 1994. - 320 s. : fotogr. - (Knižnica Zväzu Slovákov v ČR ; Zv. 2) ISBN 80-901768-2-8
- VIŠŇOVAN, Jozef 374
Krvácajúca hranica : Dokumenty o utpení Slovákov v Maďarsku / Jozef Višňovan. - 2. vyd. - Prievidza : Matica slovenská, 1994. - 509 s. ISBN 80-7090-131-4
- Viz též: 2, 24, 42, 50, 51, 57, 60, 85, 90, 92, 93, 94, 116, 122, 127, 128, 136, 160, 169, 181, 183, 186, 189, 204, 238, 239, 240, 242, 244, 252, 253, 257, 260, 261, 265, 266, 267, 272, 276, 279, 281, 282, 285, 289, 298, 314, 322, 350, 395, 401, 403
- V.D Česko/československo-německé vztahy
- CESTA 375
Cesta do katastrofy : Česko-německé vztahy 1938-1947 / editoři Ivona Řezanková, Václav Kural. - Praha : Ústav mezinárodních vztahů, 1992. - 188 s. - Referáty z 3. konference česko-německé historické komise, konané ve dnech 7.-9. října 1992 ve Štiříně u Prahy. ISBN 80-901301-7-8
- ČECHY 376
Čechy a Sasko v proměnách dějin / uspoř. Kristina Kaiserová. - 1. vyd. - Ústí nad Labem : Univerzita J. E. Purkyně, 1993. - 473 s. - (Acta Universitatis Purkynianae ; 1/1993. Philosophica et historica : Slavogermanica ; 2). - Sborník příspěvků z konference, která se konala 10.-11.11.1992 v Ústí nad Labem. ISBN 80-7044-053-8
- ČESKÁ 377
Česká republika a Německo : Dvě staro-nové státnosti uprostřed Evropy? : Bavorsko - Čechy - Sasko : [1. Akademická letní škola], Domažlice 15-29.8.1993 / Johann Böhm, K. Hubert, Ivan Pop, Vladimír Neuwrth [aj.]. - Domažlice : Český les, 1994. - 124 s. - Český a německý text. ISBN 80-901122
- ČEŠI 378
Češi a Němci historická tabu. - 1. vyd. - Praha : Prago Media, 1995. - 349 s. : fotogr. ISBN 80-901533-2-1
- OTTER, Jiří 379
Úděl česko-německého sousedství : Pohledy do zrcadla dvanácti století společných dějin / Jiří Otter. - Heršpice : EMAN, 1994. - 178 s. ISBN 80-900696-4-9
- RICHTER, Karel 380
Sudety / Karel Richter. - 1. vyd. - Praha : Fajma, 1994. - 199 s. ISBN 80-85374-22-6
- STANĚK, Tomáš 381
Německá menšina v českých zemích : 1948-1989 / Tomáš Staněk. - 1. vyd. - Praha : Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, 1993. - 282 s. ISBN 80-85241-29-3
- SUDETŠTÍ 382
Sudetští Němci - etnická skupina v srdci Evropy : Katalog výstavy / Ed. Heinz Kraus ; Předml. Oskar Böse. - 1. vyd. - Mnichov : Sudetoněmecká rada ; Havlíčkův Brod : Interes, 1994 - 88 s. : fotogr.
- VE SVĚTLE 383
Ve světle tmy. - 1. vyd. - Praha : Prago Media, 1995. - 212 s. : fotogr. ISBN 80-01533-4-8
- Viz též: 151, 249, 304

V.E Židé v Československu

KLENOVSKÝ, Jaroslav 384
Židovská čtvrť v Boskovicích / Jaroslav Klenovský. - 2. vyd. - Boskovice : Nadace pro záchranu židovského města, 1994. - 57 s. : 7 s. příl.

KLENOVSKÝ, Jaroslav 385
Židovská čtvrť v Úsově / Jaroslav Klenovský. - 1. vyd. - Olomouc : Židovská obec, 1993. - 32 s. : fotogr.

KLENOVSKÝ, Jaroslav 386
Židovská čtvrť v Jemnici / Jaroslav Klenovský. - 1. vyd. - Jemnice : Městský úřad, 1994. - 29 s.

SVOBODOVÁ, Jana 387
Zdroje a projevy antisemitismu v českých zemích 1948-1992 : Studie / Jana Svobodová. - Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994. - 90 s. - (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny ; Sv. 19). - Angl. souhrn.
ISBN 80-85270-34-X

Viz též: 128, 163, 165, 168, 169, 196, 200, 206, 248, 273, 407

V.F Osobnosti, biografie

BENEŠ, Edvard 388
Edvard Beneš - československý a evropský politik : Sborník statí k 110. výročí narození druhého československého prezidenta / Ed. Václav Vrabec. - 1. vyd. - Praha : Nadace Jiřího z Poděbrad, 1994. - 117 s.

BENEŠ, Edvard 389
Edvard Beneš - politik a státník : Sborník příspěvků z vědecké konference / Red. Jiří Mikulka, Karel Schelle. - 1. vyd. - Brno : Masarykova univerzita, 1994. - 40 s.
ISBN 80-210-0938-1

BENEŠ, Edvard 390
Edvard Beneš a střední Evropa : Sborník přednášek a statí / Texty uspoř. Adam Drda. - 1. vyd. - Praha : Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, 1994. - 121 s.
ISBN 80-85241-56-0

BŘEŇOVÁ, Halina 391
Život pro jiné : Jan Papánek 1896-1991 / Halina Břeňová. - Praha : Faun, 1995. - 141 s. : fotogr.
ISBN 80-900844-5-1

ČERNÝ, Václav 392
Václav Černý : 26.3.1905 - 2.7.1987 : Sborník z konference konané 4.11.1993 na Dobříši / Uspoř. a red. přípr. Marie Langerová. - 1. vyd. - Praha : Český spisovatel, 1994. - 145 s.

ČERNÝ, Václav 393
Václav Černý v rodném kraji : Sborník k nedožitým 90. narozeninám univ. prof. Václava Černého / Uspoř. Aleš Feters. - Náchod : Juko, 1994. - 95 s. : fotogr. - Něm., angl. a franc. souhrn.

ČMEJRKOVÁ, Světlana - 394
DANEŠ, František
O Čapkových Hovorech s T. G. Masarykem / Světlana Čmejrková, František Daneš. - 1. vyd. - Praha : Academia, 1994. - 183 s. - (Studie AV ČR ; 1/94)
ISBN 80-200-0381-9

ČULEN, Konstantín 395
Po Svätoplukovi druhá naša hlava : Život Dr. Jozefa Tisu / Konstantín Čulen. - Partizánské : Garmond, 1992. - 545 s.

DOLEŽAL, Jiří - IVANOV, Miroslav 396
Národ ho potřeboval : K 110. výročí narození PhDr. Petra Zenkla / Jiří Doležal, Miroslav Ivanov. - Praha : Klub M. Horákové, 1994. - 110 s.
ISBN 80-7173-073-4

HANZAL, Josef 397
Edvard Beneš : Věnováno památce Jaroslava Werstadta, Jana Slavíka, Josefa Borovičky a Karla Kučery / Josef Hanzal. - 1. vyd. - Praha : Mladá fronta, 1994. - 51 s. - (Kdo je ... ; Sv. 7)
ISBN 80-204-0445-7

HARTMANN, Jan - SVOBODA, Bohumil - 398
VAŠKO, Václav
Kardinál Tomášek : Svědectví o dobrém katechetovi, božánčném biskupovi a statečném kardinálovi / Jan Hartmann, Bohumil Svoboda, Václav Vaško ; úvod Miloslav Vlk. - 1. vyd. - Praha : Zvon, 1994. - 209 s.
ISBN 80-7113-093-1

HODŽA, Milan 399
Milan Hodža - štátník a politik : Materiály z vedeckej konferencie, Bratislava 15.-17. septembra 1992 / Red. prípr. Miroslav Pekník. - 2. vyd. - Bratislava : Veda, 1994. - 188 s. : fotogr.
ISBN 80-224-0144-7

HOSÁK, Ladislav 400
T. G. Masaryk : Kořeny rodu : O předcích presidenta T. G. Masaryka / Ladislav Hosák. - Olomouc : Ariadna Publ., 1993. - 16 s.

JURÍČEK, Ján 401
Milan Hodža : Kapitola z dejín slovenskej, československej a európskej politiky / Ján Juriček. - 1. vyd. - Bratislava : Stimul, 1994. - 222 s.
ISBN 80-85697-17-3

- KOHN, Pavel 402
Můj život nepatří mně : Čtení o Přemyslu Pittrovi / Pavel Kohn. - 1. vyd. - Praha : Kalich, 1995. - 78 s. : fotogr. - K 100. výročí narození Přemysla Pittra.
ISBN 80-7017-852-3
- KOLLÁR, Karol 403
Milan Hodža : Moderný teoretik, pragmatický politik / Karol Kollár. - 1. vyd. - Bratislava : Infopress, 1994. - 137 s. - Něm. a angl. souhrn.
ISBN 80-85402-10-6
- OLIVOVÁ, Věra - BENEŠOVÁ, Hana 404
Edvard Beneš 1884-1948 / Věra Olivová, Hana Benešová. - Praha : Společnost E. Beneše, 1994. - 28 s.
ISBN 80-901-733-0-6
- ORT, Alexandr 405
Edvard Beneš - diplomat a politik / Alexandr Ort. - 1. vyd. - Praha : Irma, 1994. - 87 s. - Něm., franc. a angl. souhrn.
ISBN 80-901353-1-5
- PASÁK, Tomáš 406
Život Přemysla Pittra / Tomáš Pasák. - Praha : Ústav pro informace ve vzdělávání, 1995. - 83 s. : fotogr.
ISBN 80-211-0212-8
- POLÁK, Stanislav 407
Masarykovi rodiče a antisemitský mýtus / Stanislav Polák. - 1. vyd. - Praha : Ústav T. G. Masaryka, 1995. - 77 s. - Angl. souhrn.
ISBN 80-901478-7-9
- SKILLING, H. Gordon 408
T. G. Masaryk : Against the Current, 1882-1914 / H. Gordon Skilling. - 1st ed. - London : Macmillan, 1994. - xv, 248 s.
ISBN 0-333-60781-3
- SLACH, Miroslav 409
Světlo v soumraku / Miroslav Slach. - 1. vyd. - Kyjev : Gloria, 1994. - 78 s. : fotogr. - [Biografie Jana Palacha]
- TOMÁŠEK, Dušan - KVAČEK, Robert 410
Causa Emil Hácha / Dušan Tomášek, Robert Kvaček. - 1. vyd. - Praha : Themis, 1995. - 221 s. : fotogr.
ISBN 80-85821-30-3
- VALIŠ, Zdeněk - DVORÁK, Jiří 411
Generál Jaroslav Vedral-Sázavský / Zdeněk Vališ, Jiří Dvořák. - 1. vyd. - Praha : Magnet-Press, 1994. - 71 s. : fotogr.
ISBN 80-85469-64-2
- VANĚK, Vladimír 412
Jan Masaryk / Vladimír Vaněk ; Předmluva Josef Tomeš ; Doslov Jindřich Kolowrat-Krakovský, Antonín Sum. - 1. vyd. - Praha : Torst, 1994. - 228 s. : fotogr.
ISBN 80-85369-30-0
- VENCOVSKÝ, František 413
Karel Engliš / František Vencovský. - Boskovice : Albert, 1993. - 164 s. : fotogr. příl.
- VONDRÁK, Eduard 414
Albert Schweitzer a Tomáš G. Masaryk / Eduard Vondrák. - Olomouc : Ariadna Publ., 1993. - 8 s.
- Viz též: 20, 64, 222, 242
- V.G Kultura, umění, literatura*
- ČESKÁ 415
Česká literatura : 1948-1956 : Sborník materiálů z literárněvědné konference 35. Bezručovy Opavy (18.-19.9.1992) / K tisku přípr. Vladimír Pfeffer. - Opava : Slezské muzeum, 1993. - 138 s.
ISBN 80-900030-7-9
- ČESKÁ 416
Česká nezávislá literatura po pěti letech v referátech : Sborník referátů, diskusních příspěvků a tiskových ohlasů : Konference, 17.-18.5.1995. - Praha : Primus, 1995. - 202 s.
ISBN 80-85625-50-4
- ČEŠTÍ 417
Čeští spisovatelé o toleranci : Sborník původních příspěvků vydaný k příležitosti 61. světového kongresu Mezinárodního PEN klubu konaného v Praze roku 1994 / Sest. Daniela Fischerová, Petr A. Bílek, Václav Daněk, Pavel Janoušek ; Historii Českého centra PEN klubu naps. Lumír Čivrný. - 1. vyd. - Praha : Readers International, 1994. - 219 s.
ISBN 80-901454-5-0
- DIVIŠ, Ivan 418
Teorie spolehlivosti : Texty z let 1960-1994 / Ivan Diviš ; Z rukopisů vybral Ivan Wernisch ; edič. pozn. naps. Jan Šulc. - Praha : Torst, 1994. - 685 s.
ISBN 80-85639-28-9
- HOSTOVSKÝ, Egon 419
Literární dobrodružství českého spisovatele v cizině : aneb o ctihodném povolání kouzla zba-veném / Egon Hostovský. - 2. vyd. - Praha : ERM, 1995. - 195 s. : fotogr. - (Spisy Egona Hostovského ; Sv. 12)
ISBN 80-85913-13-5

- MACHONIN, Sergej 420
Příběh se závorkami : Alternativy / Sergej Machonin. - 1. vyd. - Brno : Atlantis, 1995. - 305 s. : fotogr.
ISBN 80-7108-106-X
- SUCHOMEL, Milan 421
Literatura z času krize : Šest pohledů na českou prózu 1958-1967 / Milan Suchomel. - 1. vyd. - Brno : Atlantis, 1992. - 142 s.
ISBN 80-7108-051-9
- VALTROVÁ, Marie 422
Kronika rodu Hrušínských / Marie Valtrová. - 1. vyd. - Praha : Odeon, 1994. - 406 s. : fotogr.
ISBN 80-207-0485-X
- ŽALMAN, Jan 423
Umlčený film : Kapitoly z bojů o lidskou tvář československého filmu / Jan Žalman. - 1. vyd. - Praha : Národní filmový archiv, 1993. - 278 s. : fotogr. - (Knihovna Illuminace ; 1)
ISBN 80-7004-030-0
- Viz též: 11, 156, 293, 330, 420

Jmenný rejstřík

- ALAN, Josef 216
ARENDOVÁ, Hannah 26
AUGUSTÍN, Milan 27
BAČOVÁ, Viera 313
BALÁŽOVÁ, Eva 365
BALLESTREM, Karl 28
BARNOVSKÝ, Michal 279, 366
BELDA, Josef 117, 118
BĚLINA, Pavel 346
BENČÍK, Antonín 117, 118, 119, 298
BENEŠ, Edvard 8, 29, 108, 110, 146, 388, 389, 390, 397, 404, 405
BENEŠ, Jan 154
BENEŠOVÁ, Hana 404
BÍLEK, Jiří 150
BÍLEK, Petr A. 417
BÍLKOVÁ, Hana 343
BÖHM, Emanuel T. 155
BÖHM, Johann 377
BOLOMSKÝ, Karel 139
BÖSE, Oskar 382
BRABEC, Jiří 45
BRADLEY, John F. N. 344
BRANALD, Adolf 156
BRIXI, Jiří 120
BROD, Toman 273
BROŽ, Vladislav 202
BŘACH, Radko 304
BŘEŇOVÁ, Halina 157, 391
BUBEN, Milan M. 38
BUBÍLKOVÁ, Zuzana 158, 217
- BULÍNOVÁ, Marie 121
BURIÁNEK, Petr 3
BÚTORA, Martin 369
BÚTOROVÁ, Zora 91, 92, 93, 94, 369
BŮŽEK, Václav 324
BYSTRICKÝ, Valerián 257, 265
CHŇOUPEK, Bohuš 238, 239
CHOVAN, Július 240
CHOVANEC, Jaroslav 353
CHURÁŇ, Milan 19
CÍLEK, Roman 159
CÍSAŘOVSKÁ, Blanka 126
COUDENHOVE-KALERGI, Richard N. 30
ČAPEK, Karel 70, 394
ČAPKA, František 314, 318
ČARNOGURSKÝ, Pavol 160
ČERMÍN, Jakub 43, 202, 256
ČERNAKOVIČOVÁ, Henrieta 257
ČERNÝ, Ota 158
ČERNÝ, Václav 31, 32, 161, 392
ČIERNA-LANTAYOVÁ, Dagmar 350
ČIVRNÝ, Lumír 417
ČMEJRKOVÁ, Světlana 394
ČULEN, Konštantín 395
DANĚK, Václav 417
DANEŠ, František 394
DANIEL, Bartoloměj 318
DEÁK, Ladislav 253
DÉRER, Ivan 162, 229
DIANIŠKA, Ivan 91, 369
DIVIŠ, Ivan 418
DOBROVODSKÝ, Mario 91
DOKULIL, Miloš 319
DOLEŽAL, Bohumil 125

- DOLEŽAL, Jiří 182, 396
 DOSTÁL, Ondrej 356, 357
 DRÁPALA, Milan 16, 332
 DRAŠNAROVÁ, Milada 9
 DRDA, Adam 390
 DREBOTA, J. 256
 DRORI, Edith 163
 DUBAJOVÁ, Zuzana 358
 DUCREUX, Marie-Elizabeth 1
 DUDA, Josef 242
 DUDA, Zbyněk M. 242
 DUFEK, Jiří 150, 287
 DULA, Matúš 229
 DUNLOP, Francis 72
 DURYCH, Jaroslav 164
 DVOŘÁK, František 34, 35
 DVOŘÁK, Jiří 411
 DVOŘÁKOVÁ, Vladimíra 36
 DYBA, Karel 23
 EPSTEINOVÁ, Helena 165
 FÁBRY, Zoltán 123
 FANO, Štefan 265
 FEIERABEND, Ladislav Karel 166
 FELCMAN, Ondřej 299
 FETTERS, Aleš 393
 FIALA, Jan 280
 FIALOVÁ, Zuzana 356, 357
 FIDLER, Jiří 150, 222
 FIERLINGER, Zdeněk 162
 FILIPI, Adolf 167
 FISCHEROVÁ, Daniela 417
 FISCHL, Viktor 168
 FOLTYS-FRAUWIRTH, Josef 169
 FUCHS, Aleš 157
 GABRIEL, Jiří 61
 GAJDOŠ, Marián 288
 GAJDOŠ, Milan 191
 GÁL, Fedor 63
 GEBAUER, František 145
 GEHLEN, Reinhard 170
 GERLOCH, Aleš 103, 342
 GLAZAR, Richard 171
 GONĚC, Vladimír 316, 317
 GORBAČOV, Michail Sergejevič 218
 GRÁCOVÁ, Genovéva 365
 GREEN, James Holt 238
 GREGOROVIC, Miroslav 224
 GREGOROVICOVÁ, Eva 135
 GRÖGEROVÁ, Bohumila 173
 GRULICH, Tomáš 143
 HABSBURG, Otto von 38
 HÁCHA, Emil 410
 HADUŠOVSKÁ, Slávka 313
 HÁJEK, Jiří 300
 HALÍK, Tomáš 39
 HALOUN, Karel 111
 HAMŠÍK, Dušan 243
 HANÁK, Jiří 40
 HANČIL, Jan 343
 HANZAL, Josef 397
 HARAKSIM, Ludovit 359
 HARTMANN, Jan 398
 HAVEL, Václav 109, 110, 111
 HAVELKA, Miloš 86
 HAVELKOVÁ, Hana 53
 HAYEK, Friedrich August 41
 HELEŠICOVÁ, Věra 124
 HIMMLER, Heinrich 243
 HIRNER, Alexander 360
 HIRŠAL, Josef 172, 173
 HLINKA, Andrej 229
 HLINKA, Jozef 244
 HLUŠIČKOVÁ, Růžena 126
 HODŽA, Milan 229, 399, 401, 403
 HOENSCH, Jörg K. 237
 HOFBAUER, Roman 42
 HOFFMANN, Gabriel 127
 HOFFMANN, Ladislav 127
 HOLÁSEK, Peter 122
 HOLÝ, Dušan 245
 HONAJZER, Jiří 225
 HORÁČEK, Milan 303, 320
 HOŘEC, Jaromír 226
 HOSÁK, Ladislav 400
 HOSTOVSKÝ, Egon 419
 HOUŠKA, Vítězslav 69
 HOUŽVIČKA, Václav 102
 HRUŠÍNSKÝ, Rudolf 422
 HŘEBEJK, Jiří 103, 105
 HUBENÁK, Ladislav 128
 HUBERT, K. 377
 HŮBNER, Miloš 125
 HVÍŽDALA, Karel 174
 HÝBL, František 354
 IVANOV, Miroslav 175, 396
 JABLONICKÝ, Jozef 2
 JANICS, Kálmán 281
 JANIŠOVÁ, Milena 121, 129, 171

- JANKOVIČ, Ján 87
 JANOUC, Svatopluk 176
 JANOŠEK, Pavel 417
 JANOVSKÝ, Julius 321
 JANOVSKÝ-DRÁŽDANSKÝ, Karel 177
 JIČÍNSKÝ, Zdeněk 44, 306
 JIRÁNEK, Vladimír 112
 JIRÁSKOVÁ, Marie 171
 JODL, Miroslav 95, 96
 JOHN, Miloslav 227
 JURÍČEK, Ján 401
 JURIGA, Ferdinand 229
 JUROVÁ, Anna 247, 322
 KABÍČEK, Jaroslav 31, 214
 KADLEČÍK, Ivan 221
 KAISEROVÁ, Kristina 376
 KALANDRA, Závěš 45
 KALISTA, Zdeněk 3, 329
 KANTŮRKOVÁ, Eva 178
 KAPLAN, Jan 254
 KAPLAN, Karel 121, 129, 130, 131, 132, 145, 287, 289, 290, 291, 336
 KÁRNÁ, Margita 273
 KÁRNÝ, Miroslav 273
 KARVAŠ, Imrich 179
 KAŠPAR, Oldřich 323
 KAŠPAR, Zdeněk 323
 KEANE, John 72
 KEMEL, Miroslav 40
 KLADIVOVÁ, Vlasta 246
 KLAUS, Václav 110, 112
 KLENOVSKÝ, Jaroslav 384, 385, 386
 KLÍMEK, Antonín 228
 KNOPP, František 11
 KOHÁK, Erazim 46, 47
 KOHN, Pavel 402
 KOLLÁR, Karol 403
 KOLOWRAT, Ernest 180
 KOLOWRAT-KRAKOVSKÝ, Jindřich 199, 412
 KOMLOSYOVÁ, Andrea 324
 KONEČNÁ, Katarína 12
 KONEČNÝ, Stanislav 288
 KORČEK, Ján 361
 KOREC, Ján Chryzostom 49
 KÖRPER-ZRÍNSKY, Karol 181
 KOŘÁLKA, Jiří 328
 KOSTELECKÝ, Tomáš 97
 KOSTLÁN, Antonín 4
 KOUDELKA, František 145, 292, 296, 311
 KOUTSKÁ, Ivana 331
 KOVÁČ, Dušan 229, 237
 KOVÁČIKOVÁ, Katarína 257
 KRAJINA, Vladimír 182
 KRÁTKÝ, Karel 355
 KRAUS, Heinz 382
 KROFTA, Kamil 230
 KRYL, Miroslav 196
 KUBICA, Belo 183
 KUBÍČEK, Jaromír 13
 KUBŮ, Eduard 228, 231
 KUČERA, Milan 98
 KUČERA, Rudolf 30, 38
 KUKLÍK, Jan 232
 KUNC, Jiří 36
 KURAL, Václav 249, 375
 KUSÁ, Zuzana 370
 KUSENDA, Boris 50
 KUTOVÁ, Julie 135
 KUX, Jan 250
 KVAČEK, Robert 21, 410
 LACINA, Vlastislav 233, 326
 LANGEROVÁ, Marie 392
 LEHAR, Vojtěch 184
 LEHOČKÝ, Emanuel 229
 LEIKERT, Jozef 251
 LEŠKO, Marián 50, 51
 LETZ, Róbert 282
 LEVY, David J. 72
 LIČKO, Miroslav J. 252
 LIPTÁK, Ján 191
 LIPTÁK, Július 267
 LIŠKA, Jiří 54
 LOREK, Ilja 202
 LUKEŠ, Jan 293
 LUX, Josef 153
 MACHATKOVÁ, Raisa 133, 134, 135
 MACHONIN, Pavel 99
 MACHONIN, Sergej 420
 MADRY, Jindřich 301
 MALÁ, Irena 124
 MALÝ, Pavel 55
 MAŇÁK, Jiří 283
 MANDLER, Emanuel 125, 305
 MAREČKOVÁ, Marie 104
 MASARYK, Jan 412
 MASARYK, Tomáš Garrigue 14, 64, 113, 146, 185, 329, 394, 400, 407, 408
 MASARYKOVÁ, Alice Garrigue 185

- MAŠLAŇ, František 325
 MATES, Pavel 234
 MAYER, Françoise 1
 MCDONALD, Callum 254
 MEDVEČKÝ, Karol Anton 229
 MEDVEĎ, Ján 209
 MERTL, Věroslav 56
 MESEŽNIKOV, Grigorij 367
 MIHALÍK, Juraj 186
 MIKA, Jiří 11
 MIKULÁŠEK, František 187
 MIKULKA, Jiří 389
 MILOTOVÁ, Jaroslava 137
 MINÁČ, Vladimír 57, 58, 59
 MINÁR, Imrich 362
 MLYNÁRIK, Ján 363
 MLYNÁŘ, Zdeněk 218
 MOJŠ, Ferdinand 60
 MOMMSEN, Hans 328
 MORAVCOVÁ, Dagmar 346
 MORAVEC, František 270
 MOULIS, Miloslav 256
 MOZOLÍK, Peter 353
 MUDRA, Miroslav 255
 MUSILOVÁ, Dana 138, 188
 MYŠKA, Milan 18
 NÁDVORNÍKOVÁ, Marie 13
 NAHODIL, Otakar 62
 NÁLEPKA, Ján 189
 NÁLEPKA, Jozef 189
 NEČAS, Ctibor 245, 258, 327
 NĚMEC, Igor 190
 NĚMEC, Matěj 190
 NEUWIRTH, Vladimír 377
 NOSKO, Július 191
 NOSKOVÁ, Alena 139
 NOVOTNÝ, Jiří 9, 16
 NOVÝ, Lubomír 64
 OBRTILOVÁ, Nora 161
 OLIVOVÁ, Věra 29, 108, 110, 219, 235,
 404
 OPAT, Jaroslav 329
 ORT, Alexandr 65, 405
 ORTEGA Y GASSET, José 66
 OSLZLÝ, Petr 72
 OTÁHAL, Milan 139, 307
 OTTER, Jiří 379
 OTTER, Pavel 140
 OTTMAN, Henning 28
 PAJER, Miloslav 259
 PALACH, Jan 409
 PALOUŠ, Martin 26
 PAPÁNEK, Ján 157, 391
 PARTOS, Gabriel 351
 PASÁK, Tomáš 406
 PATOČKA, Jan 47, 67
 PAVLÍČEK, Václav 105
 PAVLOVSKÝ, Petr 68
 PECHALOVÁ, Z. 14
 PECKA, Dominik 192
 PECKA, Emanuel 95, 96, 302
 PECKA, Jindřich 15, 117, 118, 119,
 142, 302, 314
 PEČENKA, Marek 346
 PEÉRY, Rezso 123
 PEJS, Oldřich 260
 PEKAŘ, Josef 3
 PEKNÍK, Miroslav 399
 PELIKÁN, Jiří 320
 PELIKÁNOVÁ, Zdena 185
 PERNES, Jiří 330
 PEROUTKA, Ferdinand 69, 114, 193
 PEROUTKOVÁ, Slávka 193
 PERSTICKÁ, Dagmar 20
 PETRUF, Pavol 284, 347, 348
 PFAFF, Ivan 70
 PFEFFER, Vladimír 415
 PIOVARČI, Milan 266
 PIŠTĚK, Jan 143
 PITTER, Přemysl 71, 402, 406
 POKORNÝ, Jiří 6
 POLÁK, Stanislav 407
 POLÍVKA, Jiří 67
 POLÍVKOVÁ, Zdenka 106
 POP, Ivan 377
 POSPÍŠILOVÁ, Hana 161
 POSSE-BRÁZDOVÁ, Amelie 219
 POSSELT, Martin 30
 POTEMRA, Michal 261
 PREČAN, Vilém 308, 332
 PROCHÁZKA, Jaromír 73
 PROKOP, Jaroslav 111
 PTÁČNÍK, Karel 194
 PŮLPÁN, Karel 333
 PUTNA, Martin C. 334
 RAJLICH, Jiří 262
 RAMPULA, Oldřich 263
 RAŠÍN, Alois 195

Bibliografie

- RAŠÍN, Ladislav 195
RAVIK, Slavomír 35, 74, 75, 76, 77, 78, 79,
80, 81, 82, 83, 84
REDLICH, Egon 196
REGAN, David 72
RICHTER, Karel 380
RIPKA, Hubert 197
ROČEK, A. P. 143
ROUŠAR, J. 338
ROZBOŘIL, Leopold 198
RYBA, Jan 10
ŘEZANKOVÁ, Ivona 375
SARVAŠ, Rostislav 199
SCHELLE, Karel 236, 335, 389
SCHENKOVÁ, Blažena 116
SCHEUEROVÁ, Líza 200
SCHNEIDER, Dušan 201
SCHWARZ, Karl Peter 364
SEDLIAK, Július 89
SEDLIAKOVÁ, Alžbeta 9
SIVÁK, Florián 144
SKÁLA, Karel 203
SKALICKÝ, Karel 39
SKILLING, H. Gordon 408
SLACH, Miroslav 409
SLÁDEK, Čestmír 264
SLÁMA, Jiří 336
SLEZÁK, Lubomír 233
SLEZÁKOVÁ, Marta 85
STANĚK, Tomáš 381
STÁTNIČEK, Dalibor 294
STODOLA, Emil 229
STRÁNSKÝ, Adolf 330
SUCHÁNEK, Jaroslav 107
SUCHOMEL, Milan 421
SUM, Antonín 412
SVÁTEK, František 324, 331
SVOBODA, Bohumil 398
SVOBODA, Jiří 61
SVOBODA, Milan 337
SVOBODA, Zbyšek 338
SVOBODOVÁ, Jana 387
SZALATNAI, Rezso 123
SZOMOLÁNYI, Soňa 367
ŠALAMON, Pavol 248
ŠANDORFI, Rudolf 371
ŠATAVA, Leoš 349
ŠEFCÁK, Luboš 358
ŠIKOLA, Čestmír 268
ŠLOSAR, Vladimír 287
ŠNEJDÁREK, Josef 205
ŠOLC, Jaroslav 372
ŠOLC, Jiří 269, 270
ŠOLLE, Zdeněk 146
ŠPETKO, Jozef 373
ŠPITZER, Juraj 206
ŠROBÁR, Vavro 229
ŠTĚPANOVSÝ, Jiří 43
ŠTEVČEK, Pavol 57
ŠTOVÍČEK, Ivan 147
ŠULC, Jan 31, 32, 418
ŠUTAJ, Štefan 285
ŠVIDROŇ, Ján 87
ŠVIHLOVÁ, Dagmara 185
TÁBORSKÝ, Eduard 219
TAKÁČ, Ladislav 191, 257, 271, 272
TEREN, Štefan 215
TERYNGEL, Jiří 35
TICHÝ, Jaroslav 274
TIGRID, Pavel 88, 166
TISO, Jozef 395
TKÁČ, Marián 24
TOMÁŠEK, Dušan 291, 295, 410
TOMÁŠEK, František 398
TOMÁŠEK, Ladislav 89
TOMEŠ, Josef 21, 412
TRAXLER, Jiří 207
TŮMA, Oldřich 310
UHDE, Milan 110
UJVÁRY, Zoltán 208
UNGR, Vladimír 302
URBAN, Milo 209
URBAN, Zdeněk 352
URSÍNY, Ján 210
UTTITZ, Bedřich 200
VACEK, Miroslav 211
VÁCHOVÁ, Jana 131, 132, 296, 311
VACKOVÁ, Růžena 220
VACULÍK, Jaroslav 148, 319
VACULÍK, Ludvík 221
VALENTA, Jaroslav 147
VALÍŠ, Zdeněk 411
VALTROVÁ, Marie 220, 422
VÁŇA, Milan 66
VANĚK, Miroslav 312
VANĚK, Vladimír 412
VAŇKOVÁ, Vendula 9, 16
VAŠÁTKO, Alois 277

- VAŠEČKA, Michal 356, 357
 VAŠKO, Václav 398
 VEBER, Václav 339
 VEČEŘA, Miloš 101
 VEDRAL-SÁZAVSKÝ, Jaroslav 411
 VEIS, Jaroslav 40
 VENCOVSKÝ, František 413
 VESELÝ, Zdeněk 149
 VIŠŇOVAN, Jozef 374
 VLČEK, Eduard 286
 VLK, Jan 9, 16
 VLK, Miloslav 398
 VNUK, František 276
 VOCHOČ, O. 14
 VODIČKA, Stanislav 316, 317
 VOLKOVÁ, Květoslava 299
 VONDRÁK, Eduard 414
 VONDROVÁ, Jitka 151
 VOTAVOVÁ, Jarmila 340
 VOTÝPKA, Vladimír 341
 VRABEC, Václav 388
 VRÁNA, Adolf 277
 VRÁNA, Karel 39
 VRCHOTOVÁ-PÁTOVÁ, Jarmila 212
 VYHNÁLEK, Rudolf 145
 VYKOUPIĽ, Libor 22
 WERNISCH, Ivan 418
 WIENDL, Jan 11
 WIESENTHAL, Simon 213
 WIRTHOVÁ, Anna 278
 ZÁBRANOVÁ, Jiřina 214
 ZALA, Boris 368
 ZAPLATÍLEK, Antonín 278
 ZAPLETAL, Jiří 202
 ZAŤKO, Peter 215
 ZEEOVÁ, Alena 313
 ZEMAN, Zbyněk 219
 ZENKL, Petr 396
 ZICH, František 102
 ZOCH, Samuel 229
 ZOUBEK, Vladimír 103
 ZWETTLER, Otto 148
 ŽALMAN, Jan 423
 ŽATKULIAK, Jozef 297
 ŽEGKLITZ, Jaromír 52
 ŽIAK, Miloš 90

Názvový rejstřík

- A den se vrátil 251
 ... A uvízneš za hrdlo! 159
 Aktuálne problémy Česko-Slovenska 91
 Aktuálne problémy Slovenska... 92
 Aktuálne problémy Slovenska... 93, 94
 Aktuální problémy demokratizace... 342
 Albert Schweitzer a Tomáš G. Masaryk 414
 Americkí Slováci a Slovensko 362
 Američan v povstaní 238
 Antekova zrada 239
 Antifierlinger 1 162
 Antisemitismus v posttotalitní Evropě 343
 Bezdomovcem ve své vlasti 208
 Bibliografie dějin Československa 9
 Bibliografie historickovlastivědné... 10
 Bibliografie k vývoji Moravy a Slezska 13
 Bilancování naší první kapitalistické... 34
 Biografický slovník Slezska... 18
 Boli sme pri tom a pojdeme ďalej... 116
 Budme hrdí na dejiny Slovákov 371
 Bylo nebylo v listopadu 1993 74
 Bylo nebylo v prosinci 1993 75
 Causa Emil Hácha 410
 Cesta demokracie 113
 Cesta do katastrofy 375
 Cestami česko-slovenské vzájemnosti 352
 Chaos nebo bordel 76
 Charta 77 a právní stát 306
 Chodte vpravo! 68
 Církevní komise ÚV KSČ 1949-1951 121
 Církevní politika 1949 140
 Co stála srpnová invaze 299
 Co týden (ne)dal 158
 Českoslovakismus a ČSR 1914-1938 227
 Čechy a Sasko v proměnách dějin 376
 Češi a Slováci 364
 Česká akademie věd a umění 1891-1991 6
 Česká cesta 112
 Česká literatura : 1948-1956 415

- Česká nezávislá literatura po pěti...416
 Česká nezávislá literatura v ohledech 11
 Česká republika a Německo 377
 Česká republika v měnící se Evropě 65
 České národní povstání v květnu 1945 255
 Česko-slovenské vztahy 355
 Česko-slovenské vztahy v oblasti... 354
 Československá generalita 222
 Československá zahraniční politika...228
 Československé dějiny 1914-1939 235
 Československé dějiny státu a práva...236
 Československo a Izrael v letech... 287
 Československo-polská jednání... 147
 Českoslovenští Romové v letech... 258
 Češi a Němci historická tabu 378
 Češi a Slováci a východní Evropa... 316
 Češi a Slováci ve střední Evropě... 317
 Češi a sudetoněmecká otázka... 151
 Čeští spisovatelé o toleranci 417
 Čítanka ke studiu nejnovějších... 315
 Člověk, dobro a zlo 46
 Dáblova past 269
 Dějiny a paměť - odboj a kolaborace... 1
 Dějiny českého státu v dokumentech 149
 Dějiny Československé republiky... 321
 Dějiny Romů 318
 Dejiny slovenského novinárstva... 358
 Dějiny svobodného zednářství... 325
 Děkovačka bez pugétu 156
 Dělnické výbory na obranu svobody... 141
 Deníky, dopisy, vzpomínky 193
 Děti holocaustu 165
 Dětství a mládí 185
 '94 109
 1944 252
 1968 300
 Dialogy o občanské společnosti 216
 Dislokace sovětských vojsk... 117
 Dokumenty k zahraniční politice... 122
 Důstojníci a štáby povstaleckej... 241
 Druhá maturita 189
 Druhý sjezd československých... 4
 2. zahraniční odboj 263
 Duchovní revoluce v srdci Evropy 71
 Duše Podkarpatské Rusi 164
 Dva roky politickej slobody... 33
 Dvě desetiletí před listopadem 305
 Edvard Beneš 397
 Edvard Beneš - československý... 388
 Edvard Beneš - diplomat a politik 405
 Edvard Beneš - politik a státník 389
 Edvard Beneš 1884-1948 404
 Edvard Beneš a střední Evropa 390
 Ekológia po slovensky 363
 Evropské hodnoty demokracie... 37
 Exil a domov 320
 Filozof T. G. Masaryk 64
 Fortifikace a obrana státu 223
 Generál Jaroslav Vedral-Sázavský 411
 Glosy o historiografii SNP 2
 Heinrich Himmler - druhý muž... 243
 História a súčasnosť rómskej rodiny 12
 Historické a štátoprávne korene... 353
 Hľadanie súvislostí 27
 Hledání naděje 1978-1987 125
 Hledání zaváté stezky 337
 Hnutí za občanskou svobodu... 126
 Hovory M 57
 Humbug 85
 Idea Československa a střední... 345
 Indolence 154
 Intelektuál a revoluce 45
 Internační tábor Svatobořice 250
 Ivan Kadlečík 221
 Já nic, já muzikant 207
 Jak dále? 43
 Jak to šlo 88
 Jaká Evropa? 73
 Jan Masaryk 412
 Jan Patočka 47
 Je to ve hvězdách 77
 Jiří Hanák ve sloupcích 40
 Josef Pekař 3
 K politickým procesům... 130
 K postavení Moravy v rámci... 104
 Kapitoly o českém fašismu 224
 Kapitoly z dějin mezinárodních... 346
 Kardinál Tomášek 398
 Karel Engliš 413
 Katalogy a rejstříky... 135, 137
 Katolická církev a pozemková... 129
 Katolická církev a tragédia... 127
 Každodennost konce 60. let 302
 Kdo byl kdo v našich dějinách... 19
 Komu vavríny vítězstva? 271
 Komunisté na pochodu k moci 283
 Koncetrační tábor Wulkow 1944-1945 247
 Konec dějin či zánik kultury? 48

- Konečná stanice Auschwitz-Birkenau 246
 Košice a deportácie Židov v roku...248
 Krize kultury 26
 Kronika odsunu sovětských vojsk... 314
 Kronika rodu Hrušínských 422
 Kruhy pod očima 56
 Krvácajúca hranica 374
 Křídla míří na Německo 259
 Ku koreňom nenávisti... 356
 Kultura a veda 143
 Kultúrny život Slovákov na južnom...261
 Kultury na hranici 324
 Labyrint světa a historie 54
 Let let 173
 Letáky 1948 131
 Letáky 1949 132
 Letec Alois Vašátko 277
 Letectvo v SNP 183
 Liberalismus konce 20. století 52
 Lidská práva, ženy a společnost 53
 Literární dobrodružství českého... 419
 Literatura z času krize 421
 Ľudia a ľudkovia z politickej elity 50
 Maďarská menšina na Slovensku... 285
 Maďarská účasť v srpnové intervencii 119
 Malá vojna 253
 Marek - 17. listopad 1939 169
 Marshallov plán 284
 Masaryk a Beneš ve svých dopisech...146
 Masarykiana a jiné studie 329
 Masarykovi rodiče a antisemitický... 407.
 Matičná myšlienka 360
 Měl jsem být zastřelen 184
 Měnová reforma 1953... 138
 Mezi Mnichovem a Berlínem 234
 Mezinárodní smlouvy mezi Českou... 136
 Milan Hodža 401, 403
 Milan Hodža - štátnik a politik 399
 Minoritné etnické spoločenstvá... 313
 Minulost a dějiny v českém... 16
 Místo společenství - konflikt! 249
 Moderní dějiny 326
 Můj život 181
 Moje pamäti 179
 Můj život nepatří mně 402
 Muži deklarácie 229
 Na brehu krvavej rieky 209
 Na ceste k monopolu moci 279
 Na hradby Jericha 78
 Na rovinu 211
 Náboženství v českém myšlení 61
 Nacionalizmus a vybrané... 357
 Národ bez peňazí 24
 Národ ho potreboval 396
 Národ se ubránil 256
 Národnosti na Slovensku 359
 Národnostní menšiny v Evropě 349
 Národohospodár Peter Zaľko spomína 215
 Násilí 63
 Nástin českých a československých...333
 Naši vojáci v zahraničí 338
 Návraty k prevratu 58
 Návraty ke svobodě 190
 Neboli sme sami 257
 Nechcel som byť žid 206
 Některé vzpomínky a zážitky...167
 Němci, Češi, Slováci 328
 Německá menšina v českých zemích 381
 Německo - zahraničněpolitické... 231
 Nešli stejnou cestou 268
 Neuveriteľné sprisahanie 276
 Nevidím a jedu 79
 Novoroční filipika 1995 308
 O cenzuře v Československu... 291
 O Čapkových Hovorech... 394
 O hospodářském optimismu... 23
 O perspektivu lidského společenství 70
 O přechodech k demokracii 36
 O smrti, která se nedostavila 200
 Obnova demokratickej spoločnosti 89
 Obrana národa na Chotěbořsku 274
 Obžalovaný prehovori 123
 Očima nejstaršího z Kolowratů 199
 Odkiaľ a kam, Slováci? 59
 Odsun Němců 108
 Odsun sovětských vojsk... 15
 Ohlédnutí 214
 Oloupena o právo na život 163
 Operace „Dunaj“: Vojáci... 298
 Opozice, moc, společnost... 307
 Organizace veřejné správy... 335
 Osobnosti 20
 Ostrým perom... 87
 Osudová domyšľivosť 41
 Osudy palubního střelce 264
 Ozbrojení vysokoškolaři v Povstání 240
 Pád komunizmu na Slovensku... 90
 Památník 178

- Paměti 161
 Paměti Dr. Aloise Rašína 195
 Pan-Evropa 30
 Parlamentní volby v Československu...336
 Pilot RAF vypráví 201
 Po Svätoplukovi druhá naša hlava 395
 Pochoduj, nebo zemři! 205
 Pocta Edvardu Benešovi 1994 110
 Podkarpatská Rus - země neznámá 226
 Podkarpatská Rus a Československo 230
 Podoby česko-slovensko-maďarského vztahu... 350
 Podzemní univerzita 72
 Polemiky Ferdinanda Peroutky 69
 Politici v pressu 217
 Politická filosofie 20. století 28
 Politické elity v Československu... 331
 Politické myšlení Čechů a Slováků...148
 Politické vzpomínky 166
 Polsko a vojenská intervence... 118
 Populace České republiky 1918-1991 98
 Poslanie 272
 Postavenie Rusínov-Ukrajincov... 288
 Poválečná obnova ČSR... 286
 Pozor, cenzurováno! 295
 Praha - Berlín - Paříž - 1968 303
 Praha ve stínu hákového kříže 254
 Pramene a dokumenty k slovenským...144
 Prezident v posttotalitním státě 106
 Problémy československé politiky 44
 Proměny politického systému... 309
 Průjem vlády 80
 Průšvih po česku 81
 Přehled zákonodárné činnosti... 120
 Přeshraniční souvislosti... 102
 Příběh se závorkami 420
 Příběhy české šlechty 341
 Příprava přidružených zemí... 115
 Reformátoři nebývají šťastni 218
 Regionální diference... 97
 Riešenie židovskej otázky... 128
 Roky bez domoviny 281
 Roky ve stínu 278
 Romové v České republice... 327
 Ruská a ukrajinská emigrace... 339
 Rusko mimo Rusko 334
 S úctou voči dejinám 49
 Sankční pracovní právo... 294
 17. listopad 1939 202
 7. sjezd českých historiků 5
 Setkání 168
 Skutečnost svoboda 31
 Slováci v Maďarsku 365
 Slovenská korunová mena... 244
 Slovenská otázka v dejinách... 366
 Slovenská politická emigrácia... 373
 Slovenské tango z roku jeden 51
 Slovenské vojenské duchovenstvo... 260
 Slovensko : Volby 1994 367
 Slovensko dnes a v budúcnosti... 368
 Slovensko na konci druhej... 265
 Slovensko pôjde do neba 60
 Slovensko rok po 369
 Slovensko v 90. rokoch 370
 Slovensko v českej politike 372
 Slovensko v rokoch 1945-1948... 282
 Slovník českých dějin 22
 Slovník k politickým dějinám... 21
 Slovom a písmom 42
 Smlouva o vzájemných vztazích... 304
 SNP 1944-1994 266
 SNP v paměti národa 267
 Sociální demokraté ve druhé... 232
 Sociální stát 101
 Sociální struktura... 99
 Soudní perzekuce politické... 145
 Soupis publikací 8
 Sovětská okupace... 301
 Sovětské porady... 289
 Spomienky na Slovenské... 210
 Spomienky na zlyhanie 186
 Spontánní projevy Pražského... 142
 Spor o smysl českých dějin... 86
 Spravedlnost, nikoli pomstu 213
 Stalinské spirituály 293
 Stát a církev v Československu... 290
 Státní bezpečnost 1954-1968 292
 Státní hospodářská politika... 233
 Středná a juhovýchodná Európa 348
 Středná a juhovýchodná Európa... 347
 Stručné dějiny českých zemí... 323
 Stručný nástin historie... 340
 Studená vojna očami východu... 351
 Sudetští Němci... 382
 Sudety 380
 Svědectví o duchovním útlaku... 139
 Svědkové zamlčené minulosti 204
 Svět Lidových novin 1893-1993 330

- Světla a stíny 176
 Světlo v soumraku 409
 Světová válka a naše revoluce 29
 Svobodná Evropa - Slobodná Európa 177
 Systém hodnot v podmienkach... 100
 6 dní pod červeným křížem 203
 6. október 1938 160
 T. G. Masaryk 14
 T. G. Masaryk : Against the Current...408
 T. G. Masaryk : Kořeny rodu 400
 Tajná služba v akci 170
 Tajné dopisy z Prahy 1948 219
 Takto bojovala povstalecká armáda 191
 Tělo, společenství, jazyk, svět 67
 Teorie elity 96
 Teorie elity a problém elity 95
 Teorie spolehlivosti 418
 Tereziánský rodinný tábor... 273
 Ticho s ozvěnami 220
 Totalitní hodnocení totality 62
 Transformace družstev 107
 Transformace nevýrobní sféry 25
 Treblinka, slovo... 171
 Trestní postih pro trestné... 296, 311
 310. stíhací peruť 262
 Týdenní hlášení prezidia... 124
 Úděl česko-německého sousedství 379
 Úděl svobody 114
 Umlčený film 423
 Únorová tragédie 197
 Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 7
 Ústava a ústavní řád České... 105
 Ústavní systém České republiky 103
 Utajené protokoly 175
 Úvahy o Evropě 38
 Už jsme tady 82
 V kradeném čase 332
 V mene zákonov a proti občanom? 297
 V šesťročnom zajatí 155
 V zúženom priestore 32
 Václav Černý... 392
 Václav Černý v rodném kraji 393
 Václav Havel 1992 & 1993 111
 Válka a mír po roce 1945 344
 Ve službách prezidenta 270
 Ve světle tmy 383
 Věk ideologií 55
 Velitel stíhacího letectva 242
 Velké finále 275
 Veřejné mínění o socialismu... 312
 Vínek vzpomínek 172
 Víra a kultura 39
 Vojenská a další opatření... 150
 Vrták roku 83
 Vybrané kapitoly... 319
 Výpověď 174
 Výsledky voleb... 152
 Vysoká hra 182
 Vývoj rómskej problematiky... 322
 Vznik a rozpad vládních koalic... 225
 Vzpomínky a dokumenty o životě... 157
 Vzpouř davů 66
 Z deníku marnosti 192
 Z jedné lidské paměti 212
 Z protokolů schůzí 7. ... 133
 Z protokolů schůzí 8. ... 134
 Z války do exilu 198
 Z vojenskej histórie Slovenska... 361 -
 Za zdi a bez zdi 187
 Zahraniční bohemika 1990 17
 Základní principy zemědělské... 153
 Zdroje a projevy antisemitismu... 387
 Zítra jedeme, synu, pojedeme... 196
 Zítra zase tady! 310
 Zlatý píst 84
 Zpovědi českého Američana 180
 Zpráva o akci B 280
 Ztroskotání spulžití 237
 Žaloba aneb bílá kniha... 35
 Žalující píseň 245
 Židovská čtvrť v Boskovicích 384
 Židovská čtvrť v Úsově 385
 Židovská čtvrť v Jemnici 386
 Život pro jiné 391
 Život Přemysla Pittra 406
 Život, spisovatelé a já 194
 Životní příběhy ročníku 1924 188

ARCHIV

SOUDOBÝCH DĚJIN

SOUDOBÉ DĚJINY II / 2-3 – PŘÍLOHA

Rubrika *Dokumenty*, jež v tomto čísle chybí, byla při koncipování časopisu určena pro publikování jednotlivých dokumentů, například významných archivních nálezů. Praxe ukázala potřebu většího prostoru pro zveřejňování archivních pramenů, včetně menších tematických edic. Příloha tohoto čísla nazvaná *Archiv soudobých dějin* naznačuje, jakým směrem bychom se rádi ubírali. Takto koncipovanou přílohu nebudeme ovšem s to zařadit do každého čísla a budeme se muset spokojit možná střídavě s rubrikou *Dokumenty* v dosavadním rozsahu. Není ovšem vyloučeno, že se časem vytvoří badatelské a vydavatelské podmínky ke vzniku samostatného periodika na způsob ruského časopisu *Istoričeskij archiv*, jež by se specializovalo na československé dějiny od roku 1918. Snad se Příloha, kterou tu publikujeme, stane podnětem k úvahám o takovém periodiku.

Redakční kruh *Soudobých Dějin*

This issue of *Soudobé dějiny* does not contain the section *Dokumenty*, which had originally been planned as the place in the journal for the publication of individual documents, particularly in the case of interesting new discoveries from the archives. In practice, we saw that more space was needed for the publishing of archival documents, indeed even for small publications on single topics. The supplementary section in this issue, called *Archiv soudobých dějin* [The archive of contemporary history], indicates the direction we would like to take. We will not, of course, be able to include such a voluminous supplementary section in every issue, and we shall have to be satisfied, perhaps only sometimes, with the *Dokumenty* section as we have known it. It is possible, however, that with time research and publishing conditions will be created for an independent periodical (much like the Russian *Istoricheskij arkhiv*) which would specialize in Czechoslovak history from 1918 onwards. Perhaps our *Archiv soudobých dějin* will even become the impetus to plans for this sort of periodical.

The Editorial Board, *Soudobé dějiny*

„Žijeme ve velmi složité době“

Záznam rozhovoru E. Honeckera a V. Biřaka 24.11.1988

Oldřich Tůma

Publikovaný záznam rozhovoru mezi generálním tajemníkem ÚV SED a předsedou Státní rady NDR Erichem Honeckerem a členem předsednictva a tajemníkem ÚV KSCŽ Vasilem Biřakem je překladem z německého originálu. Původní dokument je uložen v Archivu stran a masových organizací NDR (*Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv*) v Berlíně.¹ SAPMO je samozřejmě archivem prvořadého významu především pro dějiny někdejší NDR. Záznam rozhovoru Honecker – Biřak však není zdaleka jediným materiálem uloženým v tomto perfektně uspořádaném, historikům bez výjimek přístupném a archivními pomůckami vybaveném archivu, který je zajímavý i z hlediska nejnovějších československých dějin.

Fondy politbyra a sekretariátu ÚV SED a především fondy jednotlivých členů politbyra ÚV SED obsahují značné množství dokumentů, jež se tak či onak dotýkají československé problematiky. Jen pro léta 1985–1989, jimž jsem se při předběžném výzkumu věnoval, se jedná o stovky jednotlivých dokumentů. Jde jednak samozřejmě o dokumenty ilustrující vztahy a spolupráci obou komunistických režimů – tedy dokumenty zachycující vzájemná jednání, přípravy návštěv a smluv, záznamy rozhovorů. Ale jsou zde i materiály jiného typu. Východoněmečtí komunisté se velmi podrobně zajímali o vývoj v zemi jejich „druhého nejdůležitějšího spojence“². Jednotliví funkcionáři dostávali zprávy o jednání ÚV KSCŽ, překlady zásadních projevů vedoucích funkcionářů KSCŽ, dokonce i překlady některých článků z tisku a podobně. Zvláště zajímavé jsou depeše, jež zaslal do Berlína východoněmecký velvyslanec v Praze Helmut Ziebart. Ten si dovedl opatřit velmi dobré, často vpravdě zákulisní informace třeba i k pozadí důležitých kádrových změn ve vedení

1 SAPMO – BArch, Zentrales Parteiarchiv, J IV/953, Büro Honecker. Kopie v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR.

2 Takové hodnocení se objevuje často, v rozhovoru s Milošem Jakešem 10.3.1988 je například použil Erich Honecker: „Beide Staaten seien für einander die zweitwichtigsten Partner“ (SAPMO – BArch, ZPA, J IV/925, Büro Honecker).

KSČ a státu (například výměny Husák – Jakeš či Štrougal – Adamec). Vedle záznamů rozhovorů by právě některé z těchto depeší zřejmě zasloužily publikovat.

Tak jako v každém archivu i v „československých“ složkách fondů *SAPMO* narazí badatel vedle materiálů zásadních a bohatých na konkrétní informace i na kuriozity, které však dokáží vrhnout na děje, jichž se týkají, ostré světlo ze zcela nečekaného úhlu. Například ve fondu Egona Krenze z doby jeho několikátýdenního účinkování ve funkci generálního tajemníka ÚV SED je překvapivě uložen německý překlad několika stránek Poučení z vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ, věnovaných vysočanskému sjezdu. Tento materiál byl Krenzovi zaslán z mezinárodního oddělení ÚV SED v souvislosti s přípravami mimořádného sjezdu SED. Je datován 13. listopadu 1989 (tedy čtyři dny po pádu Berlínské zdi!) a je k němu připojen lístek s rukou psanou poznámkou: „Streng vertraulich. Gen. Krenz! Erfahrungen von uns zu beachten!“ (nečitelný podpis).³ Jaká poučení měl a mohl z československého Poučení Egon Krenz vyvodit, bylo už pro další vývoj zcela irelevantní. Přesto však, stejně jako ona příslovečná kapka vody zrcadlíci vesmír, i tento malý lístek jakoby ve zkratce osvětloval tragikomické souvislosti celého příběhu kolapsu komunistických režimů ve střední Evropě.

Patrně nejzajímavější typ materiálu představují záznamy rozhovorů předních činitelů SED a KSČ. Jen z doby Gorbačovovy éry jich fondy některých členů politbyra ÚV SED obsahují více než dvacet. Nejedná se ovšem o doslovné záznamy, nýbrž pouze o přehledná shrnutí jednání. I přes zestručnění, uspořádání a určitou stylizaci podávají věrnou reprodukci rozhovoru a odrážejí například i užití různých jazykových prostředků v jednotlivých fázích debaty. Tyto materiály jsou pro nás důležité nejen tím, že suplují záznamy, které nelze v Archivu ÚV KSČ ve Státním ústředním archivu nalézt anebo jsou nepřístupné. Záznamy pořizované pro funkcionáře SED se totiž od záznamů určených funkcionářům KSČ podstatně liší. V několika případech (a rozhovor Honecker – Biřák patří mezi ně⁴) se mi podařilo nalézt záznamy těchto rozhovorů v obou archivech. Zatímco německý záznam zachycuje rovnoměrně celou debatu, jeho československý ekvivalent informuje jenom (zato ovšem detailněji) o názorech východoněmeckého partnera a výroky zástupce KSČ jsou pouze shrnuty v několika nicneřkajících řádcích.

Rozhovory většinou probíhaly podle obdobného schématu, jemuž víceméně odpovídá i publikovaný záznam jednání Honeckera s Biřákem. Nechybí samozřejmě obligátní fráze o vzájemném přátelství a spolupráci, přičemž stojí za povšimnutí, že z československé strany se NDR a SED vesměs dočkaly hlubších poklon a výraznějšího ocenění úspěchů v budování socialismu, než tomu bylo naopak. Záznamy obsahují pravidelně i dosti nudné a zdouhavé pasáže o rozvoji ekonomiky obou zemí a vzájemné spolupráci v této i dalších oblastech. Tyto záležitosti jsou v níže publikovaném rozhovoru probírány méně, než je v jiných případech obvyklé. Je to dáno tím, že některé konkrétní otázky projednal Vasil Biřák v rozhovoru s členem politbyra a vedoucím mezinárodního oddělení ÚV SED Hermannem Axenem.⁵ Velmi zajímavou součástí záznamů bývají vzájemné informace o vývoji

3 *SAPMO* – BArch, ZPA, IV 2/2.039/285, Büro Krenz.

4 *SÚA*, A ÚV KSČ, P ÚV, P 95/88/24.

5 V *SAPMO* se ze záznamu rozhovoru s Axenem zachovalo pouze několikastránkové torzo, které je zřejmě omylem založeno jako součást záznamu jednání Biřák – Honecker. Dochovala se však informace určená pro předsednictvo ÚV KSČ, uložená v *SÚA* (viz pozn. 4).

vnitřní situace v NDR a ČSSR nebo diskuse o aktuálně závažných problémech (jaký třeba v létě a na podzim 1989 představovali východoněmečtí uprchlíci v Praze). Je zřejmé, že hlavní témata rozhovorů byla předem dojednána a že jejich účastníci si svá vystoupení předem připravovali. Vyplývá to z některých dokumentů, které uskutečnění jednotlivých rozhovorů předcházely, a v neposlední řadě také z jazyka, který zcela odpovídá standardnímu žargonu oficiálních stranických dokumentů.

Vedle toho však rozhovory obsahují i patrně dosti spontánní výměnu názorů na další témata, jež byla pro obě strany důležitá. Na určitou bezprostřednost a spontaneitu těchto pasáží možno opět soudit i z mnohem přirozenějšího jazyka. V letech 1985–1989 byla opakovaně takovým oboustranně zajímavým tématem především situace v Sovětském svazu a Gorbačovovy reformy. S postupujícím časem se vývoj v SSSR stával zdrojem stále nezapředenějších obav a byl podrobován zprvu obezřetné, později stále otevřenější kritice. Tato mezi čtyřma očima vyslovovaná kritika se velmi podstatně lišila od jakýchkoli vyjádření a prohlášení určených pro veřejnost. V tomto ohledu představuje publikovaný rozhovor velmi názorný, nikoli ale ojedinělý případ. Opět je hodno zaznamenání, že v hodnocení *perestrojky* a *glasnosti* vyslovovali představitelé KSČ své negativní názory o poznání otevřeněji a razantněji, zatímco představitelé SED byli rezervovanější a také, řekněme, optimističtější. Zřetelnou výjimkou byl právě Erich Honecker, který si ve své ostré kritice poměrů v SSSR nezdal právě ani se samotným Vasilem Biľakem. O zvyšující se nervozitě a obavách svědčí i některé velmi příkré poznámky o poměrech v Sovětském svazu. I když se většinou jedná o výroky vztahující se k minulosti, přece byly despekt a povýšenost, jež z nich probleskují, dříve těžko myslitelné. Že takové obraty přitom zřejmě neuklouzly mluvčím mimoděk, ale spíše naopak mohou svědčit o pravém stavu jejich myslí, je možno soudit mimo jiné už z toho, že se opakují. Tak například Honecker užil obratu o zemi, kde se dříve chodilo v lýčených střevicích (*Bastchuhen*), jako nelichotivé charakteristiky Sovětského svazu nejen v tomto hovoru s Biľakem (s. 370), ale i jindy.⁶ Také Biľak často zdůrazňoval někdejší zaostalost Ruska. Při jedné příležitosti⁷ mluvil o Sovětském svazu jako původně o zemi mužiků, kde teprve nyní bylo povoleno stavět domy i se sklepy, čemuž by se každý u nás vysmál. O jeho emocionálním zaujetí mohou také svědčit poetické metafory, které užíval a dovedl nečekaně pestře obměňovat. Zde (s. 366) přirovnává SSSR k medvědovi a Československo ke králíkovi. V jiném rozhovoru⁸ mluvil o Sovětském svazu jako o starém dubu se silnými kořeny, který neohne ani bouře, zatímco ČSSR je bříza, kterou snadno může porazit i vítr.

I záznamy rozhovorů mezi československými a východoněmeckými vedoucími představiteli dokazují, jakou noční můrou byla pro normalizační vedení KSČ během Gorbačovova období obava z možné revize sovětského postoje k událostem roku 1968. Českoslovenští představitelé několikrát informovali své partnery, že byli ujištěni o neměnnosti oficiálního sovětského stanoviska. Nejpřekvapivěji reprodukoval sovětský – a jak uvádí, i Gorbačovův

6 Například v rozhovoru s tajemníkem FDJ Eberhardem Ausichem (srv. STEPHAN, G. R.: Die Bewertung der politischen Situation in der DDR im Sommer und Frühherbst 1989 durch die Führung der FDJ. In: *Jahresbericht 1992*, Institut für zeitgeschichtliche Jugendforschung, s. 115).

7 V rozhovoru se členem politbyra ÚV SED G. Sieberem 21. I. 1988 (*SAPMO – BArch, ZPA, IV 2/2.035/054*, Büro Axen).

8 Tamtéž.

– postoj člen předsednictva ÚV KSČ Josef Kempný v rozhovoru se členem politbyra ÚV SED Günterem Mittagem 22. června 1988 v Berlíně.⁹ Kempný uvedl, že vedení KSSS „zcela a úplně sdílí hodnocení vedení KSČ roku 1968“. Českoslovenští komunisté prý však byli upozorněni, že „v rámci *glasnosti* mohou vystoupit mnozí historici, žurnalisté a sociologové se svými názory, které mohou být v rozporu s řečeným stanoviskem“. Tomuto tématu se nevyhnul ve svém rozhovoru s Honeckerem ani Vasil Biľak, a je zajímavé, že na jednom místě (s. 367) užívá takřka doslovně stejnou formulaci jako Kempný. Vlastně i tímto způsobem potvrzuje, že podobná ujištění opravdu KSČ z Moskvy dostávala.

Připomínáme-li momenty, které v rozhovoru Honecker – Biľak nějak souvisí s jinými rozhovory, je třeba se zastavit u několika míst (s. 368, 369, 370, 371), kde Honecker naráží na své předchozí rozmluvy s Gorbačovem. Záznamy rozhovorů mezi Honeckerem a Gorbačovem už publikovány byly,¹⁰ a lze tedy jeho údaje ověřit. Jednání s Gorbačovem, jež Honecker připomíná, se uskutečnila 15. června 1988 ve Varšavě a 28. září téhož roku v Moskvě. Záznam druhého z těchto jednání¹¹ skutečně zahrnuje i Honeckerovu kritiku *Sputniku* a dalších sovětských časopisů publikovaných v němčině. Krátký záznam rozmluvy ve Varšavě¹² sice skutečně obsahuje Honeckerovu vzpomínku na pobyt v SSSR začátkem třicátých let, o plnění sovětských pětiletok za dva a půl roku, respektive za šest let, se v něm ale nemluví.

Uvědomíme-li si, že se publikovaný rozhovor odehrál jen necelý rok před definitivním kolapsem obou režimů, tedy v opravdu „velmi složité době“ pro jejich vedoucí představitele, může se zdát podivné, jak mnoho místa je v jejich debatě věnováno odtažitým teoretickým problémům. Zdoluhavé Honeckerovy historické výklady (s. 368, 369)¹³ vypadají vzhledem k nadcházející akutní krizi zcela nemístně, Biľakův politologický exkurs (s. 366, 367) o situaci v SSSR dokonce směšně. Ve skutečnosti jsou ale takové pasáže velmi důležité. Zprostředkovávají totiž přímý pohled do autentického myšlenkového světa nejdůležitějších aktérů končícího příběhu komunistických režimů ve střední Evropě. Upozorňují také, že analýzu fenoménu těchto režimů nelze omezit jen na výklad jejich nemorálnosti, nekompetentnosti atd., doplněný eventuálně výkladem mezinárodně politických souvislostí. Takové pojetí je značně zjednodušené. K bytostné podstatě komunistických režimů náležela pevná zakotvenost v ideologickém paradigmatu, poskytujícím jednoznačnou a (protože v jejich představě vědeckou) také jedinou správnou interpretaci světa. Právě ideologie tvořila základní pilíř stavby, jíž tyto režimy byly. Důležitost, kterou představitelé komunistických režimů ideologickým otázkám připisovali – kodifikovaný a nezpochybnitelný výklad minulosti i přítomnosti přitom patřil k nejnosenějším částem takové konstrukce –, byla z jejich hlediska zcela legitimní. Obavy, že případná relativizace

9 SAPMO – BArch, vorl. A. S., SED 41799, Büro Mittag.

10 Honecker – Gorbatschow, *Vieraugengespräche*. Vyd. D. Küchenmeister ve spolupráci s G. R. Stephanem. Berlin 1993.

11 *Vieraugengespräche*, č. 18 (s. 186–207).

12 *Vieraugengespräche*, č. 17 (s. 185).

13 Jak dokládá záznam rozhovoru uložený v SÚA (viz pozn. 4), Honeckerův výklad byl ještě obsáhlejší a detailnější. Celý rozhovor trval dvě hodiny a dvacet minut, historické pasáže zabírají z deseti stránek záznamu pro předsednictvo ÚV KSČ zhruba polovinu.

takového závazného výkladu může pro přetrvání celé stavby znamenat smrtelné nebezpečí, byly na místě a realita je vzápětí potvrdila.

Zatímco režimům, jež Biřak a Honecker reprezentovali, zbýval v době konání publikovaného rozhovoru pouhý rok existence, osobně pro Vasila Biřaka byla návštěva NDR a jednání s představiteli SED v Berlíně již takřka poslední epizodou jeho dlouhé kariéry ve vysokých politických funkcích. K návštěvě NDR pozval Biřaka prostřednictvím československého velvyslance v NDR Františka Langera 21. července 1988 Hermann Axen. 7. října návštěvu projednalo a schválilo předsednictvo ÚV KSČ.¹⁴ Biřak pobýval v NDR dva dny, 23. a 24. listopadu.¹⁵ 2. prosince 1988 informoval Biřak o výsledcích návštěvy předsednictvo ÚV KSČ.¹⁶ Již za dva týdny poté ÚV KSČ „uvolnil soudruha Vasila Biřaka na jeho vlastní žádost z funkce člena předsednictva a tajemníka ÚV KSČ, člena sekretariátu ÚV KSČ a předsedy stálé komise ÚV KSČ pro zahraniční politiku“.¹⁷

Originál publikovaného dokumentu tvoří 14 strojopisných stran formátu A4.

Dokument je publikován ve spolupráci s výzkumným týmem, který se při *Freie Universität* v Berlíně zabývá dějinami NDR (*Forschungsverbund „SED-Staat“*), a především díky laskavosti jeho vedoucího, profesora Manfreda Wilkeho.

Berlín 29. 11. 1988

Záznam

o rozhovoru generálního tajemníka ÚV SED a předsedy Státní rady NDR soudruha Ericha Honeckera s členem předsednictva a tajemníkem ÚV KSČ soudruhem Vasilem Biřakem dne 24.11.1988 v Domě Ústředního výboru.

Soudruh Erich Honecker přivítal velmi srdečně soudruha Vasila Biřaka jakožto osvědčeného přítele a spolubojovníka jménem politbyra ÚV SED i jménem svým. Vyjádřil svou radost z opětovného setkání a průběhu plodné výměny názorů mezi soudruhem Hermanem Axenem a hostem.

Soudruh Biřak poděkoval za přátelské přijetí a předal soudružské pozdravy soudruhů Miloše Jakeše a Gustáva Husáka, které soudruh Honecker opětoval a připojil nejlepší přání tvůrčích sil pro blaho společné věci.

Oba účastníci rozhovoru zdůraznili vysokou úroveň dosaženou ve všech oblastech bilaterální spolupráce. Soudruh Honecker přitom vyzvedl, že tyto vpravdě bratrské vztahy mají své hluboké kořeny v boji dělnických hnutí obou zemí. V podmínkách socialismu se oběma stranám a státům podařilo tyto vztahy prohloubit. Připomíná si stále slova soudruha Husáka, že ČSSR je ráda, že má na severu za souseda tak bratrskou socialistickou zemi, jako je NDR. Stejně city chovají komunisté i všechen lid NDR vůči ČSSR. Úzká, spolehlivá

14 *SÚA*, A ÚV KSČ, P ÚV, P 88/88/4.

15 *Srv. i Rudé právo*, (24. a 25.11.1988.)

16 *SÚA*, A ÚV KSČ, P ÚV, 95/88/24.

17 *Rudé právo*, (17.12.1988.)

spolupráce mezi oběma stranami, státy a jejich představiteli je historickou vymožeností a znamením toho, jak se svět změnil.

Soudruh Biřak souhlasil s vysokým hodnocením oboustranného vztahu a prohlásil, že českoslovenští komunisté by si vůbec nemohli představit svět bez tohoto přátelství se SED a s NDR. Právě nyní jsou velmi rádi, že mají v podobě NDR tak stabilní a dynamicky se rozvíjející sousední stát. Ze strany KSČ se činí vše, aby se toto přátelství rozšiřovalo. To je tím nutnější, že kolem nás je tolik otázek, těžkých problémů a zmatku.

Soudruh Honecker zdůraznil, že právě také návštěva soudruha Biřaka podtrhuje to, jak úzce obě strany spolupracují, kolik je oblastí plného souhlasu a jak pevným krokem jdou do budoucnosti. Také společné vystupování NDR a ČSSR v mnoha zahraničně politických oblastech přináší své plody. V současné době prožíváme čas zkoušky, kdy se musí prokázat, že socialismus není utopií, nýbrž silnou realitou.

Soudruh Biřak prohlásil, že si vysoce váží setkání se soudruhem Honeckerem, který jako generální tajemník ÚV SED požívá na základě své zkušenosti a moudrosti vysoké vážnosti a stojí na pevných marxisticko-leninských pozicích. V přítomnosti prožíváme těžkou dobu. S. Biřak pracuje profesionálně v politice 38 let, ale tak komplikované období ještě nezažil. Každý, kdo bojuje, musí vědět, že má nějaké zázemí. Teď má člověk někdy dojem, že toto zázemí ztrácí. KSČ překonala jistě nelehkou krizi z roku 1968 a zkonsolidovala socialismus v ČSSR. Byla vykonána obrovská práce. Nyní přišel čas, který vyžaduje ještě více síly a jednoty. Bohužel je však tolik různých teorií, které tříští síly. Do popředí se pokoušejí prodat ty síly, které se již v roce 1968 údajně zasazovaly za přestavbu. Prohlašují všechny neohrožené komunisty za konzervativce. To vyvolává i u čestných lidí zmatek.

Také postup sovětských soudruhů, pokračoval soudruh Biřak, vytváří mnoho problémů. Jestliže si myslí, že musí revidovat minulost, potom nechť tak učiní, ale ať do toho nezatahují jiné strany. KSČ to nemůže kopírovat, má úplně jiné podmínky. Výchozím bodem pro socialistický vývoj v ČSSR byl rozvinutý průmyslový stát s formami buržoazní demokracie. V Sovětském svazu to bylo zaostalé carské Rusko. Oficiálně vidí vedení KSSS tyto rozdíly také, ale mnozí ekonomové, historikové, vědci z oboru společenských věd budou ČSSR kritizovat. A ti nahrávají těm silám, které by chtěly ČSSR položit na lopatky. Tyto síly považují Polsko za oslabené, a Maďarsko jako kdyby již měli v rukou. Jen NDR a ČSSR jsou ještě překážkami, přičemž ČSSR uzavírá koridor, který spojuje MLR a PLR.

Sovětská soudruzi by bohužel nepřiznali, že může dojít ke zlému vývoji. On, soudruh Biřak, jim objasnil: „Uhodí-li někdo králíka do hlavy, je králík mrtev; postihne-li to medvěda, nestane se nic. My jsme ale králík.“ Vyvíjí se obrovský tlak směřující k destabilizaci socialistických zemí. Proto se on, soudruh Biřak, sovětských soudruhů také tázal, zda jsou si vědomi, že útoky na Stalina – jako v roce 1968 v ČSSR – míří koneckonců proti straně? Jimi má být zpochybněna legitimita strany bolševiků. Tak jako byl odsouzen nejen Hitler, nýbrž i hitlerovský fašismus, může se rozvinout hnutí, kterým má být odsouzen nejen Stalin, nýbrž celá strana. To, co se děje v oblasti uvažování o historii, nepomáhá komunistickým stranám, ale posiluje jen sociální demokracii.

V Sovětském svazu vznikla zřejmě na ideologické frontě také tato tři seskupení:

Zaprvé seskupení sil, které s nostalgii vzpomínají na staré Rusko. K nim patří také potomci staré ruské šlechty. Obviňují Gruzínce Stalina, že zničil staré krásné Rusko.

Zadruhé potomci kulaků, kteří v Rusku představují velmi silné seskupení. Jejich dětem a vnukům se dostává vysokého vzdělání. Nenávidí socialismus a působí v mnoha strukturních politiky, publicistiky, hospodářství a kultury.

Zatřetí konečně existuje sionistické seskupení, které vykonává silný vliv a stojí na kosmopolitických pozicích.

První skupina je antisemitská, ale všechny jsou zajedno v nepřátelství proti socialismu. Využívají silný tlak na vedení strany, které přistupuje v mnoha případech na zbytečné kompromisy. Kromě toho existuje pragmatická teorie, podle které je ekonomický úspěch důležitější než ideologie. Její přívrženci prohlašují, že strana je neschopna plánovat a řídit hospodářství.

Bohužel se situace na sovětském trhu nezlepšila. To je výsledek skutečnosti, že dvě procenta růstu národního důchodu, který je udáván 4,5 procenty, spočívají ve zvýšení cen.

Nyní mohou sovětské občany také více cestovat do zahraničí. Tak vznikla v ČSSR situace, že turisty ze Sovětského svazu už nejsou jako dříve vyznamenaní pracující, nýbrž hlavně spekulanti. Ti se sdružili do soukromých družstev a vytvořili celé skupovací skupiny, které všechno vykoupi. Československý lid se stává nervózním a klade otázky. ČSSR ještě nikdy neměla tak rozvrácený vnitřní trh jako v současné době.

Vláda použila dodatečné devizy, aby zlepšila předvánoční nabídku zboží pro pracující. Ukázalo se však, že všechno zmizelo do Sovětského svazu, MLR a PLR. ČSSR nemohla uzavřít celní hranici pouze proti samotnému Sovětskému svazu. Tak to postihlo i NDR, což je velmi trapné a politováníhodné. Kontroly ukázaly, že občany NDR vyvezli v průměru na den zboží za 205 Kčs, sovětské občany naproti tomu za 1500 Kčs. To celé je velmi nemilá historie, protože to zároveň dává argumenty protikomunistické propagandě.

Dále soudruh Biřak řekl, že přestavba v ČSSR má mnoho komplikovaných bodů. Jedni vyvíjejí nátlak tvrzením, že KSČ postupuje vpřed příliš pomalu. Dokonce i někteří sovětské představitelé požadovali přehodnocení roku 1968. První tajemník Komunistické strany Estonska interně sdělil, že také soudruh Gorbačov se vyjádřil, že tyto události musejí být nově zhodnoceny, ale že českoslovenští soudruzi k tomu nejsou ochotni. Na československý dotaz přišla odpověď, že je to lež. Zůstává však otázkou, jak si 1. tajemník KS Estonska může dovolit takové prohlášení? Také člen politbyra MSDS Pozsgay¹ požaduje přehodnocení. KSČ odmítá toto vměšování, poněvadž je to výhradně její vlastní věc.

Šéfredaktor *Problémů míru a socialismu*² soudruhu Biřakovi sdělil, že chtějí uveřejnit kritický článek o Stalinovi, ale že SED proti tomu vystoupila. On ho vyzval, aby vlastní mínění nevnucoval jiným.

Když sovětské soudruzi uveřejňují v publikacích v české nebo slovenské řeči překrucující příspěvky, musí to KSČ znemožnit. Soudruzi Gorbačov, Medveděv³ a jiní jsou s tím prý srozuměni. Ale potom vyjdou nové traktáty, které zpochybňují hodnoty socialismu. Nedávno vystoupil na jednom stranickém aktivu v ČSSR s. Jakovlev⁴ a požadoval, aby bylo provedeno přehodnocení nosných a vedoucích sil ve společnosti. Z toho jednoznačně vyšlo, že touto silou není dělnická třída, nýbrž jakýsi druh elity. Přirozeně existují v dělnické třídě strukturální změny, ale zůstává vedoucí silou. Tato otázka musí být diskutována, neboť již zítra se mohou objevit nové falešné teorie.

Volba ředitelů zavedená v ČSSR vedla k obrovským problémům. Komunisté, dokonce i hrdinové socialistické práce, propadli, protože jsou nároční; demagogové naproti tomu obdrželi 90 % hlasů. Vedení strany i vláda z toho musejí vyvodit důsledky, aby se jim vývoj

nevymkl z ruky. Lenin poukázal již ve své polemice s Bucharinem na to, že demokracie ve výrobním podniku je nesmysl.

Nakonec s. Biřak ocenil, že výměna názorů a zkušeností se soudruhem Axenem proběhla velmi úspěšně a že byla důkladně projednána celá škála problémů. Takováto setkání jsou ze strany KSČ velmi vysoko hodnocena. KSČ podporuje politiku SED. Jakožto obyvatelé úzce spřátelených sousedních států se zástupci obou stran musejí setkávat ještě častěji, protože žijeme ve velmi složité době.

Soudruh Honecker poděkoval srdečně za tyto výklady a vyjádřil zároveň respekt k vážnému přístupu k otázkám, které se co nehlouběji dotýkají celého světového komunistického hnutí. Zejména strany v socialistických státech jsou stavěny před zcela nové otázky. To nejsou pro naši stranu žádné neznámé otázky.

Během své poslední pracovní návštěvy v SSSR při příležitosti výstavy „NDR v Moskvě“, která se uskutečnila na velmi vysoké úrovni, nadhodil v rozhovoru se soudruhem Gorbačovem mezi čtyřma očima a potom také v širším kruhu v zásadě stejné otázky, kterých se dotkl soudruh Biřak. Řekl soudruhu Gorbačovovi, že je věcí sovětské strany, jak přistupuje k otázkám v Sovětském svazu, ale že se nesmí přehlížet, že reakce vede pod heslem „perestrojky“ a „glasnosti“ hlavní úder proti reálně existujícímu socialismu.

V souvislosti s projednáváním řady teoretických, politických i praktických otázek poukázal také na problémy. Otevřeně řekl, že některé časopisy, které vycházejí v německé řeči, jako například *Sputnik*, *Nová doba* a *Moskovskije novosti*, provozují stejnou propagandu proti komunismu, jakou bylo možno zažít pod nacistickou diktaturou. A tak nakonec není divu, že v takzvaných lepších kruzích na Západě se mluví o tom, že marxismus je mrtev nebo že se projevil jako historický omyl.

Sověťští soudruzi, pokračoval soudruh Honecker, zhodnocují ze své pozice, co se musí v jejich zemi změnit. Přitom se často přehlíží, že kroky, které se k tomu činí, se jeví v západních zemích úplně jinak. V posledním čísle *Sputniku* byl uveřejněn pomlouvačný článek,⁵ zcela překrucující dějiny KSSS i KSN/SED. V něm se Stalin nejen staví na roveň Hitlerovi, nýbrž se vytváří obludná lež, že KSSS zabránila svým sledováním Stalinovy linie jednotné frontě s SPD a tím napomohla k Hitlerově tyranii a válce.

Jak známo, také listopadová revoluce v roce 1918 byla potlačena pod heslem boje proti bolševismu. Studujeme-li dokumenty rad dělníků a vojáků, vidíme, že tyto rady byly zaměřeny na socialismus. Proti tomu vystupovali Noske,⁶ Ebert⁷ a jiní, kteří prohlašovali, že se musí zabránit vývoji na ruský způsob. Přitom se vytasili se stejnými strašidelnými pohádkami jako později nacistická propaganda – s hesly o likvidaci inteligence, neschopnosti komunistů řídit moderní hospodářství až po „zespolečenštění žen“. Zasazovali se údajně za socialismus, za rady dělníků a vojáků, ale bez bolševiků. Pod tímto heslem byla připravena půda pro vraždu Karla Liebknechta a Rosy Luxemburgové.⁸ Na základě paktu mezi Ebertem a generálem Groenerem⁹ bylo vysláno deset divízi do Berlína, aby byl rozbit Svaz Spartakovců.¹⁰

On, soudruh Honecker, to připomíná, protože teď někteří sověťští teoretikové tvrdí, že bez Stalina by nebylo Hitlera. Ale tehdy byl Stalin v Německu neznámý a v čele bolševiků stál Lenin, který, jak známo, napsal dílo *Proletářská revoluce a renegát Kautsky*.

Kdo dnes tvrdí, že KSN je vinna tím, že se Hitler mohl dostat k moci, protože zabránila vytvoření jednotné fronty se sociálními demokraty, ten je v konfliktu s realitami. Důležité historické události se staly v době, kdy byl Stalin ještě neznámý. Jakmile sociální demokrat

Ebert vyslal vojenské oddíly proti listopadové revoluci, nebylo doopravdy možné vytvořit s ním jednotnou frontu.

Soudruh Honecker ukázal v dalším průběhu rozhovoru na četných dalších příkladech z historie po listopadové revoluci, že bylo nemálo situací, kdy bylo pro komunisty obtížné, ba nemožné dát na pořad dne otázku jednotné fronty s SPD.

V této souvislosti připomněl mimo jiné porážku Bavorské republiky rad a zastřelení jejích vůdců, události na Rýně a Ruhru po společné obraně proti Kappovu puči a masové popravy, které potom následovaly, odzbrojení dělníků ve středním Německu, vojenskými prostředky provedené sesazení dělnických rad vedených komunisty a sociálními demokraty v Sasku a Durynsku, krvavé potlačení hamburského povstání.¹¹

Také z hlediska dějin německého dělnického hnutí, zdůraznil s. Honecker, se potvrdilo Leninovo hodnocení, že to byli sociálně demokratičtí vůdcové, kteří zradili revoluci.

V naprostém rozporu s historickou pravdou je v sovětských časopisech prezentované tvrzení, že údajně komunisty zaviněná absence jednotné fronty byla příčinou uchvácení moci Hitlerem. Přitom se prohlašuje, že komunisté a sociální demokraté nemohli jednat společně, protože KSN v čele s Ernstem Thälmannem¹² byla proti takové jednotné frontě. Z vlastní zkušenosti může říci, že KSN byla dokonce v kontaktu se Schleicherem,¹³ posledním říšským kancléřem Výmarské republiky, protože se vědělo, že Hitler vede německý lid do katastrofy. Také tento postoj ukázal, že komunisté byli velmi ochotni k jednotné frontě, ale Hitler byl po volbách, ve kterých nacisté ztratili dva miliony hlasů,¹⁴ přiveden k moci monopolním kapitálem. Vedení SPD opětovně striktně odmítalo všechny nabídky KSN na společnou frontu, dokonce i 30. ledna 1933.

Přistupuje k otázkám pojmu demokracie, připomněl s. Honecker Leninovu definici diktatury proletariátu jako nejčistší formy demokracie. Přirozeně se musí rozlišovat mezi socialistickou a buržoazní demokracií, o čemž také hovořil se soudruhem Gorbačovem. Ten zdůraznil, že mu jde o socialistickou demokracii. Ve stejné době však vystupovalo mnoho teoretiků, kteří se zasazují o všeobecnou demokracii. Na základě historických příkladů, jako bylo rozdělení Německa a vytvoření Spolkové republiky na příkaz západních spojenců a monopolního kapitálu, osud francouzské vlády Lidové fronty a zardoušení španělské republiky, dokázal soudruh Honecker neudržitelnost tezí o všeobecné demokracii a vyložil podstatu vývoje buržoazní demokracie.

Dále připomněl dlouhý boj Sovětského svazu a soudruha Litvinova¹⁵ ve Společnosti národů za kolektivní bezpečnost v Evropě a důsledná vystoupení Sovětského svazu na záchranu Československa. Ačkoliv tyto i mnohé jiné fakty jsou dobře známy, vynořili se teď sovětské historikové a prohlásili, že Stalin je viněn tím, že existoval Hitler. K tomu nelze mlčet. S ÚV KSSS a soudruhem Gorbačovem byla učiněna dohoda o zintenzivňování spolupráce vědců z oblasti společenských věd. Soudruh Biľak však má pravdu, když konstatuje, že jedna věc je, když vedení něco řekne, a druhá věc, jestliže se z toho vyvine pluralita názorů vylíčeným způsobem. Soudruh Gorbačov mu během posledních rozhovorů s odvoláním na své předchozí setkání se zástupci masových sdělovacích prostředků řekl, že šéfredaktoři, pro které slova generálního tajemníka nic neznamenají, budou vyměněni.

SED zastává názor, že sovětské soudruzi uskutečňují samozřejmě svá vlastní usnesení, ale k tomu by museli vědci z oboru společenských věd vypracovávat správná marxistickoleninská stanoviska. Tam, kde panuje shoda, je to dobré; nedá-li se toho dosáhnout, pak

je to nutné vzít na vědomí. Každá strana jedná nezávisle a má zodpovědnost vůči vlastnímu lidu. Je-li tomu tak, potom se ovšem také nesmí psát, že „perestrojka“ a „glasnost“ jsou potřebné pro celý svět.

Pro naši stranu platí náš stranický program. V něm stojí, co SED rozumí pod výstavbou rozvinuté socialistické společnosti. Drží se Marxova prohlášení: „Děláme-li principiální programy, vytyčujeme před celým světem milníky, na kterých se měří úroveň stranického hnutí.“ Stojí za Engelsovým konstatováním: „Aby proletariát byl v den rozhodnutí dost silný na to, aby zvítězil, je nutné, aby vytvořil zvláštní stranu, sebevědomou třídní stranu.“ Pro naši stranu dále platí: „K vládnutí je zapotřebí armády zocelených revolucionářů, komunistů. Tato armáda existuje, její jméno je strana.“

SED nesestává z dogmatiků a ví, že marxismus-leninismus se musí aplikovat podle konkrétních historických a národních podmínek. Jak známo, právě Lenin také konstatoval, že národy dospívají k socialismu různými cestami. Soudruh Honecker poukázal na to, že se SED snaží dospět k dalekosáhlé shodě s KS Číny. Zde musí KSSS ještě vyvinout největší úsilí, neboť všechny jiné bratrské strany socialistických států již normalizovaly své vztahy ke KS Číny. Před svou návštěvou v Pekingu dlouho hovořil se soudruhem Gorbačovem o tom, že Čína je socialistickou zemí a miliarda lidí se nesmí přenechat USA.

Dále se soudruh Honecker zmínil o svém pobytu v Sovětském svazu,¹⁶ když Sovětský svaz ještě nehovořil o „perestrojce“ a „glasnosti“, nýbrž ještě chodil v lýčenných laptích. O tom, a zejména o svých dojmech z heroického socialistického budování, kterého se prakticky zúčastnil v souvislosti se studiem na Leninově škole v letech 1930–1931, se bavil také se soudruhem Gorbačovem u příležitosti zasedání PPV ve Varšavě: O Stalinovi v letech 1930–1931 slyšel málo, mnohem více však o heslu splnit pětiletku za dva a půl roku. Potom pracoval v jednom elektrozávodě v Moskvě, který tento plán skutečně splnil. Byl také účastníkem budování Uralmaše. Při výstavbě kombinátu v Magnitogorsku se žilo ještě v stepi, nyní je tento závod dlouhý 15 kilometrů. Poté prohlásil s. Gorbačov, že zato teď nesplní pětiletý plán ani za šest let.

Jednu z příčin komplikované ekonomické situace je třeba hledat v tom, že obranný průmysl stáhl všechny prostředky na sebe. Také kosmický výzkum váže značné síly a velké prostředky.

Dále soudruh Honecker vyložil, že pro provedení přestavby v Sovětském svazu je potřeba exaktní plán, mimo jiné pro efektivní vzdělávací systém a důkladné vzdělávání vedoucích hospodářských kádrů. Během poslední Kohlovy návštěvy v SSSR¹⁷ bylo dohodnuto vyškolení sovětských specialistů na manažery v NSR. V NDR probíhalo již od doby konání 9. sjezdu SED¹⁸ doškolení sovětských hospodářských kádrů v Ústavu pro socialistické vedení hospodářství. V ekonomické politice NDR hrály zbožně-peněžní vztahy a odměňování podle výkonu vždy velkou úlohu. To poslední se odráželo mimo jiné v systému tarifních a podnikových kolektivních smluv. Odbory zaujímají všude důležité místo. SED má asi 2,3 milionu členů, avšak odbory mají více funkcionářů působících v čestných funkcích, než má strana členů, totiž asi 2,5 milionu.

Je mimo pochybnost, že pro přestavbu v nějaké zemi je zapotřebí kádrů a jasné koncepce. Soudruh Gorbačov také sám prohlásil, že samosprávy nelze dosáhnout pouhou proklamací. V SSSR se v současné době požaduje odstranění odcizení dělníků od výroby a socialistického vlastnictví. Stanovisko naší strany spočívá v tom, že závody a továrny se daly do rukou lidu a není třeba dělat to podruhé.

Při zmínce o volbě ředitelů podniků soudruh Honecker připomněl, že v NDR byli na počátku její historie ponecháni ve svých funkcích i někteří staří ředitelé, protože bez odborníků nelze organizovat národní hospodářství. Jejich výměna, jako například v „Leuna Werke“ a v „Zeiss Jena“ byla provedena teprve tehdy, když měla strana k dispozici vlastní specialisty. SED má zcela negativní mínění o volbě ředitelů podniků; ten, kdo chce a musí řídit, přirozeně stále naráží na odpor. A řízení takových velkých kombinátů jako Leuna, Buna, Zeiss, Robotron atd. nelze přenechat náhodě. Tyto kombináty nemohou být osobním vlastnictvím pracujících, kteří jsou v nich zaměstnáni. Jsou a zůstávají vlastnictvím lidu.

Soudruh Honecker podpořil úmysl zintenzivnit spolupráci vědců NDR a ČSSR v oboru společenských věd. Obě strany stojí na stanovisku, že Marxovo učení je všemocné, protože je pravdivé. Přirozeně musíme také přihlížet k poučením, která zanechal kapitalismus, a rovněž tak i k vlastním zkušenostem socialismu. Dokud nejsou socialistické země s to poskytovat lidem také materiálně lepší život než v kapitalismu, má to nový společenský řád těžké; především tehdy, když se někdo pokouší základní hodnoty socialismu svrhnout z piedestalu.

Při zmínce o dříve velmi rozšířeném heslu „Učit se od Sovětského svazu znamená učit se vítězit“ soudruh Honecker zdůraznil, že každá strana nese vedle národní také internacionální odpovědnost. KSSS může sebevíce prohlašovat, že každá strana je odpovědná svému vlastnímu lidu; nezvratnou skutečností však zůstává, že Sovětský svaz je velická země, země Leninova, a lidé by se chtěli orientovat podle ní. Soudruh Honecker prohlásil, že jeho pracovní návštěva v Sovětském svazu proběhla úspěšně. Schválené sdělení pro tisk je zásadní, velmi dobrý dokument. V něm je mimo jiné obsaženo, že KSSS podporuje kurs SED. V prosinci SED očekává návštěvu soudruha Sljunkova,¹⁹ který bude se s. Mitagem²⁰ projednávat otázky ekonomické spolupráce.

Jisté je, že světové komunistické hnutí nelze posuzovat podle vlastního pupku, jak to učinil soudruh Dobrynin.²¹ Teorie o oslabení úlohy dělnické třídy je naprosto nesprávná.

Dále se soudruh Honecker zmínil o archivu Kominterny. Hovořil se soudruhem Gorbáčovem a řekl, že tento archiv nepředstavuje soukromý majetek KSSS, nýbrž náleží všem komunistickým stranám. Nyní je tento archiv zpřístupněn. Doposud se našel dopis s. Piecka²² s. Manuilemu,²³ ve kterém s. Pieck poukazuje na to, že se již často obracel na Beriju,²⁴ aby vysvětlil, že celá řada jmenovitě uvedených komunistů jsou dobří, spolehliví soudruzi, kteří v žádném případě neporušili sovětské zákony. Ale dlouhé měsíce, říká s. Pieck, nedostal od Beriji žádnou odpověď. Proto napsal s. Pieck s. Manuilemu, že se obrátí na Stalina, pokud s. Manuilemu také nemůže pomoci. S. Honecker zdůraznil, že SED po 20. sjezdu KSSS projednala na své stranické konferenci otázky pronásledování a represálií a přijala k tomu i nadále platné usnesení.

Poté co s. Honecker krátce poinformoval o nastávajícím plénu ÚV a o předpokládaném termínu konání XII. sjezdu SED, potvrdil ještě jednou zájem a ochotu naší strany o rozvoj úzké spolupráce a výměny zkušeností s KSČ. Také NDR je šťastna, že má na jihu socialistický sousední stát, který je stabilní a dynamicky se rozvíjí, což NDR o svém zázemí v současné době bohužel nemůže říci.

Soudruh Bilak souhlasil s vývodů s. Honeckera. Bohužel žijeme v době, kdy existují nemalé síly, které by chtěly popřít zákony revolučního třídního boje. Je také krajně

nenormální chtít negovat celou historickou epochu od Lenina až po přítomnost, je to ahistorické a nesmyslné.

Závěrem s. Biřak poděkoval srdečnými slovy za velmi obsažný, plodný rozhovor.

Setkání se zúčastnil s. Hermann Axen, člen politbyra a tajemník ÚV SED. Přítomni byli s. Marek Venuta, zástupce vedoucího oddělení mezinárodní politiky ÚV KSČ, a s. František Langer, velvyslanec ČSSR v NDR.

¹ Imre Pozsgay, jeden z vedoucích představitelů reformního křídla MSDS, od května 1988 člen politbyra ÚV MSDS, od června 1988 státní ministr (náměstek předsedy vlády) MLR.

² Teoretický a informační časopis komunistických a dělnických stran. Vycházel v Praze, jeho česká verze nesla název *Otázky míru a socialismu*.

³ Vadim Andrejevič Medveděv, od března 1986 tajemník ÚV KSSS, od září 1988 člen politbyra a vedoucí ideologické komise ÚV KSSS.

⁴ Alexandr Nikolajevič Jakovlev, od března 1986 tajemník ÚV KSSS pro zahraniční záležitosti, propagandu a kulturu, od června 1987 člen politbyra.

⁵ Časopis *Sputnik* vydávala sovětská agentura Novosti v různých jazykových mutacích, přinášel výběr ze sovětského tisku. Zde jde o článek Hätte es ohne Stalin Hitler gegeben? (Aus einem Schreiben des Journalisten Ernest Henri an den Schriftsteller Ilja Ehrenburg vom 30. Mai 1965), uveřejněný v 10. sešitě 22. ročníku *Sputniku* (Oktober 1988).

⁶ Gustav Noske, sociálně demokratický politik, 1918–1920 ministr vnitra.

⁷ Fridrich Ebert, sociálně demokratický politik, 1918–1919 říšský kancléř, 1919–1925 říšský prezident.

⁸ Karl Liebknecht a Rosa Luxemburgová, vedoucí představitelé levicové frakce sociálně demokratické strany a poté KSN. Po potlačení komunistického povstání v Berlíně padli do rukou vládních vojáků a 15. ledna 1919 byli zabití.

⁹ Generál Wilhelm Groener, 1918–1920 náčelník generálního štábu německé armády.

¹⁰ Svaz Spartakovců, Spartakusbund, organizace založená 11.11.1918 levicovými radikály v soc. dem. straně, vedená Liebknechtem a Luxemburgovou. 30.12.1918 se stal jádrem nově založené KSN. Neúspěšným povstáním Spartakovců v Berlíně 5.–12. ledna 1919 vyvrcholila první fáze revoluční vlny v poválečném Německu.

¹¹ Další z epizod revolučních bojů v Německu po první světové válce. Bavorská republika rad vznikla 13. dubna a byla likvidována 1. května 1919. Neúspěšný pokus o pravicový puč gen. Wolfganga Kappa proběhl 13. až 17. března 1920, ve dnech po jeho likvidaci následovaly boje proti ozbrojeným formacím komunistů na různých místech Německa, zvláště v Porýní a Vestfálsku. Neúspěšný pokus o povstání ve středním Německu byl likvidován v březnu 1921. Vlády tvořené společně sociálními demokraty a komunisty v Sasku a Durynsku byly sesazeny armádou v říjnu a listopadu 1923. Posledním pokusem o revoluční zvrat v Německu bylo neúspěšné, komunisty vedené povstání v Hamburku 23. až 25. října 1923.

¹² Ernest Thälmann, od roku 1925 do svého uvěznění po Hitlerově nástupu k moci předseda KSN.

¹³ Kurt von Schleicher, říšský kancléř v prosinci 1932 a lednu 1933.

¹⁴ Ve volbách 6.11.1932 získali nacisté 33,1 % hlasů, tedy o mnoho méně než 37,3 % v předchozích volbách 31.7.1932.

- ¹⁵ Maxim Maximovič Litvinov, 1930–1939 lidový komisař zahraničních věcí SSSR.
- ¹⁶ Erich Honecker pobýval v SSSR jako osmnáctiletý v letech 1930–1931. Pracoval v Moskvě v závodě Elektromaš a v Magnitogorsku v závodě Uralmaš.
- ¹⁷ Kancléř SRN Helmut Kohl navštívil SSSR na konci října 1988.
- ¹⁸ 9. sjezd SED proběhl v roce 1976.
- ¹⁹ Nikolaj Nikitovič Sľjunkov, od června 1987 člen politbyra a tajemník ÚV KSSS.
- ²⁰ Günter Mittag, člen politbyra ÚV SED.
- ²¹ Anatolij Fjodorovič Dobrynin, od března 1986 tajemník ÚV KSSS pro zahraniční záležitosti.
- ²² Wilhelm Pieck, 1946–1954 jeden ze spolupředsedů SED, 1949–1960 prezident NDR.
- ²³ Dmitrij Zacharovič Manuilskij, 1928–1943 tajemník Kominterny, později náměstek předsedy rady ministrů Ukrajinské SSR.
- ²⁴ Lavrentij Pavlovič Berija, nejbližší Stalinův spolupracovník, 1938–1945 ministr vnitra, 1939–1953 člen politbyra ÚV KSSS.

Překlad respektuje použití zkratk v originálu dokumentu, přičemž je dodržován běžný úzus češtiny: tam, kde je to obvyklé, jsou použity zkratky německé (SED, SPD), respektive české (KSN).

Seznam zkratk:

KSČ	Komunistická strana Československa
KSN	Komunistická strana Německa
KSSS	Komunistická strana Sovětského svazu
MSDS	Maďarská sjednocená dělnická strana
MLR	Maďarská lidová republika
PLR	Polská lidová republika
PPV	Politický poradní výbor (Varšavské smlouvy)
PSDS	Polská sjednocená dělnická strana
SED	Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (Jednotná socialistická strana Německa)
SPD	Sozialdemokratische Partei Deutschlands (Sociálně demokratická strana Německa)

Malý akční program Československého hnutí za demokratický socialismus

Milan Otáhal

Vpád vojsk pěti zemí Varšavské smlouvy v srpnu 1968 neutlumil lidové hnutí. Protesty byly namířeny proti okupaci, přítomnosti cizích armád na našem území a podepsání takzvaného moskevského komuniké.¹ Lidé sice ještě podporovali Dubčekovo vedení, ale postupně ztráceli důvěru, že bude schopno pokračovat v polednové politice, a kritika se začala zaměřovat i proti němu. Neaktivnější vystupovali po srpnu 1968 vysokoškoláci a dělníci. Studenti dali najevo své smýšlení v okupační stávce v listopadu 1968 a dělníci, především odborová organizace kovodělníků, pak v rozsáhlém hnutí na podporu kandidatury Josefa Smrkovského na funkci předsedy Federálního shromáždění.²

Zvolení Gustáva Husáka za generálního tajemníka Komunistické strany Československa urychlilo proces takzvané normalizace. Sám tento fakt již nenarazil na masovější odpor, ale k největšímu vzruchu lidového hnutí došlo u příležitosti prvního výročí srpnové okupace. Ozbrojené síly potlačily demonstrace, které se uskutečnily 21. srpna 1969 v Praze a dalších městech. Po těchto událostech přestalo veřejné lidové hnutí hrát na dlouhou dobu aktivní společenskou úlohu.³ Nově nastupující politická elita se postupně zbavila všech představitelů reformního hnutí a znemožnila jakoukoli kritiku své politiky na půdě oficiálních institucí. Odpor proti novému vedení a politice „normalizace“ se přesouval postupně do nelegálních skupin. V nich zpočátku převládl vliv vysokoškoláků,⁴

-
- 1 Protestní rezoluce jsou uveřejněny v knize *Sedm pražských dnů 21.–28. srpna 1969*. Dokumentace. Uspořádal Milan Otáhal a Vilém Prečan. Praha 1968; nové vydání Praha, Academia 1990, s. 322–344.
 - 2 Blíže viz BÁRTA, Miloš: Pokus o záchranu reformního procesu. In: *Československo roku 1968*. Díl 2.: počátky normalizace. Praha, Parta; Ústav mezinárodních vztahů 1993, s. 5–50.
 - 3 O srpnových událostech v roce 1969 a jejich důsledcích viz úvod Oldřicha Tůmy k edici dokumentů *Srpen 1969*, rukopis.
 - 4 Již v prosinci 1968 vytvořili organizaci nazvanou Hnutí revoluční mládeže. Koncem roku 1969 byli její členové zatčeni a odsouzeni k mnohaletým trestům odnění svobody. Viz OTÁHAL, Milan: První fáze opozice proti takzvané normalizaci (1969–1972). In: *Dvě desetiletí před listopadem 89*. (Historia Nova, sv. 3) Praha, Maxdorf; Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1993, s. 16–19.

po čistkách se hlavní silou opozice stali vyloučení funkcionáři a aktivní činitelé obrodného procesu. Vznikla řada nelegálních organizací, z nichž nejvýznamnější bylo Socialistické hnutí československých občanů. K 28. říjnu 1970 vydalo *Manifest* a na přelomu ledna a února 1971 *Malý akční program*.⁵

Tyto skupiny usilovaly o odstranění Husákova vedení z KSČ a žádaly, aby se pokračovalo v polednovém vývoji. Programem se stal demokratický socialismus, který měl vycházet z Akčního programu Komunistické strany Československa z dubna 1968.⁶

Vedle exkomunistů sehrála v letech 1969–1972 významnou úlohu v opozičním hnutí skupina bývalých členů Československé socialistické strany v Brně, kteří vystupovali aktivně v době obrodného procesu. Její představitelé stáli v čele brněnské městské organizace od podzimu 1968 do ledna 1970, kdy byli ze strany vyloučeni. Nazývali se Československé hnutí za demokratický socialismus a úzce spolupracovali s exkomunisty v Brně v čele s Jaroslavem Šabatou; nepřejali však úplně jejich program, i když i oni se hlásili k socialismu.⁷ Nejvýznamnějším textem této skupiny je *Malý akční program Československého hnutí za demokratický socialismus*, který vznikl v polovině roku 1971.

I když činnost nelegálních skupin ovlivňovala jen malou část veřejnosti, která se jí začala přizpůsobovat životu v reálném socialismu, považovalo je Husákovo vedení za vážnou překážku konsolidace. Proto také proti nim zasáhla bezpečnost velmi tvrdě. Na přelomu let 1971–1972 byla většina jejich členů pozatýkána a v červenci 1972 stanulo před soudem 47 osob, které byly odsouzeny celkově na 118 let odnění svobody. Cílem procesů bylo vyvolat strach obyvatelstva, které ve své většině podporovalo obrodný proces, a definitivně skoncovat s opozicí, což se – jak ukázal další vývoj – nepodařilo.

Většina dokumentů opoziční proveniencí z té doby je známá. Uveřejňoval je Jiří Pelikán v *Listech*, časopise socialistické opozice, které vycházely v Římě.⁸ Dosud však chyběl jeden z nejzávažnějších textů, totiž *Malý akční program Československého hnutí za demokratický socialismus*, který zveřejňujeme. Název *Malý akční program*, jak jsme se již zmínili, nesl i dokument Socialistického hnutí československých občanů. Na jeho formulaci se podíleli exkomunisté, především Jaroslav Šabata, s nímž úzce spolupracovali Milan Hübl a Jan Tesař. Členové Československého hnutí za demokratický socialismus věděli o vypracování tohoto programu, ale zdá se, že pro určité názorové rozdíly se s ním zcela neztotožnili.⁹

5 O socialistickém hnutí československých občanů a dalších skupinách viz PELIKÁN, Jiří: *Sozialistische Opposition in der CSSR*. Frankfurt am Main; Köln, Europäische Verlagsanstalt 1974, kde byl také otištěn v německém překladu *Malý akční program* (s. 133–150). Tento dokument je ve dvou verzích uložen také v *Archivu Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR*, sbírka Tesařová, bez sign. O těchto opozičních skupinách viz též KUSIN, Vladimír V.: *From Dubček to Charta 77*, Edinburgh 1978 a OTÁHAL, Milan: *Opozice, moc a společnost 1969–1989: Příspěvek k dějinám tzv. normalizace*. (Historia Nova, sv. 6) Praha, Maxdorf; ÚSD AV ČR 1994, s. 11–30.

6 K tomuto problému viz pozn. 5.

7 O této skupině a jejích programových představách viz blíže PERNES, Jiří: *Nekomunistická socialistická opozice v Brně v letech 1968–1972*, rukopis a OTÁHAL, Milan: *Opozice, moc, společnost*, s. 26–28.

8 Mnohé z nich přetiskl v knize *Sozialistische Opposition in der CSSR*. Dokumenty opoziční proveniencí z tohoto období jsou uloženy také v *A ÚSD AV ČR*, sbírka Tesařová.

9 Historie vzniku obou *Malých akčních programů* není dosud zcela objasněna. Zatím jsou známa jen fakta, která uvádí rozsudek nad Janem Tesařem a spol. a Milanem Šilhanem a spol. Viz *A ÚSD AV ČR*, sbírka Rozsudky, bez sign. K tomuto problému viz též OTÁHAL, Milan: *Opozice, moc, společnost*, s. 25 a 27.

a vypracovali své vlastní programové prohlášení. Jde tedy o dva dokumenty, které se obsahově podstatně liší.

Rozdílný byl již vztah k obrodnému procesu. Socialistické hnutí československých občanů si též bylo vědomo mezi obrodného procesu, ve svém *Malém akčním programu* však konstatovalo, že iniciativní skupiny, které vznikly po nástupu Gustáva Husáka do čela KSČ, navazují „na hnutí za demokratickou obnovu socialismu, jehož cíle jsou definovány v Akčním programu ÚV KSČ z dubna 1968: jde o nový model demokratického socialismu, který odpovídá československým podmínkám“.¹⁰ Brněnská skupina byla k polednovému hnutí mnohem kritičtější.¹¹

Autoři obou dokumentů se shodují v tom, že polednové hnutí se rozpadlo a vzniklo jakési vakuum. Proto oprávněně viděli v jeho vyplnění klíčový úkol opozice; měla jej splnit „avantgarda“, jak tuto iniciativní a organizátorskou skupinu nazývají oba programy. Tento problém, spolu s otázkou takzvaných spojenců, tvoří podstatu *Malého akčního programu Socialistického hnutí československých občanů*, který ještě zavádí pojem „avantgarda avantgardy“, tedy jakési specifické vůdčí skupiny. Brněnská skupina věnovala větší pozornost programovým otázkám jako základně, na níž se měla veškerá opozice spojit.¹²

Oba dokumenty odmítají byrokratický socialismus. K pojmu socialismu se mnohem konkrétněji vyslovil *Malý akční program Hnutí československých občanů za demokratický socialismus*: „Socialismus je pro nás permanentním úsilím o takové uspořádání společenského života, které tvoří optimální prostor pro co nejuplněnější rozvoj lidské osobnosti. Tomuto cíli musí být podřízeny všechny regulativy, které upravují politické, hospodářské, sociální, psychologické a kulturní podmínky seberealizace – vyjádřeno s Marxem – totálního člověka... Socialismus je tedy především určitým etickým názorem na člověka a současný svět.“¹³ Toto pojetí nechápe tedy socialismus jako ideologii či uzavřený společenský řád. A právě v tom spočívala hlavní odlišnost od exkomunistů.

V programu brněnské skupiny je dále takto jednoznačně formulován postoj k Husákovu režimu: „Usilujeme o negaci režimu“, zdůrazňovalo se v něm, „nikoli o jeho zachování v nějaké vylepšené, 'zdemokratizované' podobě.“¹⁴ Tento závěr se stal důležitou součástí obžaloby, která zdůraznila, že cílem této skupiny je odstranění normalizačního systému.

Dosud jsou známy dvě verze *Malého akčního programu Československého hnutí za demokratický socialismus*, z nějž některé úryvky byly tendenčně citovány v rozsudku nad Milanem Šilhanem a spol. Jeden exemplář je uložen v archivu Československého dokumentačního střediska nezávislé literatury v Scheinfeldu,¹⁵ kam byl zaslán v květnu 1985

10 Citováno podle PELIKÁNA, Jiřího, s. 135.

11 Viz s. 380–381.

12 Viz s. 389–391.

13 Viz s. 393. Podrobně představu socialismu rozvedl Petr Wurm v takzvaných *Tezích otevřeného socialismu* (multá verze). *A ÚSD AV ČR*, sbírka Hnutí československých občanů za demokratický socialismus, bez sign. Viz blíže OTÁHAL, Milan: *Opozice, moc společnost*, s. 27–28.

14 Viz s. 384.

15 Autor těchto řádků jej obdržel od Viléma Prečana nedávno, v souvislosti s přípravou dokumentu do tisku. Jde o strojepis psaný na průklepovém papíře.

Jiřím Müllerem prostřednictvím Jiřiny Šiklové.¹⁶ Druhý poslal autorovi těchto řádků Petr Wurm 22. listopadu 1994. O jeho nálezů píše v průvodním dopise: „Tedy MAP (tj. Malý akční program – pozn. M.O.) je na světě. Našel ho před pár dny ing. Stanislav Schop, bratr mého 'spolupachatele' Jana Schopa.¹⁷ Věděli jsme, že jsme k němu něco schovali, ale že to byl také MAP, to jsme svorně zapoměli. Stanislav Schop byl sice také v souvislosti s činností této skupiny vyšetřován, ale stačil ještě svěřené dokumenty ukrýt,“ píše dále Petr Wurm, a to tak důkladně, „že po listopadu 1989, kdy jsme byli ochotni se porozhlédnout po dokladech z doby našeho 'spiknutí filozofů', nedokázal všechny ukryté věci nalézt. Teď jeho opožděný objev, myslím, stojí za to.“¹⁸ Dále pak pisatel hodnotí jeho význam takto: „Když dnes MAP čtu, ve svobodné zemi, myslím, že se s trochou dobré vůle dá považovat za jednu z příslovečných kapek, které hloubily díry v kameni komunistické diktatury. Měli jsme nevýhodu, že jsme vstoupili do otevřené opozice mezi prvními, nezkušenými v politice vůbec a bezbrannými v ilegalitě... Ale přesto jsme vedle faktu odporu snad nechali i jistou ideu, o níž píše MAP.“

Malý akční program byl podle Petra Wurma výsledkem uvažování o východiscích z krize společnosti a představuje „shrnutí výsledků diskusí některých nezávislých skupin různého ideově politického zaměření“. Tento text měl sloužit jako podklad k diskusi s členy organizace Dílo koncilové obnovy a s pražskou skupinou národních socialistů¹⁹ a lze ho podle jeho názoru považovat za autentický.

Rozdíly mezi oběma verzemi nejsou nijak podstatné. Upozornil jsem na ně v poznámkách k dokumentu, značených abecedně; základem je text zaslaný Petrem Wurmem, který je také přetištěn. Nezaznamenávám rozdíly gramatického charakteru nebo takové, které mohly vzniknout přepisem; ty byly i v tištěném textu. Připojeny jsou číslované věcné poznámky, které vysvětlují některá fakta.

Malý akční program Československého hnutí za demokratický socialismus patří ke klíčovým dokumentům opozičního hnutí v letech 1969–1972 a je jedinečným pramenem pro analýzu opozičního myšlení. Je dílem skupiny bývalých členů Československé strany socialistické v Brně, která představuje odlišný proud v opozičním hnutí, reprezentovaném tehdy exkomunisty. Proto jsme se rozhodli jej uveřejnit.

16 Podle poznámky Viléma Prečana na první stránce tohoto dokumentu.

17 Jan Schopf patřil k předním členům Československého hnutí za demokratický socialismus a byl spolu s Petrem Wurmem a dalšími odsouzen v létě 1972.

18 Tato verze je psána na stroji a má 32 stránek, zatímco scheinfeldská verze má 25 stránek.

19 Petr Wurm se nezmiňuje o exkomunistech.

*Malý akční program
Československého hnutí za demokratický socialismus*

Oddíl I.: *Potřeba, geneze a politický profil sjednocené socialistické opozice.*

(Pamětní spis k diskusím některých iniciativních skupin o možnostech vytvoření sjednoceného, avantgardního socialistického hnutí v Československu)

1. Polednové hnutí
2. Nová situace
3. O potřebě avantgardy
4. Negace režimu
5. Bariéry uvnitř socialistické opozice
6. Potenciální základna opozičních sil
7. Formování sjednocené avantgardy

Oddíl II.: *K formulaci společných programových cílů*

8. Příspěvek k rámcové „ideové“ dohodě
 - 8.1. Suverenita a neutralita státu
 - 8.2. Zahraničně politické vztahy
 - 8.3. Nová kulturní orientace
 - 8.4. Křesťanství v demokratické společnosti
 - 8.5. Socialismus
 - 8.6. Politická demokracie

Oddíl III.: *Závěrečné poznámky*

9. K některým otázkám organizace a taktiky

Úvodní poznámka

Text, se kterým se seznamujete, je určen těm jednotlivcům a skupinám, jejichž opoziční postoj k režimu instalovanému v Československu pod patronací okupačních vojsk je zcela vyhraněný a které se zabývají programovými a taktickými otázkami socialistické opozice tak či onak „ex professo“. Jde o okruh přísně kontrolovaný, a proto relativně úzký. Text není určen k publikování nebo rozšiřování, a to ani v nějaké interní „samoobslužné“ podobě.

Shrnuje výsledky diskusí několika iniciativních skupin,²⁰ jejichž socialistický charakter má různou genezi: vedle marxistických východisek, českého socialismu masarykovské orientace také socialismus motivovaný křesťanstvím.

Pokusili jsme se dospět k určitým závěrům přesto, že se na jejich formulaci zatím nemohli podílet zástupci řady významných složek a směrů formující se opozice. Tyto závěry, často zachycené jen tezovitě, si proto nečiní nárok na definitivní podobu.

²⁰ Nelze přesně určit, o které skupiny šlo. Je však známo, že tato brněnská skupina bývalých členů Československé strany socialistické měla kontakty na pražskou a brněnskou skupinu exkomunistů, kterou představoval Jan Tesař a Milan Hübl, respektive Jaroslav Šabata a Alfréd Černý. O některých iniciativních skupinách viz OTÁHAL, Milan: *Opozice, moc, společnost 1969–1989*, s. 22–26.

Potřeba dialogu o situaci, v níž se ocitly pokrokové síly po srpnové intervenci, a zejména pak po Husákově převzetí moci v dubnu roku 1969, potřeba alespoň dílčí inventarizace ideových východisek a politických cílů, společných všem politickým proudům, směřujících nadále k demokratickému socialismu – tato potřeba byla pocíťována na mnoha místech už delší dobu. Bezprostředním impulsem k diskusím bylo publikování „manifestu Socialistického hnutí československých občanů k 28. říjnu 1970“,²¹ a to spíše pro zjevnou nedostatečnost než některé klady^a tohoto dokumentu. Diskuse brzy přerostly v úvahy o teorii a taktice socialistické opozice v Československu. Tak vznikla i myšlenka dát jim pevný tvar tím, že by se vypracovala jakási elementární bilance stanovisek, která se v diskusích objevila.

Prvá část „malého akčního programu“ je tedy svého druhu pamětním spisem. Z diskutovaných témat jsme mohli vybrat jen některá; přesto, jak jsme zjistili, společný názor právě na tyto základní otázky nedávné historie je nezbytným předpokladem sjednocení socialistické opozice, tedy i předpokladem jejího společného programu.

Od okamžiku, kdy padlo rozhodnutí dát jistý řád diskusím o ideových východiscích a dalším postupu opozičních sil, uplynula již delší doba. Společně s „konsolidací“ okupačního režimu v Československu došlo k dalšímu významnému pohybu v řadách oponentů byrokratického socialismu u nás i jinde.

Dnes je už krajně^b naléhavé mít promyšlený a zdůvodněný program, přijatý všemi složkami formující se socialistické demokratické opozice. Než bude možno přikročit k vypracování takového aktuálního, konkrétního programu strategie a taktiky opozice, musíme s úspěchem absolvovat období nezbytného ideového, názorového sblížení. Proto smyslem našich diskusí a rámcového náčrtu základních společenských stanovisek (která v třetí části textu doplňujeme úvahami o některých otázkách organizace a taktiky nového politického hnutí) – je jediné: urychlit formování nové politické síly, která by v určité fázi vystoupila s programem demokratického socialismu, vypracovala jeho pozitivní (prováděcí) politický program, mohla za něj jako skutečná reprezentativní síla stát, a která by byla odhodlána a připravena prosadit jej všemi revolučními prostředky, jež malý národ má proti mocným tohoto světa.

1. Polednové hnutí

Diskuse, které zde shrnujeme, musely být do jisté míry předběžnou, tedy i velmi neúplnou analýzou polednového hnutí 1968.²² Nejen proto, že „pražské jaro“ je a zůstane jedním z období, které je hodno toho, aby na ně dnešní socialistická opozice navazovala, ale i proto, že jeho slabiny, omyly a iluze jsou bezprostředním zdrojem řady našich zásadních úvah.

Museli jsme předně konstatovat, že v prosinci 1967 a v prvních měsících roku 1968, kdy se zhroutil režim, spojovaný nepřesně se jménem Antonína Novotného,²³ neexistovala

21 Socialistické hnutí československých občanů bylo nejvýznamnější nelegální organizací především bývalých členů KSČ, kteří se aktivně angažovali v obrodném procesu v roce 1968. Blíže viz PELIKÁN, Jiří: *Sozialistische Opposition in der CSSR*, s. 47–57.

22 Polednovým hnutím nebo „pražským jarem“ je nazýváno období, kdy pod vedením Alexandra Dubčeka usilovala KSČ o reformu socialismu.

23 Antonín Novotný byl prezidentem v letech 1957–1968 a prvním tajemníkem ÚV KSČ od roku 1953 do ledna

žádná politická koncepce, která by zahrnovala představu o radikálním překonání dosavadního politického systému. Neexistovala ani žádná politická síla, která by chtěla a mohla vystoupit s takovým programem komplexní společenské alternativy k „socialismu byrokratických aparátů“. To byl přirozený důsledek sterility starého systému a dlouholetého politického útlaku.

Pro vzniklou situaci bylo charakteristické, že i ti z vedoucích představitelů KSČ, kteří v polobrozených orgánech strany a státu otvírali prostor k nutným změnám, teprve hledali nejen konkrétní formy, ale i samotný politický obsah těchto změn. Tedy teprve postupně se formulovalo a prosazovalo stanovisko, že má jít o nový model socialismu a že tento „demokratický socialismus“ není totéž co „socialistická demokracie“, kterou stačí jen prohlubovat a zdokonalovat; nýbrž, že nový model vyžaduje revoluční strukturální změny.

Pro mnoho z protagonistů ledna^c byl ovšem slogan „demokratizace“ stávajícího systému maximální mezí, za níž neměl politický pohyb jít. Jejich reformismus nebyl s to přesáhnout režim, který po tolik let s takovým úsilím reformovali.

Změny^d, ke kterým však reálně docházelo ve všech oblastech veřejného života, se velmi brzo nedaly vtěsnat do mezí holého reformismu. Zrušení cenzury, faktické zřeknutí se represivních, totalitářských^e metod ve vnitřní politice, hospodářská opatření, nové organizace a nové reprezentace – to vše dynamizovalo situaci a kvalitativně ji měnilo. Progresivní, emancipované síly ve vedoucích grémiích KSČ a ve vládních orgánech zprostředkovávaly tlak zdola a vynucovaly uznání politických změn, nezřídka ovšem až post factum. Neméně důležité bylo, že polednové hnutí se stávalo hnutím skutečně celonárodním, když aktivizovalo další a další skupiny občanů jako svrchovaný a konstitutivní element politiky. Nezájem^f, lhotejnost, manipulaci nahrazoval ve stále větším míře rozmach aktivity a spontánní nadšení, upomínající na prvá poválečná léta. Pocit svobody a otevřených možností začínal být, po tolika letech, opět samozřejmostí.

Neexistence revolučního, netradičního konceptu politické aktivity vedla k tomu, že progresivní síly přijaly „organizační rozestavění“ protivníka a snažily se porazit jej v úporném boji s jeho houževnatými aparáty. Do tohoto zápasu pak nutně vstupovaly rozděleny a vyčerpávány se úsilím o renesanci „zavedených“ institucí, resp. o restituci desetiletí^g mrtvých tradičních organizací. Na rychlé a účinné pozitivní kroky, negující základy nedemokratického režimu v politické a hospodářské oblasti, nezbyl dostatek času ani energie.

Efektivní solidarita pokrokových sil různé geneze zůstávala v zárodečném stadiu. Zděděné problémy a křivdy (např. pokrytecké „sjednocení“ sociální demokracie s KSČ)²⁴ nebyly poctivě a do důsledků řešeny. Výsledkem kompromisu s konzervativci bylo i to, že komunistická strana prakticky neustoupila od politického systému, který jedině jí poskytoval výsadní postavení. Také materiály připravené pro XIV. sjezd (vydané v exilu J. Pelikánem)²⁵ chtěly tuto hegemonii zaručit vhodným volebním řádem a dalšími ústavními opatřeními.

Československé polednové hnutí se nestačilo stát antibyrokratickou revolucí.

1968.

24 K vynucenému sjednocení sociálně demokratické strany s KSČ došlo 27. června 1948.

25 Viz PELIKÁN, Jiří: *Tanky proti sjezdu*. Protokol a dokumenty XIV. sjezdu KSČ. Úvod a závěr Jiří Pelikán. Vienna, Europa Verlag 1970.

Protože nedokázalo na novém základě sjednotit všechny rozhodující protibyrokratické síly, protože nedokázalo ostřeⁿ rozlišit fronty a aktéry nového historického konfliktu, a protože svou polovičatostí dokonce zatlačilo některé významné složky revolučního pohybu do pasivity – nedokázalo ani včas dosáhnout nové, výrazné^{ch} celonárodní jednoty, ani novéhoⁱ odhodlání bránit všemi prostředky a za všech okolností to, oč jsme usilovali. Nedokázalo vytvořit, v emancipovaném pochopení povahy narůstajícího sporu, natolik novou a jednoznačnou situaci, kterou by ve středu Evropy musel respektovat i ten, kdo pomýšlel na intervenci.

Samozřejmě, bylo sraženo k zemi především oním nočním pochodem vojsk pěti „sprá-telených států“. Ale na zemi bylo ušlapáno^j nikoli botami cizích vojáků, nýbrž, připustme,^k obdivuhodným manévrováním Husákovy²⁶ „centristické“ skupiny, jíž byly postupně vy-dány všechny mocenské pozice polednovými představiteli a proti jejíž nepřehledné hře vynucovaných demisí a nepřetržitých reorganizací nenašel dvakrát zrazovaný národ účinnou obranu.

2. Nová situace

Srpnová intervence stimulovala v podstatě dvojitý proces: Progresivní síly, které se konstituovaly v rámci polednového hnutí,^l se emancipovaly od režimu vznikajícího pod okupační patronací. Na druhé straně skupiny, které tihly ke konzervativnímu řešení krize, se snažily rovněž se emancipovat – ale na silách^m „dole“, odpoutat se od tlaku zdola. KSC se nezadržitelně štěpila, její střední proud se rozpadal a s ním i celé polednové hnutí ve své specifické ohraničené podobě.

Emancipace pokrokových sil byla urychlována tím, jak polednové hnutí krok za krokem ztrácelo pozice v KSC, ve státě, odborech atd., tj. jak ztrácelo mocenské pozice, na nichž bylo dosud organicky závislé. Z neústupného trvání na polednových cílech se rodila nová *avantgardní orientace*. Tato orientace však nemohla navazovat na struktury polednového hnutí: ty se před jejíma očima rychle rozkládaly. Oč výraznější byl přechod „etablovaných složek“ polednového hnutí na stranu konzervativního pořádku, o to vyhraněněji se emancipované složky snažily najít svůj *raison d' être* v nových podmínkách.

I když příští léta mohou opět přinést celou paletu konformních postojů – považujeme za nesmírně důležité, aby se vyhranil také druhý pól: totiž aby konečně v naší zemi vzniklo a působilo hnutí kotvené doma a bezprostředněⁿ spjaté s denními problémy této země, hnutí, které se do režimu nezabuduje, nesmíří se s ním a které bude cílevědomě a na nových základech pracovat pro jeho konec.

Začali jsme užívat termínu *avantgarda*. Myslíme tím hnutí, které *teprve může vzniknout* jako výsledek soustředěného politického úsilí určitého druhu a které by pak bylo schopno stát se nositelem hodnot, naplňujících smysl československých dějin. Lze je staronově aktualizovat jako zápas o suverenitu země, o suverenitu kultury a jazyka, o suverenitu určení společenského řádu našich věcí veřejných.^o Bývá-li zvykem likvidátorů těchto hodnot rozbít národům nejprve jejich *avantgardu*, víme, že tím národy neumírají – jsou pouze umlčeny. Po čase se *avantgarda* zformuje znovu a stává se reálnou politickou silou.

26 Gustáv Husák byl prvním tajemníkem v letech 1969–1987, kdy byl na jeho místo zvolen Miloš Jakeš, a prezidentem republiky od května 1975 do 10.12.1989.

Polednové hnutí neexistuje. Rozklad jeho struktur před nás postavil naléhavou otázku: zaplnit novou organizovaností vakuum, které vzniklo, postavit se tak na vlastní nohy a přežít – anebo kapitulovat a zaniknout. Prvé řešení předpokládá intelektuální a praktickou činnost, o níž nevíme, zda jejím nárokům stačíme, a v podmínkách, které se zdají ji vylučovat. Domníváme se přesto, že jsme svým způsobem^p povinni se o toto řešení pokusit.

3. O potřebě avantgardy

Fakt plurality socialistické opozice a stejně průkazný fakt společných cílů vyústily v předpoklad, že československá socialistická opozice se musí tak či onak formovat jako *nové politické hnutí*, netradiční ideově i organizačně.

V průběhu diskusí byl tento předpoklad potvrzován novými a novými argumenty: rozsáhlou shodou stanovisek k minulým i současným událostem, společným kritickým hodnocením tradičního politického stranictví, prvými formulacemi představ o moderním politickém hnutí, o autonomní roli společenských organizací, zejména odborových, samosprávných, profesních atd.

Samozřejmě, prvním impulsem bylo určité hodnocení základních slabín polednového vývoje, jak jsme je již popsali: pokrokové síly zůstaly roztrženy v tradičních strukturách totalitního režimu, zůstaly také v zajetí svého minulého vývoje a ideově „výzbroje“. Samotná snaha o zásadní obrodu těchto organizací, onen pokus o „demokratický převlek totalitních struktur“ nepřinesl – a zdá se ani nemohl přinést – dostatečně rychlé a hluboké změny. Navíc, úzký reformismus nového kursu a nedůslednost v překonávání minulosti, jakkoli motivovaná vnitřními a zahraničními ohledy, udržovaly přetrvávající nedůvěru a výhrady mezi jednotlivými složkami polednového hnutí. Zápas s konzervativci nemohl neztratit na údernosti a celkovém účinku tím, že nastupující progresivní síly považovaly za nutné zajišťovat se také vůči sobě navzájem!

Před tímto osudovým úskalím bude nutně stát každý další pokus o obrodu socialismu. Domníváme se, že na prožitou zkušenost roku 1968 je nezbytné odpovědět netradičně a radikálně.

Na tomto místě, v prvním přiblížení, lze koncept, ke kterému jsme dospěli, vyjádřit ve dvou tezích:

I. Současný totalitní režim nelze porazit jinak,⁸ než revolučním vystoupením organizačně sjednoceného, akceschopného hnutí, představovaného novou, netradiční politickou formací.⁹

Tato „nová avantgarda“, kterou pracovně nazýváme „Československým hnutím za demokratický socialismus“, by v sobě musela integrovat všechny emancipované progresivní síly, mající zájem o tak úzkou spolupráci. Ty by se samozřejmě lišily v důsledku své různé geneze z tradičních politických směrů, ale přijímaly by společný hodnotový systém a předem formulovaný rámcový, aktuální program. Jinými slovy, ve fázi akutního zápasu o negaci totalitního režimu a o zabezpečení státní suverenity – každé obnovení činnosti tradičních politických stran (tedy např. sociálně demokratické stejně jako komunistické) prakticky vylučuje dosažení celonárodní jednoty, *nezbytně* k revolučnímu vystoupení.

⁸ Pozn.: Uvažujeme o podobě vnitřních sil, proto abstrahujeme v tomto textu od samozřejmě jinak nezbytné charakteristiky mezinárodních podmínek, za nichž může k nástupu nových sil dojít.

II. Jestliže tedy pro prvou fázi, kterou lze popsat jako období celonárodní mobilizace a otevřeného boje o moc, trváme na organizační jednotě revolučních sil – pro druhou fázi (po vnitřním a zahraničně politickém zabezpečení výsledků protibyrokratické revoluce) nechceme nijak předurčovat podobu politického systému, který pak vznikne v demokratických podmínkách. Nezapřeme však, že nalézáme dost důvodů k domněnce, že i tehdy by byl návrat k politickým stranám totalitního období nebo prvních poválečných let nelogickým a příliš sentimentálním krokem do minulosti, která je nenávratně překonána. Tady ovšem své úvahy můžeme považovat pouze za námět k diskusi.

V této kapitole bychom chtěli vyložit alespoň ještě některé z argumentů, které nás vedly k přesvědčení o nutnosti vytvořit „nové politické hnutí“:

1. Paradoxním výsledkem diktatury vedoucí špičky KSČ je vytvoření širokého demokratického „levicového středu“ v českém a slovenském politickém myšlení.

Praxe tzv. diktatury proletariátu a vedoucí úlohy KSČ umožnila pochopit tato a jim podobná ideologická klíše jako hlavní příčiny degenerace politického systému a (následně) veškerého společenského života. Mimo to jsou dnes fronty dějinného zápasu o naplnění sociální spravedlnosti vyhraněné podstatně jinak než před několika desetiletími: hlavní překážkou nejsou klasické vykořisťovatelské třídy, ale stejně parazitní a sociálně určené vrstvy stranické a státní byrokracie. Nové skutečnosti sblížily jednotlivé socialistické směry natolik, že lze důvodně pochybovat o tom, zda zbylé rozdíly stačí pro existenci zvláštních politických stran.

2. Je jisté, že diferenciací uvnitř tohoto potenciálního „bloku“ je ještě velká. Navíc překážky, které současný režim klade jakémukoliv dialogu a komunikaci, kterou sám neorganizuje, ztěžují dorozumění. Přes to všechno se nám zdá sjednocování a postupné překonávání zděděného rozkolu uvnitř dnešní socialistické opozice schůdnější cestou než naděje na renesanci tak hluboce zdiskreditované komunistické strany a na současnou restituci desítky let nefungujících jiných stran, a dokonce na jejich vzájemnou spolupráci! A to ve fázi, kdy budeme mít proti sobě opět všechny stoupence a garanty byrokratického „socialismu“, byť na čas oťřesené krizí a dezorientované.

3. Domníváme se, že koncept moderního, otevřeného politického hnutí, v němž názovové rozdíly jsou přirozené a zůstávají „soukromou záležitostí“ jednotlivých ideových proudů, odpovídá také trendu k vytváření širokých politických stran – federací, jak je patrný v socialistickém i měšťanském táboře v demokratických zemích.

4. Konečně – nesmíme zapomínat, že pro mladou generaci není žádná z tradičních stran přijatelná také proto, že každá z nich v té nebo oné rozhodující fázi poválečného vývoje zklamala.

Dnešní pocity většiny politicky myslících mladých lidí nejsou nepodobné přesvědčení té části domácího odboje za II. světové války, která po analýze úlohy politických stran I. republiky se jednoznačně postavila proti jejich obnovení, a to bez výjimky. Podotýkáme, že šlo o výrazně socialistické odbojové skupiny. A lze se jen ptát, zda stranicko-politické schéma, přivezené do Československa z Londýna a Moskvy, a vyšachování většiny z představitelů domácího odboje z rozhodujících politických míst hned v prvním poválečném období – prospělo¹ nebo osudově poškodilo vyhlídky československé poválečné demokracie a československého socialismu.

4. Negace režimu

Iniciativní skupiny, které se spojily v úvahách o dalším postupu socialistické opozice, se konstituovaly v radikálním odporu proti konzervativnímu a nefunkčnímu režimu, nastolenému vedením KSČ jako důsledek tlaku vnějších „vzorů“ i jeho vnitřní degenerace v reakční samolibou skupinu, izolovanou od lidu i od prostých členů a řadových funkcionářů komunistické strany.

Z této geneze iniciativních skupin přirozeně plyne jejich stejně radikální odpor proti politice velmocenské normalizace po dubnu r. 1969. Vyplyvá z ní tedy i jejich všeobecné politické zaměření: usilují o nový model socialismu, jenž by odpovídal československé demokratické a humanitní tradici a specifickým společenským podmínkám.

Shodujeme se v tom, že právě takové radikální překonání režimu je naším základním společným cílem. Usilujeme o negaci režimu, nikoli o jeho zachování v nějaké vylepšené, „zdemokratizované“ podobě.

Vymezujeme-li hned zpočátku to, co je nám společné v negativním vyjádření („co nechceme“) – má to v našich očích svůj prvořadý význam. Nesmí zůstat nejmenší pochybnosti o tom, že nikdo z nás nechce s režimem koketovat. Negaci režimu se nelze vyhnout, ani dnes polovičatými formulacemi našeho postoje, tím méně v období, na které myslíme, polovičatými činy. To, co u nás vládne pod pojmem socialismu, zůstane, přes dočasné úsměvy, pokleslou diktaturou špičky jediné politické strany, ovládající všechny ostatní společenské organizace. Tato „Národní fronta“ manipulací, frází a popření demokracie, hovoříme-li jen o politickém systému, si zaslouží jen jedině: být rozbíta tak, jak byla vytvořena. Čím dříve a úplněji, tím lépe.

Novému, emancipovanému politickému hnutí se nesmí stát, aby v úsilí o zlidštění režimu ztratilo svůj jediný *raison d'être*: *obnovení* demokracie v Československu.

5. Bariéry uvnitř socialistické opozice

Kdyby byla spolupráce různých složek socialistické opozice založena jenom na faktu, že všechny jsou dnes v opozici, měla by taková spolupráce vratké základy. Nové avantgardě musí jít o víc.

Každá z jejích konstitutivních složek přináší do formujícího se hnutí své přednosti, ale také okovy své minulosti, přirozené dědictví různé geneze.

Proti současnému režimu, instalovanému z vůle a k podobě⁵ okupačních sil, stojí komunisté, kteří ve své minulé politické dráze stavěli předložený režim a byli jeho součástí. A to přesto, že jejich individuální úsilí směřovalo k vytvoření jiné reality, což prokázali nejen svým zápasem s konzervativci v průběhu krize let 1968–1969, ale zejména nejrůznějšími a mimořádně¹ závažnými pokusy o reformy a renesanci socialismu v letech dávno před prosincovým střetnutím 1967.²⁷ Dnes stojí spolu s nimi v jedné řadě lidé, jejichž politické organizace byly násilně rozbity a jejich ideály a hodnoty byly popřeny a odsouzeny předlednovým totalitarismem, a to často za přímého přispění těch, s nimiž dnes hledají společná východiska a společný program.

27 Šlo o zasedání ÚV KSČ 19.–21. prosince 1967, na němž vystoupila část členů s kritikou Antonína Novotného, jeho metod práce a způsobu řízení. Tato kritika vyvrcholila na zasedání ÚV KSČ 3.–5. ledna 1968, kdy ho nahradil ve funkci prvního tajemníka Alexandr Dubček.

Tyto rozdíly v politické minulosti, na něž váží tak či onak^u přetrvávající rozdílné ideové koncepce, nelze prohlásit za nedůležité, nebo dokonce neexistující. Nová avantgarda je musí jistým způsobem respektovat.

To jí přináší a ještě přinese řadu těžkostí. Jejím principem je však úsilí o vědomé a věcné překonání tohoto dědictví. Tady zřejmě nemůže být cílem nového hnutí „sjednocení“ všech ke „vzorovému“ obrazu. Nechť každý má a ponechá si vlastní tvář, obsahující všechnu minulost, dobrou i špatnou, a celé poznání, ne jednoznačné a uzavřené, nýbrž stále zpřesňované. Integrace na takovém základě, ona „jednota v různosti“, jak ji formulují italští komunisté, by nebyla slabostí československé socialistické opozice. Možná, že právě ona by jí poskytovala mimořádnou sílu a snad největší naději.

Nová avantgarda může vzniknout jako aktuální politická síla jen tehdy, dokáže-li všechny její složky překonat pocit doktrinální nadřazenosti. Z předchozího je zřejmé, že nemá jít o názorové zploštění ani o rezignaci na světový názor u těch proudů, které jsou spjaty s některým z tradicionalistických filozoficko-ideologických systémů. Jde o důsledné zřeknutí se pochybeného a doslova reakčního „práva“ na „jedině vědeckou“, „jedině správnou“, „jedině úspěšnou (funkční)“ ideologii. Ostatně, moderní formulace i těchto velkých „ideologických systémů“ ruší doktrinální výlučnost a akcentují nutnost tolerance, vzájemného ovlivnění a přínosu, dialogu. Mezi příklady z tradičně protikladných pólů lze uvést Garaudyho²⁸ nebo Fischerovo²⁹ pojetí „marxismu XX. století“ a ideovou otevřenost levicového katolicismu, prezentovaného u nás Hnutím koncilové obrody.³⁰

Uvědomujeme si, že pro překonání historického rozkolu v socialistickém hnutí neuzrály ve světovém měřítku všechny nezbytné podmínky. Ale tendence k tomu a vědomí nezbytnosti jsou podle našeho názoru nesporné a mnoha impulsy získává půdu. Tyto impulsy přicházejí velmi silně právě ze střední a východní Evropy. Pro Československo, které samozřejmě nestojí mimo realitu vývoje a fází tohoto hlubokého sporu, je však^v dosažení jednoty socialistického hnutí, usilujícího tak či onak o demokratický a humanitní obsah socialistické praxe, příkazem dne.

Domníváme se, že naše zkušenost je jedinečným předpokladem progresivního řešení. Máme za sebou několik desetiletí, v nichž jsme poznali všichni nesmyslnost a tragiku rozkolu a v nichž zápas o socialismus dostal jednoznačně jinou podobu. Dokážeme-li přesně formulovat celou tuto zkušenost a vyvodit z ní všechny závěry, a to netradiční a radikální, může být dokonce naše dnešní neradostná situace historickou výhodou.

K obnovení důvěry a spolupráce mezi složkami nové avantgardy nebude stačit uznání tolerance „na filozofické rovině“. Všeobecná konstatování, že vzájemný respekt, plodný dialog atd. jsou žádoucí a ku prospěchu socialismu – byla ze strany komunistů historicky znehodnocena tím, že právě tato konstatování v minulosti provázela praxi právě opačnou, spatřující prospěch, ba dokonce nezbytnou podmínku socialismu v úsilí rozvrátit a zastavit každou reálnou^w politickou činnost všech nekomunistických organizací bez výjimky.^x

Je tedy základním předpokladem konstituování čs. socialistické opozice jako nové avantgardy určité konkrétní *hodnocení konkrétní československé minulosti*.

28 Roger Garaudy, francouzský marxistický filozof.

29 Ernst Fischer, rakouský spisovatel, filozof, historik, činitel dělnického hnutí.

30 Správně Dílo koncilové obrody. Bylo založeno v roce 1968 jako celostátní dobrovolná organizace občanů katolického náboženství. Stanovy však ministerstvo vnitra neschválilo.

Za její podobu bylo a je odpovědné to politické krédo KSC, které je z kruhů spjatých s moskevským centrem stále vydáváno za nejvlastnější specifikum a přednost komunistického hnutí a jehož radikální odmítnutí přirozeně vyrůstalo z imperativů československého jara 1968: dle něj mají být pouze komunisté politickými představiteli socialismu; ostatní samostatné a zorganizované politické směry, usilující o socialismus, je nutno považovat nejen za nepřátele a odpůrce^v komunistického pojetí socialismu, nýbrž socialismu vůbec, a podle toho s nimi naložit ihned, jakmile se komunisté dostanou k nezbytným mocenským prostředkům.

S touto *historickou realitou*, s *prožitými* léty popřených záruk a násilnicením^z je trvale konfrontováno socialistické hnutí ve všech zemích. Nelze je cudně zapomenout, tím méně řečnicko ošvindlovat jako „nutnou historickou fázi“, nebo dokonce „specifikum zaostalé východní Evropy“. Ukazuje se všude, že k formování „nové levice“ jako *trvalého* svazku různých socialistických sil nestačí společná představa o cílech, protiiperialistická stanoviska ani úsilí o hluboké strukturální změny dané společnosti – není-li komunistická složka tohoto hnutí ochotna či vůbec schopna se distancovat od konkrétní historické a *aktuální* politické praxe v tzv. socialistických zemích. Není-li schopna právě v ní poznat a nedvojmyslně označit základní příčinu reakčního protilidového vývoje, příčinu degenerace a neúspěchu socialismu.

To platí dvojnásob pro československé komunisty. Ti jsou dnes nejpočetnější složkou socialistické opozice, a odsouzení minulých politických praktik je pro ně dovršením názorového vývoje a nikoli jednoduchého procesu poznání, v němž musí revidovat často dlouhá léta své činnosti. Ostatně také představy všech ostatních složek nové avantgardy doznaly řady zásadních změn. Neexistuje žádný tradiční politický směr, který by mohl beze zbytku vyjádřit to, oč dnes usilujeme. Žádná *geneze*^{aa} není privilegiem. Nebudeme vyvolávat v život desítky let mrtvé programy, oprašovat nežijící struktury. Krize roku 1968 poskytla bezpočet důkazů, že to nejen není cesta kupředu, ale že to vůbec *není schůdná* cesta.

Uznáváme jeden vůči druhému právo na upřímný a plnohodnotný myšlenkový vývoj. Nebudeme se zabývat konstruováním abstraktních „komunistů“, „sociálních demokratů“... a jejich typových ideologií. Chceme dospět k formulaci prvních nezbytných kroků k usku-tečnění historické perspektivy demokratického socialismu. Chceme proto překonat zděděné bariéry a přežívající averze zformováním integrovaného hnutí, které ponechá uvnitř svých řad plnou svobodu názorů a rovnost podmínek pro jejich prosazení stejně jako uznává právo každého demokrata sdružovat se a usilovat o určení státní politiky.

Definovali jsme „nové politické hnutí“ jako tu část socialistické opozice, která usiluje v současné fázi (a právě už v ní) o stále užší spolupráci různých tradičních i nekonvenčních politických proudů s cílem nezůstat na úrovni volného a dočasného (taktického) spojení, ale překonat existenci dosavadních politických stran ještě ve stadiu opozice vytvořením nového politického útvaru – „Československého hnutí za demokratický socialismus“. Jsme si samozřejmě vědomi toho, že naznačený koncept přijala za svůj zatím jen malá část opozice.

V diskusích, které zde shrnujeme, jsme se pokusili odhadnout, jaká je aktuální situace opozičních sil vůbec a jaké koncepce jsou na různých místech sledovány. Závěry, které

uvedeme v následujících částech textu, jsou tedy konkretizací a zároveň rozšířením dosa-
vadních úvah: Jde o to,^{ab} jak si lze představit optimální rozvoj opoziční aktivity v okupo-
vaném Československu, ať už náš koncept nové avantgardy bude nebo nebude přijat
rozhodujícími složkami opozice jako nejvhodnější^{ac} – a za druhé ovšem, zda, respektive
nakolik aktuální pohyb v řadách opozice podporuje oprávněnost cílového konceptu,^{ad}
který předkládáme k diskusi.

6. Potenciální základna opozičních sil

Imanentní konzervatismus Husákův lze nejnázat ze snahy po obnovení přísně
„uzavřené“ společnosti. Tento důsledný návrat ne před leden 1968, ale spíše hluboko do
padesátých let znamená, že nesmí působit ani vzniknout žádná organizace, která by nebyla
podřízena a kontrolována jediným politickým centrem. Se zánikem posledních autonom-
ních organizací kulturní fronty musíme konstatovat, že prostředky policejního státu
a „třídní justice“ jsou plně dostačující k tomu, aby byla udušena jakákoliv organizace
jakéhokoliv druhu a zaměření, chce-li se za to platit ztrátou tvůrčí aktivity, jejíž potřeby
vedly ke vzniku takové organizace.

Nemá-li tedy dnes ani opozice žádnou organizační bázi, přesto^{ae} jí zůstali nositelé této
tvůrčí aktivity. Opozice musí opět znovu promyslet vztah mezi činností a organizovaností.
A nezdá se, že by nezbytnou podmínkou aktivity musela být organizace v tradičním slova
smyslu.

Potenciální síla opozice není malá. Režimu se nedaří přesvědčit o své legitimitě a schop-
nostech ani široké lidové vrstvy, ani duchovní elitu národa; podřízení se z donucení anebo
většinou holá lhostejnost, tím méně pak různé formy nesouhlasu a odporu, mohou stačit
k řešení společenských problémů, které jsou i nadále jen švindlovány a které budou bušit
na dveře stále silněji. Ona „spontánní podpora a iniciativa“, o níž často a hlasitě hovoří
oficiální propaganda, se prostě nekoná.^{af}

Desetitisíce lidí, kteří se v polednovém hnutí angažovali, představují velký potenciál
myšlenkové úrovně a iniciativy opozice. V nich trvá zkušenost minulých let, jsou schopni
tlumočit pocity a potřeby našich spoluobčanů ze všech oblastí republiky. Tyto „kladné
dispozice“ jsou zhusta provázeny opačnými: kolísavostí, zlatou prostředností, malým
citem pro spravedlnost, falešným mučednictvím, lžiradikalismem, politickým intrikán-
stvím... Tvrzení, že „kladných“ vlastností má naše politická veřejnost více, je stejně
neodůvodněné jako tvrzení opačné. Chronická krize režimu přešla z fáze akutní do svého
skrytého, „klidného“ stadia; lidové hnutí, organizované pod ideou demokratické obrody
socialismu, bylo rozbito a „pacifikováno“ a jeho rozklad přináší všeobecně známé úkazy
pasivity, úniku, apatie.

Ovšem, také politicky vzdělané demokratické síly se musí především vzpamatovat ze
„šoku okupace“; z faktu, že snaha po nápravě poměrů, snaha tak široce podporovaná
a realizovaná slušně a se všemožnými ohledy, byla surově potlačena zahraniční vojens-
kou intervencí. Teprve tehdy, zbavíme-li se beznaděje, která se zdá být definitivně
odůvodněna realitami světové mocenské politiky, a dokážeme-li,^{ag} že má smysl a naději
pokračovat v politické práci za dnešní situace – teprve pak^{ah} se lze ptát, jak postupovat,
jak rozvíjet opoziční činnost.

Skupiny, které před několika lety „dělaly“ leden,^{ach} se nevyrovnaly stejným způsobem s prožitou zkušeností ani s novým stavem věcí. Jejich vzájemná solidarita nebyla úplná, jak jsme viděli, ani v období polednového nástupu. Přes pletivo neformálních vazeb, které se tehdy vytvořily, zůstává dnes většina skupin navenek v podstatě uzavřenými zbytky tradičních organizací. Tento rámec nepřekračuje ani známá koncepce „strany vyloučených“.³¹ Tedy nejen „osobnostní“, ale i „spojenecké“ dispozice zůstávají zatím v největší části jen dispozicemi. Opakujeme, že aktivní, uvědomělá, sjednocená opozice může být teprve výsledkem intenzivní a zřejmě, z různých důvodů, velmi obtížné politické práce.

Naším cílem tedy je, aby se z dosud potenciálního solidárního tělesa, tvořeného odpůrci současného režimu, stala aktuální politická síla. Je možné, že vystoupení iniciativních skupin, které se již konstitovaly jako samostatná ohniska politické aktivity, je předělem v reagování na podobný Husákův režim a zároveň počátkem integračního procesu uvnitř socialistické opozice.

Lze samozřejmě předpokládat, že současná opozice zahrnuje také skupiny, které nepřijímají socialistický program a vycházejí z všeobecné demokratické kritiky byrokratického socialismu. Na druhé straně vstupujeme do dialogu se skupinami pevně orientovanými na tradiční politické organizace, které tedy usilují o socialistickou alternativu dnešního režimu jiným způsobem, než jaký považuje za schůdný a vhodný náš koncept „nového politického hnutí“.

Mohli jsme už poznat, že „tradicionalisté“ jsou vlivní nejen v „komunistickém prostoru“, kde silně působí povědomí legitimacy k roku 1968 a ovšem i někdejší výlučné politické moci – ale také jinde, např. mezi sociálními demokraty, kde se klade důraz na tradici programu demokratického socialismu, na solidaritu a autoritu soudružských stran v Německu, Švédsku, Británii, Rakousku atd.

Vztahy socialisticky orientované opozice k pravicovému (měšťanskému) křídlu se zřejmě budou vyvíjet komplikovaněji než vzájemný vztah jednotlivých skupin vycházejících ze socialistických programů.

Avšak všude by dnes měla být kritériem produktivního postupu zásada co nejprostší a zároveň co nejjobsažnější: rozvíjet solidární těleso jako solidární těleso, tj. upevňovat všechna pojítka solidarity osobní i neosobní, ideové i politické, a tak podněcovat tvořivé politické myšlení a aktivitu, odpovídající daným podmínkám.

Postup by zde měl být krajně netradiční, nebo lépe, měl by se opírat o nejlepší tradice nebyrokratického způsobu rozvíjení neformálních vazeb. Zda a jak se budou rozvíjet vazby stále a pevné, případně vazby formalizované, a tomu odpovídající struktury, to je třeba teprve vyvodit z konkrétní reálné politické aktivity.

Pokroky, jichž je možno na této cestě dosáhnout, nemusí být ihned velké. Podstatné není to, jak velké budou, nýbrž to, aby byly, tj. aby se vývoj ubíral určitým směrem. Je proto třeba uvítat každý pokrok ve věcném dialogu a v hledání společných stanovisek. Ten vytváří podmínky pro společnou aktivní politickou činnost, a navíc, pro rychlé a včasné konstituování vůdčích struktur opozice v situacích příznivějších a zmenšuje se riziko ztráty tempa v eventuálních politických krizích.^{aj}

31 O straně vyloučených viz PELIKÁN, Jiří: *Sozialistische Opposition in der CSSR*, s. 42–46.

7. Formování sjednocené avantgardy

Diskuse o sblížení socialistické opozice vedly k určitému závěru, který zde jasně vyslovujeme a který jsme odhodláni v nejlepší úmyslu důsledně dodržet: proces vytváření integrovaného „nového politického hnutí“ nemá nikoho vylučovat ani ze socialistické opozice, ani z řad opozičních sil vůbec.

Chceme sblížit svá stanoviska a koordinovat postup se všemi skutečně demokratickými proudy, snažícími se o negaci dnešního režimu. Programová základna celého socialistického hnutí by měla od počátku poskytovat možnost spolupráce také s těmi demokratickými (tím spíše i s těmi socialistickými...) ^{ak} silami, které si chtějí podržet svoji samostatnost, názorovou i organizační.

Současně nenecháváme pochybnosti o tom, že sjednocování socialistické opozice dává v našich očích zápasu o obnovení suverénní a demokratické republiky jisté zásadní přednosti. Proto usilujeme o konstituování tolerantního, otevřeného, ale také svébytného hnutí, které svou opoziční aktivitou a uskutečňovaným aktuálním programem získá dostatečnou autoritu a zajistí sjednocené vystoupení všech opozičních sil ve fázi nástupu a boje o moc.

Domníváme se, že aktuální vývoj v řadách socialistické opozice podporuje náš předpoklad:

Tradicionalisté z národně socialistické a sociálně demokratické strany nepřesvědčili tím, co v průběhu polednového období dokázali dosáhnout, ^{al} o životnosti, podpoře, a zejména nezbytné údernosti politické koncepce, stavějící na restituci jejich barbarsky zdecimovaných stran. To, co z tohoto prostoru, přesněji z nástupnických skupin a organizací je dnes aktivní – převzalo, jak jsme si jisti, všechnen cenný, aktuální myšlenkový potenciál, od programatických představ po oprávněnou hrdost na pokrokovou tradici – ale v naprosté většině odmítá stará partajní dělítka a hledá nový organizační rámec, odpovídající dnešnímu stavu věcí.

Stejně významné je, že ani v křesťanském táboře nepomýšlejí pokrokové kruhy na obnovení nějaké klerikální strany. Je poněkud paradoxní, že zatímco skupiny blízké Hnutí koncilové obnovy spatřují své místo v širokém seskupení demokratické, socialistické opozice, je politický klerikalismus typický pro vládní funkcionáře Lidové strany. ^{am}

Pokud jde o skupiny s komunistickou genezí, neuvažujeme na tomto místě příliš o těch, které přes jisté výhrady a „denní připomínky“ k režimu se dosud od něj neemancipovaly a oficiální politiku tak či onak ^{an} podporují. Zde vedle důvodů ryze oportunních a prospěchových ^{ao} hrají svou roli i motivy ideologické: mýtus Strany, Sovětského svazu, iluze o Husákově „protilevičáckém centrismu“ atd. Dotyk s těmito skupinami jistě má, a zejména bude mít svůj význam, ale jejich odpovědnost za konzervativní kurs není o nic menší než odpovědnost extrémních sektářů.

Z hlediska našeho konceptu je důležitý aktuální vývoj těch komunistických skupin, které stojí v jasné opozici k současnému režimu, ale které se domnívají, že dnešní opozice musí vystupovat jako opozice komunistická, nebo alespoň jako svého druhu koalice, spíše více než méně vedená „stranou vyloučených“. Toto pojetí by tedy zachovávalo právě to, co musí být novou netradiční pluralitou odstraněno jako první: garantovaný hegemonismus jedné složky širokého demokratického, socialistického společenského pohybu. Toto pojetí ostatně poněkud neupřímně zapomíná na fakt, že dnes ani zítra nelze blahosklonně chtít

vytvářet – jako rovný s rovným! – koalice s politickými směry, které byly v uplynulých dvaceti letech znovu a znovu systematicky rozbíjeny a jejichž reprezentace byla ničena v žalářích nebo se opotřebovala v exilu. Ujasnili jsme si, že i^{ap} skutečná opozice tedy nemusí bohužel vždy přesahovat onen „duch nadvlády“ a „sektářský hegemonismus“, charakteristický pro předlednový a dvojnásob^{aq} pro současný režim.

Nechceme vyloučit možnost, že komunistický tradicionalismus trvá na právě popsaném modelu bona fide, prostě proto, poněvadž nevidí žádné jiné řešení, žádné jiné reálné opoziční síly. Bez ohledu na to, kolik my víme o příspěvku nekomunistických skupin k formování současné opoziční politiky, jsme se shodli na tom, že naposledy právě polednový vývoj 1968 usvědčil toto pojetí z omylu. Kdo jsou dnes vlastně pokrokoví komunisté, usilující o demokratický socialismus; kde jsou dělítka, odlišující je od ostatních, usilujících o totéž? Nemá otázka „kdo je a kdo není komunista“ dnes už úplně jiný obsah než před čtvrt stoletím? Jinými slovy: nemyslíme si, že pod prapory jakkoli osvícené komunistické opozice půjde nutná většina národa, nemyslíme si dokonce, že se pod něj zařadí většina imaginární „strany vyloučených“.

Stejně přesvědčení předkládáme k úvaze tradicionalistům každé geneze. Avantgardní síly musí ale postupovat dál.

Úkol konstituování nové politické síly, a ovšem především samotný cíl negace režimu, bude zřejmě vyžadovat, aby v poměrně krátkém čase vytvořily iniciativní skupiny, přijímající navrhovaný koncept netradiční avantgardy,^{ar} prozatímní, ale již plně akceschopné řídicí centrum. A to přes všechny těžkosti volby a výběru, na základě uznávané autority, podrobované neustálé kontrole, zejména podle přístupu k praktické činnosti, k realizaci aktuálního programu opozice. Smyslem zřízení tohoto nebyrokratického centra by bylo jediné: koordinovat stanoviska a postup sil, které se konstituovaly a spontánně připojily k opoziční aktivitě nové avantgardy, a zároveň intenzivně a promyšleně probouzet k životu všechna potenciální ohniska svobodné politické činnosti ve všech významných centrech – místech a závodech.

V závěrečné části našich diskusí jsme se pokusili formulovat základní předpoklady, na nichž, jak se domníváme, závisí konstituování Československého hnutí za demokratický socialismus a rozvoj jeho funkční opoziční aktivity:

1. *Rychlé překonání ideových bariér.* Rozumíme tím rámcovou dohodu o společném stanovisku k nejzákladnějším událostem minulosti a současnosti, o společných ideových východiscích, a v nejobecnějších rysech – dohodu o politickém, hospodářském a sociálním profilu společnosti, o jejíž vytvoření usilujeme.

S tímto účelem jsme koncipovali oba oddíly našeho textu. Malý akční program není tedy ničím více (ovšem ani ničím méně) než programem ideového sjednocení avantgardní socialistické opozice.

Rámcová „ideová“ dohoda, o níž zde hovoříme, jistě neznamená stejný názor na všechny otázky; možná, v prvním stadiu, dokonce ne na všechny důležité otázky. Odpovídá plně našemu konceptu, že takový stav požadujeme za možný a přirozený. Zároveň cítíme, že rámcová dohoda v určitém rozsahu je pro začátek nezbytná.

2. Rychlé překonání fáze ideových diskusí vůbec (jako prakticky jediné „činnosti“ opozice) – vytvoření řídicího centra a zahájení odborných prací na Aktuálním programu ČHDS.³²

Tento program by stanovil:

- strategické fáze boje s režimem,
- taktiku a formy každodenní aktivní opoziční činnosti, a to diferencovaně a konkrétně dle měnících se a rozšiřujících se potřeb,
- nejzákladnější a neodkladná opatření povahy ústavně právní, vojenské, bezpečnostní, zahraničně politické, hospodářské atd., které bude nutno uskutečnit ve fázi rozhodujícího střetnutí.

3. Přechod ke konkrétní opoziční aktivitě, zakládající se na Aktuálním programu.

Domníváme se, že teprve v druhé, a zejména v třetí etapě započne reálný proces sjednocování socialistické opozice, případně jistá formalizace vazeb a struktur. Teprve uskutečňovanou „otevřeností“ a pluralitou, v níž chceme vytvářet program a realizovat jej, tedy utvářením všech součástí nového hnutí za účasti všech^{as} – lze najít jediný a zároveň vrcholný důkaz existence a životnosti koncepce „nové avantgardy“.^{at}

8. Příspěvek k rámcové „ideové“ dohodě

V sedmi kapitolách prvního dílu jsme se pokusili formulovat koncept nové avantgardy a zachytit společná hodnocení některých událostí a teoretických otázek, které s touto koncepcí bezprostředně souvisejí. Tato společná hodnocení patří podle našeho názoru do oné „ideové“, názorové dohody, která by měla uzavřít prvou, předběžnou fázi formování nové avantgardy.

Opakujeme, že přitom není nutno dospět k ideálním formulím; ty se budou a mohou lišit nejen podle tradiční politické geneze, ale jistě i podle souboru informací, které ta či ona iniciativní skupina má k dispozici.

Jinak řečeno, chceme se shodnout na určitých^{au} tezích, které by zachytily rámec základních problémů a^{av} které by měly být postupně upřesňovány a konkretizovány na ryze odborné, věcné bázi.

Ideová dohoda, o níž nyní usilujeme:

- umožní sjednocování socialistické opozice,
- umožní přistoupit k vypracování Aktuálního programu
- a bude současně, po nutném upřesnění a konkretizaci, jakýmsi předstupněm Pozitivního politického programu, jehož vypracování je možné až v demokratických poměrech suverénní, svobodné země.

Následující část textu chce zachytit ve formě deklarativních tezí ty programové představy, které by podle našeho názoru neměly chybět v rámcové ideové dohodě. Některým věnujeme více místa ne proto, že bychom právě jim přisuzovali klíčový význam, nýbrž z toho důvodu, že obsahují poměrně nová nebo dosud málo diskutovaná hlediska a přístupy. Tím zdůrazňuje, že jak upřesnění, tak rozšíření našich tezí považujeme za žádoucí a nutné.

32 Zkratka ČHDS znamená Československé hnutí za demokratický socialismus.

8.1. Suverenita a neutralita státu

Usilujeme přede vším ostatním o obnovení samostatnosti Československé republiky jako suverénního demokratického státu. Obsazení republiky vojsky pěti zemí Varšavského paktu bez vědomí a proti vůli našich vrcholných ústavních orgánů a podpora, kterou tyto země poskytovaly současné protilidové vládě – jsou neslučitelné s naším dalším členstvím v tomto vojenském seskupení.

Odchod všech cizích vojsk je samozřejmostí, kterou lze vynutit naší vlastní odhodlaností užít všech prostředků k tomuto cíli, a za pomoci tlaku všech světových demokratických sil.

Bezpečnost a územní integritu si zajistíme sami. Československo se nadále nepřipojí k žádnému vojenskému paktu a vyhlásí svoji trvalou neutralitu, zabezpečenou vlastními ozbrojenými silami a garantovanou velmocemi.^{aw}

8.2. Zahraničně politické vztahy

Naše zahraniční politika bude pak usilovat o přátelské vztahy se všemi demokratickými zeměmi, zejména se všemi sousedními státy. Všeobecná mírová orientace bude mít některé zvláštní rysy:

a) Socialistické země:

Se zeměmi střední a východní Evropy, jejichž lid usiluje o vybudování socialistické společnosti, nás nadále pojí zvláštní svazky solidarity a všestranně těsných styků, daných desetiletími společné historie a společných snah. Předpokládáme, že po nové úpravě politických a hospodářských smluv, která vyjádří rovnoprávnost a vzájemnou výhodnost kooperace, zůstanou naše styky ve všech oblastech těsné a rozsáhlé.

b) Německo:

Na nové základy bude třeba postavit naše vztahy s německým lidem, v oblasti mezistátních styků zejména s NSR. Období nedůvěry a podezřívání, uměle živěné zdůrazňováním hořkostí válečných let, je historicky překonáno a nevyjadřuje stanoviska a citění současných generací na jedné ani na druhé straně.

Kroky, které překonají toto tragické dědictví, mají být oboustranné. Poznali jsme, že prostí občané v kterémkoliv totalitním režimu jsou vystaveni obrovskému tlaku demagogie a teroru. Svůj postoj k minulosti nebudeme proto zakládat na žádné formě protiprávní „kolektivní viny“ ani na sporadicky zaznívajícím pokřikování nepočtených skupinek nepolepšitelných.

Pokládáme za nepřekročitelnou historickou realitu, že na utrpení, které nacismus přinesl národům Československa, bylo po osvobození odpovězeno odsunem Němců z našeho pohraničí. Jsme připraveni vyřešit všechny lidské a majetkové důsledky války a jejího vyústění. Jsme rozhodnutí dospět k dohodě také v širším rozsahu, který by v celoevropském kontextu a dle konkrétního vývoje našich vztahů zajistil prosperitu a všestranný harmonický rozvoj československých pohraničních oblastí.

c) Středoevropská solidarita:

Zvláštní význam přikládáme rozvoji vzájemných styků s národy a státy střední Evropy, jmenovitě s Polskem, Maďarskem a Rakouskem (v dalším okruhu pak s Finskem, Rumunskem a Jugoslávií), a to bez ohledu na jejich politický systém a současné vojenské svazky.

Malé národy této exponované oblasti mohou zajistit svoji mírovou budoucnost vlastní spojenou iniciativou, navazující na určité tradice minulého vývoje.

d)^{ax} Vztahy nové avantgardy k jiným organizacím v zahraničí:

Dokud trvá současný režim v Československu, usiluje ČHDS o uznání a podporu^{ay} u všech demokratických institucí ve všech zemích. Naše emigrace má podřídit v zásadě svoji činnost potřebám domácí opozice. Vytvoření užších svazků nelze nijak vylučovat.

Budoucí neutralita republiky a charakter „nové avantgardy“ vyžaduje, aby ČHDS zůstalo mimo jakákoliv internacionální seskupení politických stran. Tam, kde půjde o volnou účast v práci odborných grémií, je spolupráce v zásadě žádoucí a může o ní být ad hoc rozhodnuto.

8.3. Nová kulturní orientace

Úsilí o zformování nového politického hnutí nelze omezit jen na úzce politickou nebo hospodářskou sféru zájmů. Jde také o jinou než dosavadní, historicky oprávněnou kulturní orientaci.

Viděli jsme, jak oficiální ideologie budovala na zjednodušeném obrazu naší národní minulosti a jejího celoevropského kontextu, jak vyklešovala kulturní dědictví. Tento propagandistický pohled, ustrnuvší jednou provždy na úrovni brožury pro okresní politické školení, zasahuje všechno dění a je konečkonců určitým typem „kultury“.

Byla to právě tato pokleslost, která postavila proti byrokratickému „socialismu“ prakticky celou inteligenci. Proto tu došlo k prvému jasnému vyhranění sporu a dogmatismus stranických byrokratů byl po léta rozbíjen a demaskován: novými filmy, romány, pracemi historiků, filozofů, novým střízlivým realismem, novým přístupem ke skutečnosti – novou kulturou.

Stojíme uprostřed také tohoto zápasu prostě proto, že má-li socialismus přinášet lidem více svobody a více demokracie, nemůže jim poskytovat zpitvořeninu kultury.

8.4. Křesťanství v demokratické společnosti

Svoboda náboženského přesvědčení a svoboda jeho projevu má být samozřejmostí pro každou civilizovanou společnost. Hodláme bránit všem formám diskriminace, která v tak ostudném rozsahu dosud tuto svobodu ruší.^{az}

Křesťanství bylo a zůstane součástí našich dějin a kultury, tedy i naší přítomnosti.

Ve školách má být výuka náboženství přístupna všem, kdo o ni projeví zájem. Stát bude finančně podporovat činnost církví. Majetkové poměry budou upraveny vzájemnou dohodou tak, aby odpovídaly vnitřním potřebám i společenské angažovanosti církví a řádů a jejich rozvoji.^{aaa}

8.5. Socialismus

a) Socialismus je demokracií ve všech oblastech:

Socialismus je pro nás permanentním úsilím o takové uspořádání společenského života, které vytvoří optimální prostor pro co nejúplnější rozvoj lidské osobnosti. Tomuto cíli musí být podřízeny všechny regulativy, které upravují politické, hospodářské, sociální, psychologické a kulturní podmínky seberealizace – vyjádřeno s Marxem – totálního člověka.

Odlišujeme se od nesocialistických politických směrů tím, že chceme uplatnit principy demokracie nejen v oblasti politického systému, ale v celém společenském životě. Demokracie pro nás nekončí před branami závodů: má být realizována všude, kde pracující člověk tvoří materiální a duchovní hodnoty současné civilizace.

Socialismus je tedy především určitým etickým názorem na člověka a na současný svět. K historické perspektivě socialismu se lze přibližovat uskutečňováním změn a radikálních

reforem, jejichž praktickou podobu je třeba vždy teprve nalézt za spoluúčasti všech lidí dobré vůle, všech politických a jiných organizací, které o stejný cíl usilují. A to až tehdy a jen tehdy, když to nebo ono praktické opatření nalezlo výraznou podporu většiny obyvatel, vyjádřenou demokratickým mechanismem parlamentního státu.

b) *Rovnost podmínek – sociální ochrana:*

Socialismus má zaručit rovnost podmínek pro rozvoj a uplatnění schopností všech lidí, jimž zajišťuje proto právo na práci a na spravedlivou odměnu za ni. Ruší tedy všechna třídní a sociální privilegia – ale také všechna privilegia politická, partajní, třídního či rasového původu atd.^{aab}

Potřeby dynamického rozvoje ekonomiky, zvláště pak potřeby renesance zaostalé a zanešvařené ekonomiky československé budou klást zvláštní nároky na sociální ochranu pracujících. Nezbytné strukturální přeměny a zásahy, ke kterým bude muset dojít u některých profesí a v některých územních oblastech – bude socialistická státní politika vyvažovat rozsáhlou sociální ochranou, systémem finančních výpomocí postiženým, zajištěním a hrazením přeškolování, úhrad nákladů, vyvolaných změnou bydliště^{aac} atd.

Stejnými rysy by se měla vyznačovat intenzivní sociální politika vůči starým lidem a mládeži.

c) *Znárodnění:*

Společenské vlastnictví rozhodující části výrobních prostředků je pro nás nepřekročitelnou historickou realitou. I když stojíme před faktem nízké efektivity znárodněného sektoru a před řadou změn, které budou muset měnit jeho profil, majetkoprávně je návrat k minulosti nežádoucí a nemožný.

Stručně řečeno: co bylo znárodněno, zabráno nebo „dobrovolně“ odevzdáno, to se původním majitelům již nikdy vracet nebude. A to ani v případech, kdy o správnosti likvidace některých soukromých majetků mohou být pochybnosti.^{aad} Tam, kde takovým krokem vznikl stav sociální nouze, který dosud trvá (zejména u starých lidí), bude zajištěna náprava alespoň dodatečně.

Znárodnění musí přestat být samoučelem, formální skutečností. Byrokratický socialismus nezměnil vztahy bezprostředních výrobců k závodům, kde pracují. (Odkazujeme na příslušné statě O. Šika.³³) Aby došlo ke skutečné změně, je třeba nově upravit postavení^{aae} národních podniků ke státu a zajistit efektivní vliv zaměstnanců na podobu a funkci závodů.

d) *Spolurozhodování – samospráva – odbory:*

Ve všech sektorech národního hospodářství mají vzniknout samosprávné orgány zaměstnanců jako vrcholná reprezentace pracujících, odpovědná a volená jen jimi. Tyto „Rady pracujících“ by ve vlastním zájmu nesměly (což musí vyplývat ze statutu) ani suplovat, ani narušovat odborné vedení podniků.

Odbory by jistě měly velký vliv na složení i práci těchto orgánů. Ty by však zůstaly představitelem osazenstva a nebyly by nijak závislé na rozhodnutí např. nadřazených složek odborů.

33 Ota Šik, přední československý ekonom, pod jehož vedením byla v 60. letech vypracována a začala se prosazovat ekonomická reforma. Sehrál významnou úlohu při odstranění Antonína Novotného. V roce 1968 byl do září místopředsedou vlády ČSSR. Po okupaci Československa emigroval a žije ve Švýcarsku.

Odbory samy nemají být odnoží nějaké stranickopolitické formace. Jejich smysl lze najít ve všestranném obhajování zájmů pracujících, v celostátní koordinaci, jako nezávislá společenská síla.^{aaf}

e) *Efektivnost ekonomiky:*

Dogmatismus učiní zřejmě z ekonomiky tristní dědictví: stagnace hospodářské efektivnosti^{aag} a rozvrat pracovní morálky u všech kategorií pracujících, ztráta řady zahraničních trhů, hluboké technické zaostávání základních fondů atd. – bude charakterizovat výchozí bázi demokratické republiky.

Řešením může být jen nový model řízení národního hospodářství, syntéza trhu a plánu, v němž budou výrazně převládat prvky ekonomického tlaku na výrobce.

Nová organizace vědecké, výzkumné a projekční činnosti, jakož i nový typ vnitropodnikového řízení musí zajistit ekonomickou rentabilitu, pružné a včasné reagování výroby na potřeby trhu a permanentní uplatňování inovací všeho druhu.^{aah}

Rozvoj iniciativy by se měl projevit nejen ve státním sektoru, ale měl by přinést také výrazný rozvoj družstevního a soukromého podnikání tam, kde je pro společnost tato forma hospodářské aktivity rentabilní a^{aach} užitečná. Její podmínky by byly přesně stanoveny, ale také zaručeny právními normami, a stejně jako u státního sektoru podléhala by veřejné kontrole.

8.6. Politická demokracie

a) *Občanská práva a svobody:*

Spokojenost občanů nezávisí jen na hospodářské prosperitě. Právě dnes pociťujeme velmi naléhavě, že základní potřebou moderního člověka je souhrn svobod, k jejichž formulaci dospělo lidstvo v posledních stoletích. Jde především o svobodu spolčovací, svobodu tisku, svobodu přesvědčení a slova, o svobodu volného pohybu. Trpká zkušenost nás přesvědčila o tom, že jejich potlačení nevede jen k omezení rozvoje hospodářského nebo kulturního, ale především k životu nehodnému skutečně lidského života.

To vše by současně znamenalo onu Rooseveltovu³⁴ „svobodu od strachu“: objektivnost a nezávislost soudů a ústavní záruky občanských práv by měly konečně znovu učinit z naší republiky právní stát.

b) *Parlamentní demokracie a kontrola moci:*

Uchování občanských svobod je jen těžko představitelné bez parlamentní demokracie, v níž osudy země řídí vláda schválená shromážděním, které je zvoleno na základě všeobecného, přímého a tajného hlasování. Parlamentní demokracie jistě má své nedostatky a ani zde není občan zabezpečen před tím, aby s ním někdo nemanipuloval. Ale zatím nebylo vynalezeno jiné, lepší řešení, které by omezovalo rozumným způsobem a bez anarchie moc představitelů státu.

System parlamentní demokracie nemůže být, podle našeho názoru, postaven na troskách policejního státu ihned a bezprostředně. Odkazujeme na předchozí úvahy a domníváme se, že – musí-li platit pro období, které nazýváme druhou fází protibyrokratické revoluce – v její první fázi se nevyhneme vysoce výkonné, autoritativní a také nevolené vládě, která vznikne mimoparlamentní cestou z revolučních organizací. Působnost této

34 Franklin Delano Roosevelt, prezident USA v letech 1933–1945.

vlády bude časově vymezena zabezpečením vnější bezpečnosti republiky a obnovením normálního chodu hospodářství.

c) *Vztah politických stran k jiným organizacím:*

Rozhodování o veřejných věcech nemá být svěřeno jen politickým stranám. Ve svobodné a moderní společnosti musí být zaručen vliv organizací nepolitických, tedy stavovských, profesních, místních atd. Ústavou stanovené pravomoci samosprávných orgánů a stavovských organizací, jakož i široká decentralizace státní správy na nižší územní jednotky, by se měly vyvinout v nový typ řízení státu a společnosti.

Politickým stranám zřejmě nebude možno zabránit v tom, aby na organizace jmenovaného typu nevykonávaly určitý vliv. Musí však být stanoveny právní záruky toho, že se tyto organizace nestanou závislými odnožemi partajní politiky.

9. *K některým otázkám organizace a taktiky*

Vedle prací na konečné redakci „Malého akčního programu“ považujeme za nezbytné zpevnit kontakty iniciativních skupin a rozšířit jejich okruh a počet. Jedná se nejen o zapojení dalších aktivních spolupracovníků do odborné činnosti a o zkvalitnění a podstatné rozšíření dosavadního „samizdatu“, nýbrž také o plánovité zakotvení, v určitých reálných lhůtách, ve všech, nebo téměř ve všech významných závodech a místech.

Bude vhodné využít k tomu všech možností, které skýtají staré vazby, utvářené polednovými strukturami (funkcionáři reprezentativních orgánů a osobnosti, o jejichž autoritě a schopnostech není sporu), a na druhé straně věnovat pozornost lidem neznámým, kteří prokázali, že mohou být posilou v jakékoliv specializované činnosti. Všeobecně by mělo platit, že kritérium účelnosti stojí výše než kritérium formální reprezentace.

Organizační postup by se neměl striktně držet územně správního členění a měl by být, pokud jde o pronikání do krajů a okresů, co nejpružnější. Měl by tedy dosáhnout všechna významnější krajská a okresní střediska a spojení do jednotlivých míst by mělo být neustále rozvíjeno tak, aby preferovalo kontakty na velké závody. To nevylučuje, aby se v jednotlivých místech nevytvářely nejrůznější sestavy podle možností a v závislosti na osobních vazbách členů hnutí. Síť nejrůznějších spojení by neměla vylučovat i několik linií k jednomu místnímu středisku, ani nejrůznější překrývání (zvláště dočasné), pokud je to účelné pro ty či ony osobní vazby.

Tato problematika by měla být systematicky a konkrétně zpracována Aktuálním (taktickým) programem. Ten by pak stanovil postup a tempo v jednotlivých oblastech, zahrnujících diferencovaně všechny důležité sektory: dělnictvo, venkov, profesní organizace inteligence, mládež atd. Aktuální program by pak zahrnul i taktiku vůči jednotlivým „legálním organizacím“, včetně politických stran.

Budiž nám na závěr dovoleno vyslovit názor, že proces formování skutečně „nového politického hnutí“ bude tím rychlejší a tím úspěšnější, čím více bude každá práce a každé rozhodování záležitostí všech iniciativních skupin a čím (více) také ony samy se budou měnit v názorově otevřené, nedoktrinální seskupení aktivních lidí.

^a místo: „pro zjevnou nedostatečnost, než některé klady“ – „pro slabiny než přednosti“

^b slovo „krajně“ chybí

^c v druhé verzi psáno s velkým L

^d doplněno slovo „Ale“

- e slovo „totalitářských“ chybí
 f slovo „nezájem“ chybí
 g místo „desetiletí“ – „dávno“
 h slovo „ostře“ chybí
 ch slova „nové, výrazné“ chybí
 i místo „nového“ – „pevného“
 j v druhé verzi navíc slovo „hlavně“
 k část věty „nikoli botami cizích vojáků, nýbrž připusťme“ chybí
 l vložená věta „které se konstituovaly v rámci polednového hnutí“ chybí
 m v druhé verzi – „od sil“
 n slovo „bezprostředně“ chybí
 o místo „o suverenitu určení společenského řádu našich věcí“ – „o suverenitu lidu určujícího svůj společenský řád“
 p slova „svým způsobem“ vynechána
 q poznámka 1) je v druhé verzi zařazena za tuto větu jako součást textu
 r místo slova „prospělo“ – „podpořilo“
 s slovo „k podobě“ vynecháno
 t slovo „mimořádně“ vynecháno
 u slova „tak či onak“ vynechána
 v v druhé verzi jsou věty začínající „Tyto impulsy“ a „Pro Československo“ spojeny spojkou „a“. Vložená věta „která samozřejmě ... tohoto hlubokého sporu“ a slovo „však“ vynechány.
 w slovo „reálnou“ vynecháno
 x slova „bez výjimky“ vynechána
 y slova „a odpůrce“ vynechána
 z slova „s prožitými léty popřených záruk a násilničení“ vynechána
 aa místo slova „geneze“ – „stranicko-politická minulost“
 ab místo slov „jde o to“ – „1“
 ac vložená věta „ať už ... jako nejvhodnější“ – je v závorce
 ad věta „a za druhé ... cílového konceptu“ – zní: „2. Potvrzuje aktuální pohyb v řadách opozice oprávněnost cílového konceptu.“
 ae část věty: „Nemá-li tedy dnes ani opozice žádnou organizační bázi, přesto...“ v druhé verzi zní: „Opozice tedy dnes nemá organizační bázi, ale...“
 af část odstavce začínající: „Režimu se nedaří ... se prostě nekoná“ vynechána
 ag slova „a dokážeme-li“ v druhé verzi zní: „a až dokážeme“
 ah slova „teprve pak“ – vynechána
 ach slovo „leden“ v druhé verzi psáno s velkým L
 ai v druhé verzi zní věta takto: „...může být vytvořena jen obtížnou politickou prací.“
 aj v druhé verzi odstavec zní: „Každý pokrok v hledání společných stanovisek vytváří podmínky pro rychlé a včasné konstituování vůdčích struktur opozice v příznivějších situacích a zmenšuje riziko ztráty tempa v centrálních politických krizích.“
 ak slova v závorce vynechána
 al slovo „dosáhnout“ vynecháno, za slovem „dokázali“ pomlčka
 am „Lidová strana“ nahrazeno zkratkou ČSL
 an slova „tak či onak“ vynechána
 ao slova „a prospěchových“ vynechána
 ap slovo „i“ nahrazeno slovem „ani“
 aq slova „a dvojnásob“ vynechána
 ar věta začínající: „aby v poměrně ... avantgardy“ v druhé verzi zní: „aby iniciativní skupiny, přijímající navrhovaný koncept netradiční avantgardy“
 as slova „tedy ... za účasti všech“ vynechána

- at „nové avantgardy“ bez uvozovek
 au slovo „určitých“ nahrazeno slovem „základních“
 av vložená věta: „které by ... problémů a“ vynechána
 aw v druhé verzi tato část zní: „Usilujeme především o samostatnost Československa. Jsme přesvědčeni, že odchod všech cizích vojsk lze s pomocí světových demokratických sil vynutit naší odhodlaností užít k tomuto cíli všech prostředků.
 Obsazení republiky armádami Varšavského paktu nás poučuje o nemožnosti našeho dalšího členství v tomto vojenském seskupení. Československo se nepřipojí ani k žádnému vojenskému paktu, vyhlásí se neangažovanou zemí a bude usilovat o to, aby OSN garantovala jeho neutralitu.
 Naše ozbrojené síly musí být odborně řízenou institucí, která v kritickém okamžiku vykoná to, co od ní národ oprávněně očekává.“
- ax v druhé verzi je pod písmenem d) zařazen tento text: „Pomoc rozvojovým zemím: Naše hospodářská slabost, kterou způsobilo dlouholeté neodborné řízení a kterou budeme překonávat s vypětím všech sil, nás nečiní slepými k povinnosti všech vyspělých zemí: podporovat země rozvojové. Přitom ovšem nehodláme věnovat ani haléř na údržbu nedemokratických režimů.“
- ay místo slov „o uznání a podporu“ – slova „aby získala podporu“
 az tato část v druhé verzi začíná odstavcem „Křesťanství ... přítomnosti“. V odstavci „Svoboda náboženského přesvědčení ...“ chybí věta: „Hodláme bránit ... svobodu ruší.“
- aaa slova „a jejich rozvoji“ vynechána
 aab slova „třídního či rasového původu“ vynechána
 aac slova „zajištěním ... bydliště“ vynechána
 aad věta „A to ani ... pochybnosti.“ vynechána
 aae slovo „postavení“ nahrazeno slovem „poměr“
 aaf slova „jako nezávislá společenská síla“ vynechána
 aag místo „stagnace hospodářské efektivnosti“ – „hospodářská stagnace“
 aah slova „všeho druhu“ vynechána
 aach slova „rentabilní a“ vynechána

Ústavněprávní poměr Čechů a Slováků v návrzích politických stran při přípravě Ústavy ČSR v letech 1946–1948

Jiří Kocian

Úvod

K hlavním úkolům Ústavodárného národního shromáždění (ÚNS), zvoleného v květnu 1946, patřily příprava a přijetí nové československé ústavy. O její obsah byl sveden politický boj mezi obhájci pluralitní demokracie a představiteli komunistické strany. K přijetí nové ústavy došlo až po únorových událostech roku 1948, v nichž byly demokratické síly poraženy.

Vlastní příprava a průběh ústavních prací v letech 1946–1948,¹ a v rámci toho zejména otázka zakotvení ústavněprávní podoby česko-slovenského poměru, měly svou genezi. V mnoha ohledech byly ovlivněny dosavadním vnitropolitickým i mezinárodním vývojem. Různé představy o novém řešení ústavního poměru Čechů a Slováků tvořily již nedílnou součást programových zásad jednotlivých uskupení a politických směrů domácího i zahraničního odboje. Později se pak promítly do programů jednotlivých politických stran Národní fronty. Ústavněprávní úprava česko-slovenských vztahů patřila k hlavním zása-

1 Ze současné literatury, která se věnuje problematice přípravy československé ústavy v letech 1946–1948 včetně problému ústavně právní úpravy česko-slovenského vztahu a příslušných politických jednání, lze uvést: KAPLAN, Karel: *Pravda o Československu*. Praha, Panorama 1990; *Pražské dohody 1945–1947*: Sborník dokumentů. K vydání připravil Karel Kaplan. Praha, ÚSD ČSAV 1992. (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny, sv. 4.); ADAMOVÁ, Karolína: *Stručné dějiny práva v ČSR v období 1938 – počátek roku 1948 se zřetelem k vývoji v českých zemích*. ZAVACKÁ, Katarína: *Ústavní vývoj na Slovensku v období od 6. 10. 1938 do apríla 1945*. KAPLAN, Karel: *První poválečná vláda*: Komentované dokumenty. Praha, ÚSD ČAV 1992. (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny, sv. 5.); KAPLAN, Karel: *Příprava Ústavy ČSR v letech 1946–1948*: Soubor dokumentů. Praha, ÚSD AV ČR 1993. (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny, sv. 7.); KAPLAN, Karel: *Poslední rok prezidenta*: Edvard Beneš v roce 1948. Praha, ÚSD AV ČR 1993; *Československé dějiny státu a práva (1918–1945)*/ Kolektiv. Brno 1991; MĚCHÝŘ, Jan: *Slovensko v Československu*. Praha, Práce 1991; GERLOCH, Aleš – HŘEBEJK, Jiří – ZOUBEK, Vladimír: *Ústavní systém České republiky*. Praha, Prospektrum 1994.

dám vládních programů z dubna 1945 a z července 1946. Stala se též stěžejním bodem tří politických dohod z let 1945–1947 mezi československou vládou a SNR a mezi politickými představiteli Národní fronty Čechů a Slováků, známých jako tři pražské dohody.

Na podzim 1946 se vedení Národní fronty (předsedové a generální tajemníci politických stran) dohodlo, že práce spojené s přípravou osnovy nové ústavy převezme od vlády parlament. Za tím účelem byl zřízen v listopadu 1946 zvláštní ústavní výbor a následně jeho subkomise, přizváni byli též jednotliví právní experti, kteří zastupovali politické strany.

Všechny politické strany měly vlastní návrh ústavy nebo vypracovaly její základní teze. V ústavním výboru probíhaly rozsáhlé diskuse a téměř každý článek a formulace společně vypracovávané předlohy se staly předmětem sporu. Na počátku roku 1948 zůstalo nevyřešeno několik posledních bodů, na jejichž znění se nemohl ústavní výbor dohodnout. Jednalo se mimo jiné o ústavní zakotvení znárodnění a možnost jeho dalšího rozšíření a dále o kompetence národních výborů. Hlavním předmětem sporu se stal však poměr Čechů a Slováků. Tyto rozpory se snažila ještě vyřešit Národní fronta v lednu a únoru 1948. Po únorovém převratu v roce 1948 se už stalo přijetí nové ústavy pouze záležitostí komunistů.

I. Politický vývoj 1945–1948 a tři pražské dohody

Nové státoprávní uspořádání vztahu Čechů a Slováků bylo jedním z aktuálních úkolů československé obnovy na jaře 1945. Souviselo bezprostředně i s otázkou prosazení jednotné a centrální vládní moci a úpravy jejich kompetencí vůči Slovensku. Sám československý poměr patřil k nejzávažnějším vnitropolitickým problémům od roku 1918, což se ve vyhrocené podobě projevilo při rozbití republiky v letech 1938 a 1939. V českém národě byl postup slovenských Ľudáků pocítován jako zrada na společném díle v dobách nejtěžších. Rozdílné zkušenosti dvacetiletého soužití, zejména však pětiletého odloučení vedly k posílení slovenského národního sebevědomí. Směr poválečné slovenské politiky pak předurčilo protifašistické povstání v srpnu 1944. Osou jejího programu se stala obnova demokratického Československa jako státu dvou rovnoprávných národů, s rozsáhlými pravomocemi slovenských národních orgánů, s novou politikou, ekonomickou a sociální strukturou a se zahraničněpolitickou orientací na SSSR. Povstání na Slovensku přechodně zvýšilo i váhu domácího odboje a Slovenské národní rady jako jeho vrcholného politického orgánu.² Po vojenské porážce povstalců se však stalo určujícím činitelem s konečnou

2 V průběhu roku 1943 došlo ke sblížení části nekomunistického odboje na Slovensku, především z okruhu slovenských agrárníků, se slovenskými komunisty. Na základě vánoční dohody na konci prosince 1943 vznikla Slovenská národní rada. Ta až na komunisty reprezentovala mnohem více určité tendence a směry ve slovenském politickém životě než politické strany. V tomto směru se SNR profilovala až v průběhu Slovenského národního povstání, kdy se vytvořila Demokratická strana a KSS se spojila se sociálními demokraty. Programové zásady vánoční dohody obsahovaly dva hlavní cíle. Prvním bylo vedení boje proti nacisticko-německému diktátu vykonávanému i vedoucí politickou garniturou tehdejší Slovenské republiky. Druhý proklamoval přání, „aby národ slovenský a národ český, ako najpribruznejšie slovenské národy, utvárali ďalšie svoje osudy v novej ČSR, spoločom to štáte Slovákov a Čechov, a na podklade princípu rovný s rovným. (...) O definitívnej úprave týchto otázok rozhodnú – a to menovite o ústavnoprávnej úprave pomeru slovenského národa k národu českému – zo slovenskej strany výlučne slobodne zvolení (určení) zástupcovia slovenského národa.“ Viz „Vánoční dohoda“ slovenských protifašistických skupin a směrů o vytvoření

platností zahraničí, které pak rozhodovalo o poválečném uspořádání v zemi i o způsobu řešení slovenské otázky.

S nově se utvářejícími politickými poměry na Slovensku se nerad smířoval prezident Beneš a jeho spolupracovníci z řad národně socialistických, lidoveckých a sociálně demokratických funkcionářů londýnského exilu, kteří neochotně opouštěli myšlenku jednotného československého národa. Přetrvávající koncepce čechoslovakismu považovala Slovaky za jednu jeho větev, a nebrala tudíž na vědomí jejich přirozené právo na vlastní stát. Benešova exilová vláda se zpočátku zdráhala uznat SNR jako vrcholný orgán odboje a nositele zákonodárné a výkonné moci na Slovensku. V rámci svého projektu správního členění republiky se snažila vymezit jí postavení na úrovni zemského národního výboru. Projevovaly se v tom dosud živé obavy z možnosti nového rozbití republiky. Pouze tlak slovenské reality, především mocenská pozice SNR a její neústupnost ve vymezení pravomocí, spolu s postojem komunistů nutily Beneše a jeho okolí ke změně původního postoje. K této změně ovšem docházelo jen pozvolna a nedůsledně. Dosvědčují to i mnohé projevy politiků, stranické programy a návrhy ústavy v letech 1945–1948, které se vracely k systému tří zemských celků. Uznání SNR komunisty i londýnským exilem poskytklo sice předpoklad uspořádání republiky na principu dvou národů, a nikoliv tří zemí, neřešilo však ještě konkrétní podobu tohoto vztahu.

Některé politické strany vystoupily s rozdílně motivovanými úvahami o federaci jako formě nového soužití. Komunisté v exilu ještě na počátku roku 1945 při formulování svého návrhu vládního programu nevyklučovali federaci jako možnou alternativu vymezení česko-slovenského vztahu.³ Také obě slovenské politické strany tvořící SNR (Demokratická strana a slovenští komunisté) spatřovaly ve federaci neúčinnější formu uplatnění principu „rovný s rovným“, obsaženého v Košickém vládním programu. V jeho šesté kapitole se praví: „Vláda se bude jako první domácí vláda republiky pokládat za ztělesnění česko-slovenského státního společenství, založeného na nových zásadách. Činíc konec všem starým sporům a vycházejíc z uznání Slováků jako nacionálně svébytného národa, bude vláda od prvních svých kroků důsledně se snažit, aby v česko-slovenském poměru byla uskutečněna zásada 'rovný s rovným'. (...) Nová vláda republiky bude se starat o to, aby při ústavním řešení poměru národa slovenského a českého byly konstituovány sloven-

jednotného politického vedení odboje na Slovensku – Slovenské národní rady – a o jejím programu z konce prosince 1944. In: *Cesta ke Květnu 1–I*: Dokumenty o vzniku a vývoji lidové demokracie v Československu do února 1948. Miloš Klimeš, Petr Lesjuk, Irena Malá, Vilém Prečan. Praha 1965, dokument č. 5, s. 72–74. Totéž potvrdil i základní programový dokument slovenského povstání – Deklarace SNR z 1. září 1944, vyhlášená převzetí zákonodárné a výkonné moci na Slovensku. In: *Tamtéž*, dokument č. 47, s. 194–196.

3 Myšlenka federace byla u československých komunistů v Moskvě podnětána nebo posílena doporučením J. Dimitrova z prosince 1944, který se vyslovil takto: „Pokud já znám zájem Sovětského svazu, tak zájmem je, aby Češi a Slováci žili ve společném státě. A aby žili v bratrském svazku se Sovětským svazem, přičemž by tento svazek mohl se vyvinout až do té míry, aby, jak Lenin to kdysi předvídal, mohl být jednou uskutečněn konfederativní vztah demokratických států k SSSR. Domnívám se, že nejlepším řešením budoucího poměru Čechů a Slováků v osvobozené ČSR by bylo, aby Češi a Slováci byli v rovnoprávném postavení, aby v Čechách byla česká vláda, aby na Slovensku byla slovenská vláda a aby byla společná federativní vláda československá.“ Vyjádření J. Dimitrova k česko-slovenským vztahům na poradě s představiteli KSČ, 6. prosinec 1944. In: *Pražské dohody...*, dokument č. 1, s. 10–11.

ské orgány moci zákonodárné, vládní a výkonné, tak jak je má dnes slovenský národ ve Slovenské národní radě.“⁴

V tomto ohledu navazoval jednoznačně na Košický vládní program i program vlády vzešlé z parlamentních voleb v květnu 1946. Přijetí nové ústavy bylo vládou, v jejímž čele stál Klement Gottwald, považováno za jeden z nejdůležitějších úkolů jejího programu. V úvodním ustanovení O některých zásadách nové ústavy je jasně řečeno: „Je samozřejmé, že součástí nové ústavy bude nová úprava poměru mezi Čechy a Slováky. Budeme při tom vycházeti z Košického vládního programu a přihlížeti ke zkušenostem nabytým při jeho provádění. Rozhodně musí nová ústava uznávati národní svébytnost Slováků, vyjádřenou nyní jejich zvláštními normotvornými a výkonnými orgány, Slovenskou národní radou a Sborem pověřenců, a musí slovenskému národu v praxi zajistiti rovnoprávnost s národem českým, aniž se tím poruší státní jednota Československé republiky; naopak tato jednota musí býti ještě více upevněna.“⁵

Kompromisní řešení česko-slovenského poměru, obsažené i ve vládních programech, pak položilo základy asymetrického modelu – přesněji řečeno ústavního provizoria – nového státně-politického uspořádání. Existovaly centrální instituce a slovenské národní orgány, ale nikoli národní orgány české. Tato asymetrie neumožňovala vyřešení základního sporného bodu – vymezení kompetencí centrálních a slovenských orgánů.

Zmíněné provizorium měly překlenout tři pražské dohody z let 1945–1947.⁶ Vláda rozhodla již ke konci května 1945 o pozvání předsednictva Slovenské národní rady do Prahy, aby s ním projednala některé zásadní otázky vzájemné spolupráce. Výsledkem jednání byl podpis první pražské dohody mezi vládou a delegací SNR 2. června 1945. Tato dohoda uznávala, že SNR je nejen oprávněnou představitelkou svébytného slovenského národa, ale i „nositelkou státní (zákonodárné, vládní i výkonné) moci na území Slovenska“, pokud tyto kompetence nebyly vyhrazeny ústředním orgánům.⁷

První pražská dohoda potvrdila principy vládního programu a zachovala dosavadní pravomoc slovenských národních orgánů. Odmítla však obecně politické a tím i ústavně právní řešení česko-slovenského vztahu, neposkytla pro ně stabilní základnu a přenechala je budoucím politickým dohodám a momentálním politickým zájmům. Definitivně pohřbila myšlenku federace a řešení česko-slovenského vztahu ponechala nadále otevřené. I po jejím uzavření přibývaly, a dokonce narůstaly další kompetenční nejasnosti. Rozpor mezi koncepcí v podstatě zemského trialismu a koncepcí dvou svébytných rovnoprávných národů se pak ukázal z hlediska potřeby zabezpečení a potvrzení územní celistvosti a československé státní jednoty jako závažný precedens i v budoucnu při přípravě ústavy.

V polovině roku 1945 zůstávaly představy politických stran značně rozdílné. Zastánci zemského zřízení, zejména národní socialisté a lidovci, nemohli svůj projekt prosadit

4 Program nové československé vlády Národní fronty Čechů a Slováků. In: *Cestou Května: Dokumenty k počátkům naší národní a demokratické revoluce. Duben 1945–květen 1946.* Praha, Svoboda 1975, dokument č. 1, s. 35–37.

5 *Budovatelský program Gottwaldovy vlády.* Vydalo ministerstvo informací nákladem a tiskem Orbis a. s. V Praze v listopadu 1946, III. vydání, s. 4–5.

6 Jednání o pražských dohodách přibližuje detailně sborník dokumentů *Pražské dohody 1945–1947.*

7 Dohoda čs. vlády a předsednictva SNR o postavení a pravomoci slovenských národních orgánů (první pražská dohoda, 2. červen 1945). *Tamtéž*, dokument č. 8, s. 45–47.

a soustředili se na omezování pravomoci slovenských orgánů. Čeští komunisté opustili princip federace, a zároveň nesouhlasili se zemským zřízením. Neměli přesnou a ustálenou představu o státoprávním uspořádání, odmítali principiální řešení a omezovali se v podstatě na platformu vládního programu, který si přizpůsobovali vlastním mocenským zájmům. Slovenští komunisté se podřizovali českým a měli jen malý prostor pro samostatnou iniciativu. Demokratická strana bránila pravomoci slovenských orgánů a usilovala o jejich rozšíření. UVědomila si však nereálnost federalizace a dočasně uznala politickou realitu.⁸

Necelé dva měsíce před květnovými parlamentními volbami v roce 1946 vznikla druhá pražská dohoda. Podnětem k druhému dialogu vlády se SNR ve dnech 9.–11. dubna byly komplikace při uplatňování první dohody. Bylo třeba vymezit vztah prezidenta a slovenských orgánů. Rozhovory se konaly v době, kdy ve slovenských politických kruzích zavládla nejistota, vyvolaná projevy funkcionářů národně socialistické a lidové strany na téma možných změn současné úpravy česko-slovenského vztahu. Čeští komunisté sice nadále prohlašovali, že stávající stav považují za trvalý, nicméně slovenské poměry hodnotili jako brzdu revolučního vývoje.

Druhá pražská dohoda, uzavřená 11. dubna 1946, potvrdila rozdělení kompetencí, jak je stanovila první dohoda. Upřesnila praxi, podle níž příslušný československý ministr projedná osnovy zákonů a vládních nařízení nejdříve se svým slovenským kolegou – poverenikem, a až poté je předloží československé vládě. Tento postup měl platit i naopak, tedy při projednávání nařízení Sboru pověřenců. Tím se však upevnilo i postavení vlády vůči slovenským orgánům. Dále SNR přenesla některá svá práva na prezidenta, čímž rozšířila jeho pravomoci na Slovensku, zejména v personálních záležitostech.⁹

Třetí pražská dohoda se rodila až v politických poměrech po parlamentních volbách v květnu 1946. V nich získala Demokratická strana 62 procent hlasů slovenských voličů. Komunisté se snažili omezit její mocenské pozice a zabránit tak uplatnění jejího volebního úspěchu v mocenských orgánech na Slovensku. Mezi hlavní nástroje postupu komunistů vůči slovenským demokratům a Slovensku patřilo upevnění centralismu, prosazení vládní moci na Slovensku na úkor slovenských orgánů, a to pod heslem „upevnit státní jednotu místo principu rovný s rovným“. Bezprostředně po volbách se komunisté zaměřili na omezení pravomocí SNR Sboru pověřenců, k čemuž mělo sloužit především utvrzení jejich podřízeného postavení vůči vládě. Komunisté, kteří dosud vystupovali jako přívrženci rozsáhlých pravomocí slovenských národních orgánů, tak náhle změnili stanovisko a ujali se opačné iniciativy. Tažení, které rozpoutali proti DS, pochopitelně značně poznamenalo následná státoprávní jednání. Jejich návrh, který se stal podkladem třetí pražské dohody, byl motivován snahou, aby se kolem něj semkly všechny české strany do společného nacionalistického bloku. Tento záměr, zdůvodňovaný nutností společného postupu proti nebezpečí nového separatismu a novoluďáctví, se jim nakonec zdařil.

České nekomunistické strany obrat politiky komunistů ve vztahu ke Slovensku přivítaly, neboť navrhovaná opatření zapadala do jejich dřívějších představ. A také slovenští komu-

⁸ Srovnej KAPLAN, K.: *Pravda o Československu...*, s. 159–170.

⁹ Protokol o výsledcích jednání mezi československou vládou a předsednictvem Slovenské národní rady o Slovensku – tzv. druhá pražská dohoda z 11. dubna 1946. In: *Cestou Května*, dokument č. 64, s. 367–370, 473–480.

nisté je po počátečním nesouhlasu přijali jako nezbytná a užitečná z hlediska vlastních mocenských cílů.

Třetí pražská dohoda znamenala tak rozsáhlé omezení pravomocí slovenských orgánů, že je degradovala na bezmocné a nesamostatné instituce, téměř zcela podřízené ústřední vládě. Princip „rovný s rovným“, zakotvený v dřívějších dokumentech vlády a SNR, byl úplně zlikvidován a národně-politická práva Slováků znásilněna. Byl to triumf centralismu, českého nacionalismu a oživeného čechoslovakismu. Jestliže komunisté získali podporu nejen českých, ale i tří slovenských stran, svědčí to o skutečnosti, že přes všechny názorové rozdíly se shodovaly v tom podstatném: v centralistickém pojetí státu a mocensko-účelovém chápání politiky.

České a slovenské strany svorně schválily i dodatek k třetí pražské dohodě. Podle něj měla vláda právo vyslovit nedůvěru zvolenému pověřenci, a pokud by předsednictvo SNR včas nepředložilo nový návrh nebo jej vláda neschválila, přecházelo jmenovací právo na vládu. Dodatek k třetí pražské dohodě ze 17. listopadu 1947 byl tedy důsledkem „vládní“ a politické krize na Slovensku na podzim 1947. Komunistům se přes odpor Demokratické strany – a tentokrát již za váhání ostatních českých stran – podařilo prosadit rozsáhlou pravomoc vlády při jmenování Sboru pověřenců a jeho jednotlivých členů.¹⁰

Vztahy ustavené na základě pražských dohod nebyly stabilní a nevytvářely předpoklady pro hledání oboustranně přijatelného ústavně právního uspořádání mezi Čechy a Slováky. Naopak přispívaly k rostoucí nedůvěře a odcizování, které až s odstupem let přinesly své trpké plody. Komunistické tažení proti Demokratické straně, které se tak neblaze promítlo do závěrečných ujednání, vyvolalo v české společnosti nesprávné a dlouhodobě působící představy o Slovensku jako základně nepřátelských a protičeských živlů, usilujících o rozbití republiky.

II. Příprava ústavy 1946–1948 a návrhy řešení vztahu Čechů a Slováků

Příprava nové ústavy se stala středem pozornosti všech politických stran záhy po květnových parlamentních volbách v roce 1946. Vláda, v jejímž čele stál Klement Gottwald jako představitel nejsilnější strany, již ve svém programovém prohlášení z 8. července 1946 vyhlásila, že „považuje za svou povinnost navrhnouti Ústavodárnému Národnímu shromáždění ... novou ústavu...“¹¹ Nedlouho po schválení vládního programu vystoupili sociálně demokratičtí zástupci s doporučením, aby návrh ústavy připravilo ÚNS, respektive aby jej vypracoval pro tento účel zřízený parlamentní výbor. Vláda nakonec po polemické diskusi ve vedení Národní fronty požadavku vyhověla a ponechala si právo zabývat se jen těmi body návrhu, které zůstanou v ústavním výboru sporné.

V říjnu 1946 rozhodli političtí činitelé, že parlament sám a od počátku provede všechny přípravné práce na návrhu nové ústavy. Podle zákona ze 17. října 1946, č. 197 Sb.¹² vznikl

10 Srovnej Dodatek k třetí pražské dohodě. In: *Pražské dohody...*, dokument č. 29, s. 248. Podrobněji k situaci na Slovensku na podzim 1947 a k tomuto dodatku viz: Zápis o schůzi Národní fronty Čechů a Slováků. Diskuse o politické krizi na Slovensku a o dodatku k třetí pražské dohodě. 17. listopad 1947. *Tamtéž*, dokument č. 28, s. 218–247.

11 *Budovatelský program...*, s. 4.

12 Znění zákona ze dne 17. října 1946 o ústavním výboru Ústavodárného národního shromáždění viz např.: KAPLAN, K.: *Příprava Ústavy...*, s. 11.

zvláštní ústavní výbor, jehož 36 členů bylo voleno podle zásady poměrného zastoupení. Ústavní výbor byl zvolen 7. listopadu 1946 a ustaven 13. listopadu téhož roku. Jeho předsedou se stal Oldřich John, poslanec za Československou sociální demokracii a člen předsednictva ÚNS. Místopředsedy byli poslanci ÚNS Samuel Belluš (Demokratická strana, v letech 1946–1947 pověřenec informací), Milada Horáková (Československá strana národně socialistická) a Jaroslav Řehulka (Československá strana lidová). Generálním zpravodajem ústavního výboru byl ustanoven Vladimír Procházka, poslanec ÚNS za Komunistickou stranu Československa.¹³

Ukázalo se, že pro přípravu návrhů bylo plénum tohoto výboru příliš široké. Proto byla vypracováním osnovy pověřena subkomise, na níž spočívala v prvním období hlavní tíha ústavních prací. Tato subkomise byla složena paritně z poslanců ÚNS; všechny politické strany do ní delegovaly po jednom členu. KSC původně zastupoval Alexej Čepička, od prosince 1947 ho však nahradil Antonín Gregor.¹⁴ Za národní socialisty byl členem subkomise Gustav Burian, za lidovce Alois Rozehnal, za sociální demokraty Vilém Bernard. Demokratickou stranu zastupoval do listopadu 1947 Štefan Kočvara,¹⁵ poté ho nahradil S. Belluš. Slovenské komunisty v subkomisi zastupoval Ladislav Holdoš, Stranu slobody Tibor Šabo a slovenskou Stranu práce – v listopadu 1947 sloučenou s Československou sociální demokracií – Ivan Frlička.¹⁶ Spolu s předsedou a zpravodajem výboru čítala tato subkomise 10 členů. Zasedat začala 20. listopadu 1946 a nejprve se věnovala všeobecné diskusi o skladbě nové ústavy.

Mezi politickými stranami existovaly od počátku velké rozdíly v názorech a představách o podobě příští ústavy. V prvé řadě to byl spor o výchozí pozice či o koncepci. Zejména národní socialisté a lidovci prosazovali, aby ústavní návrh vycházel z principů ústavy roku 1920, která by byla pouze doplněna či rozšířena. Komunisté naopak trvali na vypracování zcela nového návrhu, který by zakotvil poválečné změny v Československu. Protože žádná politická strana nepodala návrh celé osnovy, předložil jej generální zpravodaj V. Procházka po částech v 18 zprávách. Ty zahrnovaly 8 kapitol – 1. Základní ustanovení, 2. Práva a povinnosti občanů, 3. Národní shromáždění, 4. Prezident republiky, 5. Vláda, 6. Národní výbory, 7. Soudnictví, 8. Hospodářské zřízení. Jednalo se tedy v podstatě o celou osnovu kromě návrhu na úpravu ústavního poměru Čechů a Slováků, kde se očekávala iniciativa ze slovenské strany. Mimo to podali zástupci politických stran osm návrhů, které se však týkaly jednotlivých kapitol nebo speciálních otázek.

Do února 1948 významná role při přípravě ústavy náležela skupině expertů, která působila při ústavním výboru parlamentu od února 1947. Členy týmu znalců ústavního práva byli například Antonín Hobza a Josef Tureček (KSC), Vladimír Kubeš, Vratislav

13 *Tamtéž*, s. 13–14 a 340–345.

14 3. prosince 1947 byl A. Čepička jmenován ministrem vnitřního obchodu místo Antonína Zmrhala.

15 Š. Kočvara byl 25. listopadu 1947 jmenován náměstkem předsedy vlády místo Jána Ursínyho. Vynucená demise J. Ursínyho byla důsledkem komunistické kampaně proti Demokratické straně.

16 Strana práce byla vytvořena před parlamentními volbami na jaře 1946 slovenskými sociálními demokraty, kteří neuznali sloučení své strany s KSS v září 1944. V listopadu 1947 se Strana práce sloučila s Československou sociální demokracií na jejím sjezdu v Brně a stala se její zemskou organizací pro Slovensko. I. Frlička byl předsedou Strany práce, po sloučení se stal místopředsedou sociální demokracie.

Bušek a Augustin Šíp (ČSNS), František Weyr a Jiří Hoetzel (ČSL), Zdeněk Peška a Alfréd Meissner (ČSSD), Jozef Ratica a A. Matura (DS), Karol Kizlink (Strana slobody), Ivan Dérer (Strana práce), Ivan Horváth a Július Viktory (KSS).¹⁷ Hlavním zpravodajem sboru expertů byl V. Kubeš. Není bez zajímavosti, že členy tohoto sboru byli i tři experti ústavního práva, kteří se významně podíleli na vypracování první československé ústavy z roku 1920 – J. Hoetzel, F. Weyr a A. Meissner.¹⁸ Právní experti působili též jako zástupci politických stran, i když ne všichni byli jejich členy.

Podle souhrnné zprávy o činnosti ústavního výboru ÚNS z prosince 1947 se sbor expertů sešel do konce roku 1947 celkem na šedesáti schůzích. Zabývali se na nich zejména tvorbou či úpravou jednotlivých hlav ústavní osnovy a vypracovávali vlastní dobrozdání k návrhům generálního zpravodaje i ostatních členů subkomise. Těchto posudků a návrhů vypracovali experti, buď jednotlivě nebo ve skupinách, do konce roku 1947 celkem 34.

Všechny elaboráty (návrhy zpravodaje a zástupců politických stran, posudky expertů) se rozmnožovaly a z celého jednání subkomise i ústavního výboru se pořizoval doslovný těsnopisný záznam. Tento rozsáhlý materiál umožňoval členům ústavního výboru, znalcům i jiným zúčastněným osobám, aby mohli stále sledovat a dokonale prostudovat všechny rozpravy a náměty, které se v průběhu ústavních prací vyskytly.

Jak dále uvádí souhrnná zpráva o činnosti ústavního výboru ÚNS z prosince 1947, vstoupily ústavní práce do nového období po parlamentních prázdninách. Jejich těžiště se přeneslo na jednání pléna ústavního výboru. Generální zpravodaj V. Procházka předložil nové znění svých návrhů ve dvanácti zprávách. Tyto návrhy přihlížely k výsledkům diskuse v subkomisi, k protinávrhům, posudkům znalců, návrhům celonárodních organizací, případně i k memorandům a peticím, které docházely do kanceláře ústavního výboru například od národních výborů či jiných organizací. V tomto stadiu podali zástupci politických stran v subkomisi dalších pět návrhů. Subkomise zpracovala všechny návrhy v druhém čtení a předložila je ústavnímu výboru v osmi elaborátech. Kromě zpravodajova návrhu byly zde uvedeny také protinávrhy a připojen záznam o tom, kteří členové subkomise který návrh doporučují. Ústavní výbor projednal tyto materiály na šestnácti schůzích. O každém paragrafu se samostatně diskutovalo, zjišťovalo se mínění všech přítomných, případně se i hlasovalo.

Výsledkem prvního čtení osnovy v ústavním výboru bylo šest obsáhlých elaborátů, jež tematicky zahrnovaly problematiku jednotlivých kapitol ústavy: 1. Základní ustanovení, 2. Práva a povinnosti občanů, 3. Prezident republiky, 4. Soudnictví, 5. Hospodářství, 6. Národní výbory. Z těchto materiálů je zřejmé, že ve většině případů bylo dosaženo dohody nebo že byla příslušná ustanovení schválena většinou hlasů. Současně však ve všech kapitolách zůstaly některé důležité otázky nadále sporné, zejména v kapitole o hospodářství a o národních výborech. K žádnému řešení se nedospělo v otázce státoprávního uspořádání Československa. Z tohoto důvodu se nemohly projednat kapitoly

17 K personálnímu složení skupiny expertů srovnej například: Souhrnná zpráva z korespondence ÚNS o činnosti ústavního výboru ÚNS. 30. prosinec 1947. In: KAPLAN, K.: *Příprava Ústavy...*, dokument č. 41, s. 345; KUBEŠ, Vladimír: *O novou ústavu*. Praha, Melantrich 1948, s. 14–18.

18 BROKLOVÁ, Eva: *První československá ústava: Diskuse v ústavním výboru v lednu a únoru 1920*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny ČAV 1992, s. 8.

Parlament a Vláda, které s řešením ústavního poměru Čechů a Slováků úzce souvisely, ačkoliv v subkomisi příslušná jednání již proběhla.¹⁹

V tomto stadiu práce ústavního výboru v podstatě skončila. Další postup – vypracování definitivní osnovy – nebyl možný, dokud politické strany nenaleznou shodu v základních sporných otázkách, zejména v „česko-slovenském vyrovnání“. Vedení Národní fronty v tomto bodě předpokládalo obtížná jednání, a dokonce ani nevylučovalo možnost, že strany nedospějí k dohodě a ohrozí tak přijetí ústavy.

České nekomunistické strany nadále prosazovaly zemské zřízení s třemi politikosprávními jednotkami. Některé dokonce odmítaly v ústavě uznat existenci svébytného slovenského národa. Demokratická strana byla zásadně pro federaci, ale vzhledem k odporu ostatních stran se omezila na požadavek rozšíření existujícího asymetrického modelu o federativní prvky. Konkrétně usilovala o návrat k prvnímu vládnímu programu a k první pražské dohodě.

Představitelé stran i členové ústavního výboru si byli vědomi, že jde o záležitost nejvyšší důležitosti a zároveň nejrozpornější. Proto se vedení Národní fronty dohodlo na své schůzi 21. ledna 1948, že politické strany předloží k této otázce do 5. února 1948 písemné návrhy, vypracované už v paragrafovém znění. Diskuse o této kapitole ústavy se v Národní frontě připravovala na poslední únorový týden. Poslední schůze Národní fronty se však konala 12. února 1948, další jednání přerušila vládní krize a státní převrat.

Komunisté poté snadno prosadili svou koncepci a návrhy. Dřívější oponenti byli buď umlčeni, nebo zmlkli sami. Přesto se ani po únoru 1948 ústava nerodila bez problémů a konfliktů. Dva z nich byly zvláště významné.

Vedoucí komunističtí funkcionáři, kteří působili na Slovensku, nebyli spokojeni s rozsahem pravomocí slovenských národních orgánů. Vycházeli z přesvědčení, že po uchopení moci pominuly důvody pro dřívější omezování práv slovenských orgánů, neboť je považovali za nutné jen v časově omezeném období boje o moc. Slovenští komunisté vypracovali již před únorovým převratem několik vlastních variant ústavního postavení Slovenska, které se neshodovaly s návrhem vedení KSČ. Dne 3. května 1948 přednesl L. Holdoš v ústavním výboru parlamentu slovenské dodatky k ústavě, na kterých se dohodli G. Husák a L. Novomeský s Gottwaldem. Schůze výboru byla přerušena a záležitost se dostala na pořad právě probíhajícího jednání předsednictva ÚV KSČ. Gottwald o dodatcích nechal diskutovat, ačkoliv je dříve potvrdil, a z jeho podnětu jich byla většina zamítnuta.²⁰

Druhou překážkou přijetí nové ústavy představoval postoj prezidenta Edvarda Beneše, který se odmítal podílet na přeměně politického systému podle představ komunistů. Prohlásil, že ústavu nepodepíše, a rozhodl se raději abdikovat. Své rozhodnutí a důvody, které k němu vedly, sdělil předsedovi vlády K. Gottwaldovi 4. května 1948: Konstatoval, že se nemůže osobně ani politicky ztotožnit především s ústavními ustanoveními o vůli lidu, o jednotné volební kandidátce politických stran a s rozsahem a ochranou občanských práv v souvislosti s připravovaným zákonem na ochranu lidově demokratické republiky.²¹

19 Viz: Souhrnná zpráva z korespondence ÚNS, 30.12.1947. Viz: KAPLAN, K.: *Příprava Ústavy...*, s. 342–343.

20 K přípravě ústavních návrhů KSČ a KSS v roce 1948 do přijetí Ústavy 9. května podrobněji viz: KAPLAN, K.: *Pravda o Československu...*, s. 190–192.

21 Záznam o návštěvě pana předsedy vlády K. Gottwalda u pana prezidenta republiky v Sezimově Ústí dne 4.5.1948 v 16 hodin. Viz: KAPLAN, K.: *Poslední rok prezidenta*. Příloha č. 10, s. 135–143.

Gottwald však nátlakem dosáhl toho, že Beneš oznámil veřejně svůj odchod z úřadu až po parlamentních volbách, v červnu 1948, a zdůvodnil ho zdravotní indispozicí. Souvislost tohoto aktu s návrhem nové ústavy tak nevyšla zřetelně najevo a autorita tohoto budoucího pilíře komunistické moci jím nebyla hned odpočátku závažně zpochybněna.

Komunistické vedení, kterému záleželo na přijetí ústavy ještě před parlamentními volbami v květnu 1948, usilovalo o získání potřebné dvoutřetinové většiny poslanců parlamentu, zvoleného v roce 1946. Tímto úkolem byl pověřen parlamentní akční výbor Národní fronty, ustavený již 25. února 1948. Politickou diferenciací a čistkou mezi poslanci se mu podařilo zformovat skupinu zákonodárců „věrných vládě“ a dosáhnout toho, že 246 poslanců ÚNS z původního počtu tří set komunistický návrh ústavy dne 9. května 1948 schválilo.

Ústava 9. května doznala v mnoha pasážích podstatných změn oproti znění dohodnutému ještě před únorem v ústavním výboru. Sama struktura ústavy zůstala sice v zásadě zachována, nový však byl celkový její duch a politický obsah. Ve všech dříve sporných bodech byly nyní přijaty formulace komunistů. Nová ústava se navíc vyznačovala příliš obecnými formulacemi některých důležitých ustanovení, jež měla být později podrobněji vymezena samostatnými zákony. To v konečném důsledku otevřelo prostor pro mocenskou manipulaci, zvláště u potlačení práv občanů.

III. Stručná charakteristika návrhů politických stran na řešení ústavního poměru Čechů a Slováků

Společný návrh KSS a KSČ se soustředil na vymezení kompetencí mezi slovenskými (podřízenými) a centrálními orgány, úpravami veřejné správy se nezabýval. Jednotný návrh Československé strany sociálně demokratické prosazoval zemské zřízení s uplatněním takzvané rozestupové alternativy v případě zákonodárných sborů. Podle ní členové Národního shromáždění měli tvořit zároveň zemské zákonodárné sbory – národní radu českou, moravskoslezskou a slovenskou. Tento návrh v podstatě řešil kompetence uvažovaných národních rad ve vztahu k ústředním orgánům, jakož i kompetence zemských národních výborů vůči vládě. V podstatě z obdobných zásad – z existence zemského zřízení a uplatnění zmíněné rozestupové varianty – vycházel rovněž návrh strany lidové. Návrh Demokratické strany vycházel ze stávajícího asymetrického modelu ústředních (československých) a slovenských orgánů, které si měly ponechat významné pravomoci. Posiloval však funkci prezidenta vůči slovenským národním orgánům. Návrh Strany slobody hovořil o existenci Národního shromáždění, které mělo zároveň tvořit Českou a Slovenskou národní radu. Taktéž v československé vládě měli zasedat ministři pro správu českých zemí a Slovenska. Návrh národně socialistické strany vycházel z existence zemského zřízení. Obsahoval však i druhou alternativu – rozestupovou, kdy při existenci Národního shromáždění by neexistovaly zemské sněmy, nýbrž Národní shromáždění by se mohlo v určitých případech rozestoupit do národní rady české, moravskoslezské a slovenské.

Návrhy politických stran na ústavní úpravy česko-slovenského vztahu nepřinášely tedy nic radikálně nového a neznámého. Odpovídaly v podstatě stanoviskům a postojům těchto stran, tak jak je prosazovaly při jednáních ve vládě, v Národní frontě a jejich zástupci v přípravných orgánech nové ústavy. Dokumentovaly názorové rozdíly českých a sloven-

ských stran na řešení této otázky, podmiňované politickými a mocenskými zájmy. Právem je však lze považovat za důležitý historický pramen k poznání předúnorových diskusí a sporů o novou ústavu. Pozadí a detailní okolnosti vzniku těchto návrhů skýtají pak zajímavý námět pro další výzkum.

Ediční poznámka

V době, kdy byla dokončována publikace *Příprava Ústavy ČSR v letech 1946–1948*, návrhy politických stran na ústavní řešení vztahu Čechů a Slováků nebyly k dispozici. Z toho pramenily pochybnosti, zda tyto návrhy vůbec existují. Později se je podařilo objevit v archivu Ministerstva vnitra ČR, kde jsou uloženy pod číslem 300-77-4. Jedná se o jediný dokument, který sestává z několika částí. Tvoří jej průvodní dopis přednosta politického odboru Úřadu předsednictva vlády ze 6. února 1948, zasláný předsedům a generálním tajemníkům politických stran, s přílohou obsahující pět návrhů politických stran na ústavní řešení slovenské otázky: společný návrh KSS a KSČ, jednotný návrh Československé sociální demokracie a návrhy Československé strany lidové, Demokratické strany a Strany slobody.²² V této podobě je též dokument přetištěn. Návrh národně socialistické strany nebyl speciálně vypracován; v odpovědi Úřadu předsednictva vlády stálo, že „oficiální návrh strany jest obsažen v knize prof. dr. V. Kubeše *O novou ústavu*“.²³

Aby byl obraz této problematiky komplexní, připojujeme k dokumentu z archivu MV ještě dva materiály: jednak vybrané pasáže z Kubešovy knihy, jednak pátou kapitolu z Ústavy 9. května o slovenských národních orgánech, která publikovaný soubor dokumentů uzavírá.²⁴

Z archeografického hlediska se u materiálu z *AMV* jedná o cyklostylové kopie strojopisu, které Úřad předsednictva vlády rozeslal předsedům politických stran. Na levých okrajích dokumentů jsou některá slova špatně čitelná. Vlastní ediční úpravy textu se omezily pouze na nezbytné náležitosti: především na opravy zřejmých překlepů v textu a opravy v číslování některých paragrafů a odstavců, dále pak na formální rozvržení textu pro potřebu počítačové sazby a tisku. V nadpisech jednotlivých částí dokumentu z *AMV* byly názvy politických stran uvedeny zkratkou. Tyto zkratky zůstaly v přetisku zachovány, byly však opatřeny příslušnou ediční úpravou, kdy celý název strany byl rozepsán v hranaté závorce. V jednotlivých pasážích dokumentu z *AMV* bylo uvedeno v záhlaví na každé straně strojopisu ve zkratce označení původu navrhovatele (příslušné politické strany). Z důvodů grafické úpravy původního textu bylo toto označení z přetisku vypuštěno. Z obdobných důvodů byly také vypuštěny tečky za čísla paragrafů. Jinak zůstal dokument věcně i jazykově beze změny. Podtržené části textu uvádíme kurzivou.

22 *Archiv Ministerstva vnitra České republiky (AMV ČR)* v Praze, 300-77-4, Návrhy politických stran na ústavní řešení slovenských věcí, které zaslal Úřad předsednictva vlády dne 6. února 1948 předsedům a generálním tajemníkům stran Národní fronty Čechů a Slováků, 1) společný návrh KSS a KSČ, 2) jednotný návrh Čsl. strany sociálně demokratické, 3) návrh strany lidové, 4) návrh Demokratické strany a 5) návrh Strany slobody.

23 KUBEŠ, V.: *O novou ústavu*. Praha, Melantrich 1948, 140 s.

24 *Ústava 9. května*. Praha, Orbis 1951, s. 54–63.

V původní podobě byly přetištěny i příslušné partie z Kubešovy knihy, včetně komentáře k jednotlivým paragrafům. To platí i o přetištěných pasážích Ústavy 9. května.

Předkládané dokumenty jsou pro přehlednost očíslovány (1–8) a opatřeny stručnými registry v záhlaví a vysvětlujícími a technickými poznámkami.

1

1948, 6. únor, Praha. – *Dopis zasláný přednostou politického odboru Úřadu předsednictva vlády dr. Vl. Bernáškem předsedům a generálním tajemníkům stran Národní fronty Čechů a Slováků s přílohou obsahující návrhy politických stran na ústavní řešení slovenských věcí.*
ÚŘAD PŘEDSEDNICTVA VLÁDY

Č.j. 135/48 dův.

V Praze, dne 6. února 1948

Předsedům a generálním tajemníkům stran
 Národní fronty Čechů a Slováků²⁵

V příloze zasílá úřad předsednictva vlády návrhy jednotlivých politických stran na ústavní řešení slovenských věcí.

Jsou to:

1/ společný návrh KSS a KSČ²⁶

25 Na schůzi Národní fronty konané dne 21. ledna 1948 o způsobech řešení sporných bodů návrhů nové ústavy se diskutovalo zejména o úpravě poměru Čechů a Slováků. Bylo dohodnuto, že jednotlivé politické strany vypracují a odevzdají vlastní návrhy na řešení ústavní úpravy slovenské otázky do 5. února 1948. K. Gottwald důrazně připomněl, že je nutné předložit zcela přesné a konkrétní formulace. Řekl: „Je nutno přesně vědět, co která strana v této věci chce.“ Zápis ze schůze NF o způsobech řešení sporných bodů návrhu nové ústavy, zejména o úpravě poměru Čechů a Slováků. 21. leden 1948. In: KAPLAN, K.: *Příprava Ústavy...*, dokument č. 2, s. 32–33.

26 Společný návrh nové ústavy KSČ a KSS se připravoval již od konce července 1946, kdy se poprvé sešla ústavní komise ÚV KSČ. Od počátku panovaly rozdílné názory mezi českými a slovenskými komunisty na slovenské kapitoly ústavy. Čeští komunisté už v roce 1946 vypracovali dvě varianty návrhu. Jeden vymezoval pravomoci slovenských orgánů šířeji než třetí pražská dohoda, druhý zůstával zhruba na její úrovni. Slováci prosazovali změnu směrem k první pražské dohodě. V některých bodech šli dále, například ve vztahu slovenských orgánů a prezidenta. Po několika diskusích vedoucích českých a slovenských komunistů a expertů byl předložen 6. února 1948 společný návrh KSS a KSČ na ústavní úpravu poměru Čechů a Slováků. Stranická disciplína slovenských komunistů sehrávala svou roli i ve stadiu příprav návrhu ústavy. Předsednictvo ÚV KSČ se usneslo 8. září 1947 na vytvoření zvláštní komise předsednictva za účasti slovenských zástupců k projednávání problému Slovenska v ústavě. Viz: *Státní ústřední archiv* (dále SÚA) v Praze, bývalý AÚV KSČ, fond č. 02/1, Zápis ze schůze předsednictva ÚV KSČ z 8.9.1947. Proto i návrh nové ústavy za KSČ, včetně kapitoly o Slovensku, byl formulován jako společný návrh KSČ a KSS. Potvrdil to i dodatek k výsledkům schůze předsednictva ÚV KSČ z 19. ledna 1948. V dodatku se hovořilo o průběhu obšírné diskuse, kde V. Široký, L. Holdoš a J. Viktorij jménem KSS vyslovili souhlas s návrhem KSČ, který vypracoval V. Procházka. *Tamtéž*, Zápis ze schůze předsednictva ÚV KSČ z 19.1.1948.

2/ jednotný návrh čl. strany sociálně demokratické²⁷

3/ návrh strany lidové

4/ návrh demokratické strany

5/ návrh strany slobody.

Strana národně socialistická zvláštního návrhu nepodala a oznámila, že oficiální návrh strany jest obsažen v knize prof. dr. Vl. Kubeše „O novou ústavu“.²⁸

Za správnost vyhotovení

[podpis]

Dr. Vl. Bernášek v.r.
přednosta politického odboru

Podáno dne 7.2.1948

218 [...] svazek

27 Na vypracování tohoto jednotného návrhu sociální demokracie se podíleli i členové bývalé Strany práce, která byla od listopadu 1947 sloučena se sociální demokracií – viz pozn. 16 úvodu.

28 Vedení národně socialistické strany iniciovalo práce na přípravě nové ústavy již v červnu 1946. Poté byla vytvořena zvláštní ústavní komise strany, jejímž předsedou byl ministr spravedlnosti P. Drtina a jejíž práci většinou vedl prof. V. Kubeš. Jejími členy byli dále Viktor Boháč, člen rady ZNV, poslanec Gustav Burian, univ. prof. dr. Vratislav Bušek, poslanec Ladislav Hobza, poslankyně Milada Horáková, poslanec Štěpán Ješ, univ. prof. dr. Jan Matějka, poslanec Augustin Šíp, bývalý senátor Antonín Šolc, tajemník Josef Čupera, poslanec Julius Firt, Ladislav Gut, generální tajemník univ. prof. dr. Vladimír Krajina, poslanec František Langr, poslanec Jan Stránský, Vladimír Sýkora, prof. Adolf Štafl, sekční šéf Jan Řiha, poslanec František Uhlíř a univ. prof. dr. Vladislav Vošta. Podrobněji viz: KUBEŠ, V.: *O novou ústavu*, s. 14–18. Další etapou přípravných prací na nové ústavě byl II. sjezd osvětových, školských a tělovýchovných pracovníků národně socialistické strany, který se konal ve dnech 23.–25. srpna 1946 v Luhačovicích. Problematikou nové ústavy se v referátu zabýval V. Kubeš. Viz: KUBEŠ, K.: Význam a potřeba práva. In: *Naše strana československé kultuře*. Předneseno na II. sjezdu osvětových, školských a tělovýchovných pracovníků v Luhačovicích v srpnu 1946. Vydal zemský výkonný výbor československé strany národně socialistické v Brně, odbor kulturní rada. Brno, Melantrich, s. 60–80. Ihned po tomto sjezdu se sešla ústavní komise strany a začala s vlastní prací na návrhu nové ústavy. Na přelomu února a března 1947 podali vedoucí činitelé stranické ústavní komise podrobný výklad o průběhu a stavu přípravných ústavních prací na XIV. valném sjezdu strany. Podrobněji viz: *Archiv Liberální strany národně sociální* (dále *A LSNS*) v Praze (bývalý Ústřední archiv Československé strany socialistické), II-E-121, XIV. sjezd strany II-1947, VI. sekce pro ústavu a veřejnou správu. Národně socialistický návrh nové ústavy byl dopracován v prosinci 1947.

29 Nečitelné.

2

1948, 6. únor, Praha. – Společný návrh KSS a KSČ na ústavní úpravu poměru Čechů a Slováků. Součástí přílohy dopisu zasláního politickým odborem Úřadu předsednictva vlády předsedům a generálním tajemníkům stran Národní fronty Čechů a Slováků.

N á v r h

Komunistické strany Slovenska a Komunistické strany Československa
na ústavní úpravu poměru Čechů a Slováků.³⁰

Kapitola ...³¹

SLOVENSKÉ NÁRODNÉ ORGÁNY

§ 1

Predstaviteľom samobytnosti slovenského národa a nositeľom československej štátnej jednoty na Slovensku sú slovenské národné orgány (Slovenská národná rada a Sbor povereníkov).³²

§ 2

Činnosť slovenských národných orgánov správa sa jednotnými zákonmi³³ štátnej politiky a zabezpečuje v duchu ľudovej demokracie³⁴ rovnoprávnosť Čechův a Slovákův

30 Tento spoločný návrh KSS a KSČ byl v podstatě kompromisní a stručnější variantou Návrhu poměru Čechů a Slováků v nové ústavě, jak jej předložil v důvěrné zprávě předsednictvu ÚV KSČ 8. ledna 1948 generální zpravodaj V. Procházka. Podrobněji viz: Důvěrná zpráva generálního zpravodaje dr. Procházky předsednictvu ÚV KSČ o přípravě nové ústavy. Návrh na úpravu poměru Čechů a Slováků v nové ústavě. 8. leden 1948. In: KAPLAN, K.: *Příprava Ústavy...*, dokument č. 12, s. 201–212. To dokazuje i srovnání jednotlivých ustanovení v obou návrzích, respektive i srovnání jejich rozdílného znění v některých bodech. Prvním – byť formálním – rozdílem například bylo, že společný návrh KSS a KSČ byl podán ve slovenštině.

31 Tečky jsou v originále.

32 I formulace o svébytnosti slovenského národa měla v návrhu komunistů z počátku ledna 1948 poněkud odlišnou úpravu. V důvěrné zprávě z 8. ledna 1948 zněl odstavec 1 v § 1: „Svébytnost slovenského národa se uznává ústavou“. Toto ustanovení však společný návrh KSS a KSČ již neobsahoval. Obsahem § 1 společného návrhu zůstal pak jen odstavec 2 z návrhu v důvěrné zprávě z 8. ledna 1948. Důvodem vypuštění zmíněného odstavce byla zřejmě námitka slovenské strany o zárukách svébytnosti uvedená V. Procházkou. Podrobněji viz: Důvěrná zpráva generálního zpravodaje..., 8. leden 1948. In: KAPLAN, K.: *Příprava Ústavy...*, dokument č. 12, s. 202. Původní formulace v návrhu v důvěrné zprávě z ledna 1948 o uznání svébytnosti slovenského národa ústavou, kdo tuto svébytnost představuje a kdo je nositelem československé státní jednoty na Slovensku, vycházela striktně z ustanovení Budovatelského programu Gottwaldovy vlády z července 1946, které odkazovalo na Košický vládní program. Srovnej *Budovatelský program...*, s. 5; Program nové československé vlády Národní fronty Čechů a Slováků. In: *Cestou Května*, dokument č. 1, s. 35–37.

33 V návrhu z 8. ledna 1948 je ve zpravodajově textu v kapitole o slovenských orgánech v § 2 řečeno: „Činnosť slovenských národných orgánů se řídí jednotnými zásadami státní politiky ...“ Důvěrná zpráva generálního zpravodaje..., 8. leden 1948. In: KAPLAN, K.: *Příprava Ústavy...*, dokument č. 12, s. 202.

34 O termíny lidová demokracie či lidově demokratický byly při projednávání příslušných ustanovení ústavních návrhů sváděny ostré diskuse. Komunisté tento termín obhajovali jako vyjádření nových politických, hospodářských a sociálních poměrů. Národní socialisté, lidovci, sociální demokraté a slovenští demokraté jej odmítali jako pleonastický nevhodný výraz a obhajovali termín demokracie či demokratický. Podrobněji viz:

v jednotnom štáte najmä tým, že v súlade s ústrednými orgánmi republiky smeruje k vytvoreniu rovnako priaznivých podmienok pre národný, hospodársky, sociálny a kultúrny rozvoj oboch národov.

§ 3

- /1/ Národnú moc zákonodárnu na Slovensku vykonáva Slovenská národná rada.³⁵
 /2/ Rozsah zákonodárnej moci Slovenskej národnej rady určí osobitný ústavný zákon.³⁶

§ 4

- /1/ Slovenská národná rada má sto členov.
 /2/ Jej volebné obdobie trvá päť rokov.
 /3/ Jej sídlom je Bratislava.

§ 5

/1/ Členovia Slovenskej národnej rady sú volení podľa všeobecného, rovného, priameho volebného práva tajným hlasovaním. Voľba sa koná podľa pomerného zastúpenia.

Návrh expertů Pešky, Wyera, Hoetzela, Kizlinka, Kubeše, Buška, Meissnera a Déraera ke kapitole I, hlavě I ústavy (úvodní a všeobecná ustanovení). 4. června 1947. In: *Tamtéž*, dokument č. 14, s. 224–226. Srovnej také Zápis o schůzi užší komise Národní fronty Čechů a Slováků, konané dne 11. a 12. února 1948 v Úřadě předsednictva vlády. In: *Tamtéž*, dokument č. 5, s. 103–108. P. Zenkl zde uvedl, „že pojem lidové demokratického zřízení není tak pregnantní a může se jím rozumět u nás něco jiného a jinde také něco jiného“.

35 Toto ustanovení odpovídá textu první (článek I a IV) a třetí pražské dohody (článek I). Podrobněji viz: *Pražské dohody...*, dokumenty č. 8 a 23, s. 45–47 a 160–163. Stanovisko komunistů k zákonodárným pravomocem SNR však prošlo určitým vývojem. Tuto otázku objasňoval již např. generální zpravodaj V. Procházka v důvěrné zprávě pro předsednictvo KSČ z 24. února 1947. Potvrdil zde, že komunistický, tzv. zpravodajský návrh ústavy z 20. října 1946 v podstatě vycházel v tomto bodě ze stávajícího stavu, zejména z třetí pražské dohody. To znamená zvláštní národní orgány pro Slovaky, žádné pro Čechy. Připomněl, že i v tomto ohledu byl návrh ústavy připraven v širší verzi. Upozornil, že zkrácená varianta jeho návrhu „dává § 3 Slovenské národní radě pravomoc vydávat jen nařízení k provedení zákonů“, na rozdíl od požadavků Demokratické strany, která trvá na zachování zákonodárné pravomoci pro SNR. Podrobněji viz: Důvěrná zpráva generálního zpravodaje dr. Procházky předsednictvu ÚV KSČ o přípravě nové ústavy. Soupis otázek, které je třeba vyřešit. 24. únor 1947. In: KAPLAN, K.: *Příprava Ústavy...*, dokument č. 11, s. 196–197.

36 Taxativní vymezení rozsahu zákonodárné moci SNR, které by naznačilo znění zvláštního ústavního zákona, ve společném návrhu KSS a KSČ není. Důvěrná zpráva z 8. ledna 1948 však obsahovala širší variantu, o níž hovořila Procházka zpráva PUV KSČ z února 1947, i zkrácenou „lidovou“ verzi tohoto ustanovení s odkazem na II. článek první pražské dohody. Podrobněji viz: Důvěrná zpráva generálního zpravodaje..., 8. leden 1948. In: *Tamtéž*, dokument č. 12, s. 206–207. Po projednání tohoto návrhu na schůzi PUV KSČ 19. ledna 1948 bylo rozhodnuto, že návrh bude podrobně vypracován jen pro vlastní potřeby KSČ a nebude ještě předložen v Národní frontě. Na základě připomínek, které obdržel V. Procházka, se měl návrh propracovat ve třech hlavních směrech: a) zákonodárnou pravomoc SNR vypočíst taxativně; b) SNR a Sbor pověřenců podřídí vládě, které budou předkládat k souhlasu všechna usnesení, bez souhlasu vlády se nemohou stát zákonem, zákony SNR podepisuje předseda vlády spolu s předsedou Sboru pověřenců a příslušným pověřencem; c) pro řešení kompetenčních sporů nebude ustaven smírčí ani dohodovací orgán. Podrobněji viz: *SÚA*, fond č. 02/1 (bývalý AUV KSČ), Zápis ze schůze předsednictva ÚV KSČ dne 19. 1. 1948. Zřízení tohoto smírčího orgánu paritně složeného ze zástupců SNR a ÚNS ještě v únoru 1947 navrhoval J. Lettrich. Důvěrná zpráva generálního zpravodaje..., 24. únor 1947. In: KAPLAN, K.: *Příprava Ústavy...*, dokument č. 11, s. 196–197. J. Lettrich zřejmě vycházel z třetí pražské dohody (článek I odstavec 1). *Pražské dohody...*, dokument č. 23, s. 161.

/2/ Právo volit členov Slovenskej národnej rady majú občania, ktorí majú právo voliť do Národného shromaždenia a majú bydlisko na Slovensku. Členom Slovenskej národnej rady môže byť pod tými istými podmienkami ten, kto je voliteľný za poslanca Národného shromaždenia.

/3/ Podrobnosti určuje zákon.

§ 6

Funkcia člena Slovenskej národnej rady nie je slučiteľná s funkciou prezidenta republiky a jeho námestníka alebo s funkciou člena vlády.³⁷

§ 7

Slovenská národná rada sama overuje platnosť voľby jednotlivých členov, rozhoduje o neslučiteľnosti funkcie člena Slovenskej národnej rady s inou funkciou a o strate členstva v Slovenskej národnej rade z príčin zákonom určených. Pre tento účel si Slovenská národná rada volí výbor overovací a výbor inkompatibilitný.

§ 8

/1/ Členovia Slovenskej národnej rady složia na prvom zasadnutí, na ktorom sa zúčastnia, tento sľub:

„Sľubujem na svoju česť a svedomie, že budem verný republike Československej a jej ľudovo-demokratickému zriadeniu, že budem zachovávať jej zákony a vykonávať svoj mandát podľa najlepšieho vedomia a svedomia na prospech ľudu, štátu a slovenského národa.“³⁸

/2/ Odoprieť sľub alebo složiť sľub s výhradou má za následok stratu mandátu.

§ 9³⁹

/1/ Členovia Slovenskej národnej rady majú nárok na náhradu. Jej výšku určuje zákon.

/2/ Pre výkon mandátu, imunitu, právo odoprieť svedectvo, zamestnanecký pomer a pre zrieknutie sa mandátu, platia pre členov Slovenskej národnej rady obdobne ustanovenia o členoch Národného shromaždenia.

§ 10

/1/ Slovenskú národnú radu na zasadanie svoláva predseda vlády. Na prvé zasadanie je povinný ju svolat najneskôr do štyroch týždňov odo dňa volieb.

37 Návrh ve zprávě z 8. ledna 1948 obsahoval formulaci, že není slučiteľná s „funkcí člena Národního shromáždění“. Důvěrná zpráva generálního zpravodaje..., 8. leden 1948. In: KAPLAN, K.: *Příprava Ústavy...*, dokument č. 12, s. 203.

38 Text sľubu nových členů SNR se poněkud lišil od sľubu v návrhu ve zprávě z 8. ledna 1948. *Tamtéž*, s. 203–204.

39 Do společného návrhu KSS a KSČ nebylo přejato ustanovení § 9 odstavec 3 z návrhu v důvěrné zprávě z 8. ledna 1948: „Odepřela-li SNR svůj souhlas se stiháním člena SNR nebo neprojevila-li souhlas s další vazbou a jde-li o trestný čin, dotýkající se celostátních zájmů, může vláda předložit věc Národnímu shromáždění. NS rozhodne pak o věci, jako by šlo o stihání nebo vazbu člena NS.“ *Tamtéž*, s. 204. PŮV KSČ jednalo o tomto bodu 19. ledna 1948. Zásah vlády nebo Národního shromáždění do verifikace mandátů členů SNR a do konečného rozhodnutí o vydání pro delikty dotýkající se celého státu považovalo PŮV za žádoucí, ale zatím pro politické obtíže tuto otázku odložilo. *SÚA*, fond 02/1 (bývalý AÚV KSČ), Zápis ze schůze předsednictva ÚV KSČ dne 19. ledna 1948.

/2/ Predseda vlády môže odročiť zasadanie Slovenskej národnej rady najdlhšie na dva mesiace a najviac dva razy do roka. Ak si to žiada v tomto čase aspoň nadpolovičná väčšina členov Slovenskej národnej rady, predseda vlády je povinný svolat Slovenskú národnú radu tak, aby sa sišla do 14 dní odo dňa podania žiadosti.

/3/ Slovenskú národnú radu rozpúšťa na základe usnesenia vlády predseda vlády.

/4/ Keď vyprší volebné obdobie Slovenskej národnej rady alebo keď bude rozpustená, vykonajú sa nové voľby do 60 dní.⁴⁰

§ 11

/1/ Slovenská národná rada vyvolí zpod medzi svojich členov predsedníctvo.

/2/ Člen Sboru povereníkov nemôže byť členom ani náhradníkom predsedníctva Slovenskej národnej rady.

§ 12

/1/ Predsedníctvo Slovenskej národnej rady vedie Slovenskú národnú radu a spravuje jej vnútorné veci.

/2/ Zasadania Slovenskej národnej rady vedú predseda alebo podpredsedovia. Kým nie sú zvolení, predsedá ustavujúcej schôdzke Slovenskej národnej rady predseda Sboru povereníkov, ktorý tiež pred voľbou prijme sľub členov Slovenskej národnej rady.

§ 13

/1/ Schôdzky Slovenskej národnej rady sú zásadne verejné.

/2/ Neverejné schôdzky môžu sa konať, ak sa na tom usnesie Slovenská národná rada nadpolovičnou väčšinou prítomných.

§ 14

Slovenská národná rada sa môže usnášať v prítomnosti aspoň polovice svojich členov. K platnosti usnesenia je potrebná nadpolovičná väčšina prítomných.

§ 15

Slovenská národná rada si sama rokovacím poriadkom upraví svoje vnútorné veci, ďalšie podrobnosti o spôsobe rokovania a usnášania, o spôsobe rokovania a usnášania

40 Ustanovení § 10 odstavce 1–4 se podstatně liší od ustanovení v návrhu v důvěrné zprávě z 8. ledna 1948. Ad odstavce 1). V Procházkově návrhu z ledna 1948 byly k otázce, kdo svolává SNR, tři varianty: I – na návrh sboru pověřenců vláda; II – na návrh sboru pověřenců vládou schválený prezident republiky; III – předsednictvo SNR. V návrhu též nebylo ustanovení, kdy se má první zasedání konat. Ad odstavce 2). Toto ustanovení je oproti Procházkově návrhu z ledna 1948 navíc. Ad odstavce 3). Podle důvěrné zprávy z ledna 1948 měla právo rozpustit k návrhu nebo po vyslechnutí sboru pověřenců vláda nebo ve druhé verzi prezident k návrhu vlády, která předtím vyslechla sbor pověřenců. Důvěrná zpráva generálního zpravodaje..., 8. leden 1948. KAPLAN, K.: *Příprava Ústavy...*, dokument č. 12, s. 204. Také tento problém měl vyhraněné politické pozadí, jednalo se o přímé podřízení slovenských orgánů vládě. V dodatku k výsledkům schůzky PÚV KSČ z 19. ledna 1948 bylo v otázce poměru SNR k ústředním orgánům zdůrazněno: „... provést důsledně, aby předseda vlády (v důležitých případech vláda kolektivně) byl k slovenským orgánům (SNR i SP) v obdobném poměru jako prezident republiky k NS a vládě. Slovenskou národní radu svolává předseda vlády, rozpouští předseda vlády (ev. vláda) bez návrhu SP. Touž zásadu provést u SP.“ *SÚA*, fond č. 02/1 (bývalý AÚV KSČ), Zápis ze schůzky předsednictva ÚV KSČ dne 19. ledna 1948.

svojho predsedníctva a svojich výborov, ako aj o svojom styku so Sborom povereníkov a navonok vôbec.

§ 16⁴¹

Členovia vlády majú právo zúčastniť sa kedykoľvek schôdzok Slovenskej národnej rady alebo jej výborov. Treba im udeliť slovo, kedykoľvek o to požiadajú.

§ 17

/1/ Povereníci majú právo zúčastniť sa kedykoľvek na zasadnutiach Slovenskej národnej rady alebo jej výborov. Treba im udeliť slovo, kedykoľvek o to požiadajú.

/2/ Na žiadosť Slovenskej národnej rady, jej predsedníctva alebo ktoréhokoľvek výboru sú povereníci povinní prísť na zasadnutie. Ináč môžu sa dať zastupovať úradníkmi svojho úradu.

§ 18

/1/ Slovenská národná rada je oprávnená interpelovať predsedu Sboru povereníkov a jednotlivých povereníkov vo veciach ich pôsobnosti. Predseda Sboru povereníkov a jednotliví povereníci sú povinní odpovedať na interpeláciu členov Slovenskej národnej rady.

/2/ V obore svojej zákonodárnej právomoci (§ 3) je Slovenská národná rada oprávnená skúmať správne úkony Sboru povereníkov a voliť pre takýto účel výbory, ktorým sú povereníctva povinné dávať informácie.

§ 19

/1/ Návrhy zákonov Slovenskej národnej rady (§ 3) môžu podávať Sbor povereníkov alebo členovia Slovenskej národnej rady. Náležitosti návrhov určuje rokovací poriadok Slovenskej národnej rady.

/2/ Ku každému návrhu zákona Slovenskej národnej rady musí byť pripojený rozpočet o finančnom dosahu osnovy a návrh na úhradu potrebného nákladu zo slovenskej časti štátneho rozpočtu.

§ 20

/1/ V každom zákone Slovenskej národnej rady sa má určiť, ktorý člen Sboru povereníkov ho vykoná.

/2/ Zákon Slovenskej národnej rady platí na celom území Slovenska, pokiaľ sám svoju územnú platnosť neobmedzí.

§ 21⁴²

/1/ Zákon Slovenskej národnej rady podpisuje predseda vlády, predseda Sboru povereníkov a povereníci, jeho vykonaním poverení.

/2/ Ak predseda vlády súdi, že zákon odhlasovaný Slovenskou národnou radou, ktorý mu bol predložený na podpis, odporuje celoštátnemu zákonu alebo prekračuje právomoc

41 Ustanovení § 16 Procházkův návrh neobsahoval.

42 § 21 v podstatě likvidoval zákonodárnou moc SNR, kterou plně podřizoval politické vůli předsedy vlády. Principiálně sice vycházel ze zásad článku I odstavec 1 a 2 třetí pražské dohody a v podstatě odpovídal § 20 v Procházkově návrhu z ledna 1948, ale jeho direktivní vyznění bylo výmluvné. Srovnej *Pražské dohody...*, dokument č. 23, s. 161; *Důvěrná zpráva generálního zpravodaje...*, 8. leden 1948. KAPLAN, K.: *Příprava Ústavy...*, dokument č. 12, s. 208.

Slovenskej národnej rady, predloží ho do 14 dní vláde, ktorá o veci rozhodne s konečnou platnosťou.

/3/ Bez podpisu predsedu vlády nesmie byť zákon Slovenskej národnej rady vyhlásený.

§ 22

/1/ Pre platnosť zákona Slovenskej národnej rady je potrebné, aby sa vyhlásil v Sbirke zákonov a nariadení Československej republiky.

/2/ Zákony Slovenskej národnej rady sa vyhlasujú touto vetou:

„Slovenská národná rada sa usniesla na tomto zákone.“

/3/ Zákon Slovenskej národnej rady nadobúda účinnosť pätnástym dňom po vyhlásení, ak len zákon Slovenskej národnej rady nestanoví ináč.

/4/ Zákon Slovenskej národnej rady treba vyhlásiť do 8 robotných dní po podpísaní predsedom vlády.

Sbor povereníkov

§ 23

Moc vládna a výkonná v obore zákonodárnej právomoci Slovenskej národnej rady (§ 3) prislúcha na Slovensku Sboru povereníkov.

§ 24⁴³

Sboru povereníkov, poťažne jednotlivým povereníkom, prislúcha na Slovensku ako výkonným orgánom vlády, poťažne jednotlivých ministrov, moc vládna a výkonná zásadne aj vo veciach celoštátnych v týchto oboroch:

1. všeobecná správa vnútorná,
2. správa finančná,
3. správa zdravotná,
4. správa sociálna a ochrana práce,
5. správa technická,
6. spravodlivosť,
7. výživa,
8. pôdohospodárstvo,
9. priemysel,
10. vnútorný obchod,
11. školstvo a osвета,
12. doprava a pošty.

§ 25

/1/ Sbor povereníkov sa skladá z predsedu a z povereníkov.

/2/ Počet a pôsobnosť povereníctiev stanoví zákon.

43 Taxativní vymezení oborů v § 24 neobsahoval § 2 v pasáži o Sboru pověřenců ve zprávě V. Procházky z 8. ledna 1948. Viz: *Tamtéž*, s. 209.

§ 26⁴⁴

/1/ Predsedu a členov Sboru povereníkov menuje a odvoláva vláda. Vláda ďalej určuje, ktoré poverenictva spravujú jednotliví povereníci.

/2/ Predseda Sboru povereníkov a jeho jednotliví členovia môžu podať demisiu vláde.

§ 27

Člen Sboru povereníkov nesmie byť členom vlády ani členom národného výboru; takisto byť členom predstavenstva alebo dozornej rady alebo zástupcom účastinných spoločností a spoločností s ručením obmedzeným, pokiaľ sú tieto spoločnosti zárobkovo činné.

§ 28

Členovia Sboru povereníkov skladajú do rúk predsedu vlády sľub na svoju česť a svedomie, že budú verní republike Československej a jej ľudovo-demokratickému zriadeniu, že budú svedomite a neustranne plniť svoje povinnosti v záujme ľudu, štátu a slovenského národa a že budú zachovávať ústavné a iné zákony, ako aj nariadenia a smernice vlády.⁴⁵

§ 29

Sbor povereníkov rozhoduje v sbore, ktorý sa môže usnášať, ak je prítomná nadpolovičná väčšina povereníkov, rátajúc do toho predsedu alebo jeho zástupcu.

§ 30

/1/ Sbor povereníkov (jednotliví povereníci) vydáva v obore zákonodárnej právomoci Slovenskej národnej rady (§§ 3 a 23) vykonávacie nariadenia a robí patričné opatrenia na území Slovenska.

/2/ Z tejto činnosti skladá Sbor povereníkov účty Slovenskej národnej rade.

§ 31

Každé nariadenie Sboru povereníkov podpisuje jeho predseda a povereníci, jeho vykonávaním poverení, najmenej však polovica povereníkov.

§ 32⁴⁶

/1/ V obore svojej pôsobnosti vo veciach celoštátnych (§ 24) je Sbor povereníkov, poťažne jednotliví povereníci, zodpovedný vláde.

44 § 26 se lišil od návrhu zpravodajova z 8. ledna 1948, kde v § 4 byly dvě varianty. 1. „Sbor pověřenců jmenuje a odvolává po předchozím schválení vlády předsednictvo SNR.“ 2. „Sbor pověřenců jmenuje k návrhu předsednictva SNR zásadně z členů SNR vláda“ nebo předseda vlády. V obou variantách byla stanovena výjimka (§ 13 odstavec 3): pokud předsednictvo SNR neučiní toto opatření ve stanovené lhůtě, odvolá a jmenuje vláda sama Sbor pověřenců nebo dotyčného člena či členy. Tyto zásady zpravodajova návrhu vycházely z ustanovení, které značně omezovalo Sbor pověřenců v třetí pražské dohodě a jejím dodatku z listopadu 1947. *Tamtéž*, s. 209–212; *Pražské dohody...*, dokumenty č. 23 a 29, s. 162 a 248. Iniciaci přímé a na předsednictvu SNR nevázané pravomoci vlády vůči Sboru pověřenců lze nalézt v zápise z jednání předsednictva ÚV KSČ 19. ledna 1948. *SÚA*, fond č. 02/1 (býv. AÚV KSČ), Zápis o schůzi předsednictva ÚV KSČ z 19.1.1948.

45 Odlíšnosti v textu viz pozn. 38.

46 § 32 neobsahoval odstavec 4 § 10 zpravodajova návrhu z ledna 1948. Ten stanovil, že v mimořádně nutných případech a za nepředvídatelných okolností, zejména jde-li o zdoání úkolů vládního programu, může vláda na přechodnou dobu přidělit příslušnému pověřenci zmocněnce, který měl mít pravomoc ministrova zástupce. *Důvěrná zpráva generálního zpravodaje...*, 8. leden 1948. KAPLAN, K.: *Příprava Ústavy...*, dokument č. 12, s. 211.

/2/ Sbor povereníkov, poľažne jednotliví povereníci, sú povinní pridržiavať sa smerníc a pokynov vlády, tak isto jednotliví povereníci smerníc a pokynov príslušných ministrov.

/3/ Avšak minister je oprávnený s vedomím príslušného povereníka vykonávať svoju právomoc na Slovensku tiež priamo.

§ 33

/1/ Návrh na menovanie vysokoškolských profesorov, sudcov a ostatných štátnych zamestnancov na Slovensku, ktoré prislúcha prezidentovi republiky, predkladá vláde Sbor povereníkov. Vláda ho môže Sboru povereníkov vrátiť, ak odporuje celoštátnej personálnej politike.

/2/ Menovať sudcov a štátnych úradníkov, ktorých ináč menuje vláda, prislúcha na Slovensku Sboru povereníkov, ktorý však k tomu potrebuje predbežné schválenie vlády.

/3/ Zamestnanci, menovať ktorých prislúcha ináč ministrom, menuje na Slovensku povereník a oznámi to príslušnému ministrovi.

/4/ Ustanovenie odstavcov 1 a 2 sa netýka menovania dôstojníkov a štátnych zamestnancov v obore zahraničných vecí a zahraničného obchodu.⁴⁷

§ 34

/1/ Ak prestúpi nariadenie, usnesenie alebo opatrenie Sboru povereníkov (opatrenie jednotlivého povereníka) jeho právomoc alebo odporuje ústave, zákonu Národného zhromaždenia, zákonu Slovenskej národnej rady alebo vládnym nariadeniam, môže ho vláda zrušiť.

/2/ Ak opatrenie jednotlivého povereníka odporuje opatreniu príslušného ministra, môže minister zastaviť výkon povereníkovho opatrenia až do rozhodnutia vlády, ktorá môže opatrenie povereníka zrušiť.

§ 35

Pre trestnú zodpovednosť Sboru povereníkov platia obdobné ustanovenia ako pre trestnú zodpovednosť vlády.

47 Ustanovení § 33 odstavce 1–3 v podstatě odpovídá textu zpravodajova návrhu o Sboru pověřenců v § 11 odstavce 1–3 a článku IV odstavce 1–3 třetí pražské dohody. *Tamtéž*, s. 211; *Pražské dohody...*, dokument č. 23, s. 163. Odstavec 4 vzešel z jednání předsednictva ÚV KSČ 19. ledna 1948. Tehdy bylo mj. stanoveno, že jmenování důstojníků je věc celostátního zájmu a kompetence MNO. *SÚA*, fond č. 02/1, (bývalý AÚV KSČ), Zápis ze schůze předsednictva ÚV KSČ z 19.1.1948.

3

1948, 6. únor, Praha. – Jednotný návrh Československé sociální demokracie na ústavní řešení slovenských věcí. Součástí přílohy dopisu zasláního politickým odborem Úřadu předsednictva vlády předsedům a generálním tajemníkům stran Národní fronty Čechů a Slováků.

Čs.[eskoslovenská] soc.[iální] dem.[okracie]⁴⁸

N á v r h č. 1⁴⁹

M o c z á k o n o d á r n á

§ 1

/1/ Moc zákonodárnou pro celé území Československé republiky vykonává Národní shromáždění o jedné sněmovně.

/2/ Pokud zákon Národním shromážděním usnesený neustanovuje jinak, platí pro celé území Československé republiky.

/3/ Členové Národního shromáždění tvoří zároveň Národní radu českou, moravsko-slezskou a slovenskou, podle místa, kde byli uvedeni na kandidátní listině.⁵⁰ Tyto národní rady se usnášejí v mezích předpisů ústavní listiny na zemských zákonech.

/4/ Rozpuštěním Národního shromáždění nebo uplynutím jeho volebního období končí také funkce Národních rad z něho vyšlých.

§ 2

/1/ Národní shromáždění vykonává zákonodárnou moc ve věcech:

1/ Ústavy, ústavních zákonů a zákonů je provádějících a státních hranic,

2/ úpravy základních práv a svobod občanských,

3/ úpravy vnitřní bezpečnosti,

48 Návrh sociálních demokratů byl rozčleněn do čtyř částí: 1. Moc zákonodárná, 2. Prezident republiky, 3. Vláda a 4. Národní výbory. Vcelku všechny čtyři části obsahově odpovídaly a vycházely z posudků a návrhů jejich právních expertů, které reagovaly na návrh osnovy nové ústavy ČSR generálního zpravodaje V. Procházky z 1. července 1947, předloženého subkomisi ústavního výboru ÚNS. Obsahový podklad jednotného návrhu ČSSD tvořily pak především alternativní návrhy dr. I. Déreera k otázce vyřešení československého poměru z 25. září 1947. Komentář k nim podal I. Déreer v příloženém zdůvodnění. Výklad svého pojetí předložil již Déreer ve znaleckém posudku z 15. května 1947 ke zprávě generálního zpravodaje subkomisi ústavního výboru ÚNS z 19. ledna 1947. Srovnej KAPLAN, K.: *Příprava Ústavy...*, dokumenty č. 6, 7, 13, 15, 23, 29, 33, 34 a 35, s. 140–178, 213–224, 227, 275–278, 298, 304–315.

49 Text tohoto Návrhu č. 1 odpovídal až na některé drobné odlišnosti Déreerovu Elaborátu č. 2 o zákonodárné moci. Podrobněji viz: Alternativní návrh dr. Déreera k otázce vyřešení česko-slovenského poměru. Elaborát č. 2 (ke kapitole III nové ústavy ČSR). 25. září 1947. In: *Tamtéž*, dokument č. 23, s. 275–287.

50 Podobně jako ostatní nekomunistické strany byla i sociální demokracie proti decentralizaci zákonodárné, vládní a soudcovské moci. V tomto bodě navrhla uplatnit tzv. rozestupovou variantu Národního shromáždění do národních rad, která byla alternativou zemských sněmů. Na základě této rozestupové varianty pak v části o zákonodárné moci řeší návrh především kompetence mezi Národním shromážděním a národními (zemskými) radami jako zemskými zákonodárnými sbory. Podrobněji viz: Zdůvodnění návrhu dr. Déreera k otázce ústavního řešení česko-slovenského poměru v elaborátech 1–6. 25. září 1947. In: *Tamtéž*, dokument č. 35, s. 311–312.

- 4/ národní obrany,
- 5/ politického, hospodářského a vůbec veškerého styku se zahraničím,
- 6/ měny a úpravy peněžnictví a poštovníctví,
- 7/ státního rozpočtu, závěrečných účtů, státního dluhu a státních půjček, taktéž kontroly hospodaření státu,
- 8/ celních, spotřebních daní, finančních monopolů, daní z hospodářských styků (daň z obratu, přepychová daň atd.), přímých daní, poplatků a regálů (poštovních, mincovních, loterních atd.),
- 9/ státního občanství, vystěhovalectví a přistěhovalectví, cestovních pasů,
- 10/ zásadní úpravy školství, výchovy a osvěty,
- 11/ železniční, silniční, vodní a vzdušné dopravy, pošty, telekomunikace a ve společných věcech rozhlasu,
- 12/ poštovní spořitelny a šekové služby,
- 13/ patentů, ochranných vzorků a známek, měř a vah, vyměřování a mapování,
- 14/ zásadních věcech hospodářských, zásobovacích a vyživovacích, finanční potřeby a zajištění stejných podmínek v hospodaření a podnikání,
- 15/ státních a znárodněných podniků, ústavů a zařízení,
- 16/ justičního zákonodárství (zejména občanské, obchodní, směnečné, šekové, konkursní, knihovní, trestní právo, sporné a nesporné soudní řízení, exekuční řízení, správní řízení, úprava a soudní organizace) a unifikace práva,
- 17/ zásadní úpravy politické správy a veřejné správy vůbec,
- 18/ pragmatikální a platové úpravy státních a veřejných zaměstnanců,
- 19/ sociálního pojištění a sociální politiky vůbec,
- 20/ zásadní úpravy veřejného zdravotnictví,
- 21/ a ve všech ostatních věcech, které nejsou uvedeny v odstavci 2.⁵¹

/2/ Národní rady vykonávají zákonodárnou moc pro obvod příslušné země v těchto věcech:

- 1/ podrobná úprava záležitostí uvedených v bodu 10, 14, 17, 20 odstavce 1 v mezích daných zákonem Národního shromáždění,
- 2/ zemské, okresní a obecní daně a dávky, pokud to zákon Národním shromážděním usnesený připouští,
- 3/a/ stavební právo,
 - b/ vodní právo,
 - c/ zemědělství a lesní hospodářství,
 - d/ věci rozhlasu, pokud nejsou společnou záležitostí a pokud to zákon usnesený Národním shromážděním připouští,
 - e/ rybářství,
 - f/ obecní cesty,

51 Výčet věcí patřících do působnosti Národního shromáždění byl do návrhu sociální demokracie převzat z Déřerova elaborátu č. 2. Dr. Déřer jej převzal s některými změnami a doplňky z první pražské dohody z 2. června 1945. Podrobněji viz: Alternativní návrh dr. Déřera..., Elaborát č. 2..., 25. září 1947. In: *Tamtéž*, dokument č. 23, s. 276–277; Zdůvodnění návrhu dr. Déřera..., 25. září 1947. In: *Tamtéž*, dokument č. 35, s. 312; Dohoda čs. vlády a předsednictva SNR o postavení a pravomoci slovenských národních orgánů (první pražská dohoda). 2. červen 1945. In: *Pražské dohody...*, dokument č. 8, s. 45–46.

g/ patronátní záležitosti,
h/ chudinství.⁵²

/3/ Souhlasí-li národní rada, může i v záležitostech uvedených v předcházejícím odstavci býti usnesen pro příslušné zemské území zákon Národním shromážděním, aniž je tím vyloučena další zákonodárná působnost příslušné národní rady v této věci.

/4/ Namítá-li většina všech poslanců, příslušejících k té které národní radě, nebo dvě pětiny všech členů Národního shromáždění nebo vláda nepřislušnost Národního shromáždění, rozhoduje, dokud zákon nebyl usnesen, s konečnou platností předsednictvo Národního shromáždění.

/5/ Každý návrh zemského zákona a každá změna nebo doplněk k němu navržený musí býti vládě předsednictvem národní rady předem v celém rozsahu sdělen. Nestalo-li se tak, nemůže býti v národní radě o návrhu jednáno. Vláda, případně její zástupce, může kdykoliv uplatňovati námitky z důvodů, že národní radě nepřislúší se usnášeti anebo že osnova, případně jednotlivá její ustanovení nebo návrhy k ní přednesené, jsou v rozporu s platným zákonem nebo s jiným právem jemu na roveň postaveným. Usnese-li se přesto národní rada ve své plenární schůzi a oznámí-li vládě republiky do 14 dnů od tohoto usnesení, že trvá na svých námitkách, předloží předsednictvo národní rady věc ústavnímu soudu k rozhodnutí. Rozhodne-li ústavní soud, že národní rada svým usnesením překročila svou pravomoc, anebo že toto je v rozporu se zákonem nebo s právem tomuto na roveň postaveným, nelze usnesení národní rady předložití prezidentu republiky k podpisu.⁵³

/6/ Je-li vyhlášen zákon, kterým se porušují předpisy příslušnosti zákonodárných sborů v tomto šu uvedené, lze si stěžovati u ústavního soudu podle ustanovení zákona, a to i kdyby bylo dříve učiněno rozhodnutí podle odst. 4.

/7/ Dojde-li k rozporu mezi zákonem usneseným Národním shromážděním a zákonem usneseným některou národní radou, platí zákon Národního shromáždění, pokud ústavní soud neprohlásil jeden nebo druhý zákon za zrušený.⁵⁴

§ 3

/1/ Sídlem Národního shromáždění je hlavní město republiky. Je-li to však nezbytně nutno, může Národní shromáždění zasedati přechodně na jiném místě.

/2/ Národní rady zasedají v hlavním městě příslušné země, mohou však býti zvoleny i do jiného místa.

§ 4

Volební období Národního shromáždění trvá pět let.

52 V Dérerově alternativním návrhu z 25. září 1947 výčet zákonodárné moci národních rad chyběl. Srovnej Alternativní návrh dr. Déreera..., Elaborát č. 2..., 25. září 1947. KAPLAN, K.: *Příprava Ústavy...*, dokument č. 23, s. 277.

53 Toto ustanovení potvrdzovalo zásadní pravomoc vlády i vůči zemským zákonodárným sborům včetně slovenského.

54 Také toto ustanovení nepřipouštělo případnou zákonodárnou samostatnost zemských národních rad.

§ 5

/1/ Národní shromáždění má 360 členů, kteří se volí podle všeobecného, rovného, přímého a tajného hlasovacího práva, podle zásady poměrného zastoupení. Volby se konají v neděli.

/2/ Právo voliti do Národního shromáždění mají všichni státní občané Československé republiky, kteří překročili 18tý rok věku svého a vyhovují ostatním podmínkám zákona.⁵⁵

/3/ Volitelní jsou státní občané Československé republiky, kteří dosáhli aspoň 21. roku svého věku a vyhovují ostatním podmínkám zákona.

/4/ Podrobnosti upravuje zákon.

§ 6

/1/ Funkce člena Národního shromáždění není slučitelná s funkcí prezidenta republiky, jeho náměstka, guvernéra Národní banky, předsedy Nejvyššího účetního kontrolního úřadu, s funkcí člena národního výboru a s členstvím soudu ústavního a volebního.

/2/ Podrobnosti a další případy neslučitelnosti stanoví zákon.

§ 7

/1/ Zaměstnanci ve veřejné správě nesmí ji vykonávat pokud jsou členy Národního shromáždění, mají však nárok na časový postup a na své stálé služební příjmy.

/2/ Vysokoškolští profesori mají nárok na dovolenou. Použijí-li tohoto práva, platí ustanovení odst. 1 obdobně.

/3/ Členové Národního shromáždění mohou být ustanoveni placenými zaměstnanci ve veřejné službě teprve potom, kdy přestali být členy Národního shromáždění.

§ 8

V první schůzi Národního shromáždění, jíž se zúčastní, vykoná člen Národního shromáždění tento slib: „Slibuji, že budu věren Československé republice, že budu zachovávat zákony a zastávati svůj mandát podle svého nejlepšího vědomí a svědomí k prospěchu lidu a státu.“ Odepření slibu nebo slib s výhradou má bez dalšího vzápětí ztrátu mandátu.

§ 9

/1/ O platnosti voleb do Národního shromáždění rozhoduje volební soud.

/2/ Podrobnosti upravuje zákon.

§ 10

/1/ Poslanci vykonávají svůj mandát osobně.

/2/ Nesmějí se obracet k veřejným úřadům k podpoře osobních zájmů stran, ač jen takové zakročování nepatří k výkonům jejich pravidelného povolání.

55 V alternativním Dérerově návrhu v elaborátu č. 2 byla věková hranice aktivního volebního práva stanovena na 21 let a pro pasivní volební práva nebyla přesně specifikována. Srovnej Alternativní návrh dr. Déřera..., Elaborát č. 2..., 25. září 1947. In: KAPLAN, K.: *Příprava Ústavy...*, dokument č. 23, s. 278.

§ 11

Poslanci nemohou býti vůbec stíháni pro své hlasování v Národním shromáždění, v národní radě, v jejich předsednictvech, výborech nebo v jiných jejich orgánech. Pro výroky učiněné tam při výkonu mandátu jsou podrobeni jen kárné moci Národního shromáždění nebo národní rady.

§ 12

/1/ K jakémukoliv trestnímu nebo kárnému stíhání poslance pro jiné činy nebo opomenutí je třeba souhlasu Národního shromáždění.

/2/ Odepře-li Národní shromáždění souhlas, může se po náležitém vyšetření usnésti na tom, že jest stíhání navždy vyloučeno.

/3/ Dopustil-li se někdo takového trestného nebo kárného činu nebo opomenutí v době své poslanecké funkce a přestal potom býti poslancem a nebylo-li Národní shromáždění, jehož členem byl, včas požádáno o souhlas k stíhání, usnese se k jeho žádosti Národní shromáždění, případně nově zvolené Národní shromáždění, po náležitém vyšetření na tom, zda další stíhání je navždy vyloučeno. Šlo-li o čin nebo opomenutí ve výkonu poslaneckém nebo jiné veřejné činnosti a není-li ohrožen důležitý veřejný zájem, může příslušný soud naříditi, že se trestní řízení staví až do usnesení Národního shromáždění. Žádost o usnesení Národního shromáždění staví až do tohoto usnesení kárné řízení a řízení pro čin nebo opomenutí, jehož souzení přísluší okresnímu soudu, národnímu výboru, nebo jinému správnímu úřadu.

/4/ Ustanovení odst. 2 a 3 se netýkají soukromo-žalobních deliktů.

§ 13

/1/ Byl-li člen Národního shromáždění dopaden a zatčen při trestném činu samém, jest soud nebo jiný příslušný úřad povinen ihned oznámiti zatčení předsedovi Národního shromáždění. Neprojeví-li Národní shromáždění, nebo nezasedá-li Národní shromáždění, Stálý výbor Národního shromáždění do 14 dnů ode dne zatčení, souhlas s další vazbou, vazba přestává. Souhlasí-li Stálý výbor s další vazbou, rozhodne o ní Národní shromáždění do 14 dnů ode dne svého sejití.

/2/ Souhlas s vazbou neznamená sám o sobě souhlas s trestním stíháním člena Národního shromáždění podle § 12.

/3/ Po dobu, po kterou jest vazba podle těchto ustanovení přípustna, je možno konat vyšetřovací úkony.

/4/ O souhlasu nebo nesouhlasu s vazbou má býti rozhodnuto s největším urychlením.

§ 14

Poslanci mají právo odepřítí svědeckví o věcech, které jim byly svěčeny jako členům Národního shromáždění, a to i když přestali býti jeho členy. Vyňaty jsou případy, kde jde o svádění člena Národního shromáždění ke zneužití mandátu.

§ 15

Poslanci mají nárok na náhradu, jejíž výši stanoví zákon.

§ 16

Ujednání nebo prohlášení, kterým se někdo před svým zvolením vzdává poslaneckého mandátu, jsou neplatná.

§ 17

/1/ President republiky svolává Národní shromáždění nejpozději do čtyř týdnů ode dne voleb.

/2/ Může je odročit nejdéle na dva měsíce a nejvýše jednou v roce. Žádá-li o to v tomto čase aspoň nadpoloviční většina členů Národního shromáždění u předsedy Národního shromáždění, je tento povinen svolati Národní shromáždění tak, aby se sešlo do 14 dnů ode dne podané žádosti.

/3/ Národní shromáždění se může odročit usnesením nejdéle na dva měsíce. President republiky může i dříve svolati odročené Národní shromáždění.

§ 18

Národní rady mohou konati schůze kdykoliv v době, kdy zasedání Národního shromáždění není odročeno /§ 17, odst. 2 a 3, § 3, odst. 2/. Schůze svolává předseda příslušné národní rady v dohodě s předsednictvem Národního shromáždění. První schůzi národních rad po volbách svolá předseda Národního shromáždění.⁵⁶

§ 19

/1/ President republiky může rozpouštět Národní shromáždění. Práva toho nesmí užití vícekrát než jednou za rok.

/2/ Po uplynutí volebního období jakož i po rozpuštění Národního shromáždění jest provést nové volby do šedesáti dnů.

§ 20

Národní shromáždění si zvolí samo své předsednictvo a ostatní funkcionáře podle ustanovení jednacích řádů.

§ 21

Národní rady si zvolí svá předsednictva a ostatní funkcionáře podle ustanovení jednacích řádů.

§ 22

/1/ Schůze Národního shromáždění i národních rad jsou veřejné.

/2/ Schůze neveřejné se mohou konati jen v případě stanoveném zákonem a jen tehdy, usnesla-li se na tom nadpoloviční většina přítomných.

§ 23

/1/ Národní shromáždění jest způsobilé se usnášeti, pokud není v ústavě jinak stanoveno, za přítomnosti alespoň jedné poloviny svých členů. K platnosti usnesení jest třeba nadpoloviční většiny přítomných.

56 Toto ustanovení potvrdzovalo postavení národních rad jako součástí Národního shromáždění.

/2/ K platnosti usnesení národní rady je třeba nadpoloviční většiny jejích členů.

§ 24

K usnesení o vypovězení války a k usnesení o ústavním zákonu je třeba dvoutřetinové většiny všech poslanců.

§ 25

Pro usnesení ústavních zákonů týkajících se této ústavní listiny, a sice kapitoly první § 3, kapitoly o moci zákonodárné § 1 odst. 2, § 2 odst. 2 až 7, § 3 odst. 2, § 18, § 21, § 23 odst. 2, § 25, § 27, § 29 odst. 2, § 30 odst. 3, § 31 odst. 2, § 33 odst. 5, § 34 odst. 3, § 39 odst. 4, 7, 10, dále kapitoly o vládě § 5 odst. 3, dále z kapitoly o národních výborech §§ 9 až 18, jest třeba zvláštního souhlasu většiny členů příslušné národní rady, případně každé národní rady, přítomných v zasedání Národního shromáždění.

§ 26

/1/ Usnesení Národního shromáždění na obžalobu presidenta republiky a členů vlády se může státi toliko dvoutřetinovou většinou za přítomnosti dvou třetin poslanců, nejméně však nadpoloviční většinou všech členů Národního shromáždění.

/2/ Řízení upravuje zákon.

§ 27

Základní zásady jednání Národního shromáždění a národních rad, jejich styk mezi sebou a s vládou a s orgány výkonné moci a navenek vůbec se upravují v rámci ústavních předpisů zákonem. Své vnitřní poměry upravují Národní shromáždění a národní rady jednacími řády, které vydají ve vlastní působnosti.

§ 28

/1/ Členové vlády mají právo účastniti se kdykoliv schůzí Národního shromáždění, národních rad a jejich výborů. Budiž jim uděleno slovo, kdykoliv o to požádají.

/2/ Mohou se dáti zastupovati úředníky svého oboru.

§ 29

/1/ K žádosti Národního shromáždění, jeho předsednictva nebo kteréhokoliv jeho výboru dostaví se člen vlády osobně do schůze.

/2/ Ustanovení odst. 1 platí pro schůzi národní rady jen pokud jde o zemského předsedu (místopředsedu). (§ 18 kapitoly o národních výborech.)

§ 30

/1/ Členové Národního shromáždění jsou oprávněni interpelovati členy vlády ve věcech jejich působnosti. Členové vlády jsou povinni odpovídati na interpelace poslanců.

/2/ Národní shromáždění je oprávněno zkoumati správní úkony vlády, voliti výbory, jimž ministerstva poskytují též informace a usnášeti se na resoluci.

/3/ Tato práva přísluší poslancům v národních radách jen v rámci pravomoci národních rad, pokud jde o zemského předsedu a místopředsedu (§ 13 kapitoly o národních výborech).

§ 31

/1/ Návrhy ústavních a jiných zákonů mohou vycházeti od vlády nebo od členů Národního shromáždění.

/2/ Návrhy zemských zákonů mohou vycházeti od vlády, od členů příslušné národní rady nebo od příslušného sboru pověřenců (§ 17 odst. 1 kapitoly o národních výborech).

/3/ Ke každému návrhu zákona a zemského zákona podanému poslanci budiž přiložen rozpočet o finančním dosahu osnovy a návrh na úhradu potřebného nákladu.

§ 32

/1/ President republiky může vrátiti připomínkami usnesení Národního shromáždění o zákonu do měsíce ode dne, kdy mu bylo doručeno.

/2/ Toto ustanovení platí i ohledně usnesení národních rad o zemském zákonu.

§ 33

/1/ Setrvá-li Národní shromáždění při hlasování podle jmen o navráceném usnesení zákona dvoutřetinovou většinou všech svých členů, budiž zákon vyhlášen.

/2/ Jde-li o zákon, k jehož přijetí je třeba větší přítomnosti všech členů a většiny zvláště vyznačené, je třeba, aby vrácený zákon byl přijat za této vyšší přítomnosti s vyznačenou většinou.

/3/ Provede-li Národní shromáždění při takovém projednávání jiné změny v usnesení o zákonu, budiž to považováno za nové usnesení o zákonu.

/4/ Má-li se Národní shromáždění znovu usnášeti o osnově zákona, na které se již jednou usneslo a bylo-li zatím rozpuštěno nebo uplynulo-li jeho volební období, nežli se mohlo usnésti podruhé, pokládá se shodně usnesení nově zvolené sněmovny za druhé usnesení podle odstavce 1 a 2.

/5/ Ustanovení předešlých odstavců platí obdobně i ohledně vrácených usnesení národních rad o zemském zákonu s tím, že setrvá-li národní rada při hlasování podle jmen na vráceném usnesení o zákonu dvoutřetinovou většinou všech svých členů, budiž zákon vyhlášen, schválí-li jej také Národní shromáždění většinou všech poslanců.⁵⁷

§ 34

/1/ K platnosti zákonů je třeba, aby byly vyhlášeny způsobem, jak ustanovuje zákon.

/2/ Zákony se vyhlášují touto větou: „Národní shromáždění Československé republiky se usneslo na tomto zákoně.“ Zákony ústavní budtež v nadpisu a v této uvozovací větě označeny za zákony ústavní.

/3/ Zemské zákony se vyhlášují touto větou: „Národní rada česká, případně moravskoslezská, případně slovenská se usnesla na tomto zemském zákoně.“

57 Další zdůraznění prioritního postavení Národního shromáždění vůči národním radám.

/4/ Každý zákon budiž vyhlášen do osmi všedních dnů po uplynutí lhůty stanovené v § 32. Užije-li však president republiky svého práva tam uvedeného, zákon budiž vyhlášen do osmi všedních dnů poté, kdy usnesení Národního shromáždění (§ 33 odst. 1 a odst. 5) bylo vládě oznámeno.

/5/ Zákony a zemské zákony se vyhlášují ve Sbírce zákonů a nařízení.

§ 35

Trestní zákony nepůsobí nazpět, leč by byly pro obviněného příznivější. Finanční zákony nepůsobí nazpět, leč by byly pro poplatníka příznivější.

§ 36

V každém zákoně budiž uvedeno, kterému členu vlády se ukládá jeho provedení.

§ 37

/1/ Zákony republiky podepisuje president republiky, předseda Národního shromáždění, předseda vlády a ministr výkonem zákona pověřený.

/2/ Zemský zákon podepisuje president republiky, předseda příslušné národní rady, předseda vlády a zemský předseda.

/3/ Nemá-li zaneprázdněný nebo churavý president republiky náměstka, podepisuje zákon předseda Národního shromáždění.

/4/ Předseda vlády je při podpisování zákonů zastupován způsobem určeným v § ... kapitoly o vládě.

§ 38

Výkon kontroly veřejného hospodářství, finančního a státního dluhu upravuje zákon.

§ 39

/1/ V době od rozpuštění Národního shromáždění nebo od uplynutí jeho volebního období až do opětného sejití Národního shromáždění, dále po dobu, po kterou je zasedání Národního shromáždění odročeno, činí neodkladná opatření, i když by k nim jinak bylo třeba zákona a koná dozor na moc vládní a výkonnou dvacetičtyřčlenný stálý výbor Národního shromáždění. Pro každého člena stálého výboru se volí jeho náhradník.

/2/ Stálý výbor zastupuje také presidenta republiky podle ustanovení §§ ... kapitoly o presidentu republiky i v době, kdy Národní shromáždění zasedá.

/3/ Volba stálého výboru se vykoná ihned, jakmile se Národní shromáždění ustaví.

/4/ Stálý výbor se volí podle zásady poměrného zastoupení přihlédaje k tomu, aby země byly přiměřeně zastoupeny v počtu jeho členů a náhradníků. Sdružování stran je přípustné. Dohodnou-li se všechny strany, koná se volba stálého výboru plénem.

/5/ Stálý výbor se volí na jeden rok. Členové stálého výboru podrží své funkce, až noví budou zvoleni. Náhradník nastupuje za člena, za kterého byl zvolen, pokud tento nemůže trvale nebo přechodně své funkce ve Stálém výboru vykonávat. Ubude-li některý člen nebo náhradník, koná se za něho na způsob obdobný volba doplňovací. Nově zvolený člen musí náležitě též straně (skupině) jako člen ubylý, leč by strana (skupina) ta svého kandidáta nenavrhl.

/6/ Člen vlády nemůže být členem ani náhradníkem Stálého výboru.

/7/ Předsedou Stálého výboru je předseda Národního shromáždění. Stálý výbor volí dva místopředsedy podle zemí.

/8/ Pro členy Stálého výboru platí ustanovení §§ ... ústavní listiny.

/9/ Stálý výbor je příslušen ve všech věcech, které náležejí do zákonodárné, správní a kontrolní působnosti Národního shromáždění, ale není oprávněn:

a/ voliti prezidenta republiky a jeho náměstka,

b/ měniti zákony ústavní a příslušnost orgánů veřejné správy a soudů, leč by šlo o rozšíření působnosti úřadů již zřízených novými úkoly,

c/ dávatí souhlas k vypovězení války,

d/ stanoviti nebo měniti jednací řád Národního shromáždění.

/10/ Stálému výboru nepřísluší usnášeti se o věcech, ve kterých zákonodárnou moc vykonávají národní rady (§ 2 odst. 2). Namítá-li většina členů Stálého výboru, příslušející k té které zemi nebo deset členů Stálého výboru nebo vláda nepříslušnost Stálého výboru a dokud opatření nebylo usneseno, rozhoduje s konečnou platností předsednictvo Národního shromáždění.

/11/ Národní rady si zvolí každá svůj zemský stálý výbor pro záležitosti, týkající se kompetence národních rad.⁵⁸

/12/ K opatření, k němuž by jinak bylo třeba zákona, nebo má-li být schváleno vydání nebo úhrada mimo rozpočet, je třeba souhlasu nadpoloviční většiny všech členů.

/13/ Ve všech ostatních případech stačí k usnášení přítomnost polovice členů Stálého výboru a nadpoloviční většina všech přítomných.

/14/ Neodkladná opatření, k nimž by jinak bylo třeba zákona, jsou přípustna jen k návrhu vlády, schválenému prezidentem republiky.

/15/ Opatření Stálého výboru v předešlém odstavci 12 mají prozatímní platnost zákona, musí být vyhlášena s poukazem na § ... ústavní listiny ve Sbírce zákonů a nařízení a podepisuje je prezident republiky, předseda vlády, předseda Národního shromáždění a alespoň polovice ministrů. Opatření, kterým prezident republiky odepřel souhlas, nelze vyhlásiti.

/16/ Působnost ústavního soudu vztahuje se na opatření, k nimž by jinak bylo třeba zákona a buďtež mu vládou předložena zároveň s vyhlášením ve Sbírce zákonů a nařízení. Ústavnímu soudu náleží, aby rozhodl, zdali opatření jemu předložené vyhovuje odstavci 8 lit. c/ a odstavci 10.

/17/ Předseda Stálého výboru a jeho náměstkové podávají v nejbližší schůzi Národního shromáždění zprávu o činnosti Stálého výboru, a to i když členy Národního shromáždění býti přestali.

/18/ Opatření, která neschválí Národní shromáždění do dvou měsíců po sejití, pozbývají další platnosti.

58 Toto ustanovení bylo v alternativním návrhu v elaborátu č. 2 I. Dérera původně stanoveno jako možná eventualita odstavce 10 § 39. Srovnej Alternativní návrh dr. Dérera..., Elaborát č. 2..., 25. září 1947. In: KAPLAN, K.: *Příprava Ústavy...*, dokument č. 23, s. 286.

Čs. soc. dem.

N á v r h č. 2⁵⁹

P r e s i d e n t r e p u b l i k y

Do šu upravujícího působnost presidenta republiky budiž vsunuto toto ustanovení (místo dosud navrženého ustanovení o podpisování zákonů):

Podpisuje usnesení Národního shromáždění a národních rad o zákonech a zákonná opatření Stálého výboru. Může vraceti usnesení Národního shromáždění a národních rad o zákonech s připomínkami.

Čs. soc. dem.

N á v r h č. 3⁶⁰

V l á d a

Na příslušná místa kapitoly o vládě buďtež vsunuta tato ustanovení:

§ ...

/1/ Vláda a její jednotliví členové jsou odpovědní Národnímu shromáždění, které jim může vysloviti nedůvěru.

/2/ Ve Stálém výboru Národního shromáždění je třeba při tom přítomnosti nadpoloviční většiny hlasů a hlasování podle jmen.

/3/ Národním radám nepřisluší hlasovati o vyslovení nedůvěry vládě nebo jednotlivým jejím členům.⁶¹

59 Stylizace textu druhé části jednotného návrhu československé sociální demokracie, označené v dokumentu jako „Návrh č. 2. President republiky“, je totožná s textem elaborátu č. 3 Dérevera alternativního návrhu z 25. září 1947. Srovnej Alternativní návrh dr. Déreera k otázce vyřešení česko-slovenského poměru. Elaborát č. 3 (ke kapitole IV návrhu nové ústavy ČSR). 25. září 1947. In: *Tamtéž*, dokument č. 29, s. 298. Toto ustanovení zdůvodnil dr. Dérer jako doplněk k textu § 9 odstavec 4 syntetického návrhu z 26. srpna 1947 ke kapitole IV (prezident republiky) nové ústavy ČSR, který formulovali V. Kubeš a Z. Pešek podle diskuse expertů. Viz: Zdůvodnění návrhu dr. Déreera..., 25. září 1947. In: *Tamtéž*, dokument č. 35, s. 313. Formulace příslušného ustanovení v § 9 odstavec 4 v syntetickém návrhu zněla: „President republiky ... podepisuje usnesení Národního shromáždění o zákonu a zákonná opatření stálého výboru; může vraceti usnesení Národního shromáždění o zákonech s připomínkami“. Zde tedy nebyla pasáž o národních radách. Srovnej Syntetický návrh ke kap. IV (prezident republiky) nové ústavy ČSR formulovaný dr. Kubešem a dr. Peškou podle diskuse expertů, 26. srpen 1947. In: *Tamtéž*, dokument č. 27, s. 295. Srovnej též s textem čtvrté kapitoly (President republiky) návrhu osnovy nové ústavy z července 1947 generálního zpravodaje V. Procházky v § 10 odstavec 4: „President republiky ... podpisuje zákony Národního shromáždění a opatření jeho předsednictva podle § ... kapitoly o Národním shromáždění; má právo vraceti usnesené zákony s připomínkami“. Návrh osnovy nové ústavy ČSR generálního zpravodaje dr. Vladimíra Procházky subkomisi ústavního výboru ÚNS: seznam dosavadních zpráv č. 5–18, obsah kapitol I–VIII návrhu ústavy, osnova ústavy. 1. červenec 1947. In: *Tamtéž*, dokument 7, s. 167.

60 I tato část návrhu je v podstatě výňatkem z Dérevera alternativního návrhu, respektive elaborátu č. 4 o vládě. Viz Alternativní návrh dr. Déreera k otázce vyřešení česko-slovenského poměru. Elaborát č. 4 (ke kapitole V návrhu nové ústavy ČSR). 25. září 1947. In: *Tamtéž*, dokument č. 33, s. 304–306.

61 Toto ustanovení rozšiřuje znění příslušných paragrafů jak v návrhu osnovy nové ústavy generálního zpravodaje, tak i ve společném návrhu expertů V. Kubeše a Z. Pešky. Srovnej Návrh osnovy nové ústavy ČSR generálního zpravodaje..., 1. červenec 1947. In: *Tamtéž*, dokument č. 7, s. 169; Syntetický návrh dr. Kubeše

§ ...

Pokud člen vlády se účastní zasedání Národního shromáždění, národních rad nebo jejich výborů, požívá stejné imunity jako poslanec a podléhá kárné moci Národního shromáždění, případně národní rady.

Čs. soc. dem.

N á v r h č. 4⁶²

N á r o d n í v ý b o r y

K této kapitole budiž připojena další část tohoto znění.

I I. Z e m s k é n á r o d n í v ý b o r y

(Číslování paragrafů je prozatímní)

§ 9

Zemský národní výbor český se skládá ze 100 členů, zemský národní výbor moravsko-slezský ze 60 členů a zemský národní výbor slovenský ze 70 členů.⁶³

§ 10

V první schůzi zemského národního výboru, jíž se zúčastní, vykoná jeho člen tento slib: „Slibuji, že budu věren Československé republice, že budu zachovávatí řád a zastávati svůj mandát podle svého nejlepšího vědomí a svědomí ku prospěchu lidu a státu.“ Odepření slibu nebo slib s výhradou má bez dalšího vzápětí ztrátu členství zemského národního výboru.

§ 11

O platnosti voleb do zemského národního výboru rozhoduje volební soud. Podrobnosti upravuje zákon.

§ 12

Zemský zákon stanoví, zda a v jaké výši mají členové zemského národního výboru a pověřenci nárok na náhradu.

§ 13

/1/ V čele zemského národního výboru a sboru pověřenců je zemský předseda. Funkcí zemského předsedy pověří president republiky člena vlády (ministra). Je odpověden Národnímu shromáždění.

a dr. Pešky ke kapitole V (vláda) nové ústavy ČSR, formulovaný podle diskuse expertů. 26. srpen 1947. In: *Tamtéž*, dokument č. 31, s. 300. Dr. Déřer toto ustanovení zdůvodnil: „Možnost vyslovení nedůvěry v zasedáních národních rad by mohla vést k nemožnému stavu, že by případná opoziční většina některé národní rady, tedy mizivá menšina celého Národního shromáždění, mohla způsobiti případně i permanentní vládní krizi.“ Viz: Zdůvodnění návrhu dr. Déřera..., 25. září 1947. In: *Tamtéž*, dokument č. 35, s. 313.

62 Tato část je upravenou a zkrácenou verzí elaborátu č. 5 z návrhu I. Déřera. Srovnaj Alternativní návrh dr. Déřera k otázce vyřešení česko-slovenského poměru. Elaborát č. 5 (ke kapitole VI nové ústavy ČSR). 25. září 1947. In: *Tamtéž*, dokument č. 34, s. 306–309.

63 I. Déřer doporučoval ve zdůvodnění svého návrhu instituci zemského národního výboru i pro Slovensko. Viz: Zdůvodnění návrhu dr. Déřera..., 25. září 1947. In: *Tamtéž*, dokument č. 35, s. 313.

/2/ Náměstek zemského předsedy je člen vlády (ministr nebo státní tajemník), kterého touto funkcí pověřil prezident republiky. Je odpověden Národnímu shromáždění.

/3/ Zemský předseda (zemský místopředseda) předsedá schůzím zemského národního výboru a sboru pověřenců. Mohou předsedati kterémukoliv výboru nebo komisi zemského národního výboru.

/4/ Zemský předseda (zemský místopředseda) může zastavit provádění každého usnesení a opatření zemského národního výboru, sboru pověřenců a jednotlivých pověřenců, odporuje-li zákonu, překročuje-li svým obsahem pravomoc nebo je-li v rozporu s celostátními opatřeními v příslušném odboru. Konečné rozhodnutí náleží vládě.

/5/ Zemský národní výbor a sbor pověřenců si mohou stěžovati u vlády do každého opatření zemského předsedy a zemského místopředsedy.

§ 14

Zemský národní výbor zvolí podle zásady poměrného zastoupení se zřetelem na zemského předsedu a zemského místopředsedu podle ustanovení zákona pověřence, kteří spolu se zemským předsedou a zemským místopředsedou tvoří sbor pověřenců.⁶⁴

§ 15

Úkoly, jejichž provádění ministerstvy a jinými ústředními úřady není nutné, budtež zákonem přikázány do příslušnosti zemské správy.

§ 16

Žádný pověřenec nesmí býti členem představenstva nebo dozorčí rady ani zástupcem akciových společností a společností s ručením omezeným, pokud se tyto společnosti zabývají výdělečnou činností, ani členem vedoucích orgánů národních podniků.

§ 17

/1/ Sbor pověřenců provádí zemské zákony a může k tomu účelu vydati v jejich rámci nařízení. Připravuje a po předchozím souhlasu vlády předkládá příslušné národní radě návrhy zemských zákonů.

64 Text byl na rozdíl od Dérerova návrhu však upraven a zkrácen. Podle Déreera měl zemský národní výbor zvolit podle zásady poměrného zastoupení „šest“ pověřenců, kteří spolu se zemským předsedou a zemským místopředsedou, kteří zároveň měli být členy vlády, měli tvořit sbor pověřenců. V podstatě tedy jakýsi úřad zemské správy. Sbor pověřenců měl podléhat plně vládě. Volba jednotlivých pověřenců vyžadovala schválení vlády. Vláda také měla určovat, které resorty úřadu zemské správy by jednotliví pověřenci spravovali. Zároveň Dérer uvedl výčet těchto resortů. Srovnej Alternativní návrh dr. Déreera..., Elaborát č. 5..., 25. září 1947. In: *Tamtéž*, dokument č. 34, s. 307–308. Ve zdůvodnění svého návrhu pak I. Dérer doporučoval dát sboru pověřenců a pověřencům všechnu jejich dosavadní pravomoc týkající se samosprávy, při provádění státní politické správy – celostátní i zvláštní zemské, výkonnou moc ve věcech zemských zákonů, a zejména rozsáhlé jmenovací, navrhovací a vyjadřovací pravomoci při ustanovování státních zaměstnanců. Dále podotkl, že uplatněním principu poměrného zastoupení „dávám i případné opozici účast na výkonné moci“. Tyto zásady nepřipouštěly jakoukoli formu samostatnosti a svébytnosti slovenských orgánů. V tomto ohledu vycházel Dérerův návrh ze situace po třetí pražské dohodě. Ve zdůvodnění návrhu sám uvedl: „Nutnost schválení volby pověřenců vládou přebírám z dosavadní úpravy na Slovensku. Vůbec při vymezení zásad organizace a působnosti zemských národních výborů a sboru pověřenců jsem vycházel z toho, co už dnes platí v českých zemích a na Slovensku.“ Srovnej Zdůvodnění návrhu dr. Déreera..., 25. září 1947. In: *Tamtéž*, dokument č. 35, s. 313–314.

/2/ Spravuje věci týkající se zemské samosprávy, jejich ústavů, zařízení a hospodaření. Provádí dále v rámci ústavy a zákonů státní politickou správu.

/3/ Pokud sbor pověřenců a jednotliví pověřenci jsou podřízeni vládě nebo jednotlivým ministrům, stanoví zvláštní zákon.

/4/ Sbor pověřenců jmenuje státní zaměstnance v úřadech jemu podřízených, pokud jmenovací právo není ústavou nebo zákonem vyhrazeno prezidentu republiky, vládě nebo jiným orgánům a vyjadřuje se ke jmenovacím návrhům předkládaným vládě a prezidentu republiky. Dále stanoví a jmenuje zaměstnance pro řízení věcí zemské samosprávy, jejich ústavů a zařízení. Totéž platí ohledně zaměstnanců, kteří mají být ustanoveni na základě zemských zákonů.

/5/ Sbor pověřenců připravuje a předkládá ke schválení návrh zemského rozpočtu zemskému národnímu výboru. Do tohoto rozpočtu třeba také pojeti výdaje spojené s prováděním zemských zákonů a nařízení.

/6/ Pověřenci jsou povinni dostavit se na požádání do schůzí národní rady, zemského národního výboru, jejích výborů a komisí a odpovídati tam podle ustanovení jednacího řádu na dotazy a interpelace týkající se jejich úřadů. Mají právo býti těmto schůzím přítomni a ujmout se kdykoliv slova.

§ 18

Další a podrobná ustanovení o organizaci a působnosti zemských národních výborů, sboru pověřenců, pověřenců a jejich orgánů upraví zvláštní zákon.

4

1948, 6. únor, Praha. – *Návrh Československé strany lidové na ústavní úpravu poměru Čechů a Slováků. Součást přílohy dopisu zasláného politickým odborem Úřadu předsednictva vlády předsedům a generálním tajemníkům stran Národní fronty Čechů a Slováků.*

[Československá strana] LID. [ová]⁶⁵

Poměr Čechů a Slováků

A / M o c z á k o n o d á r n á

§ 1

/1/ Národní shromáždění Československé republiky vykonává moc zákonodárnou pro celé státní území.

65 Těž návrh Československé strany lidové byl rozdělen do čtyř částí. Dotýkal se a) moci zákonodárné, b) moci vládní, c) moci výkonné a d) společných ustanovení.

/2/ Členové Národního shromáždění tvoří Národní rady českou, moravskoslezskou a slovenskou, a to podle země, v níž byli zvoleni. Národní rady se usnášejí v mezích předpisů ústavní listiny o zemských zákonech.

/3/ Rozpuštěním Národního shromáždění nebo uplynutím jeho volebního období přestává také funkce Národních rad z něho vzešlých.

§ 2

/1/ Národní shromáždění vykonává moc zákonodárnou ve všech věcech celostátní povahy, zejména hospodářských, sociálních, kulturních a administrativně-politických. Jeho příslušnost je všeobecná a prvotní.

/2/ Pro usnesení ústavního zákona, týkajícího se ústavně-právního postavení Slovenska, je třeba také souhlasu většiny přítomných členů Národního shromáždění, zvolených na Slovensku.

/3/ Národní rady vykonávají zákonodárnou moc pro obvod příslušné země ve věcech, které nevyžadují celostátní úpravy. Jejich příslušnost je podpůrná a druhotná.⁶⁶

/4/ Podrobnosti upravuje zvláštní ústavní zákon.

§ 3

/1/ Národní shromáždění i jeho Národní rady zvolí si samy předsednictva a ostatní funkcionáře.

/2/ Předsedové Národních rad jsou členy předsednictva Národního shromáždění. Funkce předsedy Národní rady je neslučitelná s funkcí předsedy Národního shromáždění.

/3/ Základní zásady jednání Národního shromáždění a Národní rady, styk mezi sebou a styk s vládou a na venek vůbec upravuje se v rámci předpisů ústavních zvláštním zákonem o jednacím řádu.

/4/ Svoje vnitřní poměry upravují Národní shromáždění a Národní rady autonomním jednacím řádem, který vydávají ve vlastní působnosti.

§ 4

/1/ Námitku nepříslušnosti Národního shromáždění k projednání zákona může vnést až do doby, než dojde k usnesení o zákoně:

a/ většina všech členů Národního shromáždění,

b/ většina všech členů Národní rady, která uplatňuje svou příslušnost,

c/ vláda.

/2/ O námitce nepříslušnosti Národního shromáždění rozhodne Národní shromáždění většinou všech svých členů.

/3/ Národní rada, která se cítí tímto usnesením dotčena ve své příslušnosti, má právo stížnosti k ústavnímu soudu.

§ 5

/1/ Návrhy zákonů republiky mohou být předloženy Národnímu shromáždění vládou nebo členy Národního shromáždění za podmínek stanovených jednacím řádem.

66 Toto ustanovení lidoveckého návrhu otevřeně potvrzovalo druhořadost slovenských orgánů.

/2/ Návrhy zákonů zemských mohou být předloženy Národním radám vládou, Národním shromážděním nebo členy Národní rady, avšak prostřednictvím vlády za podmínek stanovených jednacím řádem.

/3/ Každý návrh zemského zákona, jeho změny nebo doplňky musí být předsednictvem Národní rady sdělen před projednáváním vládě, které přísluší zkoumati příslušnost Národní rady a otázku, zda přednesený návrh není v rozporu s nějakým platným zákonem republiky.

/4/ Proti usnesení vlády přísluší Národní radě stížnost k ústavnímu soudu.⁶⁷

§ 6

/1/ Ke každému návrhu zákona republiky nebo zemského zákona budiž přiložen rozpočet o finančním dosahu osnovy a podrobný návrh na úhradu potřebného nákladu.

/2/ Úhrada nákladu, spojeného s prováděním zemského zákona, jde k tíži jen té země, na kterou se vztahuje.

§ 7

/1/ Národní rady konají počátkem každého kalendářního čtvrtletí pravidelné schůze v Praze nebo v zemských hlavních městech (Praha, Brno, Bratislava) nebo nepravidelné schůze kdykoliv v době, kdy nezasedá Národní shromáždění.

/2/ Schůze Národní rady svolává předseda příslušné Národní rady se souhlasem předsednictva Národního shromáždění. První schůzi Národních rad po volbách svolá předseda Národního shromáždění.

/3/ Schůze Národní rady budiž svolána, žádá-li za to alespoň jedna třetina všech jejích členů, udávajíc dobu a místo schůze a program jednání, a souhlasí-li předsednictvo Národního shromáždění.

§ 8

/1/ Schůze Národního shromáždění i Národních rad jsou veřejné.

/2/ Schůze neveřejné mohou se konati jen v případech stanovených zákonem a jen tehdy, usnese-li se na tom nadpoloviční většina přítomných.

§ 9

Národní rady se usnášejí za přítomnosti alespoň poloviny svých členů nadpoloviční většinou přítomných.

§ 10

/1/ Členové vlády mají právo účastniti se kdykoliv schůzí Národního shromáždění, Národních rad a jejich výborů. Budiž jim uděleno slovo, kdykoliv o to požádají.

67 Ustanovení § 5 vycházelo ze zásad článku I třetí pražské dohody. Srovnej Dohoda představitelů politických stran, sdružených v Národní frontě Čechů a Slováků, doplňující a pozměňující dohodu mezi vládou ČSR a předsednictvem SNR ze dne 2. 6. 1945 a protokol o jednání ze dne 11. 4. 1946 (třetí pražská dohoda). 27. červen 1946. In: *Pražské dohody...*, dokument č. 23, s. 161. Arbitrem v případném sporu by pak byl ústavní soud. Viz zmíněný § 5 odstavec 4 tohoto návrhu.

/2/ K žádosti Národního shromáždění, jeho předsednictva nebo výborů, Národních rad, jejich předsednictva nebo výborů, pokud zasedají v Praze, je člen vlády povinen dostavit se do schůzí osobně.

/3/ V jiných případech může se dát zastupovat úředníkem svého oboru.

§ 11

/1/ Zákony, usnesené Národní radou (zemské zákony) se vyhlašují větou:

„Národní shromáždění Československé republiky se usneslo Národní radou českou (moravskoslezskou, slovenskou) na tomto zákoně pro zemi Českou (Moravskoslezskou, Slovenskou).“

/2/ Zemské zákony podepisuje prezident republiky, místo předsedy Národního shromáždění předseda příslušné Národní rady, předseda zemské vlády a člen zemské vlády, výkonem zemského zákona pověřený.

/3/ Prezident republiky může vrátit s připomínkami usnesení Národní rady o zemském zákonu do měsíce ode dne, kdy mu bylo doručeno.

/4/ Schválí-li Národní rada při hlasování podle jmen vrácené usnesení o zákonu dvoutřetinovou většinou všech svých členů a schválí-li je také Národní shromáždění většinou všech poslanců, budiž zákon vyhlášen.

§ 12

/1/ Zákon usnesený Národním shromážděním (zákon republiky) platí pro celé území Československé republiky, pokud zákon neustanovuje jinak.

/2/ Zákon usnesený Národní radou (zemský zákon) platí jen pro zemi, v níž byli zvoleni poslanci, kteří tvoří tuto Národní radu.

§ 13

/1/ K platnosti každého zákona je třeba, aby byl vyhlášen ve Sbírce zákonů a nařízení republiky Československé.

/2/ Účinnost každého zákona nastává 15. den po vyhlášení, není-li v něm stanoveno něco jiného.

/3/ Nemohou vůbec působiti nazpět trestní zákony, leč by byly pro obviněného příznivější, ani finanční zákony, leč by byly pro poplatníka příznivější.

§ 14

Je-li zákon, usnesený Národním shromážděním (zákon republiky), v rozporu se zákonem, usneseným Národní radou (zemským zákonem), platí zákon, usnesený Národním shromážděním.

§ 15

/1/ Stálý výbor se volí podle zásady poměrného zastoupení a s přihlédnutím na to, aby země byly zastoupeny v počtu jeho členů a náhradníků přiměřeně k počtu poslanců zvolených v dotyčné zemi. Sdružování stran je přípustné. Dohodnou-li se všechny strany, koná se volba stálého výboru plénem.

/2/ Předsedou stálého výboru je předseda Národního shromáždění. Stálý výbor dále zvolí tři místopředsedy podle zemí.

§ 16

Poslanci nemohou být vůbec stíháni pro hlasování v Národním shromáždění, v Národní radě, jejich předsednictvech nebo výborech nebo jiných jejich orgánech. Pro výroky učiněné tam při výkonu mandátu jsou podrobeni jen kárné moci Národního shromáždění nebo Národní rady.

§ 17

/1/ Ústavní soud rozhoduje o tom, zda:

a/ zákony republiky neodporují svým obsahem zákonům ústavním,

b/ zemské zákony neodporují svým obsahem zákonům republiky,

c/ námitka nepřislušnosti Národního shromáždění k projednání zákona republiky je dána (§ 4, odst. 3),

d/ námitka nepřislušnosti Národní rady k projednání zemského zákona je dána (§ 5 odst. 4),

e/ návrh zákona zemského je v rozporu s platným zákonem republiky,

f/ vládní nařízení je v rozporu s platným zákonem republiky,

g/ prozatímní opatření Stálého výboru vyhovuje ustanovení ústavní listiny.

/2/ Ústavní soud rozhoduje o odvolání proti výroku vlády republiky v řízení o politických stranách.

/3/ Ústavní soud rozhoduje o stížnostech fyzických nebo právnických osob do toho, že úředním zásahem bylo porušeno jejich ústavou zaručené právo, nebo svoboda, pokud není dána příslušnost soudu jiného.

§ 18

/1/ Ústavní soud se skládá z 36 členů. President republiky jmenuje 18 členů z osob práva znalých a po 9 vysílají ze sebe nejvyšší soud a nejvyšší správní soud.

/2/ Národní shromáždění navrhne 27 osob, z nichž president republiky vybere devět. Každý zemský národní výbor navrhne 9 osob, z nichž president republiky jmenuje po třech členech. Z těchto členů jmenuje president republiky předsedu a místopředsedu ústavního soudu.

/3/ Ústavní soud rozhoduje v senátech, které mají po 12 členech. K projednání a rozhodnutí se vyžaduje přítomnosti aspoň devíti členů. Rozhoduje se nadpoloviční většinou přítomných členů.

/4/ Podrobnosti, zejména o způsobu návrhů a vysílání členů ústavního soudu, o funkčním období jeho, o řízení před ním a o účincích jeho nálezů stanoví zákon.⁶⁸

B/ M o c v l á d n í⁶⁹

§ 1

/1/ Vláda republiky se skládá z předsedy vlády, jeho náměstků, ostatních ministrů, z nichž tři jsou ministři zemědělství, a státních tajemníků.

⁶⁸ V §§ 17 a 18 návrh stanovil výraznou rozhodčí roli ústavnímu soudu.

⁶⁹ V otázce vládní a výkonné moci – v části B a C – se návrh zdál být složitý, především z hlediska formulace vzájemných kompetencí mezi prezidentem republiky, vládou, zemskými vládami a zemskými národními výbory. Vycházel z existence zemského zřízení – země české, moravsko-slezské a slovenské – a kladl důraz na posílení pravomocí prezidenta republiky. Viz část B, §§ 1–5, 7, 10.

/2/ Počet náměstků a jejich pořadí, počet ministrů a státních tajemníků určuje prezident republiky, jenž také stanoví, který z členů vlády řídí to které ministerstvo nebo jaký úřad zastává.

/3/ Předseda vlády a jeho náměstkové tvoří předsednictvo, které řídí práce vlády. Předsedu vlády zastupují jeho náměstkové. Nemohl-li by předsedu zastupovat žádný náměstek, činí tak věkem nejstarší ministr.

/4/ Pravidelným sídlem vlády je hlavní město republiky.

§ 2

/1/ Zemská vláda skládá se z předsedy zemské vlády, který je zároveň zemským ministrem, jeho náměstků a pověřenců.

/2/ Předseda zemské vlády a jeho tři náměstkové tvoří předsednictvo, které řídí práce zemské vlády. Předsedu zemské vlády zastupují jeho náměstkové.

/3/ Zemské vlády jmenuje a propouští prezident republiky, který též určí počet náměstků a jejich pořadí a určí obor působnosti jednotlivých pověřenců.

/4/ Pravidelným sídlem zemské vlády je zemské hlavní město (Praha, Brno, Bratislava), které je sídlem zemského národního výboru.

§ 3

Zemský národní výbor český má 100 členů, moravskoslezský 80 členů a slovenský 70 členů.

§ 4

Zemský národní výbor zvolí ze sebe podle zásady poměrného zastoupení:

- a/ zemského předsedu,
- b/ tři náměstky (zemské místopředsedy) a
- c/ devět pověřenců.

§ 5

/1/ Zemským národním výborů, přísluší:

1/ usnášeti se ve správních věcech:

- a/ o jednacím řádu pro komise zemského národního výboru, pro zemskou vládu a pro sbor pověřenců,
- b/ o zásadních věcech organizace zemského národního výboru,
- c/ o zemském plánu hospodářském, zemském rozpočtu a závěreč,
- d/ o mimořádně důležitých hospodářských věcech země, jakožto právnické osoby,
- e/ o věcech personální politiky zaměstnanců země nebo podniků, ústavů, fondů a zařízení v majetku nebo ve správě země.

2/ vykonávati kontrolu nad zemskou vládou, zejména schvalovati její činnost spojenou s vydáváním zemských nařízení,

3/ raditi se a podávati návrhy s hlediska zájmů země a jejího obyvatelstva:

- a/ o připravovaných zákonech republiky a vládních nařízeních,
- b/ na vydání nových zákonů republiky a vládních nařízeních,
- c/ o vydaných zákonech republiky a vládních nařízeních.

/2/ Zemský národní výbor může být rozpuštěn vládou republiky, neplní-li řádně svých úkolů, překročuje-li svou působnost nebo ohrožuje-li svou činností řádný výkon veřejné moci.

§ 6

/1/ Členové zemského národního výboru skládají do rukou ministra pro správu země tento slib:

„Slibuji na svou čest a svědomí, že budu věren Československé republice, budu zachovávat její zákony a právní řád a budu svědomitě a nestranně konati své povinnosti podle svého nejlepšího vědomí a svědomí v zájmu Československé republiky a jejího lidu.“

/2/ Odepření slibu nebo slib s výhradou má v zápětí ztrátu členství v národním výboru, kterou vyslovuje nadřízený orgán správní.

§ 7

/1/ Předseda zemské vlády (zemský předseda) je předsedou:

a/ zemského národního výboru,

b/ předsednictva zemského národního výboru.

/2/ Zemský předseda zastupuje zemi ve vládě a před Národním shromážděním.

/3/ Zemský předseda je odpověden Národní radě své země a Národnímu shromáždění.

§ 8

/1/ Zemský předseda předsedá schůzím zemského národního výboru a zemské vlády. Může předsedati kterémukoliv výboru nebo komisi zemského národního výboru.

/2/ Zemský předseda může zastavit provádění každého usnesení a opatření zemského národního výboru, sboru pověřenců a jednotlivých pověřenců, odporuje-li zákonu, překročuje-li svým obsahem pravomoc anebo je-li v rozporu s celostátními opatřeními v příslušném oboru. Konečné rozhodnutí náleží vládě.

/3/ Zemský národní výbor a sbor pověřenců si mohou stěžovati u vlády do každého opatření zemského předsedy.

§ 9

/1/ Zemská vláda usnází se za přítomnosti předsedy zemského nebo některého jeho náměstka a nejméně poloviny všech členů, a to většinou hlasů přítomných.

/2/ Členové zemské vlády jsou povinni odpovídat na interpelaci členů zemského národního výboru.

§ 10

/1/ Zemská vláda i jednotliví její členové jsou odpovědni zemskému národnímu výboru a vládě republiky.

/2/ Zemský národní výbor může k písemnému návrhu jedné třetiny svých členů vysloviti zemské vládě nebo jejímu členu nedůvěru. Návrh se přikáže zvláštnímu výboru, který o něm podá zprávu nejdéle do osmi dnů.

/3/ Zemská vláda nebo jednotlivý její člen může kdykolivěk podati zemskému národnímu výboru návrh na vyslovení důvěry. O návrhu tom se jedná, aniž byl přikázán výboru.

/4/ K usnesení o těchto návrzích je třeba přítomnosti dvou třetin úhrnného počtu poslanců a souhlas nadpoloviční většiny přítomných, kteří hlasují podle jmen.

§ 11

President republiky propustí zemskou vládu nebo jejího člena, kterému byla vyslovena nedůvěra, a určí, kdo povede zemské vládní věci, pokud zemská vláda nebude ustanovena nebo jmenován nový člen vlády.

§ 12

/1/ Zemským vládám přísluší:

- a/ výkonná moc ve věcech, jež náleží do působnosti zemského národního výboru,
- b/ výkonná moc ve věcech, jež na ně přešla nebo bude přenesena státní správou,
- c/ jmenovati a propouštěti úřednictvo zemského národního výboru, pokud jmenování není vyhraženo zákonem vládě republiky nebo prezidentu republiky,
- d/ vydávati nařízení zemská v případech a v mezích, které stanoví zákon republiky, vláda republiky, nebo zemský zákon.

/2/ Zemským vládám přísluší dále kontrola nad nižšími orgány obecné vnitřní (politické) správy.

§ 13

/1/ Zemské vlády vykonávají pravomoc jako sbor ve věcech:

- a/ zemské samosprávy, jejích ústavů, zařízení a fondů,
- b/ státní správy politické, kterou provádějí v rámci ústavních a jiných zákonů,
- c/ politické povahy, jež určí předsednictvo zemské vlády,
- d/ jmenování veřejných funkcionářů a úředníků podle ustanovení zákonných a vyjádření k návrhům o jmenování předkládaných vládě a prezidentu republiky,
- e/ vydávání nařízení zemských a přípravy návrhů zákonů zemských,
- f/ přípravy zemského rozpočtu ke schválení zemského národního výboru.

/2/ Zemská nařízení podpisuje předseda vlády republiky nebo některý jeho náměstek, předseda zemské vlády nebo některý jeho náměstek a nejméně polovina členů zemské vlády, zejména členové pověření jeho provedením.

/3/ Zemská nařízení, jež odepře podepsati předseda vlády republiky, nelze vyhlásiti.

/4/ Zemská nařízení vyhlášují se ve Sbírce zákonů a nařízení.

C/ M o c v ý k o n n á

§ 14

/1/ Pověřenci spravují tyto resorty úřadů zemské správy:

- a/ rozpočet a správu zemských financí,
- b/ správu vnitřní,
- c/ správu školství a osvěty, při čemž pověřenec tento je současně předsedou zemské školní rady,
- d/ správu průmyslu,
- e/ správu řemesla, obchodu a živnosti,
- f/ správu zemědělství,

g/ správu sociální a zdravotní péče,
h/ správu dopravy a
i/ správu techniky.

/2/ Podrobnosti, zejména příslušnost jednotlivých resortů zemské správy, mohou být upraveny zákonem republiky.

§ 15

Pověřenec nesmí býti členem představenstva nebo dozorčí rady, ani zástupcem akciových společností a společností s ručením omezeným, pokud tyto společnosti se zabývají výdělečnou činností, ani členem vedoucích orgánů národních podniků.

§ 16

/1/ Úkoly, které s hlediska jednoty státu nemusí nezbytně nutně prováděti ministerstva a jiné ústřední úřady, buďtež přikázány do příslušnosti zemské správy.

/2/ Podrobnosti této decentralizace státní správy upraví zvláštní zákon.

§ 17

Vedoucí úředník každého oddělení národních výborů ručí za to, že v jeho oboru bude zachován zákon a právní řád a je povinen v případě protiprávního postupu národního výboru po oznámení příslušnému referentu obrátiti se bezodkladně na nadřízený správní orgán se žádostí o zakročení.

D/ Společná ustanovení

§ 18

/1/ Každý, jehož práva nebo svobody, zaručené touto ústavou, byly porušeny, může se domáhati u soudu náhrady škody proti tomu, kdo při výkonu svého úřadu nebo funkce zlovolností nebo hrubou nedbalostí škodu způsobil. V případě nedobytnosti odpovídá stát.

/2/ Podrobnosti upravuje zákon.

§ 19

/1/ Soudní moc ve věcech veřejné správy na ochranu proti orgánům této správy vykonávají správní soudy, zřízené v zemských hlavních městech (Praha, Brno, Bratislava) s jedním největším správním soudem pro celé území republiky, složené z nezávislých soudců z povolání.

/2/ Tyto soudy poskytují také ochranu proti nečinnosti orgánů veřejné správy.

/3/ Podrobnosti stanoví zákon, který může také určit, zda a kdy jsou rozhodnutí nejvyššího správního soudu závázána pro orgán veřejné správy vůbec.

§ 20

/1/ Ve všech případech, ve kterých orgán veřejné správy podle zákonů o tom vydaných rozhoduje o nárocích soukromoprávních, volno je straně tímto rozhodnutím dotčené po vyčerpání opravných prostředků dovolati se nápravy pořadem práva.

/2/ Podrobnosti upravuje zákon.

§ 21

/1/ O platnosti voleb do Národního shromáždění, zemských národních výborů, jejich předsednictev a komisí a do sborů pověřenců rozhoduje volební soud.

/2/ Podrobnosti upravuje zákon.

§ 22

/1/ Funkce člena Národního shromáždění není slučitelná s funkcí člena zemského národního výboru, s funkcí presidenta republiky a s funkcemi guvernéra, členů bankovní rady a revidujícího výboru Národní banky.

/2/ Jiné případy neslučitelnosti (inkompatibility) stanoví zvláštní zákon.

5

1948, 6. únor, Praha. – *Návrh Demokratické strany na ústavní úpravu poměru Čechů a Slováků. Součást přílohy dopisu zasláního politickým odborem Úřadu předsednictva vlády předsedům a generálním tajemníkům stran Národní fronty Čechů a Slováků.*

D[emokratická] S[trana]⁷⁰

Z á k o n o d a r n á m o c

Zákonodarné sbory

§ 1

/1/ Zákonodarná moc pre celé územie Československej republiky vo veciach celoštátnej povahy (a pre územie Čiech, Moravy a Sliezska vo veciach českej národnej povahy) vykonáva Národné shromáždenie (Snem) a pre územie Slovenska vo veciach slovenskej národnej povahy Slovenská národná rada.

/2/ Sídлом Národného shromáždenia (Snemu) je Praha a Slovenskej národnej rady Bratislava. V mimoriadnych prípadoch sídlom zákonodarných sborov môže byť aj iné miesto v Československej republike.

/3/ Národné shromáždenie (Snem) má 300 a Slovenská národná rada 100 členov, ktorí sa volia podľa všeobecného, rovného, priameho a tajného hlasovacieho práva a podľa zásady pomerného zastúpenia.

Pôsobnosť zákonodarných sborov

§ 2

/1/ Národné shromáždenie (Snem) vydáva pre celé územie Československej republiky zákony v politických, kultúrnych, hospodárskych, sociálnych, finančných a administratívnych veciach, ktoré v záujme štátnej jednoty treba upraviť normou celoštátnou.

70 Návrh Demokratické strany vycházel ze stávající kompetenční asymetrie ústředních a slovenských orgánů, jejichž pravomoc byla silně omezena ustanoveními třetí pražské dohody a jejího dodatku. Přesto se slovenští demokraté snažili ve svém návrhu otupit jejich důsledky. Například posílením pravomocí prezidenta vůči SNR a Sboru pověřenců. Viz část návrhu o zákonodárné moci § 2 odstavec 4.

/2/ Celoštátna norma sa vyžaduje vo veciach zásadnej povahy, za aké sa pokladajú tie, ktoré v dôležitom štátnom záujme treba upraviť jednotne pre celé územie štátu, najmä veci zabezpečujúce podmienky rovnakého vývinu duchovného a hmotného života.

/3/ Do výlučnej právomoci Národného zhromaždenia (Snemu) patria tieto záležitosti: a/ ústavná listina, jej zmeny a doplnky, ústavov prisľúbené ústavné a obyčajné zákony (§§ ústavy),

b/ politický a hospodársky styk so zahraničím, vypovedanie vojny a uzavieranie mierových smlúv,

c/ štátne hranice,

d/ národná obrana, rámcová úprava vnútornej bezpečnosti,

e/ štátne občianstvo, vysťahovalectvo, prisťahovalectvo a cestovné pasy,

f/ mena,

g/ celoštátny hospodársky plán a zásady hospodárskej politiky,

h/ celoštátny rozpočet a celoštátny záverečný účet, štátny dlh, štátne pôžičky a celoštátna kontrola hospodárenia,

i/ clo,

j/ zásady daňovej (poplatkovej a dávkovej) politiky,

k/ železničná, cestovná, vodná a letecká doprava, pošta a telekomunikácia,

l/ ochrana živnostenského vlastníctva (patenty, vzorky, známky), miery a váhy, vymeňovanie a mapovanie,

m/ unifikačné normy.

/4/ Slovenská národná rada je predstaviteľkou slovenského národa a ako taká vydáva zákony vo všetkých veciach:

A. ktoré nepatria do pôsobnosti Národného zhromaždenia (Snemu), najmä vo veciach politických, hospodárskych, finančných, socialnych, kultúrnych a administratívnych potrebných na zabezpečenie svojbytnosti a rovnoprávnosti slovenského národa s českým národom, menovite:

B. politické veci:

a/ vznik, zánik a zmeny v politických stranách, ich ústavoch, podnikoch a zariadeniach ak budú vyvíjať činnosť len na území Slovenska a

b/ ochrana, mravná a hmotná podpora slovenského národného spoločenstva (reslovakizácia, vnútorná kolonizácia, zahraniční Slováci),

C. hospodárske veci:

a/ regionálne plánovanie,

b/ zveľaďovanie hospodárskej schopnosti Slovenska v rámci zásad vydaných celoštátnym zákonodárnym sborom,

c/ napomáhanie rozvoja priemyselnej, poľnohospodárskej, remeselnej, živnostenskej a domáckej výroby s hľadiska osobitných potrieb Slovenska a jeho obyvateľstva najmä zakladaním a podporovaním podnikov, závodov, ústavov, škôl a zariadení,

d/ mechanizácia výroby, intenzívne hospodárenie, elektrifikácia a stavba nových energetických zariadení,

e/ zlepšovanie a dobudovanie cestnej siete,

f/ využitím národných liečivých síl a krás na dobudovanie cestovného ruchu a turistiky,

g/ napomáhanie a zakladanie výrobného, obchodného a peňažného družstevníctva,

h/ úprava organizácie distribúcie statkov a zásobovanie obyvateľstva v rámci zásad vydaných celoštátnym zákonodarným sborom,

i/ úprava pomerov sväzkov územnej samosprávy v rámci zásad vydaných celoštátnym zákonodarným sborom,

j/ lesníctvo, pastvinárstvo, poľovníctvo, rybolov, úprava tokov,

k/ veterinárna ochrana živočíšnej produkcie,

l/ využítkovanie vodných zdrojov (v rámci hospodárskych plánov),

m/ štátne podniky okrem monopolov, železníc a dopravy leteckej,

D. finančné veci:

a/ účinná podpora tvorenia úspor, dlhodobé úverované operácie a organizácia neznárodného peňažníctva (v rámci zásad, vydaných celoštátnym zákonodarným sborom),

b/ zabezpečenie výnosovosti a verejnej prospešnosti štátneho majetku v intenciách celoštátnych zákonov a nariadení,

E. kultúrne veci:

a/ zakladanie štátnych i neštátnych škôl každého druhu a všetkých stupňov v rámci celoštátnych zákonov,

b/ vyučovanie náboženstva a osobitných vyučovacích predmetov, odôvodnených kultúrnymi a hospodárskymi potrebami Slovenska, schvaľovanie učebníc,

c/ zakladanie výchovných, vedeckých a kultúrnych ústavov, spoločností, spolkov a zariadení,

d/ organizácia osvetovej služby, predškolskej, národnej a občianskej výchovy, knižníc, kronik,

e/ úprava kultových a cirkevných pomerov s ohľadom na odlišné pomery na Slovensku,

f/ ochrana pamiatok,

g/ telovýchova,

h/ rozhlas, film, informačná a propagačná služba,

F. sociálne veci:

a/ starosť o zdravotné a rekreačné zariadenia, budovanie nemocníc a liečebných ústavov, letovísk a turistických stredísk,

b/ humanitné a sociálne ustanovizne pre mládež a starcov,

c/ starosť o telesné zdravie vôbec, o úpravu bytov a pracovísk, ulíc a miest,

d/ boj so sociálnymi a epidemickými chorobami,

e/ úprava platov a miezd v rámci celoštátnych zásad,

f/ úprava pracovného trhu podľa celoštátnych noriem a boj s nezamestnanosťou, ako s miestnym alebo prechodným zjavom, pracovné podmienky, ochrana zamestnanej mládeže, žien a starcov,

G. administratívne veci:

a/ zriaďovanie úradov, odôvodnených slovenskými potrebami,

b/ verejná bezpečnosť osôb a majetku, pokoj a ochrana mravnosti,

c/ tvorenie a zmeny okresov, obvodov a názvov miest a obcí, zmeny súdnych obvodov, trestníc, väzníc a kázeňských ústavov,

d/ boj so zločinnosťou, ako s miestnym a hromadným zjavom,

e/ stavebné poriadky,

f/ pomery zamestnancov územnej a záujmovej samosprávy,

g/ úprava personálnych vecí, najmä čo sa týka prijímania a prepúšťania síl, ďalej prechodných úprav kvalifikácie, platových pomerov štátnych a verejných zamestnancov na Slovensku v duchu jednotnej personálnej politiky štátu,

H. zrušenie, zmeny a doplnky noriem, platných len na území Slovenska,

I. v ktorých jej príslušnosť daná je zákonnou delegáciou a keď ide o vydanie podrobnejších predpisov v medziach zákona,

J. vlastný rokovací poriadok,

K. usnáša sa na slov. časti štátneho rozpočtu a schvaľuje slov. časť štátneho záverečného účtu,

L. úhrada s vykonaním zákonov SNR, ktoré majú finančný dosah, ide na ťarchu slovenskej časti štátneho rozpočtu.

Štátna rada

§ 3

/1/ Štátna rada rozhoduje v komp. sporoch medzi Národným shromaždením a Slovenskou národnou radou.

/2/ Štátna rada je paritne složená z Čechov a Slovákov a menuje ju prezident republiky na návrh Národného shromaždenia a Slovenskej národnej rady.

/3/ Štátna rada sa usnáša väčšinou hlasov. Usnesenia Štátnej rady sú pre Národné shromaždenie (Snem) i pre Slovenskú národnú radu záväznú. Podrobnosti určí rokovací poriadok, ktorý vydá ako zákon Národné shromaždenie (Snem) po dohode so Slovenskou národnou radou.⁷¹

Všeobecné zásady

§ 4

/1/ K zmene ústavnoprávneho postavenia Slovenska ako aj k zmene ústavy a ústavných zákonov (§... ústavy) treba súhlas aj väčšiny prítomných slovenských členov Národného shromaždenia (Snemu), a to tak pri hlasovaní v pléne ako aj vo výboroch a komisiách.

/2/ Volebné obdobie Národného shromaždenia (Snemu) sa kryje s volebným obdobím Slovenskej národnej rady. Predčasné ukončenie jedného netýka sa druhého. Členovia Slovenskej národnej rady môžu, ale nemusia byť členmi Národného shromaždenia (Snemu).

/3/ Aktívne a pasívne volebné právo pre voľbu do Národného shromaždenia je rovnaké aj pre Slovenskú národnú radu.

/4/ Národné shromaždenie (Snem) i Slovenskú národnú radu dva razy do roka svoláva na zasadnutie prezident republiky, inak ich predsedníctva.

/5/ Práva a povinnosti, ako aj ostatné ustanovenia o členoch Národného shromaždenia (Snemu) patria aj pre členov Slovenskej národnej rady.

/6/ Národné shromaždenie (Snem) vykonáva kontrolnú a súdnu činnosť voči vláde a jej členom, Slovenská národná rada voči Sboru povereníkov a povereníkom. Orgánom

71 Ustanovení o Státní radě jako o rozhodčím orgánu v kompetenčních sporech mezi Národním shromážděním a SNR nebylo v programu slovenských demokratů nově. Viz pozn. 35.

parlamentnej kontroly štátneho a verejného hospodárenia je od vlády a jej členov neodvislý ústredný úrad, zodpovedný Národnému zhromaždeniu (Snemu) a orgánom takejto kontroly pre územie Slovenska je osobitný ústredný úrad so sídlom na Slovensku, neodvislý od Sboru povereníkov a povereníkov, zodpovedný Slovenskej národnej rade.

/7/ Zákonmi Slovenskej národnej rady môžu sa meniť len normy, ktoré neboli usnesené Národným zhromaždením (Snemom), vo veciach, vyhradených do jeho výlučnej pôsobnosti.

/8/ Zákony vydané Slovenskou národnou radou podpisuje aj prezident republiky a vyhlasujú sa v osobitnej zbierke.

Vládna a výkonná moc

§ 5

Platnosť prezidentových úkonov

Prezidentov úkon vládnej alebo výkonnej moci potrebuje k svojej platnosti spolupodpisu zodpovedného člena vlády vo veciach slovenskej národnej povahy aj ďalšieho spolupodpisu člena predsedníctva Sboru povereníkov.

§ 6

Vládna a výkonná moc

Vládna a výkonná moc pre celé územie Československej republiky vo veciach celoštátnej povahy a pre územie Čiech, Moravy a Sliezska vo veciach českej národnej povahy vykonáva vláda a pre územie Slovenska vo veciach slovenskej národnej povahy Sbor povereníkov.

§ 7

Vláda

/1/ Vládu tvoria predseda, podpredsedovia, ministri a štátni tajomníci; menuje ju a odvoláva prezident republiky.

/2/ Pravidelným sídlom vlády je Praha.

§ 8

Ministerstvá

/1/ Počet a pôsobnosť ministerstiev upravuje zákon. V Ministerstve zahraničných vecí, národnej obrany a zahraničného obchodu sú i štátni tajomníci. Minister a štátni tajomníci v nich sa striedajú Čech so Slovákom.

/2/ Prezident republiky určuje, ktoré ministerstvo spravuje jednotlivý člen vlády.

§ 9

Sbor povereníkov

/1/ Sbor povereníkov tvorí predseda, podpredseda a povereníci; menuje ho prezident republiky na návrh Predsedníctva Slovenskej národnej rady a so súhlasom vlády. Odvoláva ho na návrh vlády so súhlasom Predsedníctva Slovenskej národnej rady.

/2/ Pravidelným sídlom Sboru povereníkov je Bratislava.⁷²

72 Návrh slovenských demokratů se pokusil právě v otázce jmenování a odvolání Sboru pověřenců o průlom. Lišil se od ustanovení článku II odstavce 2 třetí pražské dohody, a zejména od dodatku k této dohodě. Srovnej Dodatek ke třetí pražské dohodě. 18. listopad 1947. In: *Pražské dohody...*, dokument č. 29, s. 248.

§ 10

Povereníctva

- /1/ Počet a pôsobnosť povereníctiev upravuje zákon SNR.
/2/ Prezident republiky na návrh Predsedníctva SNR určuje, ktoré povereníctvo spravuje jednotlivý člen Sboru povereníkov.

§ 11

Pôsobnosť orgánov vládnej a výkonnej moci

A. Vláda

/1/ Vláda vydáva nariadenia na základe splnomocnení zákonov a v ich medziach pre celé územie štátu. Vykonáva – nakoľko zákon neurčuje inak – zásadne druhotnú normatívnu právomoc vo všetkých veciach, vyhradených do pôsobnosti Národného zhromaždenia (Snemu).

/2/ Pôsobnosť uvedenú v ods. 1, pokiaľ sa týka Slovenska, vykonáva vláda v dohode so Sborom povereníkov a jeho prostredníctvom. Smernice a pokyny vlády sú v tomto ohľade pre Sbor povereníkov záväzné.

/3/ Vláda okrem toho rozhoduje menovite o politických otázkach a s obmedzením podľa 11/C–4 o personálnych otázkach sudcov, štátnych úradníkov a dôstojníkov do IV. plat. stupnice a o návrhoch na menovanie funkcionárov, ktorých menuje prezident republiky.

B. Ministerstvá

/1/ Ministerstvá sú ústrednými úradmi moci vládnej pre celé územie štátu. Ako také vydávajú – nakoľko zákon neurčuje inak – zásadne smernice, úpravy, inštrukcie a pod. pre celé územie štátu vo veciach určených do zákonodarnej pôsobnosti Národného zhromaždenia (Snemu).

/2/ Pôsobnosť uvedenú v ods. 1, pokiaľ sa týka Slovenska, vykonávajú ministerstvá v dohode s príslušnými povereníctvami a prostredníctvom ich.

C. Sbor povereníkov

/1/ Sbor povereníkov vydáva nariadenia pre Slovensko na základe splnomocnení zákonov Národného zhromaždenia (Snemu) ako aj na základe splnomocnení zákonov SNR a v ich medziach. Vykonáva zásadne druhotnú normatívnu právomoc vo veciach určených do zákonodarnej pôsobnosti SNR.

/2/ Okrem toho pokiaľ sa týka Slovenska spoluúčinkuje Sbor povereníkov v smysle ustanovenia § 11, A, ods. 2.

/3/ Sbor povereníkov je nositeľom výkonnej moci na Slovensku.

/4/ Rozhoduje na Slovensku menovite o personálnych otázkach sudcov a štátnych úradníkov do VIII. hodnostnej triedy a o návrhoch na menovanie funkcionárov, ktorých menuje prezident republiky. Návrhy na menovanie predkladá Sbor povereníkov predsedníctvu Slovenskej národnej rady a to vláde. Vláda nemôže takýto návrh zamietnuť, ale buďto vrátiť Predsedníctvu Slovenskej národnej rady alebo predložiť prezidentovi republiky.

D. Povereníctva

/1/ Povereníctva sú ústrednými úradmi moci vládnej, vyplývajúcej zo zákonov SNR, ako aj všetkej výkonnej moci na Slovensku. Pokyny a smernice vo veciach celoštátnej povahy na Slovensku sú pre povereníka záväzné.

/2/ V administratívnom pokračovaní – nakoľko zákon neurčí inak – sú poverenctva konečnou inštanciou.

§ 12

Zodpovednosť orgánov moci vládnej a výkonnej a kontrolná pôsobnosť zákonodarných sborov

/1/ Vláda je politicky zodpovedná za svoju činnosť Národnému zhromaždeniu (Snemu), ktoré jej môže vysloviť nedôveru.

/2/ Sbor povereníkov je politicky zodpovedný za svoju činnosť vo veciach celoštátnej povahy (§ 11 A, ods. 2) vláde, v ostatných veciach Slovenskej národnej rade, ktorá mu môže vysloviť nedôveru.

/3/ Ak poruší predseda, podpredsedovia, alebo iní členovia vlády, predseda, podpredseda alebo iní členovia Sboru povereníkov úmyselne alebo z hrubej nebalosti pri výkone svojej pôsobnosti zákon, sú zodpovední aj trestne. Podrobnosti upraví zákon.

Podpredseda úst. výboru za DS:
Podpis nečitateľný.

6

1948, 6. únor, Praha. – *Návrh Strany slobody na řešení otázky poměru Čechů a Slováků. Součást přílohy dopisu zasláního politickým odborem Úřadu předsednictva vlády předsedům a generálním tajemníkům stran Národní fronty Čechů a Slováků.*

Strana slobody⁷³

N á v r h n a ú p r a v u moci zákonodarnej, vládnej a výkonnej so zreteľom na riešenie otázky pomeru Čechov a Slovákov

Z á k o n o d a r n á m o c

§ 1

Zákonodarnú moc vykonáva Národné zhromaždenie, Česká národná rada a Slovenská národná rada.

73 Návrh Strany slobody vycházel při řešení poměru Čechů a Slováků z rozestupové varianty na základě zemského dualismu. Národní shromáždění by se skládalo zároveň z České národní rady a Slovenské národní rady. ČNR by tvořili poslanci Národního shromáždění zvolení v českých zemích, SNR poslanci zvolení na Slovensku. Obě národní rady pak mohly zasedat na oddělených zasedáních. Viz v návrhu Strany slobody ustanovení o zákonodárné moci §§ 1, 2 a 6. V otázce vlády a její působnosti navrhovala posílení pravomoci prezidenta vůči vládě podobně jako Demokratické strana. Prezident měl pověřovat správou jednotlivých ministerstev členy vlády tak, aby ministerstva pro správu českých zemí spravovali příslušníci z českých zemí a obdobně na Slovensku. Celostátní ministerstva pak měli řídit čeští a slovenští příslušníci v přiměřeném počtu. Viz v návrhu Strany slobody ustanovení o vládní a výkonné moci § 2. Vláda pak měla být kolektivně a její jednotliví členové individuálně zodpovědní Národnímu shromáždění (ministři pro správu českých zemí ČNR a slovenští SNR). Viz Tamtéž § 3.

§ 2

/1/ Národné shromaždenie tvorí 360 poslancov, zvolených v zemiach českých a na Slovensku podľa zásady pomerného zastúpenia.

/2/ Českú národnú radu tvoria poslanci Národného shromaždenia, zvolení v zemiach českých.

/3/ Slovenskú národnú radu tvoria poslanci Národného shromaždenia, zvolení na Slovensku.

§ 3

/1/ Voľby do Národného shromaždenia sa konajú na celom území Republiky v ten istý deň rovnakým spôsobom podľa všeobecného, rovného, priameho a tajného hlasovacieho práva.

/2/ Podrobnosti určuje volebný zákon.

§ 4

Volebné obdobie Národného shromaždenia trvá 6 rokov.

§ 5

Národné shromaždenie vykonáva zákonodarnú moc pre celé územie Republiky vo všetkých veciach, pokiaľ ju podľa tejto ústavy alebo na základe ústavného zákona nevykonáva Česká národná rada a Slovenská národná rada.

§ 6

/1/ Česká národná rada a Slovenská národná rada vykonávajú zákonodarnú moc vo všetkých veciach, ktoré nevyžadujú celoštátnu zákonnú úpravu, za podmienok uvedených v § 9 ods. 4, ako aj vo veciach, v ktorých zákonodarná moc bola na ne pronesená ústavným zákonom.

/2/ Česká národná rada a Slovenská národná rada môžu samostatne na oddelených zasadnutiach taktiež:

a/ previesť rozpravu o politickej situácii a o štátnej správe v zemiach českých, prípadne na Slovensku, ako aj o vyhláseniach členov vlády, spravujúcich ministerstvá pre správu Slovenska;

b/ usnášať sa na rezolúciach a na slávnostných vyhláseniach;

c/ vysloviť nedôveru jednotlivým členom vlády, ktorí spravujú ministerstvá pre správu českých zemí, prípadne členom vlády, ktorí spravujú ministerstvá pre správu Slovenska.

§ 7

/1/ Celoštátnu zákonnú úpravu vyžadujú:

1. ústava a štátne hranice,
2. zásadná úprava základných práv a slobod občianskych,
3. zásadná úprava otázok vnútornej bezpečnosti,
4. národná obrana,
5. politický a hospodársky styk so zahraničím,
6. mena a zásadná úprava peňažníctva a poisťovníctva,

7. štátny rozpočet, záverečné účty, štátny dlh, štátne pôžičky a kontrola hospodárenia štátu,

8. clá, ako aj veci spotrebných daní a finančných monopolov, dane a poplatky a regále (poštový, mincovný a loterný),

9. štátne občianstvo, vysťahovalectvo, prisťahovalectvo a cestovné pasy,

10. zásadná úprava školstva, výchovy a národnej osvety,

11. doprava, pošty a telekomunikácie, ako aj spoločné veci rozhlasu,

12. poštová sporiteľňa a šeková služba,

13. patenty, ochrana vzorkov a známok, miery a váhy, vymeriavanie a mapovanie,

14. zásadné veci hospodárske, zásobovacie a vyživovacie, finančnej potreby a zabezpečenia rovnakých podmienok hospodárenia a podnikania,

15. štátne podniky, ústavy a zariadenia,

16. unifikácia práva a veci zásadnej úpravy súdnej organizácie,

17. pragmatikálne a platové veci štátnych a verejných zamestnancov,

18. sociálne poistenia a sociálna politika,

19. zásadná úprava verejného zdravotníctva,

20. iné veci, ktoré určí ústavný zákon.

/2/ Ostatné veci treba považovať za veci, ktoré nevyžadujú celoštátnu zákonnú úpravu.

/3/ V prípade pochybnosti, či ide o vec, ktorá vyžaduje celoštátnu úpravu, rozhoduje Ústavný súd na návrh predsedníctva Národného shromaždenia alebo na návrh predsedníctva niektorej Národnej rady.

§ 8

Národné shromaždenie je spôsobilé sa usnášať, pokiaľ ústava neurčuje inak, za prítomnosti aspoň tretiny všetkých svojich členov.

§ 9

/1/ K platnosti usnesenia Národného shromaždenia potrebná je zpravidla, ak ústava neurčuje inak, nadpolovičná väčšina prítomných.

/2/ Ak pred hlasovaním požiada najmenej 30 poslancov tej istej Národnej rady, aby sa súhlas zisťoval oddeleným hlasovaním (návrh na oddelené hlasovanie), potrebný je k platnosti usnesenia taktiež súhlas väčšiny prítomných členov každej Národnej rady.

/3/ Ak sa pri oddelenom hlasovaní o veci, ktorá vyžaduje celoštátnu úpravu (§ 7 ods. 1), zistí iba súhlas väčšiny členov jednej Národnej rady, môže na tej istej schôdzke žiadať najmenej 30 poslancov nové hlasovanie, pri ktorom postačí k platnosti usnesenia 3/5 väčšina všetkých prítomných členov Národného shromaždenia.

/4/ Ak pri oddelenom hlasovaní o veci, ktorá nevyžaduje celoštátnu úpravu (§ 7, ods. 2), prejaví súhlas iba väčšina členov jednej Národnej rady, môže sa táto Národná rada platne usnášať o veci sama i na oddelenom zasadnutí jednoduchou väčšinou prítomných. Takto usnesený zákon má obmedzenú účinnosť na tom území, pre ktoré vykonáva zákonodarnú moc príslušná Národná rada.

/5/ K platnosti usnesenia o vypovedaní vojny a vo veciach ústavných vyžaduje sa vždy 3/5 väčšina všetkých členov Národného shromaždenia, ktorá musí zahrňovať v sebe taktiež súhlas väčšiny prítomných členov každej Národnej rady.

§ 10

/1/ Česká národní rada a Slovenská národní rada sú spôsobilé sa usnášať na oddelených zasadnutiach za prítomnosti aspoň nadpolovičnej väčšiny svojich členov.

/2/ K platnosti usnesenia postačuje zpravidla jednoduchá väčšina prítomných členov. K platnosti usnesenia o vyslovení nedôvery vyžaduje sa hlasovanie podľa mien.

§ 11

Národné shromaždenie, Česká národní rada i Slovenská národní rada zvolia zo svojho stredu svoje predsedníctvo, ktoré riadi administratívne a zákonodarné práce.

§ 12

/1/ Pravidelným sídlom Národného shromaždenia a Českej národnej rady je Praha. Slovenská národní rada koná oddelené zasadnutia zpravidla v Bratislave.

/2/ Zákony usnesené Národným shromaždením, Českou národnou radou a Slovenskou národnou radou publikuje sa v jednotnej zbierke zákonov.

Vláda a výkonná moc.

Vláda

§ 1

/1/ Vládu tvoria predseda vlády, dvaja jeho námestníci, ministri, ktorí spravujú jednotlivé odvetvia ústrednej štátnej správy, štátni tajomníci, prípadne ministri bez rezortu.

/2/ Predseda vlády a jeho námestníci tvoria predsedníctvo vlády, ktoré riadi práce vlády.

/3/ Predseda vlády alebo jeho prvý námestník má byť Slovák.

§ 2

/1/ Predsedu vlády, jeho námestníkov a členov vlády menuje a prepúšťa prezident Republiky.

/2/ Prezident Republiky poveruje taktiež členov vlády správou jednotlivých ministerstiev tak, aby ministerstvá pre správu českých zemí spravovali príslušníci českých zemí, ministerstvá pre správu Slovenska príslušníci Slovenska a jednotlivé celoštátne ministerstvá spravovali českí a slovenskí príslušníci v primeranom počte.

§ 3

/1/ Vláda je kolektívne zodpovedná za všeobecnú politiku vlády a jej jednotliví členovia sú zodpovední individuálne za svoje osobné činy Národnému shromaždeniu. Národné shromaždenie môže vláde, ako aj jej jednotlivým členom vysloviť nedôveru. K platnosti usnesenia a vyslovení nedôvery vyžaduje sa prítomnosť nadpolovičnej väčšiny poslancov, hlasovanie podľa mien a nadpolovičná väčšina prítomných v oboch Národných radách.

/2/ Jednotliví členovia vlády, ktorí spravujú ministerstvá pre správu českých zemí sú zodpovední individuálne aj Českej národnej rade a členovia spravujúci ministerstvá pre správu Slovenska sú zodpovední aj Slovenskej národnej rade.

§ 4

/1/ Vláda vykonáva vládnu a výkonnú moc na celom území štátu vo všetkých veciach, ktoré nie sú vyhradené prezidentovi Republiky.

/2/ Vláda najmä:

- a/ rozhoduje o všetkých otázkach politickej povahy,
- b/ vydáva vládne nariadenia,
- c/ podáva Národnému zhromaždeniu vládne návrhy zákonov,
- d/ zaisťuje prevádzanie a zachovávanie zákonov,
- e/ sjednocuje a koordinuje činnosť ministerstiev a iných ústredných úradov, ako aj hospodárskych, kultúrnych a iných inštitúcií jej podriadených.

/3/ Moc vydávať vládne nariadenie na vykonanie zákonov, usnesených Českou národnou radou, prislúcha komitétu ministrov pre správu českých zemí. Moc vydávať vládne nariadenia na vykonanie zákonov, usnesených Slovenskou národnou radou, prislúcha komitétu ministrov pre správu Slovenska.

/4/ Pravidelným sídlom vlády je Praha. Komitét ministrov pre správu Slovenska schádza sa za zpravidla v Bratislave.

§ 5

/1/ Vláda rozhoduje v sboe.

/2/ Vláda je spôsobilá sa usnášať, ak je prítomný predseda alebo jeden z námestníkov a aspoň nadpolovičná väčšina členov vlády. Vláda má byť svolávaná včas, aby sa mohli zasadnutia zúčastniť všetci členovia vlády.

/3/ K platnosti usnesenia vlády potrebná je jednoduchá väčšina prítomných českých i slovenských členov vlády. Rovnosť hlasov považuje sa za súhlas.

Š t á t n a s p r á v a

§ 6

/1/ Ústrednú štátnu správu Republiky vykonávajú:

celoštátne ministerstvá a iné najvyššie úrady s celoštátnou pôsobnosťou, ministerstvá pre správu zemí českých a ministerstvá pre správu Slovenska.

/2/ Celoštátne ministerstvá a iné najvyššie úrady s celoštátnou pôsobnosťou, ako aj ministerstvá pre správu zemí českých majú sídlo zpravidla v Prahe a ministerstvá pre správu Slovenska v Bratislave.

§ 7

/1/ Celoštátne ministerstvá spravujú spoločné odvetvia Ústrednej štátnej správy: veci zahraničné, národnú obranu, veci národohospodárske a hospodárskeho plánovania, zahraničný obchod, ústredné financie, prípadne ďalšie odvetvia, ktoré určí ústavný zákon.

/2/ Na čele celoštátnych ministerstiev sú ministri a štátni tajomníci. Ak je ministrom príslušník českých zemí má byť štátnym tajomníkom príslušník Slovenska.

§ 8

/1/ Ministerstvá pre správu zemí českých a ministerstvá pre správu Slovenska na čele s ministrami spravujú tieto odvetvia štátnej správy v zemiach českých a na Slovensku:

verejnú správu vnútornú, sociálnu starostlivosť, zdravotníctvo, školstvo a národnú osvetu, súdnictvo, poľnohospodárstvo, zásobovanie a výživu, obchod a priemysel, verejnú prácu, dopravu a pošty, oblastné financie, prípadne iné odvetvia, ktoré určí zákon.

§ 9

Podrobnosti o zriadení ministerstiev, ich organizácií a vecnej pôsobnosti určí zákon.

§ 10

/1/ Štátnu správu v nižších stupňoch obstarávajú zemské (krajské), okresné a miestne Národné výbory.

/2/ Územnú decentralizáciu štátnej správy určí osobitný zákon.

§ 11

/1/ Celoštátne ministerstvá a najvyššie úrady s celoštátnou pôsobnosťou, kancelária Národného shromaždenia, kancelária prezidenta Republiky a zastupiteľské úrady v cudzine, ako aj iné štátne, hospodárske a kultúrne inštitúcie obsadia sa spoločne zamestnancami z českých zemí a zo Slovenska primeraným počtom podľa kľúča určeného vládou.

/2/ Ministerstvá a všetky úrady pre správu jednotlivých zemí obsadia sa zpravidla zamestnancami z tej oblasti, pre ktorú slúžia.

7

1948, Praha. – Část návrhu nové ústavy ČSR předloženého Československou stranou národně socialistickou v knize prof. V. Kubeše *O novou ústavu*.⁷⁴

HLAVA DRUHÁ

Moc zákonodárná

Složení a působnost Národního shromáždění a zemských sněmů

K hlavě druhé: V prvé řadě jsme proti jakékoliv decentralisaci moci zákonodárné. Decentralisovat se má moc výkonná. Nelze totiž najít žádného dostatečného důvodu pro to, aby kromě jediného ústředního parlamentu vykonávaly moc zákonodárnou ještě nějaké jiné sbory. Je také takřka nemožno vynalézt vhodnou kompetenci pro zákonodárnou činnost těchto sborů. Se zřetelem však k dnešní problematice, již se vyznačuje poměr Slovenska k zemím českým, jsou zde vypracovány dvě alternativy, a to jednak alternativa zemských sněmů, podle níž v rámci jednotného ústředního parlamentu by se moc zákonodárná vykonávala také třemi zemskými sněmy (zemským sněmem českým, moravskoslezským a slovenským),

74 Národní socialisté při práci na ústavě prosazovali především variantu zemského trialismu, zároveň však jako alternativu variantu rozestupovou. V. Kubeš a G. Burian přednesli tyto návrhy již na XIV. valném sjezdu národně socialistické strany 1. března 1947 na jednání ústavní sekce. *ALSNS*, II-E-121, XIV. sjezd strany II – 1947. VI. sekce pro ústavu a veřejnou správu. Jednotlivá ustanovení návrhu nové ústavy byla v Kubešově knize podrobně komentována a zdůvodňována pod čarou. Z grafických důvodů rozřadujeme Kubešovy komentáře k příslušným paragrafům. Pod čarou jsou uvedeny poznámky editorů. KUBEŠ, V.: *O novou ústavu*, s. 61–80, 131–140.

přičemž se navazuje vědomě na starou myšlenku zemí. Tím stírá se také nebezpečí dualismu Čechů a Slováků. Jako druhou alternativu, již však nutno dáti přednost již z důvodů praktických, připojujeme alternativu tzv. rozestupovou. Podle ní by neexistovaly žádné zvláštní zemské sněmy, nýbrž Národní shromáždění by se v určitých případech mohlo rozestoupiti na národní radu českou, moravskoslezskou a slovenskou. Ustanovení, která zde následují, jednají o alternativě zemských sněmů. Alternativa rozestupová je obsažena v dodatku.⁷⁵

I. Ustanovení obecná

§ 14

1. Moc zákonodárnou v Československé republice vykonává Národní shromáždění a zemské sněmy.

2. Jejich působnost a vzájemný poměr určuje tato ústavní listina.

3. Národní shromáždění a zemské sněmy nemohou přenést zákonodárnou působnost na jiného.

K § 14: V duchu alternativy zemských sněmů je zde řečeno, že moc zákonodárná je vykonávána Národním shromážděním a zemskými sněmy; jejich působnost a vzájemný poměr určuje druhá hlava, jednající o moci zákonodárné. V odst. 3 je výslovně řešen problém delegace moci zákonodárné, a to způsobem záporným.

§ 15

1. Národní shromáždění má pro celé území Československé republiky výlučnou moc zákonodárnou, pokud není ústavním zákonem přenesena na zemské sněmy.

2. Pokud zákon Národním shromážděním usnesený neustanovuje jinak, platí pro celé území Československé republiky.

K § 15: Zde se vyslovuje primát Národního shromáždění před zemskými sněmy, který ostatně plyne také z podkapitoly III., jednající o zemských sněmech.

II. Národní shromáždění

§ 16

Národní shromáždění má 300 členů.

K § 16: Poslanecká sněmovna podle staré ústavní listiny měla 300 členů (§ 8) a senát 150 členů (§ 13), takže celé Národní shromáždění skládalo se ze 450 členů. Ale již z důvodů finančních má se za to, že stačí počet 300 členů. Nesmí se totiž zapomínat, že k těmto 300 poslancům přistupují ještě členové jednotlivých zemských sněmů.

§ 17

Sídlem Národního shromáždění je hlavní město republiky. Je-li však nezbytně nutno, může Národní shromáždění zasedati přechodně v jiném místě.

K § 17: Jde o ustanovení v podstatě totožné s druhým odstavcem § 6 staré ústavní listiny.

§ 18

Volební období Národního shromáždění trvá 5 let.

K § 18: Podle staré ústavní listiny volební období poslanecké sněmovny trvalo 6 let (§ 11) a volební období senátu dokonce 8 let (§ 16). Tato volební období jsou přece jen příliš dlouhá. Má se za to, že nejvíce vyhovuje období pětileté.

75 V Dodatku Kubešovy publikace *O novou ústavu* je rozepsaná rozestupová alternativa, s. 131–140.

§ 19

Právo voliti do Národního shromáždění mají všichni státní občané Československé republiky, kteří překročili 21. rok svého věku a vyhovují ostatním zákonným podmínkám. Volby se konají v neděli.

K § 19: Jde o ustanovení v podstatě totožné s § 9 staré ústavní listiny. Druhá věta kryje se s druhou větou § 8 staré ústavní listiny a není bezpodstatná. Podle dnes platného právního řádu aktivní právo volební má ten, kdo dosáhl 18. roku svého věku. Tato hranice je však příliš nízká. Také zletilým se člověk stává teprve 21. rokem.

§ 20

Volitelní jsou státní občané Československé republiky, kteří dosáhli aspoň 24. roku svého věku a vyhovují ostatním zákonným podmínkám.

K § 20: Podle staré ústavní listiny pasivní právo volební do poslanecké sněmovny měli státní občané, kteří dosáhli aspoň 30. roku věku svého, a do senátu ti, kteří dosáhli 45. roku věku svého (§§ 10 a 15). Podle dnes platného právního stavu je pasivní právo volební 21 roků. To je však hranice příliš nízká. Rok 24. zdá se býti nevhodnější hranicí.

§ 21

Podrobnosti o výkonu práva volebního a provádění voleb obsahuje řád volení do Národního shromáždění.

K § 21: Odkazuje se zde na zvláštní normu (řád volení do Národního shromáždění).

§ 22

1. O platnosti voleb do Národního shromáždění rozhoduje volební soud.

2. Podrobnosti upravuje zákon.

K § 22: Zvláštnímu soudu se přikazuje právo rozhodovati o platnosti voleb do Národního shromáždění. Tudíž rozhoduje soud a žádný jiný orgán, ani předsednictvo Národního shromáždění, jak se z některých stran navrhovalo.

§ 23

1. Členství v Národním shromáždění, v zemských sněmeh a v národních výborech jsou neslučitelná.

2. Členové ústavního a volebního soudu, členové tribunálu, který je povolán soudit presidenta republiky, členy vlády a členy zemských vlád, předseda nejvyššího účetního a kontrolního úřadu a guvernér Národní banky nemohou býti zároveň členy Národního shromáždění nebo zemských sněmů.

3. Podrobnosti stanoví zákon.

K § 23: Stanoví se zde případy neslučitelnosti.

§ 24

1. Zaměstnanci ve veřejné službě nesmějí ji vykonávati, pokud jsou členy Národního shromáždění, mají však nárok na časový postup a na stálé služební příjmy.

2. Vysokoškolská profesora mají nárok na dovolenou. Použijí-li tohoto práva, platí ustanovení odst. 1 obdobně.

K § 24: Jde o lépe formulované ustanovení odst. 1 § 20 staré ústavní listiny.

§ 25

Členové Národního shromáždění mohou být ustanoveni placenými zaměstnanci ve veřejné službě teprve rok po tom, kdy přestali být členy Národního shromáždění. Ustanovení to se nevztahuje vůbec na členy vlády. Časové omezení se nevztahuje na členy Národního shromáždění, kteří byli veřejnými zaměstnanci, než byli zvoleni do Národního shromáždění, pokud zůstanou v témže oboru služby.

K § 25: Toto ustanovení odpovídá ustanovením odst. 3 a 4 § 20 staré ústavní listiny.

§ 26

Členové Národního shromáždění mohou se kdykoli vzdáti svého mandátu.

K § 26: Jde o ustanovení, korespondující s § 21 staré ústavní listiny.

§ 27

1. Členové Národního shromáždění vykonávají svůj mandát osobně.

2. V první schůzi Národního shromáždění již se zúčastní, vykonají členové Národního shromáždění tento slib: „Slibuji, že budu věren Československé republice a že budu zachovávat zákony a mandát svůj zastávat podle svého nejlepšího vědomí a svědomí.“

3. Odepření slibu nebo slib s výhradou má vzápětí ztrátu mandátu, kterou vysloví volební soud.

K § 27: Odst. 1 odpovídá první části odst. 1 § 22 staré ústavní listiny. Druhá část tohoto odst. 1 staré ústavní listiny, obsahující zákaz tzv. imperativního mandátu, převzata nebyla již z toho důvodu, že není dobře slučitelná s myšlenkou uzákonění politických stran. Rovněž odst. 2 § 22 staré ústavní listiny nebyl úmyslně převzat. Ustanovení odst. 2 a 3 § 27 jsou totožná s obsahem odst. 3 § 22 staré ústavní listiny.

§ 28

Poslanci nemohou být vůbec stíháni pro své hlasování v Národním shromáždění, v jeho předsednictvu, v jeho výborech anebo v jiných jeho orgánech. Pro výroky tam učiněné při výkonu mandátu jsou podrobeni jen kárné moci Národního shromáždění.

K § 28: Jde o ustanovení, v podstatě odpovídající § 23 staré ústavní listiny.

§ 29

1. K jakémukoliv trestnímu nebo kárnému stíhání poslance pro jiné činy neb opominutí je třeba výslovného souhlasu Národního shromáždění.

2. Odepření souhlasu vylučuje stíhání poslance navždy.

3. Dopustí-li se někdo takového trestního nebo kárného činu neb opominutí v době své poslanecké funkce a přestal potom být poslancem, a nebylo-li Národní shromáždění, jehož členem byl, včas požádáno o souhlas k stíhání, usnese se k jeho žádosti Národní shromáždění, případně nově zvolené Národní shromáždění, po náležitém vyšetření na tom, zda další stíhání je navždy vyloučeno. Šlo-li o čin nebo opominutí ve výkonu poslanecké nebo veřejné činnosti a není-li ohrožen důležitý veřejný zájem, může příslušný soud nařídit, že se trestní řízení staví až do usnesení Národního shromáždění. Žádost o usnesení Národního shromáždění staví až do tohoto usnesení kárné řízení a řízení pro čin neb opominutí, jehož souzení přísluší soudu, národním výborům nebo jiným správním úřadům.

4. Tato ustanovení nevztahují se na trestní odpovědnost, kterou má poslanec jako odpovědný správce listu.

K § 29: Jde o důsledně domyšlené ustanovení § 24 staré ústavní listiny.

§ 30

1. Byl-li poslanec dopaden a zatčen při trestném činu samém, může být vzat do vazby podle příslušných zákonných ustanovení. Soud nebo jiný příslušný úřad je povinen ihned oznámit zatčení předsedovi Národního shromáždění. Vazba pomíjí, neprojeví-li Národní shromáždění do 14 dnů ode dne zatčení výslovně s ní souhlas. V době, kdy Národní shromáždění nezasedá, dává zatímní souhlas s vazbou Stálý výbor Národního shromáždění. Tento zatímní souhlas pomíjí, nepotvrdí-li jej Národní shromáždění do 14 dnů ode dne své nejbližší schůze.

2. Souhlas s vazbou neznamena sám o sobě souhlas s trestním stíháním poslance podle § 29.

K § 30: Odpovídá zásadně § 25 staré ústavní listiny.

§ 31

Poslanec může odepřít svědectví o věcech, které mu byly svěřeny jako poslanci, a to i tehdy, když již jeho mandát zanikl. Tohoto práva nemůže použít, jde-li o svádění poslance k zneužití mandátu.

K § 31: Odpovídá § 26 staré ústavní listiny.

§ 32

Poslanci mají nárok na náhradu, jejíž výši stanoví zákon.

K § 32: Odpovídá § 27 staré ústavní listiny.

§ 33

1. President republiky svolá Národní shromáždění nejpozději do čtyř týdnů ode dne voleb.

2. Může je odročit nejdéle na dva měsíce a nejvýše jednou v roce. Žádá-li o to v tomto čase aspoň nadpoloviční většina členů Národního shromáždění u předsedy Národního shromáždění, je tento povinen svolat Národní shromáždění tak, aby se sešlo do 14 dnů ode dne podané žádosti.

3. Národní shromáždění se může odročit usnesením nejdéle na dva měsíce. President republiky může i dříve svolat odročené Národní shromáždění.

K § 33: Na rozdíl od úpravy staré ústavní listiny je zde převzata zásada permanentního zasedání Národního shromáždění.

§ 34

1. President republiky může rozpustit Národní shromáždění. Práva tohoto nesmí použít víckrát než jednou za rok.

2. Po uplynutí volebního období, jakož i po rozpuštění Národního shromáždění jest provést nové volby do 60 dnů.

K § 34: Jde o modifikované ustanovení § 31 staré ústavní listiny.

§ 35

Národní shromáždění je způsobilé se usnášet, pokud není v ústavě jinak stanoveno, za přítomnosti aspoň poloviny svých členů a usnáší se nadpoloviční většinou přítomných.

K § 35: Jde o modifikované ustanovení § 32 staré ústavní listiny. Quorum je zvýšeno již se zřetelem k tomu, že Národní shromáždění je dnes jednokomorové.

§ 36

K usnesení o vypovězení války, ke změně této ústavní listiny, jakož i ke vzniku nového ústavního zákona je třeba souhlasu dvou třetin všech poslanců Národního shromáždění.

K § 36: Jde o modifikované ustanovení § 33 staré ústavní listiny. Dosud požadovaná 3/5 většina je zvýšena na dvě třetiny vzhledem na jednokomorovost Národního shromáždění.

§ 37

1. Usnesení Národního shromáždění na obžalobu presidenta republiky může se státi za přítomnosti nejméně dvou třetin všech poslanců dvoutřetinovou většinou.

2. Usnesení na obžalobu členů vlády republiky nebo zemských vlád může se státi za přítomnosti nejméně dvou třetin všech poslanců nadpoloviční většinou.

3. Řízení provádí zvláštní 11členný soudní tribunál. Do něho vysílají nejvyšší soud a nejvyšší správní soud ze svých členů po 5 členech; předsedá první prezident nejvyššího soudu nebo jeho zástupce.

4. Řízení před tímto soudem upravuje zákon.

K § 37: Jde o podstatně modifikovaný § 34 staré ústavní listiny, a to již vzhledem k tomu, že vycházíme ze systému jednokomorového.

§ 38

Národní shromáždění zvolí si samo své předsednictvo a ostatní funkcionáře.

K § 38: Odpovídá § 35 staré ústavní listiny.

§ 39

Vnitřní jednání, styk s vládou a navenek vůbec upravuje se v rámci předpisů ústavních jednacím řádem, který bude vydán jako zákon.

K § 39: Jde o podstatně modifikovaný odst. 1 § 37 staré ústavní listiny. Vyžaduje se zde, aby jednací řád byl vydán jako zákon.

§ 40

Ustavující schůzi Národního shromáždění svolává a řídí nejstarší člen, povoláný presidentem republiky.

K § 40: Jde o účelnou novinku. Ustavující schůzi řídí nejstarší člen, přičemž tento nejstarší člen bude určen presidentem republiky.

§ 41

Schůze Národního shromáždění jsou veřejné. Schůze neveřejné mohou se konati jen v případech stanovených zákonem a usneslo-li se na tom Národní shromáždění nadpoloviční většinou přítomných.

K § 41: Jde o modifikované ustanovení § 36 staré ústavní listiny. Schůze neveřejné mohou se konati jen za dvou předpokladů: splnění zákonem stanovených podmínek a usnesení Národního shromáždění nadpoloviční většinou přítomných.

§ 42

Členové vlády mají právo zúčastniti se kdykoliv schůzí Národního shromáždění a všech jeho výborů. Budiž jim uděleno slovo, kdykoliv o to žádají.

K § 42: Jde o upravené ustanovení § 39 staré ústavní listiny; slovo „ministři“ je nahrazeno širším pojmem „členové vlády“.

§ 43

1. K žádosti Národního shromáždění, jeho předsednictva nebo kteréhokoliv jeho výboru je člen vlády povinen dostavit se osobně do schůze.

2. Jinak se může dáti člen vlády zastupovat úředníky svého oboru.

K § 43: Jde o upravené znění § 40 staré ústavní listiny.

§ 44

1. Návrhy zákonů mohou být předloženy Národnímu shromáždění vládou, zemským sněmem nebo členy Národního shromáždění za podmínek jednacím řádem stanovených.

2. Ke každému návrhu zákona budiž přiložen rozpočet o finančním dosahu osnovy a podrobný návrh na úhradu potřebného nákladu.

K § 44: Jde o modifikované ustanovení § 41 staré ústavní listiny. Přitom se vychází z předpokladu, že také zemský sněm jako takový bude mít právo předkládati Národnímu shromáždění návrhy zákonů. Žádá se dále také, aby ke každému návrhu byl přiložen podrobný návrh na úhradu potřebného nákladu.

§ 45

President republiky může vrátit s připomínkami usnesení Národního shromáždění o zákonu do měsíce ode dne, kdy mu bylo doručeno. K vrácení usnesení o zákonu se nevyžaduje spolupodpisu odpovědného člena vlády.

K § 45: Jde o modifikované ustanovení § 47 staré ústavní listiny. Novinkou jest, že se při vrácení usnesení o zákonu upouští od kontrasignace.

§ 46

1. Setrvá-li Národní shromáždění při hlasování podle jmen na vráceném usnesení o zákonu většinou všech svých členů, budiž zákon vyhlášen.

2. Jde-li o zákon, k jehož přijetí se vyžaduje větší přítomnosti členů a většiny zvláště vyznačené, je třeba, aby vrácené usnesení o zákoně bylo přijato za této vyšší přítomnosti a vyznačenou většinou.

3. Provede-li Národní shromáždění při takovém projednávání změny usnesení o zákoně, budiž to považováno za nové usnesení o zákoně.

4. Má-li se Národní shromáždění znovu usnášet o osnově zákona, na které se již jednou usneslo, a bylo-li zatím rozpuštěno, nebo uplynulo-li jeho volební období, nežli se mohlo usnést podruhé, pokládá se shodné usnesení nově zvoleného Národního shromáždění za druhé usnesení podle odst. 1 a 2.

K § 46: Jde o modifikované ustanovení § 48 staré ústavní listiny.

§ 47

1. K platnosti zákona je třeba, aby byl vyhlášen ve Sbírce zákonů a nařízení republiky Československé.

2. Zákony se vyhlášují větou: „Národní shromáždění Československé republiky se usneslo na tomto zákoně.“ Zákony ústavní budtež v nadpise a v této uvozovací větě označeny za zákony ústavní.

3. Účinnost zákona nastává 15. den po vyhlášení, není-li jinak stanoveno.

K § 47: Jde o doplněné ustanovení odst. 1 a 2 § 49 staré ústavní listiny.

§ 48

Trestní zákony nepůsobí nazpět, leč by byly pro obviněného příznivější. Finanční zákony nepůsobí nazpět, leč by byly pro poplatníka příznivější.

K § 48: Jde o novinku; alespoň v omezeném rozsahu má být výslovným ustanovením ústavní listiny vyloučena zpětná účinnost zákonů.

§ 49

1. Zákon budiž vyhlášen do osmi všedních dnů po uplynutí lhůty, stanovené v § 45.

2. Byl-li zákon presidentem republiky vrácen, budiž vyhlášen do osmi všedních dnů poté, kdy opětne usnesení Národního shromáždění bylo vládě oznámeno.

K § 49: Jde o upravené znění odst. 3 § 49 staré ústavní listiny.

§ 50

V každém zákoně budiž uvedeno, kterému členu vlády se ukládá jeho provedení.

K § 50: Odpovídá § 50 staré ústavní listiny.

§ 51

1. Zákon podpisuje president republiky, předseda Národního shromáždění, předseda vlády a ministr výkonem zákona pověřený.

2. Nemá-li zaneprázdněný nebo churavý president náměstka, podpisuje zaň předseda Národního shromáždění.

K § 51: Jde o modifikované ustanovení § 51 staré ústavní listiny. Je jen důsledným domyšlením, že zákon má podpisovat také předseda Národního shromáždění a že za zaneprázdněného nebo churavého presidenta republiky má podepisovat předseda Národního shromáždění.

§ 52

1. Národní shromáždění je oprávněno interpelovati členy vlády ve věcech jejich působnosti, zkoumat správní úkony vlády, kontrolovat veřejné hospodářství, volit výbory, jimž ministerstva poskytujítež informace, usnášet se na adresách a resolucích.

2. Členové vlády jsou povinni odpovídati na interpelace členů Národního shromáždění.

K § 52: Jde o doplněné ustanovení § 52 staré ústavní listiny.

§ 53

Výkon kontroly veřejného hospodářství finančního a veřejného dluhu upravuje zákon.

K § 53: Jde o modifikované ustanovení § 53 staré ústavní listiny.

§ 54

1. V době od rozpuštění Národního shromáždění nebo od uplynutí jeho volebního období až do opětneho sejití Národního shromáždění, dále po dobu, po kterou je zasedání Národního shromáždění odročeno, činí neodkladná opatření, i když k nim jinak bylo třeba zákona, a koná dozor na moc vládní a výkonnou 24členný Stálý výbor Národního shromáždění.

2. Volba Stálého výboru se vykoná ihned, jakmile se Národní shromáždění ustaví. Zvolí se 23 členů a pro každého jeho náhradník.

3. Předsedou Stálého výboru je předseda Národního shromáždění. Stálý výbor zvolí dva místopředsedy.

4. Volí se podle zásady poměrného zastoupení. Sdružování stran je přípustné. Dohodnou-li se všechny strany, koná se volba Stálého výboru z pléna.

5. Stálý výbor se volí na 1 rok. Členové Stálého výboru podrží své funkce, až noví budou zvoleni. Náhradník nastupuje za člena, za kterého byl zvolen, pokud tento nemůže trvale nebo přechodně své funkce ve Stálém výboru vykonávat. Ubude-li některý člen nebo náhradník, koná se za něho na zbytek období volba doplňovací. Nově zvolený člen musí náležeti téže straně (skupině) jako člen ubylý, leč by strana (skupina) ta svého kandidáta nenavrhla.

6. Člen vlády nemůže být členem ani náhradníkem Stálého výboru.

7. Pro členy Stálého výboru platí ustanovení §§ 28 až 32 ústavní listiny.

8. Stálý výbor je příslušný ve všech věcech, které náležejí do zákonodárné, správní a kontrolní působnosti Národního shromáždění, ale není oprávněn:

- a) voliti presidenta republiky a jeho náměstka;
- b) usnášeti se na obžalobě presidenta republiky nebo členů vlády;
- c) měniti zákony ústavní a příslušnost orgánů veřejné správy a soudů, leč by šlo o rozšíření působnosti úřadů již zřízených novými úkoly;
- d) ukládati svým opatřením nové trvalé finanční povinnosti občanům, rozšiřovati brannou povinnost, trvale zatěžovati státní finance nebo zcizovati státní majetek;
- e) dávatí souhlas k vypovězení války;
- f) stanoviti nebo měniti jednací řád Národního shromáždění;
- g) voliti členy volebního soudu a terna soudu ústavního.

9. Prozatímní opatření, k němuž by jinak bylo třeba zákona, může být usneseno jen k návrhu vlády, schválenému presidentem republiky, a to nadpoloviční většinou všech členů Stálého výboru. Totéž platí, má-li být schváleno vydání nebo úhrada mimo rozpočet.

10. Ve všech ostatních případech stačí k usnesení Stálého výboru přítomnost polovice členů Stálého výboru a souhlas nadpoloviční většiny přítomných.

11. Prozatímní opatření podle odst. 9 schvaluje president republiky a podpisuje je spolu s předsedou vlády (jeho náměstkem) a aspoň polovicí členů vlády. Vyhlašují se ve Sbírce zákonů a nařízení s poukazem na tento paragraf ústavní listiny. Opatření ta mají prozatímní platnost zákona. Opatření, kterým president republiky odepřel souhlas, nelze vyhlásiti.

12. Působnost ústavního soudu vztahuje se na opatření, k nimž by jinak bylo třeba zákona, a tato opatření budtež mu vládou předložena zároveň s vyhlášením ve Sbírce zákonů a nařízení. Ústavnímu soudu náleží, aby rozhodl, zdali opatření jemu předložené vyhovuje odst. 8, písm. c).

13. Schůze Stálého výboru jsou veřejné.

14. Předseda Stálého výboru nebo jeho náměstek podávají v nejbližší schůzi Národního shromáždění zprávu o činnosti Stálého výboru, a to i když členy Národního shromáždění být přestali.

15. Opatření, kterých neschválí Národní shromáždění do dvou měsíců od sejití, jakož i ta, o kterých rozhodne ústavní soud, že nevyhovují ustanovením tohoto paragrafu, pozbudou další platnosti, což budiž vyhlášeno ve Sbírce zákonů a nařízení.

16. Zákon stanoví jednací řád Stálého výboru.

K § 54: Jde o modifikované ustanovení § 54 staré ústavní listiny.

III. Zemské sněmy

§ 55

1. Zemský sněm český má 100 členů, moravskoslezský 60 členů a slovenský 70 členů.
 2. Sídla zemských sněmů jsou zemská hlavní města (Praha, Brno, Bratislava).
- K § 55: Jde o složení zemských sněmů a o sídla zemských sněmů.

§ 56

1. Zemským sněmům náleží pro jejich územní oblast v rámci zákonů Národního shromáždění moc zákonodárná ve věcech:

- a) obecné vnitřní správy okresní a obecní;
- b) financí svazků územní samosprávy;
- c) kulturních;
- d) zdravotních;
- e) sociální péče ústavní i mimoústavní;
- f) dopravních, pokud jde o zřizování a udržování silnic, cest a mostů nestátních;
- g) stavebních;
- h) vodo hospodářských, pokud jde o úpravu vodních toků, nádrží a jiných vodních děl, zřizování rybníků, vodovodů a kanalisací;
- ch) elektrizačních;
- i) zemědělských a lesnických;
- j) živnostenských;
- k) v ostatních věcech, když zákon Národního shromáždění k tomu zemské sněmy zvláště zmocní.

2. Zemským sněmům přísluší se raditi a podávati návrhy z hlediska zájmů země a jejího obyvatelstva:

- a) o připravovaných zákonech a vládních nařízeních;
- b) na vydání nových zákonů a vládních nařízeních;
- c) o vydaných zákonech a vládních nařízeních.

3. Zemským sněmům přísluší se usnášeti ve správních věcech:

- a) o jednacím řádu pro komise zemského sněmu a zemskou vládu;
- b) o zemském plánu hospodářském, zemském rozpočtu a závěrce;
- c) vykonávati kontrolu nad zemskou vládou v rámci své normativní působnosti;

4. Členové zemské vlády jsou povinni odpovídati na interpelace členů zemského sněmu.

K § 56: Kompetence zemských sněmů je vypočtena taxativně a je možná jen v rámci zákonů Národního shromáždění.

§ 57

1. Právo voliti do zemských sněmů mají občané, kteří mají právo voliti do Národního shromáždění (§ 19) a kteří mají trvalé bydliště v obci té které země.

2. Volitelní jsou za téže podmínky občané, kteří jsou volitelní do Národního shromáždění (§ 20).

3. Podrobnosti voleb upravuje zákon.

K § 57: Zde je upravena otázka aktivního a pasivního práva volebního. Stran podrobností voleb odkazuje se na zvláštní zákon.

§ 58

1. Volební období zemského sněmu trvá 5 let.

2. O platnosti voleb do zemského sněmu rozhoduje volební soud.

3. Podrobnosti upravuje zákon.

K § 58: Je to obdoba ustanovení o Národním shromáždění.

§ 59

Ustanovení §§ 24 až 32 platí obdobně též pro členy zemských sněmů.

K § 59: Stačí odkázat na příslušná ustanovení o členech Národního shromáždění.

§ 60

1. President republiky svolá zemské sněmy nejpozději do čtyř týdnů ode dne voleb.

2. Může odročit zemský sněm nejdéle na dva měsíce a nejvýše jednou v roce.

3. Může rozpustit zemský sněm. Nové volby se konají do 60 dnů ode dne rozpuštění.

4. Zemské sněmy mohou odročit své zasedání nejdéle na 3 měsíce.

K § 60: Je to rovněž ustanovení obdobné, byť i v určité modifikaci, plynoucí z povahy věci, jako je u Národního shromáždění.

§ 61

Zemský sněm si zvolí předsednictvo a ostatní funkcionáře.

K § 61: Jde o samozřejmé právo zemského sněmu.

§ 62

Schůze zemských sněmů jsou veřejné; neveřejné schůze se mohou konati jen v případech stanovených zákonem Národního shromáždění a usnese-li se na tom zemský sněm nadpoloviční většinou přítomných.

K § 62: Jde o obdobné ustanovení jako u Národního shromáždění.

§ 63

Zemské sněmy jsou schopny se usnášeti za přítomnosti poloviny svých členů. K usnesení je zapotřebí nadpoloviční většiny přítomných.

K § 63: Jde o ustanovení analogické § 35 tohoto návrhu.

§ 64

Vnitřní jednání, styk se zemskou vládou a navenek vůbec upravují jednací řády zemských sněmů ve formě zemských zákonů.

K § 64: Jde o ustanovení analogické § 39 tohoto návrhu.

§ 65

1. K žádosti zemského sněmu nebo jeho výboru je člen zemské vlády povinen dostavit se osobně do schůze.

2. Jinak se může dáti zastupovati úředníkem svého oboru.

K § 65: Jde o ustanovení analogické § 43 tohoto návrhu.

§ 66

1. Návrhy zemských zákonů mohou vycházeti od vlády republiky, od zemské vlády nebo od členů zemského sněmu za podmínek jednacím řádem stanovených.

2. Ke každému návrhu budiž přiložen rozpočet o finančním dosahu osnovy, podrobný návrh na úhradu potřebného nákladu a potvrzení, že vláda republiky nemá proti návrhu námitek.

K § 66: Jde o ustanovení analogické § 44 tohoto návrhu. V odst. 2 je pamatováno na to, aby již při tvoření zemských zákonů bylo myšleno na potřebu usměrnit činnost zemských zákonodárných sborů ve prospěch celého státu.

§ 67

Zemské zákony podpisuje prezident republiky, předseda vlády republiky, předseda zemského sněmu, předseda zemské vlády a člen zemské vlády, výkonem zákona pověřený.

K § 67: Jde o ustanovení analogické § 51 tohoto návrhu.

§ 68

Usnesení o zemských zákonech, kterým prezident republiky odepřel podpis, nelze vyhlásit.

K § 68: Jde o absolutní veto presidenta republiky.

§ 69

1. K platnosti zemského zákona je třeba, aby byl vyhlášen ve Sbírce zákonů a nařízení republiky Československé.

2. Zemské zákony se vyhláší větou: „Zemský sněm (český, moravskoslezský, slovenský) se usnesl na tomto zákoně.“

3. Účinnost zemských zákonů nastává 15. den po vyhlášení, není-li v nich jinak stanoveno.

K § 69: Jde o ustanovení analogické § 47 tohoto návrhu.

§ 70

Zemské zákony se vyhláší do 8 dnů po podpisu presidenta republiky.

K § 70: Odpovídá odst. 1 § 49 tohoto návrhu.

§ 71

V každém zemském zákoně budiž uvedeno, kterému členu zemské vlády se ukládá jeho provedení.

K § 71: Odpovídá § 50 tohoto návrhu.

§ 72

1. Ústavní soud zkoumá všechny zemské zákony, zda jejich obsah neodporuje zákonům Národního shromáždění.

2. V době, než o platnosti zemského zákona rozhodne ústavní soud, mají v pochybnosti zákony Národního shromáždění přednost.

K § 72: Jde o kompetenci ústavního soudu a dále o výslovné zjištění, že v době, než o platnosti zemského zákona rozhodne ústavní soud, mají v pochybnosti přednost zákony Národního shromáždění.

8

1948, 9. květen, Praha. – Část Ústavy 9. května o slovenských národních orgánech.⁷⁶

Kapitola pátá

SLOVENSKÉ NÁRODNÍ ORGÁNY

§ 93

Slovenské národní orgány vykonávají moc zákonodárnou, vládní a výkonnou na území Slovenska podle ústavy.

§ 94

Slovenská národní rada vykonává moc zákonodárnou (§ 96) ve věcech národní nebo regionální povahy, pokud vyžadují k zajištění plného rozvoje hmotných i duchovních sil slovenského národa zvláštní úpravu a pokud nejde o věci, u kterých je třeba jednotného úpravy zákonem.

§ 95

(1) Sboru pověřenců (pověřencům) přísluší v zásadě veškerá moc vládní a výkonná na Slovensku (odstavec 2) s výjimkou věcí národní obrany, zahraniční politiky a zahraničního obchodu.

(2) Pokud nejde o výkon moci vládní a výkonné v oboru zákonodárné pravomoci Slovenské národní rady (§ 96, odst. 1), přísluší tato moc sboru pověřenců (pověřencům) jako výkonnému orgánu vlády (ministrů), a to v těchto oborech:

1. obecná správa vnitřní;
2. správa finanční;
3. správa zdravotní;
4. správa sociální a ochrana práce;
5. správa technická;
6. spravedlnost;
7. výživa;
8. zemědělství;

⁷⁶ Text 5. kapitoly viz: *Ústava 9. května*, s. 36–37, 52, 54–63. Paragraf 101, odst. 3 a paragraf 119, odst. 2 odkazují na znění paragrafů 44–48 z 2. kapitoly a paragrafu 90 ze 4. kapitoly. Jejich ustanovení je proto obsaženo v následujících poznámkách 2 a 3. Ústava 9. května vycházela z komunistického návrhu ústavní osnovy z počátku roku 1948. Text byl zřejmě zčásti inspirován sovětskou ústavou z roku 1936, do značné míry však navazoval na ústavní listinu z roku 1920. A to zvláště v systému ústavních orgánů – ve vztazích Národního shromáždění, prezidenta republiky a vlády. Dále byl doplněn o nové instituce a instituty, které vznikly po roce 1945. Jednalo se především o slovenské orgány – SNR a Sbor pověřenců – a o národní výbory. Nově bylo zakotveno omezení soukromého vlastnictví na maximální počet 50 zaměstnanců nebo 50 ha půdy, plánovitý charakter rozvoje národního hospodářství ad. Ústava 9. května byla z hlediska úrovně textu poměrně demokratická, i formálněprávně byla na slušné úrovni. Ústavnost však byla iluzorní současně ve dvou oblastech. Ustanovení o základních lidských a občanských právech byla namnoze deklarativní. Ústava sice formálně provedla rozdělení pravomocí a působnosti ústavních orgánů a ve vztazích mezi parlamentem, prezidentem a vládou vycházela ze zásad parlamentarismu. Skutečné mocenské centrum (vedení ÚV KSČ) však fungovalo mimo ústavní struktury. Stálo vlastně nad státem a neřídilo se ústavním vymezením těchto orgánů, i když je využívalo k přeměně stranických usnesení v závazná státní rozhodnutí. Ústava 9. května ještě neměla žádné ustanovení o vedoucí úloze KSČ. Zůstala však příkladem rozporu mezi ústavním textem, zákony a právní praxí. Srv.: GERLOCH, A. – HŘEBEJK, J. – ZOUBEK, V.: *Ústavní systém České republiky*, s. 32–36.

9. průmysl;
10. vnitřní obchod;
11. školství, osvěta a informace;
12. doprava a pošty.

(3) Nařízení vlády a ministrů vydávaná k provedení zákonů (§ 90) jsou platná na celém území státu.

Slovenská národní rada

§ 96

(1) Do zákonodárné pravomoci Slovenské národní rady náleží:

1. péče o rozvoj národní kultury, a to vědy, umění slovesného, dramatického, hudebního a tanečního, umění výtvarných a umění filmového; péče o historické památky; knihovnictví a musejnictví; péče o odbornou výchovu v oboru domácího průmyslu a lidového umění; péče o věci slovenských duševních pracovníků;
2. péče o národní, střední, odborné a umělecké školství v rámci zákonů; péče o školy mateřské a jesle; péče o lidovychovu, sport, tělovýchovu, cestovní ruch a turistiku;
3. veřejné zdravotnictví a sociální péče vyjímajíc věci, které upravuje nebo upraví zákony jednotně pro celé státní území;
4. fondy a nadace, pokud se jejich působnost vztahuje jen na Slovensko;
5. slučování a rozlučování obcí a okresů a změny jejich hranic; věci místopisné;
6. technické otázky výstavby obcí a měst a stavební předpisy kromě věcí dotčených jednotným hospodářským plánem; zřizování a udržování silnic, cest a mostů nestátních; věci vodohospodářské vyjma věci dotčené jednotným hospodářským plánem, z nich pak zejména úprava vodních toků, nádrží a jiných vodních děl, jakož i zřizování rybníků, vodovodů a kanalisací;
7. zvelebování půdy kromě věcí dotčených jednotným hospodářským plánem; ochrana zemědělství a lesnictví před škůdci a živelními pohromami; veterinářství a péče o chov hospodářského zvířectva; ovocnářství a pastvinářství, myslivost a rybolov; ochrana polního a lesního majetku;
8. řemeslo a maloobchod, pokud převažuje osobní výkon podnikatele, jakož i věci místních trhů, aniž je tím dotčena celostátní úprava pracovního práva, jakož i úprava distribuce, obchodu a živností;
9. statistika a výzkumnictví v oboru zvláštních zájmů slovenských;
10. věci poručenské a sirotčí.

(2) Slovenská národní rada se usnáší na zákonech Slovenské národní rady též ve věcech, jejichž úpravu jí přikáže zákon.

§ 97

(1) Sídlem Slovenské národní rady je Bratislava.

(2) Přechnodně může být Slovenská národní rada svolána i do jiného místa.

§ 98

(1) Podrobnosti o podmínkách volebního práva do Slovenské národní rady a o jeho výkonu, jakož i o provádění voleb poslanců Slovenské národní rady stanoví zákon.

(2) Zákon určuje, jaká činnost a které veřejné funkce jsou s funkcí poslance Slovenské národní rady neslučitelné.

§ 99

(1) Slovenská národní rada ověřuje platnost volby jednotlivých poslanců Slovenské národní rady a rozhoduje o neslučitelnosti funkce poslance Slovenské národní rady s funkcí jinou.

(2) Ověření budiž provedeno nejdéle do šesti měsíců od ustavení Slovenské národní rady nebo do tří měsíců od toho dne, kdy náhradník, nastupující na místo poslance Slovenské národní rady, složí slib.

§ 100

(1) V první schůzi Slovenské národní rady, které se poslanec zúčastní, složí tento slib: „Sľubujem, že budem verný republike Československej, jej ľudovodemokratickému zriadeniu a odkazu Slovenského národného povstania. Budem zachovávať jej zákony a vykonávať svoj mandát podľa najlepšieho vedomia a svedomia na prospech ľudu, štátu a slovenského národa.“

(2) Odepření slibu nebo slib s výhradou mají samy o sobě za následek ztrátu mandátu.

§ 101

(1) Poslanci Slovenské národní rady vykonávají svůj mandát osobně. Mohou se ho kdykoli vzdát.

(2) Mají po dobu výkonu mandátu nárok na náhradu, jejíž výši stanoví zákon Slovenské národní rady.

(3) O výkonu mandátu poslanců Slovenské národní rady, o jejich imunitě a o právu odepřít svědectví, o jejich nároku na dovolenou a na služební požitky, jsou-li v služebním poměru, platí obdobně ustanovení o poslancích (§§ 44 až 47 a § 48, odst. 1 a 3).⁷⁷

77 Znění §§ 44 až 48 viz: *Ústava 9. května*, s. 36–37.

§ 44

Poslanci nemohou být vůbec stíháni pro své hlasování ve sněmovně nebo v sněmovních výborech. Pro výroky učiněné tam při výkonu mandátu podléhají jen kárné moci Národního shromáždění.

§ 45

(1) K jakémukoli trestnímu nebo kárnému stíhání poslance pro jiné činy nebo opominutí je třeba souhlasu Národního shromáždění. Odepře-li sněmovna souhlas, je stíhání navždy vyloučeno.

(2) Tato ustanovení se nevztahují na trestní odpovědnost, kterou má poslanec jako odpovědný zástupce listu.

§ 46

(1) Bude-li poslanec dopaden a zatčen při trestném činu samém, je soud nebo jiný příslušný úřad povinen oznámit ihned zatčení předsedovi Národního shromáždění.

(2) Neprojeví-li sněmovna do 14 dnů ode dne zatčení souhlas s další vazbou, budiž poslanec propuštěn na svobodu.

(3) Nezasedá-li právě sněmovna, je zapotřebí souhlasu předsednictva Národního shromáždění. Souhlasí-li předsednictvo s další vazbou, rozhodne o věci sněmovna do 14 dnů od toho dne, kdy se opět sejde, s konečnou platností.

§ 47

Poslanci mají právo odepřít svědectví o věcech, které jim byly svěřeny jako členům Národního shromáždění, a to i když jeho členy být přestanou. Vyňaty jsou případy, kde jde o svádění poslance k zneužití mandátu.

§ 102

(1) Slovenskou národní radu svolává k zasedání předseda vlády. K prvnímu zasedání je povinen ji svolat nejpozději do čtyř týdnů ode dne voleb.

(2) Předseda vlády může odročit zasedání Slovenské národní rady nejdéle na tři měsíce a nejvýše dvakrát za rok. Žádá-li v této době nadpoloviční většina poslanců Slovenské národní rady, aby byla Slovenská národní rada svolána, je předseda vlády povinen to učinit, a to tak, aby se sešla do 14 dnů od toho dne, kdy bude žádost podána.

(3) Uplyne-li volební období Slovenské národní rady anebo bude-li Slovenská národní rada rozpuštěna, budtež nové volby provedeny do 60 dnů.

§ 103

(1) Slovenská národní rada si zvolí ze svého středu předsednictvo.

(2) Předsednictvo řídí práce Slovenské národní rady a obstarává její vnitřní věci.

§ 104

(1) Základní zásady jednání a styky se sborem pověřenců upraví si Slovenská národní rada zákonem o jednacím řádu. Své vnitřní poměry a další pravidla o svém jednání může si Slovenská národní rada upravit v mezích tohoto zákona vlastním usnesením.

(2) Schůze Slovenské národní rady řídí předseda nebo některý z místopředsedů.

(3) Schůze Slovenské národní rady jsou zpravidla veřejné. Schůze neveřejné se mohou konat jen v případech stanovených jednacím řádem.

(4) Slovenská národní rada je způsobilá se usnášet, je-li přítomna aspoň polovina poslanců. K platnosti usnesení je třeba souhlasu nadpoloviční většiny přítomných.

§ 105

Předseda i ostatní členové vlády mají právo zúčastnit se kdykoli schůzí Slovenské národní rady nebo jejích výborů. Budiž jim uděleno slovo, kdykoli o to požádají.

§ 106

(1) Předseda i ostatní členové sboru pověřenců mají právo zúčastnit se kdykoli schůzí Slovenské národní rady nebo jejích výborů. Budiž jim uděleno slovo, kdykoli o to požádají.

(2) Požádá-li o to Slovenská národní rada, její předsednictvo nebo kterýkoli její výbor, je člen sboru pověřenců povinen dostavit se osobně do schůze.

(3) Jinak se člen sboru pověřenců může dát zastupovat úředníky svého úřadu.

§ 107

(1) Slovenská národní rada je oprávněna interpelovat předsedu i ostatní členy sboru pověřenců ve věcech jejich působnosti. Předseda i ostatní členové sboru pověřenců jsou povinni odpovídat na interpelace poslanců Slovenské národní rady.

(2) Slovenská národní rada se může usnášet na adresách a rezolucích.

§ 48

(1) Je-li zvolený poslanec v služebním poměru, má nárok na dovolenou od toho dne, kdy složí slib, po celou dobu trvání mandátu

....

(3) Další podrobnosti o postavení poslanců, zejména o jejich nároku na služební požitky, jsou-li v služebním poměru, stanoví zákon.

§ 108

(1) Návrhy zákonů Slovenské národní rady mohou za podmínek stanovených jednacím řádem vycházet buď od vlády, nebo od sboru pověřenců anebo od poslanců Slovenské národní rady.

(2) Ke každému návrhu zákona Slovenské národní rady budiž přiložen rozpočet o finančním dosahu osnovy a návrh na úhradu potřebného nákladu z té části jednotného státního rozpočtu, která připadá na Slovensko, a to v souladu s rozpočtovým zákonem.

(3) V každém zákoně Slovenské národní rady budiž uvedeno, kterému členu sboru pověřenců se ukládá jeho provedení.

§ 109

Zákony Slovenské národní rady, pokud odporují ústavě nebo ústavnímu zákonu, jsou neplatné.

§ 110

(1) Zákony Slovenské národní rady podpisuje předseda vlády, předseda Slovenské národní rady, předseda sboru pověřenců a pověřenec, kterému je uloženo provedení.

(2) Má-li předseda vlády za to, že zákon, na němž se usnesla Slovenská národní rada a který mu byl předložen k podpisu, odporuje ústavě nebo ústavnímu zákonu, překračuje pravomoc Slovenské národní rady anebo je v rozporu s jednotným hospodářským plánem nebo rozpočtovým zákonem, předloží jej do 14 dnů vládě, která do dvou měsíců rozhodne o věci s konečnou platností.

§ 111

(1) K platnosti zákona Slovenské národní rady je třeba, aby byl vyhlášen, a to způsobem, jak ustanovuje zákon.

(2) Zákony Slovenské národní rady se vyhlášují touto větou: „Slovenská národní rada usniesla sa na tomto zákone.“

(3) Zákon Slovenské národní rady budiž vyhlášen do osmi dnů od toho dne, kdy jej podepíše předseda vlády.

§ 112

Slovenská národní rada podává, je-li věc sporná, závazný výklad zákonů Slovenské národní rady. K platnosti takového výkladu je třeba souhlasu předsedy vlády.

Sbor pověřenců

§ 113

(1) Sbor pověřenců se skládá z předsedy a z ostatních členů (pověřenců).

(2) Pravidelným sídlem sboru pověřenců je Bratislava.

(3) Pověřenectva se zřizují zákonem, který může podrobnější úpravu, zejména jejich působnosti, svěřit vládnímu nařízení.

§ 114

(1) Předsedu i ostatní členy sboru pověřenců jmenuje a odvolává vláda; ona též určuje, který z nich řídí které pověřenectvo.

(2) Sbor pověřenců i jeho jednotliví členové mohou podat demisi do rukou předsedy vlády.

§ 115

(1) Člen sboru pověřenců nemůže být členem vlády.

(2) Které další funkce jsou neslučitelné s funkcí člena sboru pověřenců, stanoví zákon.

§ 116

Členové sboru pověřenců skládají do rukou předsedy vlády tento slib: „Sľubujem, že budem verný republike Československej, jej ľudovodemokratickému zriadeniu a odkazu Slovenského národného povstania. Svoje povinnosti budem plniť svedomite a nestranne podľa vôle ľudu a v záujme ľudu, štátu a slovenského národa. Budem zachovávať ústavné a iné zákony, ako aj nariadenia a smernice vlády.“

§ 117

(1) Sbor pověřenců i jeho členové jsou odpovědni vládě.

(2) Sbor pověřenců i jeho členové jsou povinni dbát směrnic a pokynů vlády, rovněž tak jednotliví pověřenci směrnic a pokynů příslušných ministrů.

(3) Ministr je však oprávněn vykonávat s vědomím příslušného pověřence svou pravomoc na Slovensku též přímo.

§ 118

V oboru zákonodárné pravomoci Slovenské národní rady je sbor pověřenců ve věcech uvedených v § 96, odst. 1 odpovědný také Slovenské národní radě.

§ 119

(1) Sbor pověřenců (pověřenci) vydává v oboru zákonodárné pravomoci Slovenské národní rady (§ 96) nařízení a činí příslušná opatření na území Slovenska.

(2) O mezích nařizovací pravomoci sboru pověřenců (pověřenců) a o způsobu podpisování nařízení platí obdobně ustanovení § 90.⁷⁸

§ 120

Sbor pověřenců rozhoduje ve sboru, který je schopen usnášet se, je-li přítomna aspoň polovina pověřenců.

§ 121

(1) Při jmenování vysokoškolských profesorů, soudců a ostatních státních zaměstnanců na Slovensku, které přísluší presidentovi republiky, předkládá vládě příslušný návrh sbor

78 Znění § 90:

(1) K provedení určitého zákona a v jeho mezích může vláda vydávat nařízení. Stejně mohou vydávat nařízení jednotliví ministři, jsou-li zákonem zmocněni.

(2) Vládní nařízení podpisuje předseda vlády nebo úřadující náměstek a členové vlády pověřeni jeho provedením. Nařízení ministrů vyžadují k své platnosti spolupodpis předsedy vlády nebo úřadujícího náměstka. Ministři se mohou při podpisování nařízení dát zastupovat jinými členy vlády.

(3) Zákon a v jeho mezích vládní nařízení může světit bližší úpravu obecným právním předpisům ministerstev, národních výborů, jakož i jiných úřadů.

Viz: *Tamtéž*, s. 52.

pověřenců. Vláda jej může sboru pověřenců vrátit, je-li v rozporu s celostátní personální politikou.

(2) Jmenování soudců a ostatních státních zaměstnanců, které jinak jmenuje vláda, přísluší na Slovensku sboru pověřenců, jenž však k němu potřebuje předchozího schválení vlády.

(3) Jmenování zaměstnanců, které jinak jmenuje ministr, přísluší na Slovensku pověřenci, jenž však k němu v zásadě potřebuje předchozího souhlasu příslušného ministra.

(4) Působnost sboru pověřenců a pověřenců podle odstavců 1 až 3 se nevztahuje na jmenování státních zaměstnanců ve sboru národní bezpečnosti a v těch oborech, v kterých podle § 95, odst. 1 nepřísluší sboru pověřenců moc vládní a výkonná, ani na jmenování státních zaměstnanců u těch úředních orgánů, jejichž působnost se vztahuje na celé území státu.

§ 122

(1) Překročí-li nařízení, usnesení nebo opatření sboru pověřenců (nařízení nebo opatření pověřence) jeho pravomoc anebo je v rozporu s ústavou, zákonem, zákonem Slovenské národní rady, vládním nařízením nebo nařízením ministra, může vláda je zrušit. Stejně právo přísluší vládě, je-li usnesení nebo opatření sboru pověřenců v rozporu s vládním usnesením.

(2) V případech uvedených v odstavci 1 může ministr zastavit výkon pověřencova opatření až do rozhodnutí vlády, která může pověřencovo opatření zrušit.

Summaries

The Phenomenon of the First Czechoslovak Republic (1918-1938)

Zdeněk Kárník

Over the centuries the Bohemian Lands were formed into an economically, socially and geographically stabilized, clearly delineated and industrially developed whole. Ethnically, they were predominantly Czech, with a strong German minority and small yet influential Jewish minority. The upsurge of nationalism in the nineteenth and twentieth centuries had the effect that the society was unable to cope with the problem of national coexistence within the country. During the Great War, Czech political life was driven into the anti-Austrian resistance which, after the Entente's victory, guaranteed the creation of an independent state.

In the new situation, it was not within the Czechoslovak political leaders' power to create within the short time available a stable and for all parties democratically constructed organism; the German minority first fundamentally rejected the new state and then later let themselves be reluctantly drawn into cooperation, some as part of the opposition, some within the government. There existed no alternative solution which would have enabled the surmounting of the profound social and political shocks. The Czechoslovak democracy excelled in the initial central European stability, but it was too fragile to resist the concentrated onslaught of Hitler's Germany supported by Henlein's fifth column. The fact that the Bohemian Lands constituted a country of exports and were, therefore, exceptionally hard hit economically and socially during the Great Depression also influenced the course of events. In the country's political spectrum the socialist parties always played an important role, and the Czechoslovak Communist Party was a large one.

The Slovaks, on the other hand, entered the First Republic in a different situation than the Czechs: harsh Magyarization had threatened to prevent the Slovaks from joining the ranks of the modern political nations. The creation of the Czechoslovak Republic provided them with protection from this threat. At the same time, it turned out that there were sufficient national forces to allow them to create economic activity the likes of which, states the author, were unparalleled in history. What the First Republic was unable to do, however, was to find a way of bringing the spreading desire for autonomy under control. The movement for Slovak autonomy turned into separatism.

In Czechoslovakia, a relatively small state in the centre of Great Power interests, foreign policy and dependence on the stability of the system created by the Peace of Versailles had to play the primary role. As soon as its creators, led by the policy of appeasement,

retreated from it, there was no hope of saving the system. Czechoslovakia was neither an accidental product of a momentary power situation, nor a discontinuous element in the Continent's development. Its creators conceived it as part of a democratic Europe. That sort of Europe, however, did not exist in the interwar period; on the contrary, Europe, under the pressure of Nazi aggression, plunged into the most difficult crisis of its existence.

Structural Elements of the First Czechoslovak Republic:

The Socio-Political System, Intermediary Organization and the Problem of Stability
Peter Heumos

The author asserts that the existing historical literature lacks a modern, structurally and historically orientated treatment of the first Czechoslovak Republic's history. The constantly reiterated claim regarding the stability of the country's democratic parliamentary system from 1918 to 1938 is imprecise when it identifies the continued existence of the Czechoslovak parliament up to 1938 with its function as a genuine centre of political decision-making. That the Czechoslovak parliamentary system lasted at all was a result of the fact that the National Assembly was, through the formation of the 'The Five' (*pětka*), divested of the need to deal with conflicts by the fertile process of the accommodation of social and political interests.

The social stability of the Czechoslovak Republic is linked with two factors: the manner of conflict resolution based on proportionalization of political power, and the high rate of attrition and segmentation of the potential for social conflicts. The organization of political and social interests prior to 1938 was extremely particularized, and their participation in the integrational political processes was scant. This brought about the basic weakness of the entire system. Thus the political and intermediary system of the First Republic collapsed like a house of cards after September 1938. For similar reasons, the very differentiated political and social organizational structure was easily replaced with several large mass organizations whose programme no longer corresponded to those of the First Republic's democratic traditions. Another example is that in the spring of 1939 over two million Czechs were united in the National Union, a large, strictly hierarchical organization (based on the 'Führerprinzip'), ideologically orientated to étatism on the Italian Fascist model.

In a certain sense one of the basic problems of the internal development of the First Republic can be demonstrated using the National Union: Czech society was capable of a marked integration on a national basis, but it was lacking the structural prerequisites for genuine, generally valid political integration: the National Union represented national unity without political identity.

The proportionalization of political power evoked stabilizing effects so long as the division of the social spoils among the political parties was a matter of partial questions; in such cases, this manner of conflict resolution could at least contribute to the orderly co-existence of nations in the Czechoslovak Republic. The large structural problems of the republic which erupted during the Great Depression could be mitigated (but not solved) by using the American spoils system and pooling or mutual compensation (what the author calls *junktivování*). This is true in another respect of the intermediary system of the first

Czechoslovak Republic. On the one hand, the extreme dispersion of the organization of social interests had a clearly stabilizing influence. On the other hand, the Czechoslovak intermediary system was lacking an effective means of introducing problems into the decisive political arenas; this was so, not least because parliament failed to act as a place for mediating between various social interests and integrating them.

The Czechoslovak Republic's Social Élites

František Svátek

In his introduction, the author characterizes the state of the discussion on élite theories, with a focus on historians' use of this concept, particularly in France, Germany and Britain. He looks at reasons for and against the usefulness of this term in Czech historiography (and the risks inherent in the ideologically loaded term 'élitism'). Questions of the political élites and the relations between Czech and Slovak élites, and sometimes Czech and German élites, have intentionally been left aside here, but will be examined in another essay.

In the remainder of this article, the author organizes into topics the problem of the Czech social élites in the period known as the First Republic (1918-1938), with an outline of the history of the demise or loss of influence of the 'traditional élites' of the Bohemian Lands in the nineteenth century and the Habsburg Empire -- the aristocracy, the Church clergy, the military officers. These were strata which entered the Czechoslovak Republic reluctantly, sometimes even with enmity and critical of the idea of a Czechoslovak state. As opposed to this, the élites of the First Republic, in the social aspect, had been formed within the wide spectrum of the bourgeoisie and middle classes; the formative environment of nineteenth-century Czech society had a significant influence on their individual groups.

In the interwar period it continued; it was the living past of the 'nineteenth century'; in Prague and in several other of the country's larger towns where the First Republic's social élites were formed, the Czech 'small town' of the past was still present. That did not mean, however, that the Czech society of the First Republic, at its upper levels, did not have the upper stratum of the 'big-city bourgeoisie' or the 'Czech nobility' represented. It was, however, an 'asymmetrical' society with a very weak upper stratum, while the extensive band of the middle strata was, from its lower most stratum, linked to the bourgeois and peasant environment.

It is clear in the biographies of Czech politicians and of leading personalities in the economy and the arts that one can demonstrate among their families a 'dense interlinkage' of property and prestige of the various status groups. Just as the geographical proximity of the Czech cities, small towns and villages facilitated communication, sociability and the organization of a 'mass type' society, so, too, did the demographic characteristics of the large families and many-branched clans maintain communications across the social élites and non-élites. Élite groups in the First Republic maintained contacts with 'lower' strata and groups. Their formative years included the self-made man's experience gained from life 'below'. In this sort of society, élitist ideology stood little chance; the democratic conception of the 'modern mass society' was accepted here, although this did not

necessarily mean it was an egalitarian and plebeian society. For the Czech élites of the First Republic, competition for education and qualifications was taken for granted, where 'practical' professional and trades education, on the job experience and 'world travel' were of great significance, as was the competition between the Czech and German school and adult education systems. The principle of social justice was not set in opposition to the principle of individual achievement, qualification and competence. Together with the environment of schools and the intelligentsia, also of great significance was the quick diffusion of newspapers and journals (particularly those of clubs and associations, local and regional government, the differentiating political parties and economic corporations). The group of 'élites of influence' from the ranks of editors and journalists, teachers, scientists, and scholars, thereby gained their important place alongside the business and political élites.

The article concludes by emphasizing the infinite nature of the differentiation of the Czech bourgeoisie and middle classes during the entire existence of the First Republic. The creation of a clear-cut 'Establishment', the 'cream' of society, comparable with social and political élites in western Europe, got in the way of a critical attitude of the Czech intelligentsia, as can be documented in the vocabulary and style of the vast majority of newspapers and magazines, and not just the left-wing ones. The intelligentsia in the first Czechoslovak Republic were inspired by the cultural criticism of western Europe, aimed against 'bourgeois man'. Criticism was the domain of both the 'traditionalist' and the ideologue of the countryside or the preacher of religious values of life against the decadence of the Modern, as well as the left-wing intellectual and theoretician of the avant-garde. The Czech bourgeois élites were lacking unanimous agreement and generally-acknowledged prestige, and that weakened their position.

The Options and Limits of Economic Development in Interwar Czechoslovakia and the Role of Economic Management

Jaroslav Pátek

Business history has unfortunately been long ignored by Czech scholars. In the terminology prevalent during the Communist period, 'entrepreneur' meant virtually the same as 'exploiter'. This article is based on conclusions formed during a seminar in business history at Charles University, Prague, and it provides a new look at business management.

The article begins with the economic legacy of the Austro-Hungarian Monarchy, which significantly influenced economic developments of the new state of Czechoslovakia created in 1918. In the conditions of the economic liberalism of the 1920s, Czechoslovakia managed comparatively quickly to overcome the postwar chaos and achieve important successes. In 1929, the Czechoslovak economy surpassed the average European rate of development. This positive effect was, moreover, achieved with great economic differences between the western and eastern parts of the new republic and with great foreign indebtedness and payments. Czechoslovakia assumed the role of creditor towards other states in central and southeastern Europe, while its financial dependence on western Europe intensified. Per capita industrial production was soon seven times higher than that in the states of central and southeastern Europe; it was, however, on average half that of

Great Britain, Germany, France and Sweden. Czechoslovakia struggled with a shortage of capital, which manifested itself primarily in the technical level of production. Technical analysis in individual branches showed that a number of them worked predominantly with foreign patents and licences. The passive balance (debit) in trade with patents grew in the years 1927 through 1937 from 20 million to 60 million crowns. Research and development evolved extensively rather than intensively. Often it was more a case of testing and checking rather than of basic research. The more important results were achieved only by the large, highly concentrated firms. With the coming of the Great Depression and state interventionism, the level of the Czechoslovak economy began to fall. Not even during its revival did the economy obtain its level of 1929.

In the development of the Czechoslovak economy, an important role was played by business management. It performed the function of a mediating link between research and production and of an arbiter between owner and employee. It decided on the production programme and ensured that it was carried out. It created for itself a strong expert base to stand upon. The frequent confrontation between domestic and foreign competitors and the confrontation between state interests placed great demands on its ability to organize and negotiate.

Slovakia before the Second World War

Dušan Kováč

This article summarizes and evaluates the existing research on the topic 'Slovakia in Czechoslovakia between the Wars'. The author focuses on the basic questions of this topic: (1) Slovakia's attitude to Czecho-Slovak statehood in an historical perspective. It demonstrates that this literature has rarely examined the historically conditioned Hungarian patriotism of Slovak political leaders. The programme for Czecho-Slovak statehood appeared only in a situation of war; (2) The roles played by the Czecho-Slovak state in Slovak history. Despite certain political and economic problems, the twenty years of the Czecho-Slovak state's existence meant an unparalleled boom in Slovak development; (3) Czechoslovakism as a political idea, connected with the formation and existence of the Czecho-Slovak state; (4) The complicated international and internal political situation, which prevented the realization of another model for the state's constitutional arrangement (that is to say, a devolution of powers). This possibility, however, existed during the Second World War and shortly after it.

Czechoslovak Communists between the Comintern and Central European Democracy

Ladislav Niklíček

At present, the history of the Czechoslovak Communist Party (CSCP) is not a frequent topic of historical research. This lack of attention is particularly apparent in historical study of the first Czechoslovak Republic, even though the results of the 1925 and 1929 elections ranked the CSCP among the top four parties. The CSCP's development in this

period turned it into a Bolshevik-style party, subordinated in all aspects to an international centre. The political conception of the Comintern reduced society to a bourgeoisie and a proletariat (as reflected in the slogan of 'class against class') and it ranked the Social Democrats together with Fascism. In 1929, the group around Klement Gottwald came to lead the CSCP and began to carry out Comintern policies, although internally this leadership was very heterogeneous -- from Communist intellectuals to loyal functionaries. Lack of confidence in this leadership was immediately expressed by seven men of letters, and in the brochure *Literatura a politika*, the poet Josef Hora provided a detailed explanation for their lack of support.

Although CSCP policy could claim a number of successes, the Comintern subjected it to criticism and thus reinforced the CSCP's subordination to the centre.

The Burden of Historical Heritage, Bad Calculation, Unavoidable Incompetence or the Relentless Logic of Development? A Foreign Policy Progression
Eduard Kubů

This article is concerned with the foreign policy of the first Czechoslovak Republic (1918-1938), its roots, main problems and particularly its traumatizing culmination in the Munich Agreement in September 1938. Repeatedly, the issue is raised of the sense of the search for credible answers to the question of who bears the main responsibility for this national catastrophe, whether or not Czechoslovak foreign policy ought to have been different, and whether or not the political leaders, when faced with war, ought to have been braver. These and other similar burning questions are in and of themselves simultaneously ambiguous and black-and-white.

Where they have been given clear, 'nonproblematic' answers by the existing literature, it is usually a matter of answers which are misleading and simplistic for either political, emotional or other reasons. Their weakness is usually a thesis abstracted from reality, which might appear logically correct but does not reflect the broader context and long-term trends, ignores the givens and events in their complexity and ambiguity, does not take into consideration the time horizons and knowledge of the principle actors, which today are well known. How many of Europe's politicians at the time, however, saw the Munich Agreement as the inevitable prologue to a new world war? Conclusions are often drawn on the basis of imprecise or intentionally or unintentionally erroneous information.

The birth of Czechoslovak foreign policy, linked with Masaryk's foreign activity, was not relevant to the preceding developments, that is to say, to the main stream of Czech policy stemming from the internal political climate. This stream did not, after all, cross the boundary of any sort of ambitions on the international scene, and did not on a supranational scale prepare the soil for the birth of Czech international legal subjectivity, for the birth of the Czech state. The exceptional merits as well as the diplomatic experience of Tomáš Garrigue Masaryk and his closest partners, particularly Edvard Beneš, became the basis of their dominant position in the new state's foreign policy, whose unfavourable geopolitical situation prescribed the cultivation of long-term alliances. Research into the control and decision-making mechanisms of foreign policy indicate that the important Czech democratic political parties expressed in the long-term mostly agreement with

Masarykian-Benešian foreign policy, orientated mainly towards France and the countries of the Little Entente (Yugoslavia and Roumania).

The failure in foreign policy was not exclusively Czechoslovak. An isolated understanding of Munich, overly concentrated on the Czechoslovak aspect, interpreted predominantly as a consequence of the unsolved nationalities question and the mistaken foreign policy conception, is limited. Can it be fairly said that the 'liberation' of the Sudeten Germans was Hitler's end goal? By no means. What is more essential is the absolutely unfavourable development of the international situation with the unfulfilled alternative of the development of a democracy in Germany.

The acceptance of the Great Power Munich diktat was the result of an extremely difficult choice between two evils where it was not clear which of the two was the lesser. A condemnation of Beneš's decision depends on each individual's nature and manner of consideration; just as Beneš had done, one person might give preference to the preservation of the nation's physical basis, while another would give it to a morally voluntary hardening by battle. In any event, future developments negated Beneš's considerations. Foreign policy alternatives, demonstrably better than those Beneš-type one's offered by the Hrad, were, unfortunately, never presented, not even in theory. One aspect that cannot be ignored is that a score of medium-sized and small states, namely Poland, Belgium, the Netherlands and Yugoslavia, tried other policies against Hitler's Reich, but the result was the same in each case: defeat after a German military attack.

Social Memory and Sociological Research

Jiří Šubrt

Recently, there has been a marked increase in interest among the social sciences in the topic of memory. One of the forerunners in this area is Maurice Halbwachs. His ideas have influenced, to name just a few, Pierre Nora, Gerard Namer and Jan Assman. For sociologists now concerned with this question, unlike for historians, it is not a matter of what the past contained so much as how it had a formative and structuring influence on the present and the future.

Empirical information relating to the problem of social memory is rare in Czech sociological literature. There is not yet a project for sociological research in this area. There exist only preliminary data from public opinion research, which indicate a marked mutability of the observed phenomenon during the last fifty years:

Key points in the national memory

The first postwar years: The Hussite period, the period of Charles IV

Echoes of the reform period: The first Czechoslovak Republic, the Hussite period, the period of Charles IV

Normalization: May 1945, February 1948

The period prior to the November 1989 changes: The birth of the Czechoslovak Republic, 1945

The period after the November 1989 changes: The period of Charles IV, the first Czechoslovak Republic

These facts, of course, allow for only a very rough description of the observed problem. Czech sociologists have still to find answers to a number of sociologically important questions concerning such areas as the processes in which social memory is formed, the way its contents are transferred from one generation to the next and the way in which memory influences the social construction of reality.

Horizon

The Road to Munich: The Formation of the National Socialist Perspective amongst Germans in Czechoslovakia, 1930-1938

Ferdinand Seibt

(Originally published in German, see f.n. 1, p. 281)

The author attempts to clarify when it was that the Germans in the Bohemian Lands (similar to the citizens of Austria welcoming Hitler on Vienna's Heldenplatz with a celebration unparalleled in their history) lost their independence and became mere objects of the dictator and his helpers. Indeed, how could ninety percent of them ignore their seven-centuries-long history as citizens of Bohemia, Moravia and Silesia, and then, in 1938, send their neighbours to the Gestapo and, under the ironic label of 'Kristalnacht', torment their fellow citizens of Jewish decent.

The author focuses on the question of the formation of Sudeten-German public-opinion in the 'nationalist fight', which had been highly organized as early as the mid-nineteenth century.

In order to judge what affected the consciousness of Germans in the Bohemian Lands, what shaped their opinion and was soon omnipresent, one must recall, the author points out, the entire range of phenomenon from the small pinpricks to the deep wounds, all examples of what from one side or the other led to the rejection of democratic solidarity for reasons of nationalist rivalry and open enmity. All these factors worked together for twenty years by means of a wide range of journals (more so than newspapers) and the discrepancy between the wireless broadcasts from Germany and those from Radio Prague or Brno. This information was something completely different than the sporadically repeated election propaganda of the German and Czech political parties - nationalistically separate, but nevertheless organizationally parallel on the basis of class and professional interests.

This is the author's starting point, so that instead of the history of political parties and their election results (as has so far been otherwise exclusively the case in the scholarly literature), he can reconstruct the struggle for adherents to a certain viewpoint and the shaping of public opinion. The author does this with the help of voluminous and detailed documentation of the far greater part of the intellectual world of the people living at a time when the horizons were still open. He chooses as his test case the journal *Die junge Front*, which first began publishing in Northern Bohemia in July 1930. The journal began with the supporters of Othmar Spann's Kameradschaftsbund, but, by 1936, had turned against these very people.

The author's conclusion is that the circle of supporters around Spann and his Kameradschaftsbund differed from the circle of people around Karl Hermann Frank and his more racially conscious supporters only as much as the right and left wing of a revolutionary movement differ - whether it be the model of the Reich, the Soviets or the Girondists and the Jacobins. If those around Spann had gained power, states the author, their way of treating others might have been more humane than that of their opponents, but their plans remained embarrassingly similar: anti-parliamentary, undemocratic, dictatorial and racist.

'Munich 1938' and Its Long-Term Effects for Relations between Czechs and Germans

Hans Lemberg

(Originally published in German, see f.n. 1, p. 295)

In this paper, originally given at a 1992 meeting of the German-Czech and Slovak committee of historians, the author presents some problems of historiographic research on events leading up to and after the Munich Agreement. 'Munich' ended the Versailles system, old alliances, the prestige of the League of Nations and helped lead to the victory of the revisionist forces and the idea of a homogeneous nation-state. The problem of 'Munich' is among the relatively-well examined topics; we know the answer to the majority of the questions, but some points remain in need of clarification, for example the Soviet position.

The author examines a number of the Munich Agreement's short-term consequences for the relations between Czechs and Germans and for the long-term consequences which he considers relevant in this sense and which ought to become a subject for further research. Some of the topics in need of research are: where and when the concept of expulsion came about; the consequences of the transfer of the Germans for Czechoslovakia and for Germany, including the internal resettlement and repatriation; the relation of Czechoslovakia to the German Democratic Republic and the Federal Republic of Germany; and the national homogenization of Czechoslovakia. It is not merely a matter, however, of a search for historical truth but also of complicated sociological and psychological question affecting both Czech society and the Sudeten Germans.

Reviews

The Cominform and Postwar Europe

Jiří Pernes

Grant Mkrtychevich Adibekov, *Kominform i poslevoyennaya Yevropa 1947-1956 gg*, Moscow: Rossiya molodaya, 1994, 228 pp.

Giuliano Procacci, *The Cominform. Minutes of the Three Conferences 1947/1948/1949*, Milan: Giangiacomo Feltrinelli Foundation, 1994, 1046 pp.

An important role in the Sovietization of central and eastern Europe was played by the Information Bureau of Communist parties, an association of nine European Communist

parties, also known as Informburo or Cominform. As previously top-secret Soviet documents have become declassified, detailed study of this international organization's development has become possible.

Existing historical study on this topic, was based primarily on a few rarely published documents and the memoirs of leading participants in Cominform negotiations. Now, using authentic documents from the archives, the Russian historian Grant Mkrtychevich Adibekov has provided a detailed historical survey of the Cominform's development from 1947, when it was created in accord with Stalin's wishes, to 1956, when it was disbanded at Khrushchev's initiative. In his *Kominform i poslevoyennaya Yevropa 1947-1956* (Moscow 1994), Adibekov focuses not only on the Cominform's meetings, but also on its internal workings and technical apparatus.

Another work on this topic is *The Cominform. Minutes of the Three Conferences 1947/1948/1949* (Milan 1994). This is a volume of documents which provides the verbatim protocols of the three meetings, the main reports, the participants' discussion papers and the resolutions passed, all supplemented with extensive footnotes and commentary. The historical context, not clear from the published documents alone, is clarified by essays on the significant moments in the Cominform's history. Both works are an important contribution to an understanding of the postwar history of Czechoslovakia and central Europe.

Hypocritical Legislation

Jan Měchýř

A review of Slovak historian Jozef Žatkuliak's work, *V mene zákonov a proti občanom? (Trestnoprávní právomoc Národný výborov na Slovensku v rokoch 1950-1957)* [In the name of the law and against the citizen? The Slovak National Committee's jurisdiction within criminal law, 1950-57], Bratislava: Historical Institute, Slovak Academy, 1994, 135 pp.

The review introduces the main aims of Žatkuliak's work: To provide concrete documentation of how the infringement of basic human and civil rights was sanctioned in the Communist establishment by the formally legitimate, puppet legislative organ, through the passing of laws.

Chronicle

Vladimír Kašík Turns Seventy

Jan Měchýř

The Czech historian Vladimír Kašík, who celebrated his seventieth birthday on 3 April 1995, was a partisan fighter against the German occupation of Czechoslovakia during World War Two. He became a professor at Charles University, Prague. He was a Marxist and a member of the Communist Party until the Soviet occupation of August 1968. He was then dismissed from his position at the university. He signed Charter 77, and then worked as an exterminator of rats in the Prague sewers. With the democratic changes of

November 1989, he was asked to return to the university to head the institute of economics and social sciences. Disillusioned by both the prevalent relations between staff members and the overall situation, he retired. His most important work is the monograph *Mikhail Bakunin* (Prague 1969). His analysis of Bakunin's legendary confession ranks amongst the best studies on the topic anywhere.

Ladislav Niklíček (1936-1995)

Jan Měchýř

Ladislav Niklíček was a Czech scholar of modern history. With 'normalization' (the reinstatement of anti-reform Communist leaders) after the Soviet occupation of Czechoslovakia in August 1968, Niklíček lost his position at the university in Prague and began to concentrate on the history of medicine. He was also one of the few surviving experts on the history of the Czechoslovak Communist Party. After November 1989, when a tendency arose among historians to judge the Party exclusively as a criminal organization, Niklíček, although an anti-Communist, attempted to oppose this trend. He died tragically in a train crash last summer at the age of fifty-nine.

The Václav Černý Conference, Náchod, 23 to 25 March 1995

Rudolf Vévoda

A report on the international conference on the life and work of Václav Černý, a leading twentieth-century Czech literary critic. The conference, which took place on the occasion of the 90th anniversary of the late critic's birth, was organized by the Institute of Contemporary History and the Institute of Czech Literature, both of the Czech Academy of Sciences. The latter institute is currently preparing the conference proceedings for publication.

The Archive of Contemporary History

'We Are Living in a Complicated Time': Minutes of a Conversation between Erich Honecker and Vasil Biřak, 24 November 1988

Oldřich Tůma

This is the publication of minutes of a conversation between Erich Honecker and Vasil Biřak from 24 November 1988. The conversation is interesting for its open criticism of the situation in the Soviet Union and of Gorbachev's reforms. The document is introduced by a short section of information on this document and others relating to Czechoslovak history, deposited in the Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR, the Bundesarchiv, Berlin, the origin of the documents published in this volume.

The Little Action Programme of the Czechoslovak Movement for Democratic Socialism

Milan Otáhal

This document is introduced by the author, who briefly characterizes the illegal Czechoslovak Movement for Democratic Socialism which formulated the Action Programme. It was actually the only group not formed by ex-Communists. Under this title, the illegal Socialist Movement of Czechoslovak Citizens also published a document. The author points out the differences of views in both texts.

The document published here represents an important source for understanding the development of the opposition's thinking in the first phase, that is to say, the years from 1969 through 1972.

Czecho-Slovak Constitutional Relations in the Parties' Proposals during the Drafting of a New Czechoslovak Constitution, 1946-1948

Jiří Kocian

The proposals of the parties in the National Front, from early February 1948, to work out the constitutional relationship between Czechs and Slovaks, form an important historical document. They are a concrete and valuable testimony to the opinions and positions of the individual parties, regarding a key problem of post-1945 Czechoslovakia. A comparison of the content and formulation of the proposals provides several dimensions for investigation of this problem. A political battle took place over the content of the new constitution, from June 1946 through February 1948, between the defenders of pluralist democracy and representatives of the Czechoslovak Communist Party. In this connection most debatable, but at the same time essentially unresolvable, was the question of the new arrangement of Czecho-Slovak relations. National and power aspects were an important dimension and are reflected in the positions and platforms of Czech and Slovak political parties. The overall internal and international political developments of the time cannot be overlooked, including developments at the constitutional level. The documents appended to this essay offer a new and deeper understanding of the pre-February 1948 alternative opinions on the future relations between Czechs and Slovaks. This is true also in confrontation with the final result, in the form of examples of statutes relating to the Slovak organs, from the relevant sections of the Communists' Constitution of 9 February 1948.

Contributors

Peter Heumos (1938) is a research worker of the Munich research centre for Bohemian studies, the Collegium Carolinum. The focus of his interest is the contemporary history of Czechoslovakia and central Europe.

Zdeněk Kárník (1931) took his doctorate at Charles University, Prague, where he did his habilitation, in 1966, in the field of Czechoslovak history. In 1971, he was forced to leave the field. He returned in 1990, and received a professorship at Charles University. He now works there in the Institute of Economic and Social History.

Jiří Kocian (1956) took his doctorate at Charles University. He is a research worker in the Institute of Contemporary History, Prague, where he is concerned with post-1945 history, particularly the development of the Czechoslovak political and social system.

Dušan Kováč (1942) is Director of the Historical Institute, Slovak Academy, Bratislava. He is concerned with late nineteenth- and early twentieth-century Slovak and central European history, Czecho-Slovak relations, and the development of nationalism in central Europe.

Eduard Kubů (1951) is a research worker of the Institute of Economic and Social History, Charles University, Prague. He is concerned with modern Czech political, economic and social history.

Hans Lemberg (1933) is Professor of East European History, Philipps University, Marburg. He is concerned with German-East European relations, particularly the history of the Bohemian Lands since the nineteenth century and Czechoslovakia.

Jan Měchýř (1930) is Docent in the Institute of Economic and Social History, Charles University, Prague. He is concerned mainly with the history of Czechoslovakia since the end of the Second World War.

Ladislav Niklíček (1936-1995) took his doctorate from Charles University. In 1970, he had to leave his post in the Department for the History of the Workers' Movement, where he was concerned with the history of the Communist movement. He then began to focus on the history of medicine.

Milan Otáhal (1928) worked, until 1968, in the Historical Institute, the Czechoslovak Academy. After 1989, he returned to academia. He is now employed in the Institute of Contemporary History, the Czech Academy, where he is concentrating on the period of 'normalization'.

Jaroslav Pátek (1934) is Docent in the Institute of Economic and Social History, Charles University, Prague. He is the author of many works on the history of science and technology, agriculture, as well as industry and banking in the 19th and 20th centuries.

Jiří Pernes (1948) is a research worker of the Institute of Contemporary History, the Czech Academy. He is primarily concerned with the crisis of the Communist system, 1953-57.

Ferdinand Seibt (1927) was Professor of Medieval History at Bochum University from 1969 to 1992. He is Chairman of the Munich centre for Bohemian studies, Collegium Carolinum. The history of Czech-German relations is his main field, and he has published prolifically on medieval Europe and the Bohemian Lands.

František Svátek (1936) is a research worker of the Institute of Contemporary History, the Czech Academy. His field of research is political élites in Czechoslovakia, 1918-1953. He is an expert on European and Czech history of the 19th and 20th centuries, and is also interested in the history and theory of historiography.

Jiří Šubrt (1958) is Assistant Professor in the Sociology Department, Charles University. He is concerned with sociological theory, public-opinion research, and the mass media.

Oldřich Tůma (1950) is a research worker of the Institute of Contemporary History, the Czech Academy. He is concerned with modern Czech history, particularly the years 1969 through 1989.

Rudolf Vévoda (1964) took his doctorate from Masaryk University, Brno. He is currently a research worker in the Institute of Contemporary History, Prague, where he is concerned with dissident activities in the period of 'normalization'.

Contents

Zdeněk Kárník	The Phenomenon of the First Czechoslovak Republic (1918-1938)	147
Peter Heumos	Structural Elements of the First Czechoslovak Republic: The Socio-Political System, Intermediary Organization and the Problem of Stability	157
František Svátek	The Czechoslovak Republic's Social Élite	169
Jaroslav Pátek	The Options and Limits of Economic Development in Interwar Czechoslovakia and the Role of Economic Management	201
Dušan Kováč	Slovakia before the Second World War	225
Ladislav Niklíček	Czechoslovak Communists between the Comintern and Central European Democracy	237
Eduard Kubů	The Burden of Historical Heritage, Bad Calculation, Unavoidable Incompetence or the Relentless Logic of Development? A Foreign Policy Progression	254
Jiří Šubrt	Social Memory and Sociological Research	269
<i>Horizon</i>		
Ferdinand Seibt	The Road to Munich: The Formation of the National Socialist Perspective amongst Germans in Czechoslovakia, 1930-1938	281
Hans Lemberg	'Munich 1938' and Its Long-Term Effects for Relations between Czechs and Germans	295
<i>Reviews</i>		
Jiří Pernes	The Cominform and Postwar Europe	308
Jan Měchýř	Hypocritical Legislation	315

Chronicle

Jan Měchýř	Vladimír Kašík Turns Seventy	317
Jan Měchýř	Ladislav Niklíček (1936-1995)	319
Rudolf Vévoda	The Václav Černý Conference, Náchod, 23-25 March 1995	322

<i>Bibliography</i>	324
---------------------	-----------	-----

The Archive of Contemporary History

Oldřich Tůma	'We Are Living in a Complicated Time': Minutes of a Conversation between Erich Honecker and Vasil Biľak, 24 November 1988	361
Milan Otáhal	The Little Action Programme of the Czechoslovak Movement for Democratic Socialism	374
Jiří Kocian	Czecho-Slovak Constitutional Relations in the Parties' Proposals during the Drafting of a New Czechoslovak Constitution, 1946-1948	399

<i>Summaries</i>	472
------------------	-----------	-----

DO KONCE ROKU 1995 VYJDE

Jindřich Pecka

NA DEMARKAČNÍ ČÁŘE

Americká armáda v Čechách v roce 1945

Publikace sleduje akce spojeneckého letectva a postup pozemních sil USA na území jižních a západních Čech. Přináší nové poznatky o stanovení demarkační linie, na níž se v květnu 1945 setkaly jednotky americké a sovětské armády. Knížka je vybavena mapovými, obrazovými a dalšími přílohami.

OBJEDNÁVKY PŘIJÍMÁ

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR

Vlašská 9

118 40 Praha 1

Autorům

Časopis *Soudobé dějiny* vychází čtyřikrát do roka. Redakce přijímá výhradně původní práce, které jsou výsledkem vlastní badatelské činnosti autora, jsou psány česky nebo slovensky. Články, vzpomínky, edice dokumentů dodržují zpravidla rozsah jednoho až dvou autorských archů (16–32 stran).

K úpravě rukopisu:

1. Rukopis napsaný na stroji nebo počítači ob řádek po jedné straně normalizovaného formátu A4 odevzdejte v počtu 1 originálu + 2 kopií nebo disketu (WP nebo T 602) + 1 otisk textu.
2. Celý rukopis průběžně stránkujte.
3. Pokud vyžadujete zvýraznění některých slov nebo pasáží zvláštní sazbu, podtrhněte je. Požadavek na sazbu petitem označte svislou čarou na okraji příslušné pasáže s poznámkou „petit“.
4. Poznámkový aparát připojte na konec rukopisu.
 - a) V odkazech na archivní fondy a sbírky dodržujte toto pořadí údajů: název archivu nebo jeho vžitá zkratka, název nebo značka fondu (sbírky), signatura.
 - b) V odkazech na literární prameny dodržte toto pořadí údajů: **Monografie:** Jméno autora (v pořadí: PŘÍJMENÍ [verzálkami], křestní jméno [nebo iniciály]) – spoluautoři (maximálně dva): Název (kurzivou): Podnázev. Místo vydání, nakladatel rok vydání, počet stran. **Pro recenzi, anotaci apod.:** uveďte ještě další údaje o původcích (překladatel, editor, autor úvodu, doslovu, ilustrátor ap.) a o publikaci (např. vydavatel, liší-li se od nakladatele; edici, rejstříky, bibliografie ap.). **Stať ze sborníku:** Autor stati (viz výše; maximálně 3 autoři): Název: Podnázev. In: Název sborníku (kurzivou). Místo vydání, nakladatel rok vydání, rozmezí stran. **Stať z časopisu a dalších periodik:** Autor stati (viz výše; maximálně 3 autoři): Název. In: Název časopisu (kurzivou), ročník, číslo (rok), rozmezí stran.
5. Vyžaduje-li povaha vašeho článku použití obrazových příloh, grafů apod., očísľujte je a jejich čísla uveďte červenou tužkou také v textu.
6. Připojte **resumé** v rozsahu 15–30 řádek pro překlad do angličtiny. Navrhněte zkrácený název článku pro živé záhlaví. Pro poznámky **o autorech** uveďte: rok narození, stručné sdělení o své odborné činnosti (působíště, nejdůležitější práce, na čem právě pracujete).

Redakční uzávěrka:

čísla 1/96 15.12.1995

čísla 2/96 15.3.1996

Soudobé dějiny

budou s potěšením publikovat přehled recenzních výtisků nových knih a předem děkují autorům a nakladatelům za jejich zaslání.

Redakce